

મુલતાના ચાંદબીબી અને બીજાં સ્ત્રીરત્નો

[મોગલ યુગની ૮૨ સમ્રાટીઓનાં ચરિત્રો]

ભિક્ષુ આબંકાનંદની પ્રજ્ઞાદી
અરતું સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય

૬ ભદ્ર પાઠ અમદાવાદ અને કાલબાદેશી ગેટ મુંબઈ-૨

મળ્યા રૂપિયા

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

| ગુજરાતી કોર્પોરેશન વિભાગ |

અનુક્રમાંક ૨૭૩૨૭ કિંમત ૧-૪-૦

ગ્રંથનામ સુલતાના સાંદબીબા

વર્ગાંક ૪૪૨૮૨૧

‘ભારતની રવીઓ’ અંથ રજો

સુલતાના ચાંદબીબી

અને બીજાં સીરતને

(મોગલયુગની દર સમ્બંધીઓનાં ચરિત્રો)

૩

★

પ્રયોજક :

૨૧૦ શિવમસાદ દલપતરામ પાંડિત

★

ભિક્ષુ આશ્રાનંદ ની પ્રસાદી
અસ્તુ સાહિત્ય વર્ણક અર્વાલય

૬૯, ભદ્ર પાસે, અમદાવાદ અને કાલનાદેવી સેક મુબં

★

સવા રૂપિયો

સંવત ૨૦૦૫

:

પ્રત ૧૦૦૦

સદ્દશવશ

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૭૩૨૭

[સર્વ હક પ્રકાશક સંસ્થાને સ્વાધીન છે.]

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ત્રિભુવનકાસ ૬૦ હક્કર,
સર્વ સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ : : અમદાવાદ

નિવેદન

આ અગાઉ ‘ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો’ અને ‘ભારતની દેવીઓ’ ના નામે ત્રણ આવૃત્તિ બહાર પડેલી છે. તે પૈકીના બીજા ગ્રંથને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાખીને તે પૈકીનું આ ત્રીજું પુસ્તક ‘સુલતાના ચાંદબીબી અને બીજાં સ્ત્રીરત્નો’ એ નામથી પ્રસિદ્ધ થાય છે.

‘ભારતની દેવીઓ’ પુસ્તક ઘણું ઉપયોગી છે. એ દળદાર ગ્રંથને ખરીદી શકે એવાં કુટુંબોની સ્ત્રીઓ આવા ગ્રંથના વાચનથી વંચિત ન રહે એ લક્ષમાં લઈને આ રીતે છૂટા વિભાગો કરવામાં આવ્યા છે.

આ પુસ્તકમાં મોગલયુગની ૮૨ જેટલી હિંદુમુસ્લિમ સતી સ્ત્રીઓનાં જીવનચરિત્રો આવે છે.

મુંબઈ, } સરકાર સાહિત્ય ગ્રંથાલય દસ્તાવેજ દ્રશ્યતા વતી
તા. ૨૫-૭-'૪૯ } મનુ સૂબેદાર (પ્રમુખ)

હલક્ષ્મી નો વાસ

એક દિવસ ભગવાન વિષ્ણુએ લક્ષ્મીજીને પૂછ્યું : ‘ હે પ્રિયે ! સ્ત્રીજાતિમાં તમારો વાસ કયાં કયાં છે ? ’ ત્યારે લક્ષ્મીજીએ જવાબ આપ્યો:—

‘ પ્રભો ! જે સ્ત્રી માતાપિતા, સાસુસસરા આદિ વડીલોની પૂજા કરે છે અને પતિ ઉપર પ્રેમ રાખે છે તેને ત્યાં મારો વાસ છે.

‘ જે સ્ત્રી સુંદર વસ્ત્રાલંકારોથી નહિ પણ સદાચારથી પોતાના અંગને શણગારે છે, કંકણથી નહિ પણ દાનથી પોતાના હાથને શોભાવે છે, નવાનવા અભિલાષોને નહિ વધારતાં આત્મસંયમનો જ વધારો કરે છે, સર્વ સાથે સૌજન્યથી વર્તી સલાહસંપત્તિ રહે છે અને સદા મધુર વાણીથી બોલે છે તેને ત્યાં મારો વાસ છે.

‘ જે સ્ત્રી સદા ઉદ્યોગી, સંતોષી, પ્રસન્નમુખી, મિતાહારી અને મિતાચારી રહીને પોતાના હૃદયને અને શરીરને પવિત્ર રાખે છે, તેને ત્યાં મારો વાસ છે.

‘ જે સ્ત્રી પોતાની જાતની, બાળબચ્ચાંની, પતિની અને અન્ય કુટુંબીજનોની સંભાળ રાખે છે, બચ્ચાંને પ્રીતિપૂર્વક પોતાના જ હાથે ઉછેરે છે અને કેળવે છે તેને ત્યાં મારો વાસ છે.

‘ જે સ્ત્રી સૂર્યોદય પહેલાં ઊઠીને દેહ, વાળ, દાંત, કપડાં અને પતિ તથા બાળબચ્ચાંને સુખી રાખે છે તેને ત્યાં મારો વાસ છે.

‘ સ્ત્રી અને પુરુષ ઉભયમાં કેળવણીનો પ્રચાર નહિ થાય ત્યાંસુધી તમારાથી કશું જ બની શકવાનું નથી.

‘ પ્રથમ જ સ્ત્રીઓને ઉન્નત કરો અને ગરીબમાં ગરીબ જનવર્ગને જાગૃત કરો, ત્યારે જ તમારા દેશનું કલ્યાણ થશે.’

અ નુ ક્ર મ

ક્રમ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૬૮	રંતિબાઈ	૪૨૩
૧૬૯	નામદેવ કુંવરી	૪૨૪
૧૭૦	કમલા ભેગમ	૪૨૪
૧૭૧	વિદુષી શુલબદન ભેગમ....	૪૨૫
૧૭૨	માહમા ભેગમ	૪૨૭
૧૭૩	હમીદા	૪૨૮
૧૭૪	શુલચહેરા ભેગમ	૪૨૮
૧૭૫	આમીના	૪૨૯
૧૭૬	અસીર ...	૪૨૯
૧૭૭	શિહલાદિ રાજની વીર રાણી દુર્ગાવતી	૪૩૦
૧૭૮	ચશોદા	૪૩૪
૧૭૯	જવાહિરબાઈ	૪૩૮
૧૮૦	કૃષ્ણા બાઈ	૪૪૧
૧૮૧	ઉમાદે અથવા રૂકીરાણી	૪૪૨
૧૮૨	પૂરીબાઈ	૪૪૫
૧૮૩	વીરધાત્રી પત્તા	૪૪૭
૧૮૪	રૂપમતી	૪૫૨
૧૮૫	રાણી આંપાદે	૪૬૧
૧૮૬	રાણી રાઘડીજી	૪૬૩
૧૮૭	કર્મદેવી, કમલાવતી અને કર્ણવતી	૪૬૪
૧૮૮		
૧૮૯		
૧૯૦	શુલશન	૪૬૬
૧૯૧	ખેાનજા હુમાયુન	૪૮૦
૧૯૨	રાણી આંદબીબી	૪૮૨
૧૯૩	ગદમંડળની વીર રાણી દુર્ગાવતી	૪૯૭
૧૯૪	બીકાનેરના પૃથ્વીરાજની રાણી	૫૦૩
૧૯૫	હોન્નમ્મા	૫૦૬
૧૯૬	વીરા	૫૧૦

૧૬૭	રાયપ્રવીણ અથવા પ્રવીણરાય	૫૧૩
૧૬૮	જોધબાઈ	૫૧૫
૧૬૯	શૃંગરરમ્મા	૫૧૮
૨૦૦	મુક્તાબાઈ	૫૧૯
૨૦૧	સીતા (પીપા ભક્તની રાણી)	૫૨૨
૨૦૨	સલીમા સુલતાન બેગમ....	૫૨૫
૨૦૩	અસમત બેગમ	૫૨૭
૨૦૪	મુબારક ખાતૂન	૫૨૮
૨૦૫	માનબાઈ અથવા શાહબેગમ.	૫૨૯
૨૦૬	નૂરજહાન	૫૩૨
૨૦૭	રત્નાવલિ	૫૫૬
૨૦૮	બંબુવતી	૫૬૧
૨૦૯	કરમાબાઈ	૫૬૨
૨૧૦	રાણી જસરેશ્વરી	૫૬૪
૨૧૧	જોધપુરી	૫૬૯
૨૧૨	સોનાબીબી	૫૭૦
૨૧૩	બનાં બેગમ	૫૭૪
૨૧૪	પદ્મા ચારણી	૫૭૫
૨૧૫	પ્રિયંવદા	૫૭૬
૨૧૬	રાણી મૃગનયની	૫૭૬
૨૧૭	સતી અંબા	૫૮૦
૨૧૮	કરમેતીબાઈ	૫૮૨
૨૧૯	નાદિરા બેગમ	૫૮૫
૨૨૦	આરામ	૫૮૬
૨૨૧	નજરુન્નિસા બેગમ	૫૮૭
૨૨૨	(સમ્રાજી) મુમતાજમહાલ	૫૯૧
૨૨૩	સતી ઉન્-નીસા	૫૯૫
૨૨૪	ઐઆબુન્નીસા	૬૦૦
૨૨૫	ગુલશન (બીજી)	૬૦૦
૨૨૬	જહાન-બેબખાનું	૬૦૧
૨૨૭	જહાનઆરા	૬૦૨
૨૨૮	રૌશન આરા	૬૧૧
૨૨૯	ઝેબુન્નિસા બેગમ	૬૧૩

૨૩૦	ઝિજ્ઞત ઉન્-નિસા-	૬૨૪
૨૩૧	સહજેબાઈ	૬૨૫
૨૩૨	ઠકરાણી કાકરેચીજી	૬૨૭
૨૩૩	રૂપનગઢની રાજકુમારી	૬૨૮
૨૩૪	રાણી જયમતી	૬૩૬
૨૩૫	રાણી હાડીજી	૬૪૩
૨૩૬	જસવંતસિંહની રાણી	૬૪૭
૨૩૭	અમાની	૬૫૩
૨૩૮	રાજનબાઈ	૬૫૪
૨૩૯	બારમુખી ગણિકા	૬૫૫
૨૪૦	ધનુદોસની સ્ત્રી	૬૫૮
૨૪૧	બાનુમતી	૬૬૦
૨૪૨	સોનરાણી	૬૬૧
૨૪૩	ખના	૬૬૫
૨૪૪	બડળી	૬૭૬
૨૪૫	કૃતરાજકુહિતા	૬૭૭
૨૪૬	વિષ્ણુમતી	૬૭૮
૨૪૭	કલ્યાણી	૬૮૦
૨૪૮	ચંગાવતી	૬૯૧
૨૪૯	અંબરીષની રાણી	૬૯૭

શુદ્ધિ પત્ર

પ્રક્ર	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૨૩	૫	કાંમળો	કામળો
૪૪૩	૬	દેવીપ્રસાદજી	દેવીપ્રસાદજી
૫૦૦	૨૪	ગદમંગળમાં	ગદમંગળમાં
૫૧૦	૨	રાણુ	રાણા
૫૪૫	૨૩	દારૂ હતાં	દારૂ અને
૫૫૨	૫	તાબડતોબત	તાબડતોબ
૫૫૨	૨૪	એવો બનાવા પામ્યો.	એવો બનાવ બનવા પામ્યો.
૫૬૧	૧૪	ભક્તમાળ માની	ભક્તમાળમાંની
૫૬૨	૧૮	બાળકનું રૂપે	બાળકના રૂપે
૫૬૮	૧૬	તોપે	તોપો
૫૭૬	૫	વિદ્યાર્થીઓ	વિદ્યાર્થીઓ
૫૭૭	૧૫	પાશ્રિમ	પશ્રિમ
૫૭૮	૨૪	સ્વાદિથી	ભવાદિથી
૫૯૦	૧૨	મરા	મારા
૫૯૧	૬	સાભાગ્યશાળી	સૌભાગ્યશાળી
૫૯૨	૧૨	કામકામમાં	કામકામમાં
૫૯૬	૧૬	નાહ.	નહિ.
૬૦૪	૯	મોજશો ખો	મોજશોખો
૬૧૨	૧૧	પક્ષ પતી	પક્ષપાતી
૬૧૬	૨૬	મિયાબાઈ	માયાબાઈ
૬૫૦	૨૫	ખંડ ન ઉઠાવે.	ખંડ ઉઠાવે.
૬૬૪	૨	સમાચારો	સમાચારો
૬૬૪	૨૧	મહોર	મહોર
૬૬૬	૧૧	ચુહો	ચુહો
૬૬૮	૨૦	મિહિર	મિહિર
૬૬૯	૩૩	આવશેમાં	આવેશમાં

‘ભારતની દેવીઓ’ ગ્રંથ રજો

સુલતાના ચાંદબીબી

અને બીજાં સ્ત્રીરત્નો

(મોગલયુગની ૮૧ સમ્રાટીઓનાં ચરિત્રો)

૩

૧૬૮-રંતિવાંડે

કૃષ્ણ ભગવાનની પરમ ભક્ત હતી. એને એક પુત્ર હતો, એના ઘરની પાસેની ધર્મશાળામાં હરિકથા થતી. એ કથામાં રંતિબાઈ અને તેના પુત્ર વારાફરતી જતાં; કેમકે બંને જણાં સાથે જાય તો ઘર સૂનું રહે. એક દિવસ કથામાં શ્રીકૃષ્ણની માખણચોરીની વાત આવી. કૃષ્ણ ભગવાને ગોળીમાંથી માખણ ચોરીને ખાધું, તેથી તેમની માતા જશોદાએ તેમને દોરડાથી બાંધ્યાં. છોકરાએ એ કથા ઘેર જઈ માતાને સંભળાવી. કૃષ્ણભક્તિમાં રાતદિવસ લીન રહેનારી, પ્રભુની સાથે સાક્ષાત્કાર અનુભવનારી એ ભક્તનારીને એથી ઘણો જ શોક થયો અને તે ભયભીત થઈને બોલી બીઠી: “કેવી નિર્દય જશોદા કે, મારા સુકુમાર ભગવાનને દોરડાથી બાંધ્યા !” એ ભયના માર્યા તેનું તાળવું ફાટી ગયું અને મરણ પામી.

કૃષ્ણ પ્રત્યે એની એવી ભક્તિ હતી કે તે દેશકાળનું ભાન ભૂલી ગઈ. રંતિબાઈની ગણના ભક્ત મનુષ્યોમાં થઈ છે.

૧૬૯-નામદેવ કુંવરી

જયસિંહ નામના એક રાજાની બહેન હતી અને ઘણી જ પ્રભુભક્ત હતી; રાતદિવસ પ્રભુસેવામાં જ જીવન ગાળતી, પણ જયસિંહને બહેનની બરોબર કદર નહોતી. એક વખત એવું બન્યું કે નારાયણ-સિંહ નામનો એક રાજા એને મળવા સારુ આવ્યો. એ રાજા ઘણો પ્રભુભક્ત હતો. જ્યાં જાય ત્યાં ઠાકોરજીને સાથે લઈ જતો અને પ્રેમપૂર્વક એમની સેવા કરતો. જયસિંહે એની ઘણી પ્રશંસા કરી ત્યારે નારાયણસિંહે ઉત્તર આપ્યો: “તમારી વિધવા બહેન નામદેવ કુંવરી ઠાકોરજીની જે પ્રેમપૂર્વક સેવા કરે છે તેની સરખામણીમાં મારી ભક્તિ કાંઈ જ ગણતરીમાં નથી. તમારી બહેન સર્વ ભક્તજનોમાં શ્રેષ્ઠ છે.” પોતાની બરોબરીના રાજાને મુખેથી ભગિનીની પ્રશંસા સાંભળી રાજા જયસિંહને આનંદ થયો. હવે તેણે બહેનને સર્વ પ્રકારે સેવાના કાર્યમાં મદદ આપવાનો હુકમ પોતાના નોકરોને મોકલ્યો તથા પોતે એનું એક ગામ જમ કયું હતું તે, પાછું આપી દીધું.

નામદેવ કુંવરીએ ઠાકોરજીની ભક્તિમાં જ જીવન ગાળીને પોતાનું નામ અમર કયું છે.

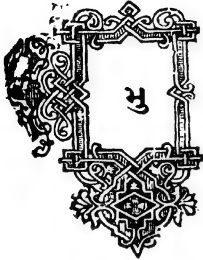
૧૭૦-કમલા વેગમ

અકબર બાદશાહના સમયની એક સ્ત્રી કવિ હતી. સુપ્રસિદ્ધ કવિ ફૈઝીના શોકમાં તેણે ‘નિવાપાંજલિ’ લખી છે.

૧૭૧-વિદુષી ગુલબદન બેગમ

સલમાનોનાં સુખ, સોભાગ્ય, યશ, કીર્તિ, મહાન ગૌરવ, આચારવિચાર એ બધાંનો પરિચય તેમની ધર્મની ભાષા અરબી તથા તેમની જાતીય ભાષા ફારસીમાં મળી આવે છે; પરંતુ એ ભાષા જાણનારા ઘણા થોડા લોકો હોવાથી તથા જે થોડાક ગુજરાતી વિદ્વાનો એ ભાષાઓ જાણે છે, તેમણે મુસ્લિમ સુધારા તથા મુસ્લિમ તવારીખ સંબંધી જ્ઞાનનો ગુર્જર પ્રજામાં પ્રચાર કરવાનું દુરસ્ત નહિ ધારેલું હોવાથી, આપણે એ સંબંધે ઘણું થોડું જાણીએ છીએ; બલકે એવા જ્ઞાનને અભાવે આપણે મુસલમાન ભાઈઓ માટે ઘણોજ ઊલટો અભિપ્રાય બાંધીએ છીએ. ઘણાઓ એમ ધારતા હશે કે મુસલમાનો મૂળથીજ વિદ્યા ભણવા તરફ બેદરકાર હશે; પણ એ વાત બિલકુલ પાયા વગરની છે. મુસલમાનોએ હંમેશાં વિવિધ ભાષાઓના જ્ઞાનભંડારમાંથી સંગ્રહ કરીને પોતાની માતૃભાષાને ઉત્કૃષ્ટ બનાવવાનો યત્ન કર્યો છે. ભારતવર્ષમાં જે મુસલમાન બાદશાહો થઈ ગયા છે, તેમણે પણ ફારસી ભાષાની ઉન્નતિ માટે ઘણોજ યત્ન કર્યો છે.

આગલા જમાનામાં કેવળ મુસલમાન પુરુષોજ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરતા નહોતા, પણ તેમના અંતઃપુરની રમણીઓ પણ જિંદગી દર-જનનું શિક્ષણ મેળવતી હતી.

જે પુણ્યશીલા, દાનશીલા અને જ્ઞાનથી ગૌરવ પ્રાપ્ત કરનારી મહિલાઓનાં નામ મોગલ ઇતિહાસમાં સુવર્ણાક્ષરે લખવા યોગ્ય છે, તેમાં ગુલબદન બેગમનું નામ સૌથી આગળ પડતું છે. એ મોગલ સામ્રાજ્યના સ્થાપક બાદશાહ બાબરની પુત્રી, ચઢતી-પડતીની વિચિત્ર લીલાના નાયક હુમાયુની સાવકી બહેન અને સર્વશ્રેષ્ઠ મોગલ સમ્રાટ અકબરની ફાઈ હતી. ગુલબદને ઘણું

લાંબું આયુષ્ય ભોગવ્યું હતું અને એથી પુષ્કળ અનુભવ પ્રાપ્ત કર્યો હતો; ત્રણ મોગલ બાદશાહોની કારકીર્દિ તથા તેમનો અસ્તોદય એણે પોતાની સગી આંખે જોયાં હતાં. બીજી સ્ત્રીઓની પેઠે શુલબદન બેગમે સુખદુઃખમાં સંસારચાત્રા કરી હતી; તેણે પોતાના લાંબા આયુષ્યમાં રાજકાર્યમાં કદી હાથ ધાવ્યો નથી, એ વાત ખરી, પણ રાજનૈતિક દૃષ્ટિથી એનું જીવન વ્યર્થ નથી ગયું. “ હુમાયુન-નામા ” નામનો જે ગ્રંથ એણે રચ્યો છે, તે એને માટે ગૌરવ અને કીર્તિનું કારણ છે. એ સેવાને લીધે તે ઇતિહાસવેત્તાઓની કૃતજ્ઞતા અને શ્રદ્ધાને પાત્ર બની છે.

છેક હમણાં સુધી અંગ્રેજો મોગલ વંશનો જે ઇતિહાસ લખી ગયા છે, તેમાં શુલબદન બેગમના ‘ હુમાયુન-નામા ’ નો ઉલ્લેખ નથી. ‘ આઈન અકબરી ’ ના અંગ્રેજી સંસ્કરણમાં મિ. પ્લેકમેન પણ એ બાબતમાં કાંઈજ કહેતા નથી. મોગલ ઇતિહાસની એ અમૂલ્ય સામગ્રીની બાબત હોત, તો મિ. પ્લેકમેન શુલબદનને અકબરની બેગમ લખવાની ગંભીર અને અક્ષર્ય બૂલ કરી ગયો છે, તે કદી ન કરત.

લાંડનના બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં “ હુમાયુન-નામા ” ની એક હાથની લખેલી નકલ સુરક્ષિત છે. કર્નલ વિલિયમ હેમિલ્ટનની વિધવા પાસેથી ઇ. સ. ૧૮૬૮ માં એ ગ્રંથ સરકારે ખરીદી લીધો હતો. મિસિસ બેવરીજ નામની વિદુષી અંગ્રેજ મહિલાએ એ ગ્રંથનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો છે.

ભૂમિકામાં શુલબદન બેગમ લખે છે: “ બાદશાહ અકબરે આજ્ઞા આપી કે બાબર અને હુમાયુના સંબંધમાં તમે જે કાંઈ જાણતાં હો, તે લખો. ” એ રાજકુમારને વશ થઈ શુલબદને “ હુમાયુન-નામા ” ની રચના કરી. એ ગ્રંથ ઇ. સ. ૧૫૫૭ માં રચાયો હોય એમ મનાય છે.

એ ગ્રંથના પ્રથમ ભાગમાં બાબરનું વર્ણન છે. એમાં બાબરના આત્મચરિત્રનો ઘણોખરો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. એ બાબતમાં જાતિ અનુભવ શુલબદનને હોઈ પણ ન શકે, કેમકે પિતાના મૃત્યુ સમયે તેની ઉંમર કેવળ આઠ વર્ષની હતી. સગાં-ઓના હાથે લખાયેલાં ચરિત્રોમાં એક દોષ એ રહે છે કે, ચરિત્રનાયકના દોષો ઉપર ઢાંકપીછોડો કરવામાં આવે છે. શુલબદનના

અંથમાં પણ એ દોષ છે, તેમ છતાં પણ ઇતિહાસના એક ઉચ્ચ ક્રાંતીના અંથમાં એની ગણના છે.

“ હુમાયુન-નામા ” ઉપરાંત તેણે ફારસીમાં અનેક કવિતાઓ પણ રચી હતી. એ કવિતાનો જનસમાજમાં સારો આદર હતો. સુપ્રસિદ્ધ કાવ્યસંગ્રહોમાં એની કવિતાને સ્થાન મળ્યું છે. એક કાવ્યમાં એ લખે છે: “ પ્રિયતમ તરફ વિમુખ થનારી હે સુંદરિ ! નિશ્ચય જાણજે કે કોઈએ જીવનરૂપી ફળનો પૂરો સ્વાદ ચાખ્યો નથી; આ જીવન નાશવંત છે, એ ટૂંકા જીવનમાં જેટલું સુખ ભોગવાય, તેટલું ભોગવી લો, જેટલા લહાવા લેવાય તેટલા લઈ લો.”

ગુલબદન બેગમને પુસ્તકો વાંચવાનો ઘણો જ શોખ હતો. એણે એક પુસ્તકાલય સ્થાપ્યું હતું અને તેને માટે અનેક સ્થળોએથી પુસ્તકો અંથો એકઠા કરવામાં આવ્યા હતા.

૧૭૨-માહુમા બેગમ

પ્રથમ મોગલ બાદશાહ બાબરની પત્ની અને દ્વિતીય મોગલ બાદશાહ હુમાયુની માતા હતી. શેખ અહમદ જાનના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલાં ખુરાસાનના રાજાની એ પુત્રી હતી. ૯૧૩ હિજરીમાં બાદશાહ હુમાયુનો તેને પેટે જન્મ થયો હતો. તેણે ૯૬૬ હિજરીમાં એક નિશાળ અને એક મસ્જિદ પુરાણ કિલ્લાની પાસે બંધાવ્યાં હતાં. એ બંને ઇમારતો તૂટી જઈને ખંડેરની હાલતમાં આવી ગઈ છે, છતાં પણ તેનાં નિશાન હજી મોજૂદ છે.

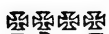
૧૭૩-હમીદા

એ હુમાયુ બાદશાહની પત્ની અને જગપ્રસિદ્ધ મોગલ શહેનશાહ મહાન અકબરની જનેતા હતી. એનો પિતા હુમાયુના ઓરમાન ભાઈનો ગુરુ હતો. એ સૈયદ જાતિનો હતો. હમીદા પોતાના પિતાની સાથે ઘણી વાર રાજમહેલમાં જતી. હુમાયુ પણ પોતાની સાવકી માતાના મહેલમાં આવજા કરતો હતો. એમ કરતાં કરતાં એક દિવસ ચોવનમાં મદમસ્ત હમીદા ઉપર તેની દૃષ્ટિ પડી અને તેના સૌંદર્યથી હમીદા પણ મુગ્ધ થઇ. એ પ્રેમ દિનપ્રતિદિન વધવા લાગ્યો અને થોડા સમયમાં બંને જણાં લગ્નની પવિત્ર ગાંઠથી બંધાય ગયાં. આ પ્રમાણે એક સામાન્ય ઉસ્તાદની કન્યા મોગલ બાદશાહની બેગમ બની. એ ઘણીજ ધાર્મિક સ્ત્રી હતી. રાજવૈભવ પ્રાપ્ત થયા પછી પણ તેણે ધર્મનિષ્ઠા ઓછી થવા નહોતી દીધી. તે મક્કા શરીફની જાત્રા કરી આવી હતી, તેથી એ હાજી-બેગમના નામથી પણ પ્રસિદ્ધ છે. હિજરીસન ૯૯૬માં તેનું મૃત્યુ થયું હતું. મરણ પછી તેને મરિયમની ઉપાધિ આપવામાં આવી હતી.

અકબર જેવા ન્યાયપરાયણ સમ્રાટને જન્મ આપ્યાથી હમીદાનું જીવન સફળ થયું છે.

૧૭૪-ગુલચહેરા બેગમ

મે ગલવંશના પ્રથમ બાદશાહ બાબરની પુત્રી અને આગળ વર્ણવેલી ગુલબદન બેગમની એ નાની બહેન હતી. બહેનની માફક એને પણ ઘણું સારું શિક્ષણ મળ્યું હતું. એણે પણ ફારસી ભાષામાં કવિતા લખી હતી.

૧૭૫-આમીના

જરી સન ૯૬૧માં મરણ પામેલા યરહાન નિઝામ-શાહની એ માનીતી બેગમ હતી. એની બુદ્ધિ બહુજ તીવ્ર અને સાફ હતી. એણે વિદ્યાભ્યાસ સારો કર્યો હતો. લોકહિતનાં કામોમાં વિશેષ શોખ ધરાવતી હતી. બાદશાહના અંતઃપુરમાં બીજી અનેક બેગમો હતી, પણ સૌથી વધારે પ્રતિષ્ઠા આમીના બેગમનીજ હતી.

હિજરી સન ૯૨૯ પૂર્વે એણે આમીનાબાદનગર વસાવ્યું હતું અને ત્યાંની રૈયતને ઘણી સગવડ કરી આપી હતી. આજ પણ એ ગામ આમીના બેગમની પ્રજાવત્સલતાનું સ્મરણ કરાવે છે. x

૧૭૬-અસીર

દહી નિવાસી અમીર બેગમનું એ તખલ્લુસ હતું. એ દિલ્હીના કવિશાહ ફખરુદ્દીન અહમદની શિષ્યા હતી. કવિઓમાં તેમજ મુગલાઈ મહેલોમાં અસીર પોતાના સમયમાં અનુપમ હતી. વળી તે શીઘ્ર કવિતા રચી બાજુતી હતી. એક વખત કોઈએ કહ્યું: “બેકરાની કરાર હૈ અપના.”

અસીરે તરતજ એની પાદપૂર્તિ રૂપે કહ્યું કે:—

“ઇશક દારો મદાર હૈ અપના

બેકરાની કરાર હૈ અપના.

બાકમેં મિલ ગઈ હો જિસપર અસીર,

ઉન કે દિલ મેં ગુબાર હૈ અપના.”

ઉર્દૂ ભાષાની સારી કવયિત્રીમાં એની ગણના છે.

x જુઓ ફરિસ્તાફત “ભારતનો ઇતિહાસ.”

૧૭૭-શિહલાદિ રાજાની વીર રાણી દુર્ગાવતી

દરમી શતાબ્દિ વ્યતીત થઈ ગઈ. સોળમી શતાબ્દિ જગતની પરિવર્તનશીલતા દેખાડતી વિશ્વ-સંસારમાં પદાર્પણ કરી ચૂકી હતી. એ સમયે ભારતવર્ષમાં મુસલમાનોના રાજ્યે ધીમે ધીમે જડ ઘાલી હતી. લોહી વંશના રાજાઓનો નાશ થયા પછી મોગલ વંશના રાજાઓ ભારતમાં રાજ્ય ચલાવતા હતા. પંજાબથી દિલ્હી સુધી મોગલોની જયપતાકા ઊડી રહી હતી. અંગાણા, ગુજરાત અને મધ્ય-ભારતમાં મુસલમાનોનું રાજ્ય ફેલાઈ ગયું હતું. પહેલો મોગલ શહેનશાહ બાબર સ્વર્ગવાસી થયા પછી, તેનો પુત્ર હુમાયુ દિલ્હીના સિંહાસન ઉપર બિરાજમાન થયો હતો. ભારતની સ્વતંત્રતા, પરિવર્તનશીલ સમયના પ્રવાહમાં ધીમે ધીમે ઘસડાતી જતી હતી. એવા દુઃખી સમયમાં એક વીરનારીએ અપૂર્વ તેજસ્વિતા બતાવી હતી.

ગુજરાતમાં હિંદુ રાજ્યનો ઉચ્છેદ થયા પછી મુસલમાનોનું રાજ્ય સ્થપાયું હતું. હુમાયુ જે વખતે દિલ્હીના તખ્ત ઉપર બિરાજતો હતો, તે વખતે બહાદુરશાહ ગુજરાતમાં રાજ્ય કરતો હતો. ઇ. સ. ૧૫૨૮ માં બહાદુરશાહ ખીરાડના મુસલમાન રાજાને મદદ કરવા સાડા અહમદનગરના રાજા નિઝામશાહની સાથે યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થયો હતો. એ યુદ્ધમાં તે ફાળ્યો નહિ. અહમદનગરનો રાજા નામમાત્રમાં તેમને શરણે આવ્યો, પણ વર્તણૂકમાં એ પહેલાંની પેઠેજ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરી રહ્યો હતો. ત્યાર પછી ત્રણ વરસે ઇ. સ. ૧૫૩૨માં બહાદુરશાહ અને નિઝામશાહનો ખાનદેશમાં મેળાપ થયો. એ વખતે બહાદુરશાહે નિઝામશાહનો

સારો આદરસત્કાર કર્યો. એ સમયમાં રાધસિન-દુર્ગામાં હિંદુ રાજ રાજ્ય કરતો હતો. એ રાજનું નામ ક્ષત્રિયવંશી શિહલાદિ હતું. બહાદુરશાહે રાધસિનના કિલ્લા ઉપર ચડાઈ કરી. પ્રથમ યુદ્ધમાં શિહલાદિ બહાદુરશાહના હાથમાં કેદ પકડાયો, એટલે યુદ્ધ ચલાવવાની જવાબદારી તેના ભાઈ લક્ષ્મણના ઉપર આવી પડી. યુદ્ધ ચાલવા લાગ્યું.

પરંતુ મુસલમાનો દુર્ગા ઉપર પોતાનો કબજો કરી શક્યા નહિ. આખરે બહાદુરશાહે એક યુક્તિ શોધી કાઢી. તેણે લક્ષ્મણને કહેવરાવ્યું કે, “જો તમે સીધી રીતે કિલ્લો અમને સોંપી દેશો, તો હું શિહલાદિને છોડી દઈશ અને તમારા શહેરની પ્રજામાંથી કોઈ પણ સ્ત્રીપુરુષ ઉપર અત્યાચાર કરીશ નહિ. જો સીધી રીતે નહિ માનો, તો યુદ્ધ કરીને કિલ્લો સર કરીશું અને એ વખત કોઈની ઈજ્જતઆબરૂ સચવાશે નહિ, તેમજ રાજ શિહલાદિનો પણ છુટકારો થશે નહિ.”

ભોળો લક્ષ્મણ શત્રુઓની મીઠી વાતોમાં ભોળવાઈ ગયો. એણે કિલ્લો મુસલમાનોના હાથમાં સોંપી દીધો.

કિલ્લામાં પ્રવેશ કરતાંવારજ મુસલમાનો પોતે આપેલું વચન ભૂલી ગયા. દુર્ગાવાસીઓ ઉપર અત્યાચાર કરવામાં તેમણે કોઈ પણ નતની બાકી રાખી નહિ. હજાર પ્રકારે તેઓ ગરીબ રૈયતને સતાવવા લાગ્યા. લક્ષ્મણને હવે ખાતરી થઈ કે મુસલમાનોએ તેની સાથે પ્રપંચ રચ્યો છે અને તેમની વાત ઉપર વિશ્વાસ રાખીને એણે દેશનું સત્યાનાશ વાળ્યું છે, પણ હવે કાંઈ ઉપાય નહોતો. મુસલમાનો હિંદુ સ્ત્રીઓના સતીત્વનું રક્ષણ કરશે એવી આશા રાખવી પણ ફેાગટ હતી. હવે તો સ્ત્રીઓને લઈને પલાયન કરી જવાય તોજ તેમની લાજમર્યાદા સચવાય એમ ધારીને એ ઉતાવળો અંતઃપુરમાં ગયો.

તેને જોતાંવારજ છંછેડાયેલી સિંહણની પેઠે ગર્જના કરીને દુર્ગાવતી બોલી ઊઠી: “મૂખ! હિચકારા! શત્રુના હાથમાં દુર્ગા સોંપી દઈને અંતઃપુરમાં નાસી આવ્યો છું?!”

ભયભીત અને લજ્જિત થઈને લક્ષ્મણે કહ્યું: “દેવિ! મને ક્ષમા કરો. મોટાભાઈનો પ્રાણ બચાવવા ખાતર, દુર્ગાવાસી પ્રજાના રક્ષણ ખાતર તથા તમારા ધર્મના રક્ષણ ખાતર મેં

સુસલમાનોના હાથમાં દુર્ગાને સોંપી દીધો હતો. તેમણે મને વચન આપ્યું હતું કે, અમે મોટાભાઈને છોડી દઈશું અને દુર્ગા-વાસીઓ ઉપર કોઈ પણ જાતનો ભેરજીલમ કરીશું નહિ.”

દુર્ગાવતીએ કહ્યું: “શત્રુઓની એવી પ્રપંચયુક્ત વાતોમાં તમે ભોળવાઈ ગયા, એજ તમારી મૂર્ખતા બતાવી આપે છે. બધાનો પ્રાણ બચાવવાની આશામાં યુદ્ધ કર્યા વગર શત્રુના હાથમાં કિલ્લો સોંપી દીધો, એજ તમારું હિચકારાપણું સૂચવે છે. તમારા ભાઈ વીરપુરુષ છે. બાપદાદાઓએ બંધાવેલા આ દુર્ગા અને આ રાજ્યની સ્વતંત્રતાના બદલામાં એ કદી પ્રાણને વહાલો કરત નહિ. આપણા દુર્ગામાં વસનારા ક્ષત્રિયો પણ વીર છે, તેઓ પોતાની જન્મભૂમિના રક્ષણને સારૂ પ્રાણ આપતાં સંકેત્યાત નહિ અને અમે પણ અમારા ધર્મના રક્ષણને માટે શત્રુ પાસે દયાની વિનંતિ કરવા ન જાત. આ ક્ષણભંશુર દેહના રક્ષણ સારૂ ક્ષત્રિયસંતાન થઈને દુર્શ્મનોને શરણે જનાર કોઈ દિવસ જીવ બચાવી શક્યો છે? ક્ષત્રિય વીર તો સિંહની માફક વીરતાથી મરે છે, પણ હિચકારાઓ શિયાળ અને કૂતરાને મોતે મરે છે! તમારે ભરોંસે તમારા ભાઈ કિલ્લો છોડી ગયા હતા, એજ દુર્ગાની આજ આવી દશા જોઈને શું મો લઈને અહીં આવ્યા છો?”

લક્ષ્મણને લાગ્યું કે, આ અપમાન કરતાં મોત પણ ઘણું સારૂં. તેણે અત્યંત શરમાઈ જઈને કહ્યું: “દેવિ! બેશક હું આપના હજારો તિરસ્કારને પાત્ર છું; પણ હું જીવ બચાવવા ખાતર અંતઃપુરમાં આવ્યો નથી. આપ સર્વને લઈને કોઈ સહી-સલામત સ્થળેજ નાસી જવાને માટેજ હું અત્રે આવ્યો છું. વધારે વાર સુધી આ દુર્ગામાં રહેવાથી તમારા શિયળનો ભંગ થવાનો ભય રહે છે.”

દુર્ગાદેવી બોલી: “ધર્મરક્ષાને માટે ક્ષત્રિય રમણીને પલાયન કરી જવાની જરૂર નથી. જીવનમાં હવે કયું સુખ રહ્યું છે? કઈ આશા રહી છે કે જેની ખાતર નાસી છૂટવાનો યત્ન કરું? રાજ્ય ગયું, સ્વતંત્રતા ગઈ, માનઆબરૂ ગયાં; હવે આ નાશવંત દેહ શું એવો કિંમતી છે કે સિંહણ થઈને શિયાળની પેટે પલાયન કરી જાઉં? એવું કરનારને ધિક્કાર છે! ક્ષત્રિય નારી એવું હીન જીવન કદી પસંદ કરતી નથી. તમારે નાસી જવું હોય તો ભલે

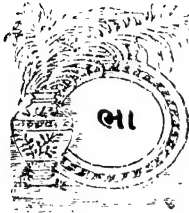
જાઓ. આ દુર્ગા ખોયા પછી તેને છોડીને જીવ બચાવવાનો દુર્ગા યત્ન કરીશ નહિ. સ્વામી અને પુત્રોને ખોયા પછી મારા દુર્ગાની બીજી સ્ત્રીઓ પણ એવું હીન જીવન ગાળવા માટે નાસી જશે નહિ. ક્ષત્રિય રમણી કેવી રીતે પોતાના શિયળનું રક્ષણ કરે છે, તે તમે જાણો.”

એમ કહીને, દુર્ગાવતીએ પોતાના મહેલને આગ લગાડી દીધી. દુર્ગામાં રહેનારી સ્ત્રીઓએ પણ પોતાની રાણીનું અનુકરણ કરીને, પોતપોતાના ઘરને આગ લગાડી દીધી અને એ અગ્નિમાં પ્રાણ વિસર્જન કર્યો. સાતસો વીરનારીઓ જોતજોતામાં ભસ્મી-ભૂત થઈ ગઈ. આવી અસાધારણ તેજસ્વિતા જોઈને, લક્ષ્મણ ઘણે લાજિજ્જત થયો. થોડીક વાર વિચાર કર્યા પછી એ હાથમાં તલવાર લઈને, કેટલાક સાહસિક સેવકો સાથે દુર્ગાનું રક્ષણ કરવા સારૂ લડાઈમાં ઊતરી પડ્યો; પણ મુસલમાનોના વિશાળ સૈન્ય આગળ એમનું શું ચાલે? થોડીક વારમાં એ ગધા રજપૂતો કપાઈ મુઆ. મુસલમાન રાજાએ દુર્ગાને પોતાના કબજામાં લીધો, પણ દુર્ગાના ગૌરવનો નાશ એમનાથી થઈ શક્યો નહિ. વીરનારી દુર્ગાવતીની અનંત કીર્તિને લીધે નાનકડું રાઈસિન ઇતિહાસમાં સદાને માટે પ્રસિદ્ધિ પામી ગયું છે.

૧૭૮-યશોદા

રતવર્ષમાં એવો કયો મનુષ્ય હશે કે જે મહાત્મા તુલસીદાસજીનું નામ ન જાણતો હોય ? એ ભક્તકવિનું 'જનાવેલું' રામાયણ આખા હિંદુસ્તાનમાં ઘેર ઘેર વંચાય છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં વસનારા હિંદુઓ તો એ ગ્રંથને એટલી ગંધી પૂજ્ય દૃષ્ટિથી જુએ છે કે, 'તુલસીકૃત રામાયણ'ને એ લોકોનો 'વેદ' કહેવામાં અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય. એનું કારણ માત્ર એ છે કે તુલસીદાસનું રામાયણ એટલી સરળ અને રસીલી ભાષામાં લખાયું છે કે, જેને સહેજ પણ વાંચતાં આવડતું હોય તે મનુષ્ય 'રામાયણ' સારી પેઠે વાંચી શકે છે. એ રામાયણના રચનાર તુલસીદાસજી યસુના નદીને કિનારે રાજપુર નામક ગામમાં વસતા હતા. કેટલાક લોકો કહે છે કે, એ કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ હતા, ત્યારે કેટલાકના મત પ્રમાણે એ સારસ્વત બ્રાહ્મણ હતા. અસ્તુ ! એટલો તો નિશ્ચય થયો છે કે એ બ્રાહ્મણ હતા. તેમના પિતા ઘણા ધનવાન, પ્રતિષ્ઠિત અને વિદ્વાન હતા; પરંતુ નાની વયમાં મરણ પામ્યા હતા. તુલસીદાસજીની માતા ઘણી સુશીલ હતી. એણે પોતાની શક્તિ અનુસાર પુત્રને ભણાવવા ગણાવવામાં તથા વાજબી લાડ લડાવવામાં કેઈ પણ જાતની કસર રાખી નહોતી. માતાએ પંદર વર્ષની વયમાં તુલસીદાસને વિવાહ કરી દીધો. સફ્રભાગ્યે તુલસીદાસજીને પત્ની પણ ઘણી સારી મળી. એ ઘણીજ સુશીલ, સાધ્વી, નીતિમાન અને પતિવ્રતા હતી. આ પ્રમાણે સોનામાં સુગંધનો યોગ થાય તેવો યોગ આ દંપતીનો થયો.

તુલસીદાસની પત્નીનું નામ યશોદા હતું. કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે એનું નામ રતનાવલી હતું. તેનું નામ ગમે તે હો, પણ એટલી વાત તો ખરી છે કે તુલસીદાસની પત્ની ઘણી સુશીલ

હતી. જે દિવસથી એ સાસરે આવી તેજ દિવસથી તેણે ઘર સંસારનો બધો ભાર પોતાને માથે ઉઠાવી લીધો હતો. સાસુની પણ એ એવી સેવાચાકરી કરતી કે, સાસુ રાતદિવસ તેનીજ પ્રશંસા કર્યા કરતી. તેનાં આડોશીપાડોશી સૌ તેનાથી ઘણાંજ પ્રસન્ન રહેતાં હતાં. બાળકો પણ તેની સાથે એવાં હળી ગયાં હતાં કે રાતદિવસ તેનીજ પાસે રમ્યા કરતાં.

આ પરમ ગુણવતી સુંદરીના પ્રેમપાશમાં તુલસીદાસ એટલા બધા લુપ્થ થઈ ગયા હતા, કે પત્નીનો એક ક્ષણભરનો પણ વિચોગ તેમને અસહ્ય થઈ પડતો હતો. સવારમાં ઊઠીને યમુનાકિનારે સ્નાનસંધ્યામાં બે ત્રણ કલાક લાચારીએ ગાળવા પડતા. તે સિવાયનો બધો વખત તુલસીદાસ પત્નીના સહવાસમાં ગાળતા. પત્નીનું ચંદ્રવદન જોઈને રાતદિવસ એ તેની પાસેજ બેસી રહેતા. કામધંધો, લખવુંવાંચવું, એ બધું બીંટીએ મૂકીને તુલસીદાસજીએ પત્નીના સુખારવિંદનાં દર્શન કરવાનુંજ પોતાનું મુખ્ય કર્તવ્ય માન્યું હતું. તેમનો સાળો પોતાની બહેનને તેડવા આવ્યો, પરંતુ તુલસીદાસજીએ પત્નીને મોકલવાની સાફ ના કહી.

આ પ્રમાણે કામધંધો કર્યા વગર ઘેર બેસીને ખાવામાં તુલસીદાસે બાપની પૂંજ ખુટાડી નાખી. એ દશા જોઈ તેમની માતાને ઘણી ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ. તેણે તુલસીદાસને ઘણુંએ સમજાવ્યા, પણ તુલસીદાસની આંખ એ ઉપદેશથી પણ ઊઘડી નહિ.

તુલસીદાસની સ્ત્રી ઘણી બુદ્ધિમાન હતી. એ સ્વામીની નિંદા સાંભળીને ઘણી લજ્જિત થતી હતી. વારંવાર એ પતિને સમજાવતી કે, “તમારે આખો દહાડો મારી પાસે ન બેસી રહેવું જોઈએ. પુરુષને કામધંધો કરીને ધન ઉપાર્જન કર્યા વગર ચાલે નહિ.” પરંતુ તેની આ બધી નમ્ર વિનંતિની પથ્થર ઉપર પાણીની પેઠે કાંઈ અસર થતી નહિ. આથી યશોદાને ઘણું દુઃખ ઊપજતું હતું, પણ એ પોતાનું દુઃખ બીજા કોઈને જણાવી શકતી નહિ.

એક દિવસ એવું બન્યું કે, તુલસીદાસ પ્રાતઃકાળે યમુના નદી ઉપર સ્નાન કરવા ગયા હતા, એવામાં તેમનો સાળો તેમને ઘેર પહોંચ્યો. તુલસીદાસની માતાએ લાગ સાધીને યશોદાને પિયેર રવાના કરી દીધી. તુલસીદાસે ઘેર આવીને જોયું, તો સ્ત્રી ઘર આગળ નથી. તેમણે માતાને પૂછ્યું, તો તેણે જવાબ આપ્યો.

કે, “એ તો પિયેર ગઈ છે.” તુલસીદાસ એજ વખતે પ્રેમવિહ્વળ થઈને, ઉઘાડે પગે અને ખુલ્લે માથે સાસરાની તરફ રવાના થયા. ગામ દૂર હતું અને રસ્તામાં નદી આવતી હતી. ચાલતે ચાલતે સાયંકાળે તુલસીદાસ નદીકિનારે પહોંચ્યા; પરંતુ એ વખતે હોડી સામે પાર બાંધેલી હતી અને બલાસીઓનો પત્તો નહોતો, કે એમને બોલાવીને હોડીમાં બેસીને એ પાર ઊતરે. કેઈ પણ જાતના ભયની પરવા કર્યા વગર શ્રાવણભાદરવાના પૂર વેગ સાથે વહેતી નદીમાં તુલસીદાસજીએ અંપલાવ્યું અને મહામુસિબતે તરતા તરતા સામે કિનારે પહોંચ્યા. એ વખતે રાત અડધી વીતી ગઈ હતી. અંધકાર ચારે તરફ વ્યાપી રહ્યો હતો. આકાશમાં વીજળીના ચમકારા થઈ રહ્યા હતા. ગામમાં બધાં ભરનિદ્રામાં સૂઈ ગયાં હતાં. એવે વખતે તુલસીદાસજી સાસરે પહોંચ્યા, તો ત્યાં ઘરનાં કમાડ બંધ હતાં. ઘણી ખૂંમો પાડી પણ કેઈ બોલ્યું નહિ. હવે એ વિચારમાં પડ્યા કે અંદર જઈને પ્રિયતમાને કેવી રીતે મળું. થોડીક વાર વિચાર કર્યા પછી એક કાળી દોરી બારીમાંથી લટકતી તેમના હાથમાં આવી. એ દોરીને પકડીને તુલસીદાસજી ઉપર ચડી ગયા; પણ ઉપર જઈને એ દોરીને તેમણે છોડી દીધી, તે વખતે કુંડવાટા સાથે એ દોરી નીચે ઊતરી. હવે તુલસીદાસજીને બળર પડી કે પ્રેમના આવેશમાં જે વસ્તુને પકડીને પોતે ઉપર ચડી ગયા હતા, તે વસ્તુતઃ દોરી નહોતી પણ વિપદા સર્પ હતો.

આ પ્રમાણે કામાગ્નિમાં પ્રાણની આહુતિ આપતા આપતા તુલસીદાસજી ઘરની અંદર પહોંચ્યા અને પોતાની સાસુના સૂવાના ઝોરડામાં ગયા. ત્યાં આગળ માઢીકરી સાથે સૂઈ રહી હતી. તુલસીદાસ પલંગ આગળ પહોંચ્યા, એટલે તેમની સાસુ જાગી ઊઠી અને “ચોર આવ્યો” કહીને ખૂંમો પાડવા લાગી. ઘરનાં બધાં માણસો તેની ખૂંમરાણુથી જાગી ઊઠ્યાં. યશોદા પણ જાગી ઊઠી અને ચોરને પકડવા સાફ દીવો સળગાવવા લાગી. દીવો કરતાં વારજ તેણે જોયું કે, “ચોર તો પોતાના પ્રિયપતિ તુલસીદાસજી છે.” પતિની આ દશા જોઈને એ ઘણી શરમાઈ ગઈ. બીજા બધા તુલસીદાસજીની મસ્કરી કરવા લાગ્યા, પણ યશોદા ગિચારી લજ્જિત થઈને કોરાણે જઈને બેસી રહી. પતિની આવી વર્તણૂકથી તેને ક્રોધ તો ઘણો આવ્યો હતો, પણ ક્રોધને શમાવીને એ ચુપચાપ બેસી રહી. બધાં એ મેડામાંથી જતાં રહ્યાં અને

પતિપત્ની એકલાં રહ્યાં, ત્યારે યશોદાએ તુલસીદાસજીને કહ્યું: “હું તમને ઘણી વાર સમજાવી ચૂકી છું, પણ તમે માનતાજ નથી. તમે જાણતા નથી કે આ શરીર હાડકાં અને માંસનું પૂતળું છે. એમાં આસક્તિ રાખ્યાથી અંતે નરકમાં પડવા વારો આવે છે. જેમ જેમ દેહ ઉપર આસક્તિ વધતી જાય છે, તેમ તેમ મનુષ્યનું મન સત્કાર્યો ઉપરથી ઊઠતું જાય છે અને અંતે તેને કષ્ટ વેઠવું પડે છે. અતિમોહ એ પણ અનર્થનું મૂળ છે, છતાં તમે મારા ઉપર આટલો બધો પ્રેમ શા સારૂ રાખો છો? મારા આ મળ-મૂતથી ભરેલા, અંદરખાનેથી ગંદા અને દુર્ગંધીયુક્ત શરીર ઉપર જેટલો પ્રેમ રાખો છો, તેટલો પ્રેમ ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજીના ઉપર રાખો, તો ભવસાગરમાંથી પાર ઊતરી જવાય.”

યશોદાના આ શબ્દોએ તુલસીદાસજીના હૃદય ઉપર વીજળી જેવી અસર કરી. તેમનું અજ્ઞાન એકદમ દૂર થઈ ગયું. જે આસક્તિ તેમના હૃદયમાં ઘણા સમયથી વાસ કરી રહી હતી તે, પત્નીનો સદુપદેશ સાંભળતાંવારજ નાશ પામી ગઈ. તેમની મનોવૃત્તિ એકદમ બદલાઈ ગઈ. એમણે પશ્ચાત્તાપપૂર્વક કહ્યું: “પ્રિયે! તારૂં કહેવું સત્ય છે! હું આજ સુધી સંસારની મિથ્યા જાળમાં ફસાઈ ચૂક્યો હતો, તેં આજે એ જાળમાંથી મને મુક્ત કર્યો છે. હું તારો જેટલો ઉપકાર માનું તેટલો ઓછો છે. તેં આજે મને અમૃત્ય ઉપદેશ આપ્યો છે, તેને માટે હું જિંદગી સુધી તારો આભારી રહીશ. તેં મને આ અમૃત્ય ઉપદેશ વહેલો આપ્યો હોત, તો મારા જીવનનાં આટલા બધાં વર્ષો વ્યર્થ ન જાત; પણ થવાનું હતું તે થઈ ચૂક્યું. હવે ભવિષ્યમાં મારે તારી શિખા-મણ પ્રમાણે ચાલવું જોઈએ. તેં મને મુક્તિનો માર્ગ બતાવ્યો છે, એટલે તું મારી સ્ત્રી નહિ પણ ગુરુ છે.”

એટલું કહીને તુલસીદાસજી એજ વખતે સાસરેથી પાછા ફર્યા અને ચિત્રકૂટમાં જઈને રામચંદ્રજીની ભક્તિ કરવા લાગ્યા.

પતિને કડવાં વેણુ કહેવા માટે યશોદાના ચિત્તને પાછળથી ઘણો પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. એણે પણ સંસારનો મોહ છોડી દઈને સાધવી તરીકે જીવન ગાળવા માંડ્યું.

તુલસીદાસજી સામાન્ય મનુષ્યત્વમાંથી પરમ સાધુપદને પામી ગયા, એ યશોદાનાજ પ્રતાપ છે. ધન્ય છે એવી સ્ત્રીને!!

૧૭૯-જવાહરવાઈ

યમલના મૃત્યુ પછી તેનો જ્યેષ્ઠપુત્ર સંગ્રામસિંહ ચિતોડની ગાદીએ બેઠો હતો. સંગ્રામસિંહના રાજ્ય-કાળમાં દિલ્હીના પઠાણ રાજ્યનો નાશ થયો હતો અને તેની જગ્યાએ પ્રતાપી મોગલોના રાજ્યની સ્થાપના બાબરે કરી હતી.

સંગ્રામસિંહ મહા પરાક્રમી વીર હતો. ગુજરાતથી જમના નદી સુધીના બધા પ્રદેશ ઉપર તેનો અધિકાર ફેલાયો હતો. પઠાણોના રાજ્યનો નાશ થયા પછી, ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં હિંદુ રાજ્ય સ્થાપવાની તેની ઇચ્છા થઈ. પઠાણવિજયી મોગલવીર બાબરના પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે એ રણક્ષેત્રમાં ઊતરી પડ્યો. તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે, ઉત્તર ભારતમાં હિંદુરાજ્ય સ્થાપન કર્યો વગર હું મેવાડમાં પગ નહિ મૂકું. ભારતસામ્રાજ્યને માટે મોગલો અને રજપૂતો વચ્ચે ભારે ટંટો ઊભો થયો. આગ્રાથી દસ ગાઉ છેટે, ફત્તેહપુરસિકંડી નામક સ્થાનમાં બે ભયંકર લડાઈઓ થઈ. પ્રથમ યુદ્ધમાં બાબરે હાર ખાધી, પણ બીજા યુદ્ધમાં સંગ્રામસિંહનું ગંભીર સૈન્ય બિલકુલ નાશ પામ્યું. હિંદુ-ગૌરવ, રજપૂત વીર સંગ્રામ પરાજિત મુખે દેશમાં પાછો ગયો નહિ. પરાજયના થોડા દિવસ પછી લગ્નહૃદયે તેણે પ્રાણત્યાગ કર્યો. ભારતમાં પ્રબલ પ્રતાપી મોગલ રાજ્યની સ્થાપના થઈ. હિંદુઓની આશા વ્યર્થ ગઈ.

એ વીર રાણા સંગ્રામસિંહના મૃત્યુ પછી ચિતોડનું રાજ્ય ઘણું દુર્બળ થઈ ગયું. એ દુર્બળ રાજ્ય પર રાણા સંગ્રામનો અયોગ્ય, ગર્વિત અને ઉદ્ધત સ્વભાવનો તરુણ પુત્ર વિક્રમાન્વિત રાજ થયો. એ હલકી જાતના ખવાસો અને સ્વાર્થી ખુશામતિયાઓનું કહ્યું માનીને આબરૂદાર કુળવાન સરદારોનું અપમાન કરતો. મેવાડના શ્રેષ્ઠ રાણાઓ તરફથી લાંબા સમયથી માન પામતા આવેલા સરદારોએ તેની આવી વર્તણૂકથી રિસાઈને દરબારમાં આવવું

બંધ કરી દીધું અને યુદ્ધમાં કે રાજ્યના પ્રબંધમાં વિક્રમાજિતને કોઈ પણ જાતની મદદ ન આપવાનો સંકલ્પ કર્યો.

ત્યાંસુધી મોગલ રાજ્ય પાકા પાયા ઉપર જમ્યું નહોતું. પઠાણ રાજાઓના સૂબાઓ પઠાણ રાજ્યના અધઃપતનના સમયમાં પોતપોતાના તાબા હેઠળના રાજ્યના રાજા બની ગયા હતા. એમાંના કેટલાક સૂબાઓ હજુ પણ સ્વતંત્ર રાજા તરીકે રાજ્ય કરતા હતા. મેવાડની પાસે ગુજરાતમાં અને માળવામાં, એવા બે સ્વાધીન રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. મેવાડની સાથે વારંવાર એમને યુદ્ધ થયા કરતું. સંત્રામસિંહ માળવા અને ગુજરાતના રાજાઓને વારંવાર હરાવ્યા હતા; પણ એ ઘણો ઉદાર સ્વભાવનો વીરપુરુષ હતો, એટલે એણે તેમનાં રાજ્યોને પોતાના કબજામાં લીધાં નહોતાં. તેમની પાસે પોતાનું ઉપરીપણું સ્વીકારાવીને તેમને પોતપોતાના રાજ્યમાં કાયમ રાખ્યા હતા.

પણ એટલું અપમાન પણ એ રાજાઓ ભૂલી ગયા નહોતા. સંત્રામસિંહ હવે મરી ગયો હતો, તેનું વિપુલ રજપૂત સૈન્ય પણ નાશ પામ્યું હતું, ઈર્ષાળ ચિતોડમાં આંતર વિરોધ ઊભો થયો હતો. આવો સરસ લાગ જોઈને ગુજરાતનો બાદશાહ બહાદુરશાહ માલવાના રાજાની મદદથી મેવાડ ઉપર ઇ.સ. ૧૫૩૩માં ચડી આવ્યો. દુર્બુદ્ધિ વિક્રમાજિતને અસંતુષ્ટ સરદારો તરફથી અધિક મદદ મળી નહિ, આથી એ પરાજિત થઈને પલાયન કરી ગયો. મુસલમાનો ચિતોડમાં પ્રવેશ કરવા તૈયાર થયા. નગરવાસી સ્ત્રીઓ-એ જોહરની તૈયારી કરી; એવામાં રાણી જવાહિરબાઈ બધી સ્ત્રીઓ-ને સંબોધીને બોલી: “રજપૂત વીરાંગનાઓ! આજ આ આફતને દિવસે આપણે બધાં અગ્નિકુંડમાં બળી મરીને નારીધર્મનું રક્ષણ કરવા તૈયાર થયાં છીએ! એથી આપણી મર્યાદા સચવાશે એ વાત તો ખરી, પણ એથી દેશનું કાંઈ હિત સધાવાનું નથી. આપણે આટલી બધી રજપૂત રમણીઓ મરવાને તૈયાર છીએ, તો ફેગટમાં શા માટે મરી જઈએ? મરવું તો છેજ, તો પછી મૃત્યુના બદલામાં આપણા દેશના શત્રુના પ્રાણ પણ શા માટે ન લેતાં જઈએ? ચિતોડની વીરાંગનાઓના બાહુમાં શું શક્તિ નથી? જે હાથ આપણે રજપૂત વીરના હાથમાં પકડાવ્યો છે, તે હાથમાં રજપૂત વીરના ભૂષણરૂપ તલવાર ધારણ નહિ કરીએ? ફૂલની માળા ગૂંથવાને માટેજ રજપૂત રમણીનો હાથ પરમાત્માએ બના-

વ્યેા નથી. રજપૂત રમણી સ્વામીના ઘરની ગૃહલક્ષ્મી છે; પ્રણયમાં વિલાસિની-વિનોદિની છે; રાજ્યને સમયે એ રાજ્યરાણી છે અને યુદ્ધને સમયે સમરરંગી છે. અનાદિ કાળથી રજપૂત લલનાઓ સ્વામીની સાથે રાક્ષસમર્દિની દુર્ગાદેવીની પેઠે રણક્ષેત્રમાં ઊતરતી આવી છે, તેા આજ આપણે શા માટે એવું કરતાં સંકોચાવું બોધ્યે ? ચાલો બહેનો, ચિતામાં આપણા દેહને ફેાગટમાં સળગાવી મૂક્યા કરતાં, હાથમાં તલવાર લઇને પ્રબળ વેગથી રણચંડિકાની પેઠે શત્રુના સંહારને માટે રણક્ષેત્રમાં ઊતરી પડો ! દેશના શત્રુને મારતાં મારતાં આપણે સહુ શત્રુની તલવારથી યુદ્ધક્ષેત્રમાંજ મરીશું. આપણામાંથી કોઇ કેદ પકડાશે નહિ. આપણને કેદ પકડવાના ઇરાદાથી શત્રુ કદાચ આપણને તલવાર નહિ મારે તેા આપણે એક ખીજની છાતીમાં તલવાર મારીને પ્રાણવિસર્જન કરી દઇશું અને પાતિવ્રત્યનું રક્ષણ કરીશું. ”

રાણીના આવા ઉશ્કેરનારા ઉપદેશથી બધી રજપૂત વીરાંગનાઓ મધુર કંઠે ગંભીર ગર્જના સાથે જયધ્વનિ કરીને ઊભી થઇ. તરતજ ઢાલ, તલવાર, ધનુષબાણ વર્ગેરે હથિયારો લઇને સંકડો વીરનારીઓ તૈયાર થઇ ગઇ. તેમણે બખતર પણ પહેરી લીધાં.

ચિતોડની જયઘોષણા કરીને ઘોડેસવાર થઇ એ અપૂર્વ લશ્કર, રાણી જવાહિરબાઇની સરદારી તળે પ્રચંડ વેગથી ચિતોડને ઘેરે ઘાલનાર પઠાણ સૈન્ય ઉપર તૂટી પડ્યું.

પઠાણો તેા સ્તંભિત થઇ ગયા. અચાનક મરવા કે મારવાનો દઢ સંકલ્પ કરીને આવેલી વીર રજપૂતારાણીઓના પ્રચંડ હુમલાથી પઠાણ સૈન્ય છિન્નભિન્ન થઇ ગયું; પણ થોડી વારમાં પઠાણ સેનાપતિએ પોતાના સૈનિકોને એકઠા કરીને જવાહિરબાઇ અને તેની વીર સહચરીઓને ઘેરે ઘાલ્યો. વીરરમણીઓ જીવસદે લડી.

આ અપૂર્વ યુદ્ધમાં પઠાણોના ઘણા સિપાઇઓ માર્યા ગયા અને ઘાયલ થયા. રાણી જવાહિરબાઇ અને તેની સાહેલીઓએ પણ શત્રુને હાથે અથવા તેા પોતાનીજ તલવારથી પ્રાણ તબ્યા.

બહાદુરશાહે ચિતોડ ઉપર અધિકાર મેળવ્યો. રજપૂતાનામાં એક રિવાજ છે કે કોઇ રજપૂત રમણી વિપત્તિમાં આવી પડે, ત્યારે તે કોઇ ને કોઇ વીર પુરુષ પાસે મદદની આશામાં રાખડી મોકલે છે. રાખડીનો સ્વીકાર કર્યોથી એ પુરુષ એનો ‘રાખીબંધ’ ગણાય

છે અને જીવસદ્દે બહેનને મદદ કરવાની તેની ફરજ ગણાય છે. વિક્રમસિંહની માતા કર્ણવતીએ આ આક્રમણને વખતે દિલ્હીના બાદશાહ હુમાયુ પાસે રાખડી મોકલી.

ઉદાર હુમાયુ રજપૂત મહિલાની રાખડીનો અસ્વીકાર કરી શક્યો નહિ. સૈન્ય સાથે ચિતોડ આવીને તેણે બહાદુરશાહને પરાજિત કર્યો અને વિક્રમાજિતને પાછો ચિતોડના સિંહાસન ઉપર રાજા તરીકે બેસાડ્યો.

૧૮૦-કૃષ્ણાબાઈ

વડનગરની નાગરણુ હતી. એના સંબંધમાં ‘ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક સ્તંભો’માં એના લેખક રા. રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી નીચે મુજબ લખે છે:—

“એનાં ‘કૃષ્ણનાં હાલરણં’ અને ‘સીતાજીની કાંચળી’ ગુજરાતના સ્ત્રીવર્ગમાં પ્રસિદ્ધ છે. ‘કાંચળી’ની વાત જાણીતી છે. પંચવટીમાં રાવણનો મામે મારીય સુવર્ણમૃગને વેધે આવ્યો ને સીતાજીની દષ્ટિએ પડ્યો. સ્ત્રીની સ્વાભાવિક નિર્ભયતાને વશ થઈને આ મૃગને મારીને એના ચર્મની કાંચળી સીવડાવવાની સીતાજીને ‘રઠ લાગી.’ રામ મૃગને મારવા તેની પાછળ ગયા, ને થોડી વારમાં રામ સંકટમાં હોય એવા શબ્દ સંભળાયા. સીતાએ ધાયું કે રામ સંકટમાં હશે, તેથી લક્ષ્મણ, જેને એનું રક્ષણ કરવાનું કામ રામ સોંપી ગયા હતા—તેને પોતાના ભાઈની સહાયે જવા સીતાએ કહ્યું. રામે જતી વખતે લક્ષ્મણને આજ્ઞા કરી હતી કે, ‘લક્ષ્મણ-બાળ તું મઢીએ રહેજે, મૃગને લાવું મારી.’ તે ઉપરથી લક્ષ્મણે રામની સહાયે જવા ના કહી. સીતાએ તેને મેણાંટોણાંને વચન-બાણ મારીને રામની પાછળ મોકલ્યો; એટલે રાવણને સીતાનું હરણુ કરવાનો માર્ગ મોકળો થયો. આ કવિતામાં રામ અને સીતા અને સીતા અને લક્ષ્મણ વચ્ચેના સંવાદો એવી તો સરળ ધરગથું ને જોડે જોડે ઝમકદાર ભાષામાં મૂકવામાં આવ્યા છે કે તેમાં સ્ત્રી-હઠ, પતિનું એ હઠને અનુકૂળ વર્તન અને નાના ભાઈનું આજ્ઞા-કિતપણું એ સર્વનાં આબેહૂબ ચિત્ર દેખાય છે.” સ્ત્રીના સ્વભાવ તથા આચારવિચારનું એના કાવ્યમાં આબેહૂબ વર્ણન છે.

૧૮૧-ઉમાદે અથવા રૂઠીરાણી

ત્રિયોમાં અનેક પતિવ્રતા, શૂરવીર, વિદુષી, ગુણ-વતી અને રૂપવતી સ્ત્રીઓ થઈ ગઈ છે અને તેમણે જે જે દુઃસાધ્ય કામ કર્યાં છે, તેને લીધે આજ સુધી દુનિયામાં તેમનું નામ પ્રસિદ્ધ છે. ક્ષત્રિયાણિઓનો સૌથી મોટો ગુણ પતિવ્રતા ધર્મના રક્ષણનો છે. ઉમાદેએ જે કષ્ટ-સાધ્ય વ્રત ધારણ કર્યું હતું, તે તેણે આખી જિંદગી સુધી નિભાવ્યું અને તેને લીધેજ આજદિન સુધી તેની પ્રશંસા થયા કરે છે. રજ-પૂતાનામાં ‘રૂઠીરાણી’ એટલે કે રિસાયલી રાણીની ચર્ચા કુતૂહલપૂર્વક કહેવામાં અને સાંભળવામાં આવે છે. મારવાડના કવિ-ઓએ તો પોતાના કઠોર વ્રતમાં અટલ રહેવા માટે એની ઘણીજ પ્રશંસા કરી છે. એ બધા કવિઓમાં આશાજી ચારણે ‘રૂઠીરાણી’ની પ્રશંસામાં લખેલી કવિતા પ્રસિદ્ધ છે.

ઉમાદે જૈસલમીરના રાવ લુણકરણની પુત્રી હતી. તેનું રૂપ અસાધારણ હતું. સંવત ૧૫૯૩ ના વૈશાખ સુદી ત્રીજને દિવસે તેનો વિવાહ મારવાડના પ્રસિદ્ધ રાવ માલદેવની સાથે થયો હતો. રાવ માલદેવ રજપૂતાનાના ઇતિહાસમાં વીરતા, પરાક્રમ અને યુદ્ધકુશળતા માટે અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ ખેદની વાત છે કે એના ચિત્તમાં પણ પાપી કામવિકાર ઉત્પન્ન થયો અને પોતાની રાણી ઉમાદેની દાસી ભારેલી ઉપર તેણે કુદૃષ્ટિ કરી. પોતાનો વિવાહ થઈ ગયા પછી આઠ મહિને રાણી ઉમાદેને સાથે લઈને એ જૈસલમીર ગયા હતા, ત્યારે એક દિવસ દાસી ભારેલીનું રૂપ-યૌવન જોઈને રાજા માલદેવ કામવિલ્વણ થઈ ગયો અને એ દાસીને પોતાની રાણીના ચોરડામાં એકલી જોઈને પોતાની પાશવ-વૃત્તિને સંતોષી પોતાની ચિરસ્થાયી કીર્તિને કલંક લગાડ્યું. રાણી ઉમાદેને પતિના આ અધમ કૃત્યની ખબર પડી, ત્યારે તેણે પતિના ક્ષાત્રધર્મથી પતિત થઈ જવા માટે, ઘણાજ શોક પ્રગટ

કર્યો અને એજ વખતે પ્રતિજ્ઞા કરી કે, “એવા પતિ સાથે જન્મ-પર્યંત હું સંબંધ નહિ રાખું.” એ પ્રતિજ્ઞા એણે ઠેઠ સુધી નિભાવી. કેટલાક લેખકોનું એવું કહેવું છે કે આ બનાવ ઉમાદેના વિવાહ પ્રસંગે બન્યો હતો. ખૂદીના પ્રસિદ્ધ કવિ સૂર્યમલજી તથા જ્ઞેષ્ઠ-પુરના પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર મુનશી દેવીપ્રાસાદજી એ મત ધરાવે છે, પણ જ્ઞેષ્ઠપુરના કવિરાજ મુરારિદાનજીનું માનવું છે કે, આ ઘટના રાજા માલદેવના લગ્ન પછી આઠ મહિને બની હતી. અસ્તુ !

જ્ઞેષ્ઠપુર ગયા પછી રાવ માલદેવે રાણી ઉમાદેને મનાવવા ઘણાંજ પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ અસલી ક્ષત્રિયાણીની પ્રતિજ્ઞા પર્વતની પેઠે અટલ હોય છે. ક્ષત્રિયાણીઓનો સિદ્ધાંત હોય છે કે, પોતાનો ટેક છોડે તે રજપૂતાણી નહિ પણ કૂતરી છે’ તો પછી રાણી ઉમાદે પોતાનો ટેક કેવી રીતે છોડી દે? રાવ માલદેવ જ્યારે તેના મહેલમાં જતા, ત્યારે એ તેમના સન્માનાર્થે ઊભી થઈ જતી; પણ તેમના સામું જોઈને કદી પણ પ્રેમપૂર્વક વાર્તાલાપ કરતી નહિ. ઘણા પ્રયત્ન કર્યા છતાં પણ રાવ માલદેવ રાણી ઉમાદેને મનાવવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યાં, ત્યારે એણે જૈસલમીરના ચારણ ઈશ્વરદાસને રાણીને સમજાવવા મોકલ્યા; પણ રાણીએ એમને પણ એજ જવાબ દીધો કે, “મેં રાણાજીની સાથે સંબંધ નહિ રાખવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે અને એ પ્રતિજ્ઞા જિંદગી સુધી નિભાવીશ” ઈશ્વરદાસે જ્યારે ઘણાજ આગ્રહ કર્યો તથા અનેક પ્રકારનાં દષ્ટાંતો-દ્વારા ઉપદેશ આપ્યો, ત્યારે રાણીએ કહ્યું કે, “હું હાથમાં જળ લઈને સંકલ્પ કરી ચૂકી છું. જો આપ એ પ્રતિજ્ઞાભંગનું પાપ આપને માથે લો, તો હું રિસાવું છોડી દઉં.” રાણી સમજતી હતી કે ઈશ્વરદાસ ઘણા હરિભક્ત છે, એટલે પ્રતિજ્ઞાભંગ કર્યાનું પાપ પોતાને માથે કદી નહિ લે; પરંતુ ઈશ્વરદાસને તો કોઈ પણ સુક્તિથી રાજાનું દુઃખ મટાડવું હતું, એટલે એમણે એ વાત કબૂલ રાખીને પોતે બહાર આવ્યા. રાવ માલદેવની પાસે જઈને તેમણે બધી વાત કહી તથા રાણીની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કર્યાનું પાપ પોતાને માથે વહોરી લીધામાં પોતાને માથે કેવો દોષ લેવો પડશે તે પણ જણાવ્યું. માલદેવ હવે ઈશ્વરદાસને સાથે લઈને રૂઢીરાણી-ને મહેલ ગયા. ઉમાદેએ ઈશ્વરદાસજીને કહ્યું કે, “તમે પડદાની અંદર હાથ રાખીને પાણી લઈને સંકલ્પ કરો કે, ઉમાદેને જે પાપ લાગે તે મારે માથે છે.” આ વખતે રાવ માલદેવે ઈશ્વરદાસજીને

બદલે પોતે પડદાની અંદર હાથ ઘાલી દીધો અને પ્રતિજ્ઞા લેવા માંડી. ઉમાદે પોતાના પતિનો હાથ તરત ઓળખી ગઈ. આ પ્રમાણે દગો રમવાથી એ ઈશ્વરદાસજી ઉપર ઘણી અસંતુષ્ટ થઈ અને તેમને કડવાં વેણુ સંભળાવીને ત્યાંથી ચાલી ગઈ. ત્યાર પછી એ આખી જિંદગી સુધી પોતાની પ્રતિજ્ઞા ઉપર દૃઢ રહી.

રાણી ઉમાદેનો સૌથી વિશેષ સ્નેહ પોતાની શોકચ કછવાહી રાણી લાછલદે ઉપર હતો. રાણી લાછલદે માલદેવની પટરાણી હતી. રાણી લાછલદેના પુત્ર રામસિંહ ઉપર રાણી ઉમાદે સગા પુત્ર જેટલો પ્રેમ રાખતી હતી. એક વખતે રામસિંહ મંડોરમાં માલદેવને ગાદી ઉપરથી ઉતારી મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો, ત્યારે માલદેવે અપ્રસન્ન થઈને રામસિંહ તથા તેની માતા લાછલદેને પોતાના રાજ્યમાંથી કાઢી મૂકવાનો હુકમ કર્યો. રાણી ઉમાદે પણ આ પ્રસંગે રાણી લાછલદેની સાથે ભેદપુર જતી રહી. ઉદયપુરના મહારાણાએ કેલવાગામ રામસિંહને લખી આજુ અને ત્રણે જણાં ત્યાં રહેવા લાગ્યાં.

ઈ. સ. ૧૫૬૧ માં અકબર બાદશાહે રાવ માલદેવનું બળ ઓછું કરવા માટે મારવાડ ઉપર પોતાનું સૈન્ય મોકલ્યું. એ વખતે બાદશાહ અને માલદેવની સેના વચ્ચે ઘણું લીધણુ યુદ્ધ થયું. આખરે મહામહેનતે બાદશાહની સેનાએ માલોટ અને નાગોડના કિલ્લાઓ ઉપર અધિકાર મેળવ્યો. બાદશાહના એક સેનાપતિએ રાણી ઉમાદેના ગામ કેલવા ઉપર પણ ચડાઈ કરી. રાણીએ પોતાના વીર રજપૂત સૈનિકોની મદદથી શત્રુઓ સાથે ઘણી બહાદુરીથી યુદ્ધ કર્યું. ઘણા મુસલમાન સૈનિકો માર્યા ગયા અને છેવટે બચેલા સિપાઈઓ પણ અગિયારા ગણી ગયા.

સંવત ૧૬૧૯ ના કાર્તિક સુદિ બારશે રાવ માલદેવનો સ્વર્ગ-વાસ થયો અને ભેદપુરમાં એ વખતે જેટલી રાણીઓ હાજર હતી, તે તેમની સાથે સતી થઈ. મહારાવના મૃત્યુ પછી ત્રીજે દિવસે તેમની પાઘડી ‘કેલવા’ ગામમાં પહેાંચી. એ પાઘડી લઈને રાણી ઉમાદે પણ સત્વર સતી થવાને તૈયાર થઈ. જે રાણીએ સત્તાવીસ વર્ષ સુધી પતિની સાથે રૂસણું લીધું હતું, તેજ રાણી ઉમાદે આજે પતિના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળીને બોલી બીઠી: “હવે કોનાથી રિસાવું ? જેમની સાથે રિસાઈ હતી તેજ ચાલ્યા

ગયા તો હવે મારે જીવીને શું કરવું ? ” રાણી ઉમાદે અને તેની સપત્ની લાછલદે પતિ માલદેવની પાઘડીને ખોળામાં લઈને ચિતામાં બેસી ગયાં; તેમનો પુત્ર રામસિંહ રાજ્યના લોભમાં એ ચિતામાં આગ મૂક્યા વગરજ સીધો જોધપુર ચાલ્યો ગયો હતો, એટલે જોધપુરથી આવેલા એક રાઠોડ રજપૂતે ચિતામાં આગ મૂકી. પોતાની ચિતામાં આગ મૂક્યા વગરજ ચાલ્યા જવા માટે રૂઠી-રાણી ઉમાદે રામસિંહ ઉપર ઘણી ગુસ્સે થઈ અને પોતાનું નિવાસ-સ્થાન ‘કેલવા’ ગામ આગ મૂકનાર રાઠોડને આપી દેવાને ઉદ્ય-પુરના રાણા ઉપર એક પત્ર લખતી ગઈ. રાઠોડના સરદારે ઉમાદે તથા લાછલદેની ચિતામાં આગ મૂકી. જોતજોતામાં તેમનાં સુંદર શરીર ભસ્મીભૂત થઈ ગયાં. રૂઠીરાણીને મરી ગયે લગભગ સાડા ત્રણસો વર્ષ થઈ ગયાં, પરંતુ એનું ગુણકીર્તન આજે રાજ-સ્થાનમાં સર્વાંત્ર ગવાયા કરે છે.

૧૮૨-પૂરીવાઈ

એ ગુજરાતની સ્ત્રીકવિ હતી. તેણે લખેલું ‘સીતા-મંગળ’ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ છે. અને તેના કેટલાક ભાગ લગ્નપ્રસંગે સ્ત્રીઓ ગાય છે. તેનાં જે કાવ્યો પ્રસિદ્ધ છે, તે ઉપરથી તેની કવિત્વશક્તિ અસામાન્ય હોય એમ જણાય છે. તેની ભાષા ગૌરવવાળી છે. તેના જીવનની હકીકત જણાયલી નથી. સીતામંગળમાંથી એકાદ કડવું અમે નમૂનારૂપે ઉતારીશું, એથી એની કવિતાનો તથા એના સમયના રીતરિવાજ વગેરેનો પણ પરિચય મળશે.

“ઉત્તમ જળ ઉજ્જૌદક મેલ્યાં, તે કોણને નાવણુ કાજેજી;
પાટ પીરોજ ને સોના આડણિયો, તે જનને આસન દીજેજી.
વીસલ નગરની થાળિયો અણાવો, ને ડુંગરપુરની ઝારીજી;
વાટકડા વિજયપુરી મેલો તો, સુવરણુ લોટા શુભકારીજી.
કાઠા ઘઉંની લાપશી પીરસો તો, માંહે માળવિયો ગોળજી;
ઘી તો ગવરી ગાયનાં પિરસોને, દહીં દૂધ કેરી છોળજી.
શાક તો સૂરણનાં પિરસો તો, રાઈતાનો નહિ પારજી;

દાળ ચંપાના છોડશિ પિરસોને, વિધ વિધ માંહિ વધારજી.
 શેવ સુવાળી સુદર પિરસોને, પાપડ પૂનમ ચાંદજી;
 ભાત કમોદતણે પિરસો તો, ખોખલે પિરસો ખાંડજી.
 ભોજન રૂડાં ભાવથી કીધાં, સંતોડિ સર્વ જનજી;
 શુદ્ધાચમન લેઈ બાર પધાર્યાં, ને આખ્યાં ફેફળ પાનજી.”

* * * * *

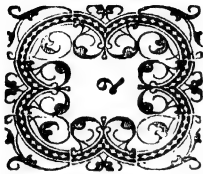
ત્યાર પછી પહેરામણીનું વર્ણન કરી સીતાજીની વિદાય નીચેના શબ્દોમાં વર્ણવે છે:—

“સીતાબાઈ સાસરે આલ્યાં ને, દાદાના દેશ મૂક્યાજી;
 સીતા વિના તો સૂતું લાગે ને, તુલસીના ક્યારા સૂક્યાજી.
 પાછું વાળી બુવે સીતા પનોતાંને, દાદાને આશિષ દેયજી;
 ઘણું જીવજે દાદાજી મોરા ને, રાજ અવિચળ રહેયજી.
 ઘણું જીવજે વીરજી મોટાં ને, ભાભીના નવરંગ ઘાટજી;
 સીતાબાઈને પાસે બોલાવીને, કહે છે પોતાની માતજી.
 ગદ્ગદ કંઠે થયા જનકજી ને, આંસુડાં ઢાળે માયજી;
 મારી સીતાને તમે સુખ દેજે ને, ચૌદ ભુવનના રાયજી.
 લાડકી સીતા કહ્યું કરજે તું, લાજ વધારજે તારીજી;
 રમકડાં રળિયામણાં આલ્યાંને, દીધી શિખામણુ સારીજી.
 સીતાબાઈ સહિયરોને મળીને, પછી સાસરિયે જાયજી;
 પૂરીબાઈ કહે છે કે કડવાં તે, પ્રીતે પૂરણ થાયજી.
 ગાય, શિખે ને સાંભળે, તેનો વૈકુંઠ થાયે વાસજી;
 અડસઠ તીરથનું ફળ મળશે, પાપ થશે સૌ નાશજી.”

૧૮૩-વીરધાત્રી પત્ના

વાહિરબાઈના વૃત્તાંતમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ કે, રાણા સંગ્રામસિંહનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર વિક્રમ દુશ્મનોથી ડરીને કાયર મનુષ્યની પેઠે નાસ્તી ગયો હતો. ગમે તેટલું દુઃખ વેઠ્યા છતાં પણ એણે પોતાની ખરાબ ટેવો છોડી નહિ. ખરાબ યુવકોની દોસ્તી તેણે ચાલુજ રાખી. તેની વર્તણૂક દિવસે દિવસે એટલી બધી ખરાબ થતી ગઈ કે સરદારોને તેના ઉપરથી બિલકુલ વિશ્વાસ ભાડી ગયો. વિક્રમસિંહને રાજ્યભ્રષ્ટ કરવાનો તેમણે સંકલ્પ કર્યો, પણ હવે રાણાની ગાદીએ કોને બેસાડવો? વિક્રમનો નાનો ભાઈ ઉદયસિંહ એ વખતે છ વર્ષનો બાળક હતો. રાણાવંશમાં એવો કોઈ પ્રતિભાશાળી પુરુષ નહોતો કે જે વિક્રમ અને તેના પક્ષકારોનું દમન કરીને રાજ્યનો કારોબાર સારી રીતે ચલાવે.

રાણાના કુટુંબમાં વનવીર નામનો સંગ્રામના ભાઈ પૃથ્વી-રાજનો ખવાસપુત્ર રહેતો હતો. એ ઘણો બહાદુર હતો. એની વીરતાને લીધે મહારાણા સંગ્રામસિંહ પણ તેના ઉપર ઘણા પ્રસન્ન રહેતા હતા. તે ભણ્યોગણ્યો તે કાંઈ પણ નહોતો, પણ રાત-દિવસ રાણા સંગ્રામસિંહ જેવા પ્રતિભાશાળી વીર રાણાની સાથે રહેવાથી, એણે રાજ્યપ્રબંધનું સારૂં જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. વિક્રમ અને તેના સાથીઓનું દમન કરીને યુક્તિપૂર્વક રાજ્ય ચલાવે એવો એ વખતે એ એકજ પુરુષ ચિતોડમાં હતો. સરદારોએ વિક્રમને પદભ્રષ્ટ કરીને તેની જગ્યાએ સગીર વયના બાળક ઉદયસિંહને ગાદીએ બેસાડ્યો. ઉદયસિંહ પુખ્ત ઉમરનો થાય, ત્યાં-સુધી રાજ્યનો વહીવટ તેમણે વનવીરના હાથમાં સોંપ્યો.

રાણા ઉદયસિંહના વાલી તરીકે આખા ચિતોડની લગામ વનવીરના હાથમાં આવી; પણ એટલાથી એ ધરાયો નહિ. કાળા અક્ષરને કૂટી મારે એવા નિરક્ષર વનવીરના હાથમાં ચિતોડ જેવા

રાજસ્થાનમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતા રાજ્યનો પ્રબંધ આવ્યો, તોપણ તેની તૃષ્ણા મટી નહિ. તેનો લોભ વધતોજ ગયો. ઉદયસિંહ પુખ્ત ઉંમરનો થયા પછી પોતાને રાજ્યસત્તા છોડી દેવી પડશે, એ વિચાર તેને અસહ્ય થઈ પડ્યો. વંશપરંપરા રાજ્ય પોતાના હાથમાંજ રહે, એવો પ્રબંધ રચવાનો તેણે યત્ન કર્યો. એ દુષ્ટ વાસનાથી એણે બાળક ઉદયસિંહની હત્યા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

રાણાના કુટુંબમાં પન્ના નામની એક દાસી હતી. ઘણી પેઢી-ઓથી તેના પૂર્વજો રાણાવંશીઓનું દાસત્વ કરતા આવ્યા હતા. આથી પન્નાના હૃદયમાં રાણાવંશને માટે ઘણીજ ભક્તિ હતી. મા-બાપ વગરના બાળક ઉદયસિંહને ઉછેરવાનું કાર્ય પન્નાને સોંપવા માં આવ્યું હતું. પન્નાને ચંદન નામનો એક પુત્ર હતો. તે વયમાં ઉદયસિંહ જેવડોજ હતો. એ બન્ને બાળકને પન્ના સરખા સ્નેહથી પાળતી હતી. બન્નેની સાથે તેનો એવો પ્રેમમય વ્યવહાર હતો કે પન્નાનો પોતાનો પુત્ર કયો અને ઉદયસિંહ કયો તે ઓળખવું મુશ્કેલ હતું. બાળક ઉદયસિંહ પણ પન્નાનેજ ‘મા’ કહીને બોલાવતો; પન્નાના લાડને લીધે માતૃસ્નેહનો અભાવ તેને કદી જણાતો નહિ. પોતાની માતાને સંભારીને એ કદી રોતો નહિ.

અંધારી રાત હતી. ઉદય અને ચંદન પથારીમાં સૂઈ રહ્યા હતા. પન્ના તેમની પાસે બેસીને કાંઈ કામ કરી રહી હતી.

એવામાં ઓચિંતો એક હજમ ત્યાં આવ્યો. એ હજમ પણ રાણાકુળનો વંશપરંપરાનો નોકર હતો. સ્વામીભક્તિ તેની રંગે-રંગમાં વહેતી હતી. પોતાનાજ જેવો રાણાવંશનો આશ્રિત સાધારણ ગુલામ થોડા દિવસમાં આવી મોટી પદવીએ ચડી ગયો, એ તેને અસહ્ય થઈ પડ્યું હતું. મૂળથીજ તેને વનવીર માટે ઘણું તિરસ્કાર હતો અને તેથીજ વનવીરે પોતાનો સંકટપ ગમે તેટલો ગુપ્ત રાખવાનો યત્ન કર્યો હતો, તોપણ ચતુર નાપિતરાજ તેની અધમ વાસના પારખી શક્યા હતા. આજે મોડી રાત્રે એણે પન્નાની પાસે આવીને કહ્યું: “પન્ના ! વનવીરે વિક્રમસિંહનો વધ કર્યો છે અને હમણાંજ ઉદયસિંહની હત્યા કરવા એ મહેલમાં આવશે.”

પન્નાના માથા ઉપર આક્રમણ વાદળ તૂટી પડ્યું. કુમાર ઉદયનું રક્ષણ કરવાનો ઉપાય શો ? એ વખતે મેવાડ વંશનો એકમાત્ર વારસ એ બાળકજ હતો. એની હત્યા કરવામાં આવે તો બાપા

રાવળ, સમરસિંહ, લક્ષ્મણસિંહ, હમીર, રાયમલ અને સંઘામ-
સિંહ જેવા રાજસ્થાનના સર્વશ્રેષ્ઠ વીર પુરુષોનો વંશ, નિર્મૂળ
જય એમ હતું. પત્તા રજપૂતાણી હતી, રાણા વંશનું નિકંદન
પોતાના ચક્ષુ આગળ થતું એક રજપૂત રમણી કેવી રીતે જોઈ
શકે ? એ દશ્ય તેનાથી કેમ સહન થાય ?

રાણા-વંશના અસ્તિત્વનો આધાર આજે પત્તાના હાથમાં
હતો. આથી પોતાનો જીવ આપીને-જીવ કરતાં પણ હજારગણી
પ્રિય વસ્તુ આપીને બાળક ઉદયસિંહનો પ્રાણ બચાવવાનો તેણે
દૃઢ સંકલ્પ કર્યો.

કેવી રીતે તેમનું રક્ષણ કરવું, તે સંબંધી પત્તાએ ક્ષણભર
વિચાર કર્યો. એક વાર ઉદય અને ચંદનના સામું જોયું. એ વખતે
તેના મુખ ઉપર રજપૂત રમણીની લીધણ દૃઢતા જણાઈ આવતી
હતી. થોડી વાર પછી એણે હજમને કહ્યું : “ નેગીજી ! (રજપૂતાના-
માં હજમને એ નામથી બોલાવાય છે.) આ મેડામાં ફળની એક
ટોપલી છે. એમાં ઉદયસિંહને મૂકીને ઉપરથી ફળફૂલ ઢાંકીને મહેલ-
ની બહાર લઈ જાઓ. તેને લઈને નદીકિનારે જાઓ. હું તમને ત્યાં
આગળ આવી મળીશ.” હજમે કહ્યું : “ તું પણ ચંદનને લઈ સાથે-
શા માટે નથી આવતી ? ” પત્તાને કહ્યું : “ ઉદયને લઈને આપણે
બધાં એક સાથે પલાયન કરી જઈએ, તો તેથી આપણું કાર્ય સરસે
નહિ. વનવીર આજે ચિતોડનો કર્તાહર્તા છે. જો એને બંધર પડે
કે ઉદય નાસી ગયો છે, તો તરતજ એ ચારે તરફ માણસો દોડાવી-
ને તેને ખોળી કાઢે અને સત્વર એનો સંહાર કરે.”

નાપિતે કહ્યું : “ તો શું તારા અહીં રહેવાથી એ ઉદયને માટે
તપાસ નહિ ચલાવે ? ”

પત્તા—હા, એવી તપાસ નહિજ કરાવે.

નાપિત—એ કેવી રીતે ?

પત્તા—વનવીરને બંધર પડે કે ઉદય જીવે છે, તો એ તપાસ
કરાવે ને ? એને તો એમજ સમજાવવું જોઈએ કે ઉદયની હત્યા
કરીને તેણે પોતાનો માર્ગ નિષ્કંટક કર્યો છે.

નાપિત—એને માટે શું કરવું ?

પત્તા—નેગીજી ! મને એ સંબંધી પૂછશો નહિ. એની કલ્પ-
ના કરતાં મારું હૈયું ક્ષાત્રી જાય છે. તમે મારા હૈયાના હાર ચંદન-

ને અહીંયાં જીવ્યો છે; રાણાવંશના રક્ષણ સારૂ, ચિતોડના ગૌરવના રક્ષણ સારૂ, તેનો હું ત્યાગ કરીશ.

નાપિત—એ કેવી રીતે ?

પન્ના—ઉદયનાં કપડાં પહેરાવીને ચંદનને તેના બિછાનામાં સુવાડીશ. વનવીર આવશે ત્યારે તેનેજ ઉદય તરીકે ઓળખાવીશ.

નાપિત તો સ્તબ્ધજ થઈ ગયો. તેણે આશ્ચર્ય સાથે કહ્યું: “ પન્ના ! તું માણસ છે કે રાક્ષસ છે ? ”

પન્નાએ કહ્યું: “ આજ હું રાક્ષસી છું—સાત વાર રાક્ષસી. જનેતા થઈને પુત્રને મૃત્યુના મુખમાં સોંપું છું ” આટલું બોલતાં બોલતાં તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. થોડી વાર પછી આત્મસંવરણ કરીને એણે ખુલાસો કર્યો: “ જે રાણાવંશ આજ સુધી મેવાડનું રક્ષણ કરતો આવ્યો છે, જે રાણાવંશને હાથે મેવાડનું ગૌરવ ભવિષ્યમાં પણ વધવાનો સંભવ છે, જે રાણાકુલના નામથી આપણા જન્મ-સ્થાન ચિતોડની પ્રતિષ્ઠા વધી છે, તે રાણાવંશના રક્ષણ સારૂ હું મારા ચંદનનો ભોગ આપું તો, તેમાં વધારે શું કરું છું ? આજ રાણાના કુમાર ઉદયસિંહની ખાતર મારો એક પુત્ર તેનો પ્રાણ સમર્પણ નહિ કરે ? નેગીજી ! હું રજપૂતાણી છું; મારો પુત્ર રજપૂત બાળક છે. રાણાના સોબતી તરીકે, રાણાના જીવનના રક્ષણાર્થે યુદ્ધમાં મરવું એ તેનું મુખ્ય કર્તવ્ય હતું. થોડા વરસ પછી, પોતાની ઈચ્છાથીજ રાણા માટે પ્રાણ આપીને એ પોતાને ધન્ય માનત, તો પછી આજ બાલ્યાવસ્થામાં માની ઈચ્છાથી એજ ગતિને પામવામાં એ પોતાના જીવનને સફળ નહિ કરે ? પોતાના ક્ષુદ્ર જીવનના બદલામાં આજ એ રાણાના પવિત્ર વંશને દુનિયામાં કાયમ રાખવાને ભાગ્યશાળી નીવડશે, એ શું ઓછા ગૌરવની વાત છે ? માટે જાઓ નેગીજી ! હવે તમે વિલાંબ ન કરશો. વનવીર હમણાંજ આવી પહોંચશે. હમણાં ને હમણાંજ તમે ઉદયને લઈને સહીસલામત ઠેકાણે પહોંચી જાઓ.”

નાપિતે પન્નાને પ્રણામ કરીને કહ્યું: “ પન્ના ! તને મેં રાક્ષસી કહી એ મારી ભૂલ થઈ. તું રાક્ષસી નથી; માનવી પણ નથી; તું ખરેખરી દેવી છે.”

એટલું કહીને એ એક ફળની ટોપલી લઈ આવ્યો. એ ટોપલીમાં પન્નાએ ઉદયને સુવાડીને તેના ઉપર ફળકૂલ અને પાંદડાં ઢાંકી

દીધાં. નાપિત એ ટોપલી લઈને બહાર ગયો. પત્તાએ ચંદનને ઉદયનાં વસ્ત્ર પહેરાવીને ચુપચાપ ઉદયના પારણામાંજ સુવાડી દીધો.

થોડીકજ વારમાં ખુલ્લી છૂરી લઈને વનવીર આવી પહોંચ્યો. કંઠાર સ્વરે તેણે પત્તાને પૂછ્યું: “ ઉદય ક્યાં છે ? ”

પત્તા કાંઈ બોલી શકી નહિ. આંગળીના ઇશારે તેણે ચંદનને બતાવ્યો. વનવીરે તરતજ તીક્ષ્ણ છૂરીથી ચંદનની છાતી ચીરી નાખી. એ વેદનામાં ચંદને એક કારમી ચીસ પાડીને દેહત્યાગ કર્યો. એ ચીસનો પડઘો આખા મહેલમાં ગૂંજી રહ્યો. નિશ્ચળ દેવીપ્રતિમાની પેઠે પત્તાએ ઊભી રહીને આ દારુણ દૃશ્ય પોતાની આંખે જોયું.

રાણાવંશનું નિકંદન કાઢ્યું છે, એવા સંતોષ સાથે વનવીર મહેલમાંથી ચાલ્યો ગયો. લોહીથી ખરડાયેલા પુત્રના શબને ખોળામાં લઈને પત્તા વેગસહિત અંધારી રાતે નદીને કિનારે ગઈ. ત્યાં આગળ નાપિત નિદ્રિત ઉદયસિંહને લઈને તેની વાટ જોતો હતો. નાપિતની મદદથી પત્તાએ પોતાના પુત્રનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો અને ત્યાર પછી બન્ને જણાં મેવાડના કોઈ દૂરના સ્થાનમાં જઈને સંતાઈ રહ્યાં.

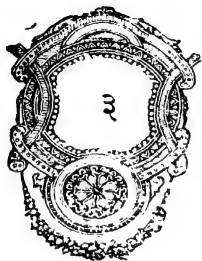
મેવાડના પહાડી પ્રદેશમાં આશા નામનો કોઈ જૈન શેઠિયો રહેતો હતો. પત્તાએ ઉદયસિંહ સાથે એના ઘરમાં આશ્રય લીધો.

નરપિશાચ વનવીરના જીલમથી ચિતોડના સરદારે ધીમે ધીમે ઘણો ત્રાસ પામી ગયા, એ વખતે ઉદય મોટો થયો હતો. ઉદયસિંહને શોધી કાઢીને સરદારેએ ઇં ૦ સં ૧૫૪૧ માં તેને ગાદીએ બેસાડ્યો. પત્તા એ વખતે જીવતી હતી.

૧૮૪-રૂપમતી

રૂપમતીનો જન્મ ઉજ્જનથી પપ માઇલ દૂર ઇશાન ખૂણામાં કાળીસિંઘ નદીના કિનારા ઉપર સારંગપુર નામના ગામમાં થયો હતો. તેની માતા એક વેશ્યા હતી. રૂપમતીમાં નામ-અનુસાર ગુણ નહોતા; અર્થાત્ તે અસાધારણ સુંદર નહોતી; પરંતુ એ છેક કદ્રૂપી પણ નહોતી. એની આકૃતિ સુડોળ અને કાંતિ આકર્ષક હતી. તેનો સ્વભાવ સરળ અને સીધો હતો તથા બોલ-ચાલ ઘણીજ મધુર અને મનોહર હતી. વારાંગનાને ઘેર જન્મ લીધાથી ગાવા વગાડવાનો તેને ઘણો શોખ હતો; એટલુંજ નહિ પણ એ વિદ્યામાં એણે ઘણી પ્રવીણતા મેળવી હતી. તેના સંગીત તથા નૃત્યના જ્ઞાનની પ્રસિદ્ધિ ચારે તરફ પ્રસરી ગઈ હતી. એની બુદ્ધિ ઘણી તીવ્ર હતી. કવિતા પ્રત્યે એને અનુરાગ હતો અને સુંદર ગીતોનું રાતદિવસ રટણ કરવાનો પ્રસંગ મળવાથી, પોતે પણ રસભરી કવિતા કરતાં શીખી હતી.

‘મુંતંબાળ-ઉત્-તવારિખ’ નામના ઇતિહાસના ગ્રંથમાં તેનો લેખક બદાયૂની લખે છે કે, “રૂપમતીની પ્રસિદ્ધિ જનસમાજમાં એક પક્ષિની સ્ત્રી તરીકે હતી.” મઆસિફલ ઉમરા ગ્રંથમાં પણ રૂપમતીના ગુણોની પ્રશંસા કરતાં લખ્યું છે કે, “હિંદુસ્તાનના વિદ્વાનોએ સ્ત્રીઓના જે ચાર પ્રકાર ઠરાવ્યા છે, તેમાંથી ઉત્તમ પ્રકારની સ્ત્રી રૂપમતી હતી; અર્થાત્ પક્ષિની હતી. સારી સ્ત્રીઓના દેખાવમાં જે ખૂબીઓ હોવી જોઈએ તે એનામાં હતી.

સંગીતશાસ્ત્રમાં તેની કુશળતાનાં વખાણ કરતાં માળવાના ઇતિહાસમાં મુનશી કરમચંદીએ લખ્યું છે કે, “તાનસેને એક વાર દીપક રાગ ગાયો હતો અને તેની ગરમીથી એના આખા શરીરમાં આગ વ્યાપી ગઈ હતી. જ્યારે કોઈ પણ ઉપાયથી એ

ગરમી શમી નહિ, ત્યારે એ રૂપમતીની પાસે આવ્યો અને તેણે મેઘરાગ ગાઈને વરસાદ વરસાવ્યો તથા તાનસેનનો તાપ શમાવ્યો.

તાનસેનના સંબંધમાં એવીજ એક દંતકથા ગુજરાતની અસા-ત-નામાનાગરકન્યાના સંબંધમાં છે કે, એણે પણ મેઘરાગ ગાઈને એની ઉણ્ણતાને શાંત કરી હતી, એટલે રૂપમતીના સંબંધમાં એ કથનમાં કેટલું ઐતિહાસિક સત્ય છે, તે અમે કહી શકતા નથી. પરંતુ એ તો નિર્વિવાદ છે કે એ સંગીતશાસ્ત્રમાં અસાધારણ નિપુણતા ધરાવતી હતી.

માળવામાં એ સમયે બાજ બહાદુરનું રાજ્ય હતું બાજ બહાદુર અને બાદશાહ અકબર સમકાલીન હતા, એટલુંજ નહિ પણ બન્ને એકજ વર્ષમાં અર્થાત્ સંવત ૧૬૧૨ માં ગાદીએ બેઠા હતા; પણ ભાગ્ય બન્નેનાં જુદાં જુદાં હતાં. અકબરના ભાગ્યમાં આબાહિંદુસ્તાનના ઘણા મોટા ભાગના બાદશાહ થવાનું સરજાયું હતું અને બાજ બહાદુરના નસીબમાં માળવાનું રાજ્ય કાયમ રહેવાનું પણ નહોતું લખાયું. અસ્તુ ! સારંગપુર એની રાજધાની હતી. પોતાના રાજ્યની સીમા વધારવાના ઉદ્દેશથી એણે ગઢ કરંગાની વીરાંગના રાણી દુર્ગાવતી ઉપર ચડાઈ કરી. રાણી પોતાના બહાદુર ગૌડ સૈનિકોની સેનાપતિ બની અને બહાદુરીથી યુદ્ધ કરીને બાજ બહાદુરનો પરાજય કર્યો. તેનાં ઘણાં માણસો માર્યા ગયાં અને બાજ બહાદુરને પોતાને પણ વીલું મુખ લઈને સારંગ-પુર પાછા નાસી આવવું પડ્યું. પોતાનો શોક દૂર કરવા સારંગ એ ઘણા વખત સુધી સારંગપુરની બહાર નહોતો નીકળ્યો અને ત્યાંજ વિનોદમાં સમય ગાળવા લાગ્યો. સારંગપુરમાં એ વખતે મોજ-શોખ અને ભોગવિલાસનાં સાધનોની ખોટ નહોતી. માળવાનું એ અલબેલું શહેર હતું. ગલીએ ગલીએ ગાનતાનની મિજલસો થતી હતી, સુંદર સ્ત્રીઓની મનમોહક મૂર્તિઓ સ્થળે સ્થળે દેખાતી હતી તથા તેમનાં મધુર કંઠનાં ગીત અનેક સ્થાનોમાં સંભળાતાં હતાં. બાજ બહાદુરે પોતાના મહેલમાં અનેક ગાનારીઓ એકઠી કરી રાખી હતી અને તેનો બધો સમય ગાનતાન અને ભોગ-વિલાસમાંજ જવા લાગ્યો હતો. દિવસ ક્યારે આથમે છે, તેનું પણ એને ભાન રહ્યું નહોતું.

આવા યુવક અને રસીલા રાજની દષ્ટિ રૂપમતી જેવી ગુણ-વાન શુણિકા ઉપર ન પડે એ કેમ સંભવે ? બન્નેના સ્વભાવમાં

સમાનતા હતી; એટલે એ રૂપમતી ઉપર મોહિત થઈ ગયો અને એ ક્ષણકાળના મોહે, જીવનપર્યંતની મિત્રતા તથા શુદ્ધ પ્રેમનું રૂપ ધારણ કર્યું. બન્નેની એક બીજા પ્રત્યે એટલી બધી આસક્તિ હતી કે બન્ને સાથેજ ખાતાં, સાથેજ પીતાં, ક્ષણભરનો વિયોગ પણ બન્નેને અસહ્ય હતો. આ પ્રમાણે યૌવનનો અમૂલ્ય સમય વ્યતીત થવા લાગ્યો.

રૂપમતીને પોતાના જોબનના લાવણ્યનું ઘણું અભિમાન હતું, પણ બાજ બહાદુરના પ્રેમમાં તો એ એવી આસક્ત થઈ ગઈ હતી કે, વિવાહિતા સ્ત્રીના કરતાં પણ એની વિશેષ આજ્ઞાકારી બની હતી. એની ઇચ્છાનુસાર વર્તવા, એના જીવનને સુખમય બનાવવા એ સદા તત્પર રહેતી. એના હૃદય ઉપર કેવળ બાજ બહાદુરનુંજ સામ્રાજ્ય હતું. બન્નેના દેહ ભિન્ન હતા, પણ પ્રાણ એક હતો. એવા અનન્ય પ્રેમમાં તેઓ જીવનનો ઉપભોગ કરતાં હતાં.

રૂપમતીમાં સ્ત્રીજાતિની કોમળતા સાથે, પુરુષોચિત વીરતા પણ હતી. શિકાર ખેલવામાં એ ઘણી કુશળ હતી. બહાદુરીથી હિંસક પ્રાણીઓનો વધ કરવાનો શોખ પણ એને ઘણો હતો. બાજ બહાદુરની સાથે એ ઘણી વાર શિકારે જતી અને આબાદ નિશાન લગાવતી. એનો ઘોડો સદા બાદશાહથી આગળ રહેતો. એનું તીર છૂટ્યા પછી કોઈ પશુ બચવા પામતું નહિ. જંગલી ભીલ, ગોંડ, કે મોગિયા લોકો આક્રમણ કરવા આવતા, તો રૂપમતીના તીરનો ભોગ થઈ પડીને ત્યાં ને ત્યાંજ રહેતા. તેનાં તીર દુશ્મનોની છાતી વીંધીને આરપાર નીકળી જતાં.

પ્રાચીન સમયનાં કેટલાંક ચિત્રોમાં શિકાર સમયની રૂપમતીની વીરતાનાં દ્રશ્યો આલેખાયલાં છે અને તે અત્યારે ઇતિહાસની ગરજ સારીને એના ગૌરવની સાક્ષી પૂરે છે.

સુખનો સમય કોઈને પણ સદાને માટે ટકી રહ્યો નથી. બાજ બહાદુરનો એ ભોગવિલાસનો પણ સાત વર્ષમાં અંત આવ્યો.

એશઆરામમાં રાતદિવસ પથ્યાં રહેવું એ કદી સાડું નથી. આ સંસારમાં જે કર્તવ્ય-કર્મ છે તે કરવાની પ્રત્યેક સ્ત્રી પુરુષની ફરજ છે. રાબરણીને માથે તો કર્તવ્યનો મહાન બોજો છે; કેમકે એમના ઉપરજ લાખો મનુષ્યના સુખ તથા જીવનમરણનો સવાલ આધાર રાખે છે. રૂપમતીના રૂપમાં આસક્ત થઈને બાજ બહાદુરે

સરકારી કામ ઉપર ધ્યાન આપવું છોડી દીધું હતું. રૂપમતીને પ્રસન્ન કરવાના વિચારજ રાતદિવસ એને આવતા હતા. એને સાડે એણે એક સુંદર મહેલ બંધાવ્યો હતો, જેનાં બંદર આજ પણ એ પ્રેમી યુગલના સ્વર્ગીય પ્રેમની સાક્ષી આપી રહ્યાં છે. બાદશાહ અકબર એ સમયમાં ભારતવર્ષમાં સર્વત્ર પોતાનું સામ્રાજ્ય વિસ્તારવાના પ્રયત્નમાં લાગ્યો હતો. માળવાને પોતાના તાબામાં કરવાના પ્રયત્નોમાં અત્યાર સુધી બાજ બહાદુરની વીરતાને લીધે એને સફળતા મળી નહોતી; પણ એ ચતુર બાદશાહ સમજી ગયો કે બાદશાહ બાજ બહાદુર ભોગવિલાસમાં નિમગ્ન છે. એ સમયમાં ચડાઈ કર્યાથી અવશ્ય વિજય મળશે. ૯૦ સૌ ૧૫૯૦માં બાદશાહ અકબરે સરદાર અહમદખાને એક વિશાળ સૈન્ય લઈને માળવા ઉપર આક્રમણ કરવા સાડે મોકલ્યો. માળવેશ્વરને બળ મળતાં એ પણ યુદ્ધને સાડે તૈયાર થયો; પણ હવે એનામાં પહેલાંના જેવું બળ રહ્યું નહોતું. યુદ્ધમાં જતી વખતે એ પોતાની પ્રિયતમા રૂપમતીની પાસે વિદાય માગવા સાડે ગયો. બન્નેની આંખોમાંથી અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. મુખમાંથી વાણી નીકળતી નહોતી. ભાવિ આપત્તિની આશંકાથી બન્નેનાં હૃદય ધડકવા લાગ્યાં. રૂપમતીએ વજ્ર સમાન હૈયું કરીને સ્વામીને રબ આપી. બાજ બહાદુર યુદ્ધક્ષેત્રની તરફ ચાલ્યો.

એ યુદ્ધમાં અહમદખાને વિજય મળ્યો. બાજ બહાદુરને જીવ લઈને નાસવું પડ્યું.

બાજ બહાદુર યુદ્ધક્ષેત્રમાં પ્રયાણ કરતી વખતે રાજમહેલના રક્ષણ સાડે થોડાક સિપાઈઓને મૂકતો ગયો હતો અને તેમને હુકમ આપતો ગયો હતો કે, “હું યુદ્ધમાં પરાજિત થઈને નાસી જઈ અથવા તો યુદ્ધમાં મરણ પામું, તો તમે લોકો મારી બેગમો અને પાતરોને શત્રુને હાથ ન પડવા દેતાં, તમારે હાથેજ એમનો વધ કરજો.” એની એ ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ. એના સ્વામિભક્ત નોકરોને ખાતરીપૂર્વક બળ મળ્યા કે, અમારા રાજ યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી નાસી ગયા છે, ત્યારે તેમણે સાહસ કરીને અંતઃપુરમાંની બધી સ્ત્રીઓને કાપી નાખી. રૂપમતી ઉપર પણ તલવારનો હાથ ફરી ચૂક્યો.

સેનાપતિ અહમદખાંએ રૂપમતીના રૂપગુણની પ્રશંસા પહેલેથીજ સાંભળી હતી અને તેને પોતાની પત્ની બનાવવાને ઘણી મોટી અભિલાષા હતી, એટલે વિજય મળતાંવાર સૌથી પ્રથમ કાર્ય

એણે રૂપમતીની ખબર મેળવવાનું કર્યું. તપાસ કરતાં એને સમાચાર મળ્યા કે, બાજ બહાદુરના વફાદાર સૈનિકોએ એના ઉપર તલવારનો બે પ્રહાર કર્યો હતો, તે સફળ નથી નીવડ્યો. એ લોકો તો એને મરણ પામેલી સમજીને ત્યાં ને ત્યાંજ છોડીને ચાલ્યા ગયા છે; પણ રૂપમતી ઘાયલ અવસ્થામાં પોતાના પ્રાણાધાર બાજ બહાદુરનું સ્મરણ કરીને છાતીફાટ વિલાપ કરી રહી છે. આ સમાચાર મળતાં અહમદખાં બાજ બહાદુરના અંતઃપુરમાં ગયો. લોહીલોહાણ અવસ્થામાં રૂપમતી એ વખતે મૂર્છામાં હતી. અહમદખાંએ એના શબની પરીક્ષા કરી જોઈ તો જણાયું કે, એનો જીવ હજી ગયો નથી. શ્વાસ ચાલી રહ્યો છે અને શ્વાસ છે ત્યાંસુધી પોતાની ઈચ્છા પૂરી થવાની આશા પણ છે. એણે એની ચિકિત્સાનો પૂરતો બંદોબસ્ત કર્યો. હોશિયાર વૈદકક્રીમ મલમપટા કરવા લાગ્યા, શક્તિને સાફ દવાઓ અપાવા લાગી; પણ બેગમને જ્યારે ભાન આવ્યું, ત્યારે એણે તો કહ્યું કે, “પતિ-વિહીન થઈને હું જીવવા નથી માગતી. હું કેવી દુર્ભાગિની કે પતિની ઈચ્છાનુસાર મારું મૃત્યુ ન થયું. આપ મને પતિનું નામ ઉચ્ચારતાં શાંતિથી મરવા દો.” અહમદખાંએ પોતાની મતલબ સાધવા ખાતર એને ખોટું આશ્વાસન આપ્યું કે, “બાજ બહાદુર હજી જીવે છે. તમે નિરાશ કે દિલગીર ન થાઓ. તમે સાબળ થશો, એટલે હું એને તમારી પાસે મોકલી આપીશ.” એ ખબર સાંભળતાં વારજ રૂપમતીનાં જીવમાં જીવ આવ્યો. પ્રિય મિલનની આશામાં એ પોતાનું દુઃખ વીસરી ગઈ. ઉત્સાહથી એણે મલમપટા કરાવવા માંડ્યા તથા ઔષધનું પણ સેવન કરવા માંડ્યું. ‘ઇકબાલ નામા જહાંગીર’ નામના ગ્રંથમાં એવું લખ્યું છે કે, રૂપમતીએ અહમદખાંને એવું કહાવ્યું હતું કે, “મને શેખ અહમદની પાસે મોકલી આપો. એમના ઘરની સ્ત્રીઓ મારી સારવાર કરશે. ઘા રૂઝાઈ ગયા પછી હું મહેલમાં આવીશ. શેખ અહમદ એક ધર્માત્મા મહાપુરુષ હતો અને રૂપમતી ઉપર એની દયા હતી. રૂપમતી એને ત્યાંજ કેટલાક દિવસ રહી. ત્યાં એના દેહના ઘા તો રૂઝાયા, પણ પતિના વિયોગજન્ય હૃદયનો ઘા રૂઝાયો નહિ. એણે સેનાપતિ અહમદખાંને બાજ બહાદુર પાસે પોતાને મોકલી આપવાની પ્રાર્થના કરાવી. એણે જવાબમાં કહાવ્યું કે, “બાજ બહાદુર હજી સુધી બાદશાહનો દુશ્મન છે. બાદશાહની

સમીપમાં એ હાજર થઈ ગયો હોત તો, હું તમને ખુશીથી એની પાસે મોકલત; પણ હમણાં તો તમારા બન્નેનો મેળાપ કરાવ્યાથી અકબરશાહ મારા ઉપર ગુસ્સે થઈ નય.”

ચતુર રૂપમતીને હવે મુગલ સેનાપતિની દાનત સંબંધી શકે ગયો. એ સમજી ગઈ કે, મારી સાથે પ્રપંચ રમાઈ રહ્યો છે. પતિને મળવાની આશા તૂટી જવાથી એના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. એને શંકા થવા લાગી કે, હુદ્દા અહમદખાં જરૂર મારા શિયળનો ભંગ કરવા સાડૂ આ બધી યુક્તિઓ રચી રહ્યો છે. એનું અનુમાન ખરૂં પડતાં પણ વાર ન લાગી. રાત પડતાંજ અધીરા અહમદખાંએ તેને સંદેશો કહાવ્યો કે, “ચાલો, ખાન આપને યાદ કરે છે. હવે તો એજ માળવાના માલિક છે. ચાલો, એની રાણી-બેગમ બનો. બાજ બહાદુરનો વિચાર કાઢી નાખો. એનો તો પત્તો પણ નથી અને જીવતો હશે તો પણ એની પાસે શું બચ્યું છે કે, તમને લાડ લડાવે અહમદખાં સુંદર ઉમંગી યુવક છે, બાજ બહાદુરના કરતાં પણ તમને વધારે લાડમાં રાખશે.”

આ સખત શબ્દો સાંભળવાને રૂપમતી તૈયાર નહોતી. એને દાઝ્યા ઉપર ડામ જેવું થયું. વેશ્યાને પેટે જન્મ ધારણ કર્યા છતાં અને પ્રથમાવસ્થામાં નાચનારીનો ધંધો કર્યા છતાં, એણે પોતાનું હૃદય કેવળ બાજ બહાદુરનેજ અર્પણ કર્યું હતું અને બાજ બહાદુરના સમાગમમાં આવ્યા પછી સારી પતિવ્રતાને છાજે એવું જીવન વ્યતીત કર્યું હતું. બાજ બહાદુર સિવાય બીજા કોઈ પુરુષને સ્પર્શ સુધ્ધાં નહિ કરવાના એણે સોગંદ ખાધા હતા અને બાજ સુધી એ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કર્યું હતું. એના એ સદ્ગુણની સાક્ષી ઈતિહાસકારોએ પૂરી છે. બાજ એને ચિંતા થવા લાગી કે, “શું અહમદખાં મારૂં વ્રત ભંગ કરશે? એ અધમ કામી છે, એની પાસે પુષ્કળ સત્તા અને સાધન છે, બળાત્કારથી પણ એ પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને ચૂકશે નહિ; માટે અત્યારે યુક્તિથી કામ લેવું જોઈએ.” એની તીવ્ર બુદ્ધિએ ઉપાય શોધી કાઢ્યો. પોતાના શોક અને અહમદખાં પ્રત્યેના તિરસ્કારને ઘડીભરને માટે દબાવીને એણે સંદેશો લાવનારને કહ્યું: “હું તો નવાબ સાહેબની તાબેદાર છું. જેમ ફરમાવશે તેમ કરીશ. તમે જાણો, એમને લઈ આવો. એટલી વારમાં હું નાહીઘોઈ શણગાર સંજીવે તૈયાર થાઉં છું.” એ માણસ અહમદખાંને ખુશાલીની વધામણી આપવા ગયો. પેલી

તરફ રૂપમતીએ પોતાના વિલાસભુવનને સરસ રીતે સજાવ્યો. પોતે સ્નાન કરીને ઉત્તમ વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કર્યાં. ખૂબ અત્તર લગાડ્યું. ગળામાં સુગંધીદાર કૂલોની માળા ધારણ કરી. આ બધું શું અહમદખાંના સત્કારને માટે હતું? ના, કદી નહિ. એણે જીવિત દશામાં અહમદખાંના હાથમાં કદી પણ નહિ જવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. ઉત્તમ શણગાર સજીને, કૂલની ચાદર ગિછાવેલા એક પલંગ ઉપર એ હળાહળ ઝેર ખાઈને સૂઈ ગઈ અને મુખ ઉપર અત્તર છાંટેલો રૂમાલ ઢાંકીને પડી રહી. અનુષ્ઠ્યો માણસ એમજ જાણે કે અહમદખાંને આવતાં વાર લાગી, તેથી રિસાઈને સૂઈ ગઈ હશે.

થોડી વાર પછી મહમદખાં ઘણા ઠાઠ સહિત છેલછબીલો બનીને રાણી રૂપમતીના મહેલમાં ગયો અને તેના પલંગ પાસે જઈને ઘણા પ્રેમપૂર્વક તેને જગાડવા લાગ્યો; પણ જાગે કોણ? રાણી રૂપમતી તો પહેલેથીજ વિષ ખાઈને એવી ગાઢ નિદ્રામાં સૂઈ ગઈ હતી કે અહમદખાં માથું ફેાડીને મરી જાય, તોપણ એનું જાગવું સંભવિત નહોતું. રૂપમતીનો પવિત્ર આત્મા તો પરલોકમાં ચાલ્યો ગયો હતો. એનું પાર્થિવ શરીર અહમદખાંનો ગર્વ ઉતારવાને અહીં પડ્યું હતું. એમ કહેવાય છે કે એના તકિયા નીચેથી એક કાગળનો ટુકડો મળી આવ્યો. તેમાં નીચેનો દોહરો લખ્યો હતો:—

“રૂપમતી દુખિયા ભઈ, વિના બહાદુર બાજ;
અબ જિય તુમ પૈ જાત હૈ, ચહાં કહા હૈ કાજ.”

અહમદખાંના દિગ્મૂઢ થઈ ગયો અને રૂપમતીના પાતિ-મત્વની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. એણે રૂપમતીના શબને દફન કરાવવાનો હુકમ આપ્યો અને પોતે નિરાશ થઈને પાછો પોતાના તબૂમાં ગયો. એક ફારસી કવિ કહે છે કે, “મિત્રને ઘેર જઈને હું શું કહીશ કે હું કેવી રીતે ગયો? પૂરા શોખથી આવ્યો હતો અને પૂરી નિરાશા સહિત પાછો ગયો.” અહમદખાંની એજ દશા હતી.

રૂપમતીએ તો પોતાના જીવન ને મૃત્યુથી બતાવી આપ્યું કે,

“સુન રખે હૈ ઇશકી જો હવસ કરનેવાલે;
ઇસ તરફ ઇશક મેં મર જાતે હૈ મરનેવાલે.”

× અહમદનું નામ અહમદખાં પણ કેટલાકે લખ્યું છે.

રૂપમતીની કબર સારંગપુરમાં છે. ‘ તવારીખે માળવા ’ માં લખ્યું છે કે, રૂપમતીનો ઘુમટ અને તેની સમાધિ બન્ને એક તળાવમાં છે. કબર ઉપરથી પ્રેમનાં ચિહ્ન જણાઈ આવે છે. ઘુમટ તૂટી ગયો છે. એ તળાવને કિનારે બાજ બહાદુરના મહેલ પણ હતા, પણ હવે એનું નામનિશાન રહ્યું નથી. કેટલાકનું એવું પણ કહેવું છે કે, માંડુમાં રેવાકુંડ ઉપર રૂપમતીની કબર છે અને એની સામે બાજ બહાદુરનો મહેલ છે.

વાચક બહેનો ! વેશ્યાઓને તેના નામમાત્રથી ઘિકારશે નહિ. નીચ કુળમાં જીવન ધારણ કરવાને લીધે અથવા તો પાપી પેટ ભરવાની ખાતર, કાંતો કોઈ અધમ પુરુષની જાળમાં ફસાયાથી એમને ઘણાંરૂપદ જીવન ગાળવાનું હુલાંચ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ એ અશુદ્ધ પાપમય જીવન એમને ખરા દિલથી ભાગ્યેજ પસંદ હોય છે. એકજ પુરુષને પોતાનું હૃદયદાન કરવાની ઇચ્છા તેમને પણ હોય છે અને પ્રસંગ આવ્યે તેમ કરી બતાવે છે, તે આ ઉદાહરણથી સાબિત થાય છે. પતિત સ્ત્રીઓનો ઉદ્ધાર કરવાનો અને સદુપદેશદ્વારા તેમને નીતિના પવિત્ર માર્ગ પર આણવાનો પ્રયાસ શુદ્ધ આચરણવાળાં ઠરેલ સ્ત્રીપુરુષોને હાથે થાય, તો એ અધમ ગણાતા વર્ગમાંથી ઉચ્ચ ગૃહિણીઓ અને દેશ-સેવિકાઓ નીકળી આવવાનો સંભવ છે.

અમે ઉપર જણાવી ગયા છીએ કે રૂપમતી કવિતા પણ રચતી હતી. “ સૈર-ઉલ-મુતાખિરીન ” કાવ્યમાં લખ્યું છે કે, “ રૂપમતી ગાનવિદ્યામાં અનુપમ હતી, હિંદી ભાષામાં ઘણી વાર કવિતા પણ લખતી હતી અને એમાં પોતાનું નામ એવી ખૂબીથી ગોઠવતી હતી કે હૃદય લોટપોટ થઈ જતું હતું. ”

“ હિંદુઓકી મશહૂર ઐરતો ” નામના ઉર્દુ ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે, રૂપમતીનાં રચેલાં અનેક ગીત માળવાની સાદી ભાષામાં ઘણાં છે, જેમાંથી એના હૃદયની વેદના ટપકી આવે છે. એક ગીતનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે:—

“ જે દોલતવાળો છે, તેમને પોતાની દોલતનું અભિમાન કરવા દો. અહીંયાં તો નિષ્કપટ પ્રેમમાંજ આનંદ છે, આ ખબ્તના ઉપર મજબૂત તાણું વાસેલું છે. તેની રમેવાળ હું છું અને જે પારકી આંખોથી બચેલો અને સહીસલામત છે, એની ફ્રંચી

મારી પાસે છે. એ પૂજા દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે. એને ઘટવાનું શું કામ? મેં તો મારા મનમાં એજ નિશ્ચય કરી લીધો છે કે લાલ થાય કે હાનિ; આખી જિંદગી સુધી બાજ બહાદુરની સાથે રહું અને તેને સહાયતા આપું.” એ અનુવાદનું મૂળ નીચેનું ગીત જણાય છે:-

“ઐર ધન જોડતા હૈરી, મેરે તો ધન ખ્યારેકી પીત પૂજી;
કાહું ત્રિયાકી ન લાંગે દષ્ટિ, અપને કર રાખુંગી પૂજી.
દિન દિન બઢે સવાયો કેવઢો, ઘટે ન એકો ગૂંજી;
બાજ બહાદુર કે સનેહ ઉપર, નિછાવર કરુંગી ધન ઐરજી.”

રૂપમતીનો મૃત્યુકાળ સંવત ૧૬૧૮ના ચિત્ર સુદી ૧૩ અને વૈશાખ સુદી ૩ની વચ્ચેના કોઈ દિવસ હોય એમ ઇતિહાસ-વેત્તાઓ માને છે.

બાજ બહાદુર અને રૂપમતીનાં પ્રાચીન ચિત્રો કેટલાંક મળી આવ્યાં છે, તે એમના જીવન ઉપર પ્રકાશ નાખે છે.

એક ચિત્રમાં એવું દૃશ્ય બતાવ્યું છે કે, રૂપમતી શિકાર કરી આવીને થાકની મારી મહેલના બગીચામાં પલંગ ઉપર સૂઈ ગઈ છે. બાજ બહાદુર એની પાસે બેઠો છે. સખીઓ કોઈ ઘોડાને પકડીને બિભી છે, તો કોઈના હાથમાં બાજ પક્ષી છે. કોઈ આમ-તેમ જોઈ રહી છે. બધી પુરુષના અને સૈનિકોના વેશમાં છે.

બીજી એક તસ્વીરમાં રૂપમતીની જંગલી લોકો સાથેની લડાઈ બતાવી છે. બાજ બહાદુર અને રૂપમતીના તીરવડે કેટલા-એક જંગલી લોકો જે એમના ઉપર હુમલો કરતા આવ્યા હતા, તે ઘાયલ અને લોહીલોહાણ થયેલા બતાવવામાં આવ્યા છે.

એક ચિત્રમાં ધનધોર ઘટા છવાઈ રહી છે. રૂપમતી પુરુષના વેશમાં બગીચામાં ખુરશી ઉપર એકલી બેસીને હાથમાં તાંબૂરો વગાડી રહી છે.

કલકત્તાના “ઇડિયન મ્યુઝિયમ”માં પણ, એ પ્રેમી યુગલ ઘોડા ઉપર વનમાં જઈ રહ્યાં છે, તે સમયનું સુંદર ચિત્ર છે.*

* મુસ્લિમમહિલારત્ન ‘બાજ બહાદુર અને રૂપમતી’ સંબંધી સ્વ. મુનશી દેવીપ્રસાદજીનો લેખ (નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા-બાગ ૩, અ. ૨), મસાહિર ઇન્સ્ટિટ્યુશન વગેરે વગેરે ઉપરથી.

૧૮૫-રાણી ચાંપાદે

જેસલમીરના રાવ લહરરાજની પુત્રી અને બિકાનેરના રાજા રાજસિંહજીના ભાઈ પૃથ્વીરાજની રાણી હતી. ચાંપાદેના પહેલા પૃથ્વીરાજનું લગ્ન લાલાંદેજી નામની સ્ત્રી સાથે થયું હતું. એ પણ જેસલમીરના ભટ્ટી રજપૂતનીજ કન્યા હતી અને કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે એ રાણી ચાંપાદેની બહેનજ હતી; પરંતુ જેસલમીરના ઇતિહાસથી એ વાત સિદ્ધ નથી થતી; કારણકે રાવ લહરરાજની ત્રણ કન્યાઓનાં નામ ગંગા, ચંપા અને નાથી હતાં.

અસ્તુ ! પૃથ્વીરાજ જેવા રસજ્ઞ કવિ હતા, તેવીજ તેમને લાલાંદે જેવી રસીલી રમણી મળી હતી. તેના રસમાં મસ્ત રહીને પૃથ્વીરાજ સુખચેનમાં દિવસ વ્યતીત કરતા હતા; પરંતુ દુર્ભાગ્યથી ભરજીવાનીમાં થોડોક મંદવાડ લોગવીને રાણી લાલાંદે સ્વર્ગમાં સિધાવી. પૃથ્વીરાજ જેવા પ્રેમી અને રસિક પતિને પ્રાણાધિક પત્નીના અકાળ મૃત્યુથી જે શોક થયો હશે, તેનું અનુમાન રસિક વાંચકોજ કરી શકશે. પોતાની પ્રિયતમાના સુકુમાર દેહને આગમાં બળતો જોઈને એ એટલા બધા વ્યાકુળ થઈ ગયા કે, તેમના મોંમાંથી આ દુહો નીકળી ગયો:—

“તો શંક્યો નહિ ખાવર્યો રે ! ખાસ દે નિસહં;

મો દેખત તૂ બાલિયા, લાલ રહંદા હહં;”

પોતાની પ્રિયાના નાબુક દેહને ભસ્મીભૂત કરવાના દોષ માટે તેમણે અગ્નિમાં રાંધેલું લોજન ખાવું છોડી દીધું. સુખવિલાસમાં જન્મથી રહેલ રાજપુત કુળાદાર કરીને કેવી રીતે રહી શકે ? તેમનું શરીર બગડવા લાગ્યું અને મરણતોલ થઈ ગયા. આખરે લોકોએ એમને ઘણું સમજાવીને તેમનું લગ્ન ચાંપાદે રાણી સાથે કરાવ્યું. ચાંપાદે રૂપ, ગુણ અને લાવણ્યમાં લાલાંદેથી પણ વધે એવી હતી; એટલે પૃથ્વીરાજનું દુઃખી હૃદય કાંઈક શાંત થયું.

બન્ને ઘણા પ્રેમ અને પ્રસન્નતાપૂર્વક રહેવા લાગ્યાં. ચાંપાદેને દેખ્યા વગર પૃથ્વીરાજને જરા પણ ચેન પડતું નહિ.

પૃથ્વીરાજજી ઘણા હરિભક્ત તથા કવિ હતા, એટલે એમની સોબતથી ચાંપાદેને પણ કવિતા રચતાં આવડતું હતું. ઘણી વખત એ પતિને કાવ્યરચનામાં મદદ કરતી.

પૃથ્વીરાજ ડિંગલ (મારવાડી) ભાષામાં રુકિમણી મંગળ કાવ્ય રચી રહ્યા હતા. એક વખત એ કાવ્યમાં રાબ્દ લીધમના વિલાસભવનતું વર્ણન કરતાં કરતાં એ “ ચંદનપાટ, ચંદનપાટ ” વારંવાર ઉચ્ચારવા લાગ્યા, કારણકે આગળનું પદ એમને જડતું નહોતું. ચાંપાદેએ પતિની મૂંઝવણ સમજી જઈને તરત કહ્યું: “ કપાટહી ચંદન. ” તરતજ પૂરું ચરણ બની ગયું.

“ ચંદન પાટ, કપાટહી ચંદન. ”

ચાંપાદે જેટલી ચતુર હતી, તેટલીજ ચંચળ અને હાજર-જવાબી પણ હતી.

એક વખત પૃથ્વીરાજ વાળ ઓળી રહ્યા હતા. ચાંપાદે છાની-માની એમની પાછળ આવીને ઊભી રહી. પૃથ્વીરાજે દાઢીમાંથી એક ઘોળો વાળ ઉખાડી નાખ્યો, એટલે એ મોં ફેરવીને હસી પડી. આરસીમાંથી ચાંપાદેનો પડછાયો જોઈને પૃથ્વીરાજે પાછું જોયું તથા શરમાઈ જઈને ઘોળા વાળને લીધે પોતામાં એક પ્રકારની જે ખોડ આવી ગઈ હતી તેને માટે, એક હોહામાં શોક જાહેર કર્યો. પતિની ગ્લાનિ કાઢી નાખવાને માટે ચાંપાદેએ તરત-જ કવિતામાં ઉત્તર આપ્યો કે,

“ પ્યારી કહે પીથળ સુનો, ઘોળાં દિસમત જોય,
નરૈના હરૌ ડિગમરૌ, પાકાંહી રસ હોય;
ખેડજ પકકાં ધોરિયૌ, પંથ જગ ઉધાં વાવ,
નરૌ તુરંગા વન ફળૌ, પકકાં પકકાં સાવ.”

સારાંશ કે હે પ્રીતમ! તમારે ઘોળા વાળને લીધે કાંઈ ઓછું આણવું ન જોઈએ. મોટા મોટા દિગંબર જોગીઓને ઘોળા વાળ હોય છે. વળી ખેતી પણ પાકા બળદથીજ થાય છે અને મજલ પણ પાકા ઊંટના પગથીજ કપાય છે. નર, તુરંગ અને વનફળ પાકીનેજ પૂરેપૂરા પાકાં થાય છે.

આ પ્રમાણે રસિક ચાંપાદેએ પતિનો ખેદ નિવાર્યો.

૧૮૬-રાણી રાઘડીજી

મારવાડમાં, રાઘડ પ્રાંતના રાણાની પુત્રી હતી અને શિરોહીના રાણાજીને પરણી હતી. રાજરાણી બન્ને વિદ્વાન હતાં અને કોઈ કોઈ દિવસ કવિતા રચીને પોતાનાં મનને તૃપ્ત કરતાં હતાં. આણુનો સજ્જન અને સુરમ્ય પદાડ શિરોહી રાજ્યમાં છે. એક સમય વસંત ઋતુમાં રાણાજીએ ત્યાંની અનુપમ છટા જોઈને નીચેનો દોહો કહ્યો:—

“ટુંકે ટુંકે કેતકી, ઝિરને ઝિરને જાય;
અર્જુદકી છળિ દેખતાં, ઓર ન આવે દાય.”

એ વખતે રાણીજી પગે ચાલીને થાકી ગઈ હતી. વળી એના દેશમાં શિરોહી કરતાં વધારે ઘઉં પાકતા હતા, એટલે એણે પતિની સાથે સંમત ન થતાં નીચેનો દોહો કહ્યો:—

“જળ ખાનો ભખનો જહર, પાલો ચલનો પંથ;
અર્જુદ ઉપર ઝેડનો, ભલો સરાયો કંથ.”

રાણાજીને એ સાંભળીને મનમાં જરાક ખોટું લાગ્યું અને તેમણે કહ્યું: “શું આણુ તમારા નિર્જલ અને નકામા દેશથી પણ ખરાબ છે?” રાણીએ કહ્યું: “વાહ! અમારા દેશની તે વાત શી? એ તો દેવતાઓને પણ હુલ્લભ છે.” એમ કહીને એની પ્રશંસામાં નીચેનો દોહો કહ્યો:—

“ઘર ઢાંગી આલમ ઘની, પરગલ લુણ પાસ;
લિખિયો જિણુને લાભસી, રાઘડારો વાસ.”

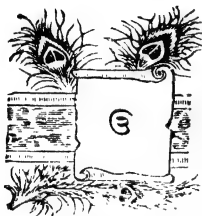
રાણી રાઘડીજી રાઠોડવંશની રજપૂતાણી હતી અને તેનો સમય સંવત ૧૬૫૦ ની લગભગ માનવામાં આવે છે.

પહેલાંના સમયમાં અંત:પુરવાસી રજપૂત રમણીઓ કેવો કાવ્યવિલાસ કરતી હતી, તે બતાવવા અમે આ સંક્ષિપ્ત જીવન-ચરિત્ર પ્રગટ કર્યું છે.

૧૮૭-૧૮૯-કર્મદેવી, કમલાવતી અને કર્ણવતી

(પુત્તની માતા, પત્ની અને બહેન)

દયસિંહ જે વખતે ચિતોડમાં રાજ્ય કરતો હતો, તે વખતે અકબર બાદશાહ તરુણ વયે દિલ્હીની ગાદી ઉપર બેઠો હતો. દિલ્હીની ગાદી ઉપર જે પઠાણ અને મોગલ વંશના મુસલમાન બાદશાહો બેઠા હતા, તે બધામાં રાજનીતિની કુશળતામાં અને રાજગૌરવમાં બાદશાહ અકબર સૌથી શ્રેષ્ઠ હતો. ઘણી અલ્પ વયમાંજ ઉત્તર ભારતવર્ષમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય વિસ્તારીને તેણે ઈ. સ. ૧૫૬૮ માં ચિતોડ ઉપર ચડાઈ કરી.

સોળ વર્ષનો બાળક વીર પુત્ર એ સમયે કેલવાડા પ્રદેશમાં રાજ્ય કરતો હતો. પુત્તની જનની કર્મદેવી બધી વાતે આદર્શ રજપૂત સ્ત્રી હતી. પુત્ત ઉંમરમાં બાળક હોવા છતાં પણ જનનીની સહાયતાથી પોતાના રાજ્ય ઉપર ઘણી સારી રીતે શાસન ચલાવતો હતો.

અકબરે ચિતોડ ઉપર ચડાઈ કરી છે એવા સમાચાર સાંભળીને, કર્મદેવીએ પુત્તને કહ્યું: “ પુત્ત ! પ્રબળ શત્રુ મેવાડમાં આવ્યો છે. યુદ્ધની તૈયારી કર. સૈન્ય લઈને ચિતોડનું રક્ષણ કરવા જા.”

પુત્તે કહ્યું: “ મા ! રાણાજીએ તો મને યુદ્ધમાં જવાનું તેડું મોકલ્યું નથી. ”

કર્મદેવીએ કહ્યું: “ તું હજી બાળક છે એમ ધારીને રાણાજીએ તને તેડું નહિ મોકલ્યું હોય; પણ એટલા માટે તું મેવાડવાસી રજપૂત થઈને મેવાડ ઉપર આવી પડેલી આક્રમણને વખતે ઘેર

બેસી રહીશ ? રાણાની પ્રજા થઈને શત્રુઓના આક્રમણ સમયે તેમને મદદ નહિ કરે ? જા, સૈન્ય લઈને સ્વદેશના રક્ષણ સાફ રાણાજીની વહારે ધા અને હુશ્મને સાથે યુદ્ધ કર. બાળક છું એમ ધારીને બીશ નહિ કે કોઈ પણ જાતનો મનમાં સંકોચ આણીશ નહિ. વયમાં બાળક હોવા છતાં પણ બહાદુરીમાં તું કોઈ પણ પુખ્ત ઊંમરના રજપૂત કરતાં ઊતરે એમ નથી. રાણાએ બોલાવ્યો નથી, એટલા માટે આનાકાની કરીશ નહિ. તારી જન્મ-ભૂમિ વિપત્તિમાં છે અને એ જન્મભૂમિ તને બોલાવે છે. જન્મ-ભૂમિના તેડા કરતાં રાણાજીનું તેડું વધે કે ? વળી તું સૈન્ય લઈને તેમની મદદે પહોંચીશ, તો તેઓ કદી તારી મદદ પાછી નહિ ઠેલે અને એ કદાચ એવું કરે તો પણ રાણાજી ન જાણે એવી રીતે સ્વદેશનું રક્ષણ કરવા અને શત્રુઓનો નાશ કરવા જીવસદ્દે યત્ન કરજે અને એમ કયાંથી ભવિષ્યમાં રાણાજી નારાજ થાય, તો એ નારાજ પણ હસતે મોંએ સહન કરી લેજે. ”

પુત્ર સૈન્ય લઈને ચિતોડ તરફ ગયો. પુત્રને આશીર્વાદ સાથે વિદાય કર્યા પછી કન્યા કણ્વતી અને પુત્રવધૂ કમલાવતીને બોલાવીને કર્મદેવીએ કહ્યું : “ મારો પુત્ર હજુ બાળક છે. તેને એકલો યુદ્ધમાં મોકલીને હું નિશ્ચિંત બેસી શકીશ નહિ. હું પણ યુદ્ધમાં જઈશ. બનશે ત્યાંસુધી હું પુત્રને સહાય કરીશ. ”

કણ્વતીએ કહ્યું : “ મા ! તમે જશો તો હું પણ આવીશ. તમે પુત્રની સહાયતા માટે હથિયાર બાંધશો, તો હું વીર ભાઈની બહેન થઈને હાથમાં એકલા અલંકારજ પહેરી રાખીશ કે ? ”

કમલાવતીએ કહ્યું : “ હું પણ આવીશ. હું વીર રજપૂતની સહધર્મિણી છું. સ્વામીની સાથે રહીને શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરવું એ મારું કર્તવ્ય છે. ગમે તેટલી નાની ઊંમરની હોય; તો પણ રજપૂત બાળા પોતાનો ક્ષાત્રધર્મ પાળતાં કદી સંકોચાતી નથી. સ્વામી યુદ્ધમાં વિજય મેળવશે, તો હું એમની કીર્તિમાં ભાગ પડાવીશ અને દેવજોગે જો એ સદાને માટે વીરશય્યામાં સૂઈ રહેશે, તો હું પણ તેમને સ્વર્ગમાં મળવા માટે તેમની સાથેજ પ્રાણ ત્યજીશ. ”

કન્યા અને પુત્રવધૂના સાહસ અને વીરતાથી પરમ આહ્લા-દિત થઈને કર્મદેવીએ તેમને બન્નેને વીરવેશ પહેરાવ્યો તથા

પોતે પણ વીરવેશ સજીને ઘાટેસવાર થઇને ચિતોડ તરફ ચાલી.

આ યુદ્ધમાં જે બધા સામંતો રાજા ઉદયસિંહની મદદે આવ્યા હતા, તે બધામાં બેદનોરનો ઠાકુરજયમલ બહાદુરી અને હિંમતમાં શ્રેષ્ઠ હતો. રાણા ઉદયસિંહે તેનેજ મુખ્ય સેનાપતિ બનાવ્યો. જયમલ યુદ્ધમાં કામ આવ્યો એટલે પુત્ર તેની જગ્યાએ પ્રતિષ્ઠિત થયો.

આવી ઊંચી પદવી મળ્યાથી તથા ચિતોડનું રક્ષણ કરવાનું જોખમદારીભર્યું કામ પોતાને સોંપવાથી પુત્ર મનમાં ને મનમાં ઘણોજ પ્રસન્ન થઇ ગયો. પુત્રની સાથે અકબરને લીધણ યુદ્ધ થયું. બાદશાહના સેનાપતિના તાબાનું એક સૈન્ય પુત્રની સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યું હતું. બીજું સૈન્ય લઇને અકબર બાદશાહ પોતે બીજી તરફથી પુત્રની ઉપર હુમલો કરવા નીકળી પડ્યો હતો.

એવામાં એકાએક એક સાંકડી બીણમાં થઇને સીધી ગોળી-ઓની ધારા આવીને અકબરના લશ્કર ઉપર પડવા લાગી અને સૈન્યનો સંહાર કરવા લાગી.

વિસ્મિત અને સ્તંભિત થઇને મોગલોએ ઊંચે જોયું, તો જણાયું કે પર્વતની બીણ આગળનો રસ્તો રોકી દઇને ત્રણ રજપૂત રમણીઓ ગોળીઓનો વરસાદ વરસાવી રહી છે. તેમની પ્રત્યેક ગોળીથી મોગલ સૈનિકો ઘાયલ થઇને પડવા લાગ્યા.

એ રજપૂત રમણીઓ કોણ હતી ? પુત્રની માતા કર્મદેવી તથા તેની કન્યા અને પુત્રવધૂ.

યુદ્ધના આરંભમાંજ કર્મદેવી સમજી ગઇ હતી કે, અકબર જાતે સૈન્ય લઇને બીજે રસ્તેથી પુત્રના ઉપર આક્રમણ કરશે. એ હુમલાને રોકી શકાશે, તો પુત્રબીજ સૈન્યને સારી પેઠે પહોંચી વળશે. એ વિચારથીજ એ પોતાની કન્યા તથા વધૂને લઇને શુભ રીતે પર્વતની શુક્ષ્મામાં સંતાઈ ગઈ હતી.

અકબરનું સૈન્ય જે વખતે પર્વતની તરફ આગળ વધતું હતું, તેજ વખતે તેણે ગોળીઓનો જબરો મારો ચલાવ્યો. પોતાના જરા સરખા લશ્કરથી અકબર બાદશાહના પ્રબલ સૈન્ય સાથે કેવી રીતે ટક્કર ઝિલાશે, એવી નિરાશા કર્મદેવીના મનમાં ઘડીને માટે પણ ઉત્પન્ન થઇ નહિ. એને એટલી ખાતરી હતી કે પુત્રનું

લશ્કર અકબરના બીજા સૈન્યનો સંહાર કરે, ત્યાંસુધી આ સૈન્યને પુત્તના ઉપર હુમલો કરતાં રોકી શકાશે.

મહાપરાક્રમી મોગલ બાદશાહ સાથે ત્રણ રજપૂત મહિલાઓનું આ અપૂર્વ યુદ્ધ પ્રબળ વેગથી ચાલવા લાગ્યું. થોડી વાર પછી કર્ણવતી મોગલોની ગોળીથી વીંધાઈને જમીન ઉપર પડી. કર્મદેવીએ એક વાર પુત્રીના મુખ તરફ જોઈ લીધું, તો તે મરણ પામી હતી; પણ તેણે પોતાના કામમાં વિશ્લેષ પડવા દીધો નહિ. મરવાને માટે તો પુત્રી આવી હતી, તો પછી તેના મૃત્યુથી શોક શા માટે કરવો? શોક કરવાનો આ સમય નહોતો. કર્મદેવી હાથમાંની બાંદૂકને બમણા વેગથી પકડીને ગોળી ચલાવવા લાગી, પણ આવા પ્રબળ સૈન્યના સામે એ સ્ત્રીઓ કેટલી વાર સુધી ટકી શકે? કર્મદેવી અને કમલાવતી બન્ને ધાયલ થઈને જમીન ઉપર ઢળી પડ્યાં.

એવામાં બાદશાહના પ્રથમ સૈન્યને હરાવી પુત્ત અકબરના સૈન્ય ઉપર આક્રમણ કરવાના વિચારથી એ પર્વત આગળ આવી પહોંચ્યો. જનની, ભગિની અને પત્નીને પડેલાં જોઈને, સૈન્યને આગળ વધવાનો હુકમ આપીને પોતે એમની પાસે ગયો.

કર્મદેવી અને કમલાવતી એ વખતે પણ જીવતાં હતાં. પુત્તે બન્ને જણને ઉઠાડીને પોતાના ખોળામાં સુવાડ્યાં. કમલાવતીએ ઊંચી ડાક કરીને પતિના સામું જોયું અને હસતે મોંએ પતિના ખોળામાંજ પ્રાણત્યાગ કર્યો. કર્મદેવી ઘણા કષ્ટપૂર્વક શ્વાસ લેતી લેતી કહેવા લાગી: “પુત્ત! હું બાઉ છું. આ યુદ્ધની ગડબડ હું સાંભળી રહી છું. તું અહીંયાં શા માટે નકામો સમય ગુમાવે છે? બા બેટા, બા, યુદ્ધ કર શત્રુને જીતીને દેશનું રક્ષણ ન કરી શકાય તો ઘેર પાછો જઈશ નહિ. આ માટીના દેહને યુદ્ધક્ષેત્રમાંજ મૂકી દઈને સ્વર્ગમાં ભોગવિલાસ કરવા માટે જજો. હું ત્યાં તને વધાવી લેવા માટે તૈયાર રહીશ.”

તેનો અંતિમ ઉપદેશ પૂરો પણ થવા ન પામ્યો, એટલામાં તેનો પવિત્ર આત્મા તેનો દેહ છોડીને ચાલ્યો ગયો. “હરહર મહાદેવ! જય એકલિંગિ!” વગેરે શબ્દોથી ચારે દિશાઓને ગળતી મૂકીને પુત્તે યુદ્ધમાં પ્રવેશ કર્યો. મોગલ સૈન્યનો સંહાર કરતાં કરતાં જો પણ થોડા વખતમાં માતા, બહેન અને પત્નીનો અનુગામી થયો.

ચિતોડનો નાશ થયો. અકબરે ચિતોડ ઉપર અધિકાર જમાવ્યો. ઉદયસિંહે અરવલ્લી પર્વતમાં આશ્રય લીધો અને ત્યાં ઉદયપુર નામનું નવું રાજ્ય સ્થાપીને પહાડી પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

એમ કહેવાય છે કે, એ યુદ્ધમાં એટલા બધા રજપૂત વીરો મરણ પામ્યા હતા કે તેમની જનોઈનું વજન ૭૪૧ મણ થયું હતું. એ વખતે રજપૂતાનામાં ચાર શેરનો એક મણ થતો હતો. ઘણા લોકો કાગળના સરનામાની પાછળ ૭૪૧ નો આંકડો લખી રાખે છે. એ આંકડો લખેલો હોય તો કાગળના ઘણી વગરખીજે કોઈ એને ફાટ તો ચિતોડના નાશનો અને એટલા બધા રજપૂત વીરોના સંહારના પાપનો એ લાગી થશે, એમ લોકોનું માનવું છે. અસ્તુ !

આ ત્રણે રમણીઓ રાજસ્થાનની ખરેખરી વીરાંગનાઓ હતી. સ્વતંત્રતાના અવતારરૂપ દેવીઓ હતી. એમનું જીવન આત્મ-ત્યાગનું અદ્વિતીય ઉદાહરણ છે. સંસારમાં તેમની કીર્તિ અક્ષય અને અમર રહેશે એ નિઃસંદેહ છે.

૧૧૦-ગુલશન

મુસલમાન રમણીનો જન્મ માળવામાં એક સાધારણ સરદારને ઘેર થયો હતો. યૌવના-વરથામાં માળવાના સ્વતંત્ર નવાબ બાજ બહાદુરે ગુલશનની સાથે લગ્ન કરવાનું માથું કચું હતું, પણ ગુલશને તેને રોકી જવાબ આપી દીધો હતો. નવાબે ઘણાં પ્રયત્ન કર્યા, પણ અતુર ગુલશનના હૃદય ઉપર તેની કાંઈ અસર ન થઈ. વાત એ હતી કે ગુલશન માળવાના એક વીર સરદાર ઉંમર અલી સોહાનીની વીરતા ઉપર મુગ્ધ થઈ હતી અને મનમાં એનેજ પોતાનો પતિ માની ચૂકી હતી. એવી દશામાં બાજ બહાદુર ગમે તેવો સમૃદ્ધિવાળો નવાબ હોવા છતાં પણ એની સાથે લગ્ન કરવાને ગુલશન ધર્મવિરુદ્ધનું કાર્ય ગણતી હતી.

સોહાની એ સમયમાં વીરકેસરી હતો. એણે પોતાના બાહુ-બળથી ઇંદલગઢનો કિલ્લો જીતી લઈને એક નાનું સરખું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. એ પ્રમાણે માળવામાં બાજ બહાદુર અને અલી સોહાની એ નામના બે નવાબ બની ગયા હતા. બાદશાહ અકબરે ઇંદલગઢ લેવાને ઘણાં પ્રયત્ન કર્યો, પણ સોહાનીની આગળ એને હારવુંજ પડ્યું. અકબરના મહાન શત્રુ મહારાણા પ્રતાપે પચીસ વર્ષ સુધી યુદ્ધ કરીને પોતાની સ્વતંત્રતા કાયમ રાખી હતી. એવીજ રીતે માળવાના બંને નવાબ બાજ બહાદુર અને સોહાનીએ પણ મૃત્યુ સમય સુધી પોતાની સ્વતંત્રતાને આંચ આવવા દીધી નહોતી. રજપૂતાનામાં પ્રતાપે મોગલોની જે દશા કરી હતી, તે માળવામાં સોહાનીએ કરી હતી. એ વીર પુરુષનું અકાળ મૃત્યુ ન થાત, તો માળવાને જીતવાને અકબરને કેાણ બાણે કેટલી વિપત્તિઓ નડત અને માળવા સર કરી શકત કે નહિ તે પણ કહી શકાય એમ નથી.

સદ્ભાગ્યે સોહાનીને ગુલશન જેવી વીર પત્ની મળી હતી; એથી એનામાં એવડું બળ આવ્યું હતું. ખરું જોતાં સોહાનીને સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવામાં ગુલશન તરફથી વખતોવખત ઘણી સારી મદદ મળી હતી. કેટલીક વાર તો બેગમે એવાં સારાં કામ કર્યાં હતાં કે, મોગલો સોહાની કરતાં પણ ગુલશન બેગમથી ઘણું ડરતા હતા.

એક વાર અકબરે સોહાનીને જીતવા સારૂ પોતાના પ્રસિદ્ધ સેનાપતિ મહોબતખાંને મોકલ્યો. આખો દિવસ યુદ્ધ કરીને સોહાનીએ મોગલ સૈન્યને હાંફી કાઢ્યું, પણ રાતને વખતે તેમણે કિલ્લાને ફરીથી ઘેરા લીધો. સોહાની એ વખતે નિદ્રાદેવીના ખોળામાં વિશ્રામ કરી રહ્યો હતો. આ સમાચાર મળતાંજ ગુલશન કોટની રાંગઉપરજઈ પહોંચી અને યુક્તિથી મોગલ સૈન્યને દરવાજા આગળ ખાઈની પાસે કેદ કરી લીધું. પોતાને એક રમણીની ચતુરાઈથી કેદ પકડાયલો જોઈને મહોબતખાં ઘણેજ શરમાયો. ગુલશનને સામે ઊભેલી જોઈને એણે શરમના માર્યા મોં નીચું કરી લીધું. બેગમે ગુસ્સે થઈને કહ્યું: “ કેમ મહોબતખાં! અહીંયાં તમે કેાની રજાથી આવ્યા ? તમે મારા સ્વામીને કેદ કરવાના છો ? શિયાળવા ! દિવસે પાછી પાની કરીને નાસતાં તને શરમ ન આવી ? હવે રાતે ચોરની પેઠે આવ્યો છે ! બહાદુરીનું અભિમાન હતું, તો ઘોળે દહાડે મેદાનમાં ઊતરી પડવું હતું અને પઠાણ સિપાઈઓની તલવારની ધારની પરીક્ષા કરવી હતી. ખેર ! તને પ્રાણનો જરા પણ મોહ હોય, તો હમણાં તારાં તાજ અને તલવાર મારે સ્વાધીન કરીને આવ્યો જ, નહિ તો સવાર થતાંજ પઠાણ સૈન્ય તારા દુકડે દુકડા કરી નાખશે અથવા તો હુંજ ખાઈમાં પાણી ભરીને તારા પ્રાણ લઈશ. ”

ખાં સાહેબે જોયું કે ખાઈમાં પાણી ધીમે ધીમે ભરાવા માંડ્યું છે અને હવે બચવાની આશા નથી. વાણિયા મૂંઝ નીચી કરીને પોતાનાં તાજ અને તલવારને ગુલશનને સોંપી દઈને મહોબતખાંએ રજા લીધી. જતી વખતે ગુલશને કહ્યું: “ ખાં સાહેબ ! આપની આ વસ્તુઓ મારે ત્યાં ગીરવી મૂકેલી છે. તમને વીરતાનું જરા પણ અભિમાન હોય, તો એને છોડાવી લેજો અને શક્તિ ન હોય તો તમારું કાળું મોં ફરીથી ન દેખાડશો. ”

થોડા દિવસ પછી અકબર ખાદશાહે દૂતની સાથે એક તલ-

વાર અને એક સાંકળ મોકલીને સોહાનીની ઇચ્છા જાણવાનો પ્રયત્ન કર્યો. સોહાનીએ સાંકળને ફેંકી દીધી અને ઘાંટો પાડીને કહ્યું: “તમે તમારા બાદશાહને કહેજો કે, આપ પણ મુસલમાન છો અને હું પણ મુસલમાન છું. તમારો જે અધિકાર ભારતના બીજા ભાગો ઉપર છે, તેજ અધિકાર મારો માળવાની ઉપર છે. તમે મારી તલવારને પણ ઝાળજો છો. જે દિવસે ઇદલગઢ ઉપર ચઢી આવશો, તે દિવસે પ્રતાપે હલદીઘાટમાં કરી હતી, તેવીજ તમારી દશા થશે. સોહાની મરતાં સુધી સ્વતંત્રતા વેચનાર નથી.”

સોહાનીનો એ સંદેશો સાંભળ્યા પછી અકબરના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. એક નાના સરખા કિલ્લાનો અધિપતિ ભારત-વર્ષના બાદશાહની બરોબરી કરવાનું કરે! એણે તરતજ પોતાના નવા સેનાપતિ ઇસ્કંદરખાને આજ્ઞા આપી કે, “તમે હમણાં ને હમણાં પચાસ સૈનિકો લઈને ઇદલગઢ જાઓ અને ગમે તેમ કરીને સોહાનીને કેદ પકડી લાવો. હું, સોહાની અને તેની સ્ત્રીને આહું છું. આ કામ પાર પાડશો, તો તમને કોઈ એક પ્રાંતના નવા બનાવી દઈશ અને નહિ પાર પાડો તો પછી તમારી વાત તમે જાણો !” સેનાપતિએ તરતજ સેના સહિત ઇદલગઢનો રસ્તો લીધો. અહીંયાં એ પણ લખવું જરૂરનું છે કે, સેનાપતિ ઇસ્કંદર અને સોહાની રૂપરંગમાં એકબીજાને તદ્દન મળતા આવતા હતા.

ઇદલગઢમાં એક વૃદ્ધ પઠાણની ‘સરાઈ’ હતી. મુસાફરો એમાંજ ઊતરતા હતા. ઇસ્કંદર પણ ઇરાની સોદાગરના વેશમાં જઈને ત્યાંજ ઊતર્યો. એના બીજા સૈનિકો પણ ગુપ્તવેશમાં ગામમાં ગમે ત્યાં ભરાઈ ગયા. સોહાનીના જાસૂસોને મોગલોની આ યુક્તિની ખબર પણ ન પડી.

સોહાની કદી કદી એ સરાઈમાં જતા અને એ વૃદ્ધ શેખની તરુણ સ્ત્રી કુલસમના હાથની કોડી પીને ચાલ્યા આવતા હતા. એને લીધે વૃદ્ધ શેખ સોહાની અને કુલસમ ઉપર મનમાં ને મનમાં દાઝ રાખતો હતો; પણ કુલસમ વૃદ્ધ પતિને ચાહતી હતી. એક દિવસ ઇસ્કંદરની ગફલતને લીધે એના કેટલાક કાગળો કુલસમના હાથમાં આવ્યા, એ ઉપરથી બધો ભેદ એને તથા એના વૃદ્ધ પતિને જણાઈ ગયો. એ દુષ્ટ ઇદલગઢનો વિભીષણ નીકળ્યો. વૃદ્ધ તો પહેલેથીજ સોહાનીની સાથે અંદરખાનેથી દુશ્મનાઈ રાખતોજ હતો. આજ એને બહલો લેવાનો પ્રસંગ મળ્યો.

કુલસભે પણ ધનની લાલચમાં આવી જઈને ઇસ્કંદરને મદદ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. સરાયથી કિલ્લા સુધી એક ગુપ્ત માર્ગ હતો, એની ખબર સોહાની, કુલસભ અને એના પતિ સિવાય કોઈને નહોતી. એક દિવસ સોહાનીએ દુર્ગમાં ઉત્સવ કરીને એની ખુશીમાં બધા સિપાઈઓને રજા આપી દીધી. એજ દિવસે વૃદ્ધ શેખ ઇસ્કંદર અને તેના સૈનિકોને લઈને એ ગુપ્ત માર્ગ કિલ્લામાં જઈ પહોંચ્યો; અને એ લોકોને મૂકીને પોતે બીકનો માર્યો પાછો નાસી આવ્યો. એ વખતે દુર્ગમાં સોહાનીની ગુલશન અને કેટલીક બાંદીઓ સિવાય બીજા કોઈ નહોતું.

સોહાની વીર-કેસરી હોવા છતાં પણ મહિરા પીને ઉન્મત્ત થઈ ગયો હતો. હાય નશા ! તારૂં સત્યાનાશ જાણે ! જે માણસ પોતાના બાહુબળને ભરોસે હમેશાં દિલ્હીશ્વરને ધમકાવી નાખતો હતો, તેજ આજ તારે વશ થયાથી એના એક તુચ્છ નોકરને હાથે કેદ પકડાવાની તૈયારીમાં છે. દુર્ગના નબળાં પડી ગયેલાં કમાડ તોડીને ઇસ્કંદર અંદર ગયો. દ્વાર આગળ પહોંચતાં વારજ એણે જોયું કે, સામે એક અતુપમ સુંદરી બેસી છે. ઇસ્કંદર એના રૂપથી લોભાયો અને એને પોતાની પત્ની બનાવવાના તરંગો મનમાં ને મનમાં રચવા લાગ્યો. ગુલશન એ વખતે પતિને સાડા મહિરા લેવા આવી હતી. પરપુરુષને પોતાના અંતઃપુરમાં ઘૂસી આવેલો જોઈને, તેણે સ્ત્રીગુલલ લજ્જાથી ધૂમટો તાણીને જોરથી કહ્યું: “ તું કોણ છે ? અહીંયાં ચોરની પેઢે શા કામે આવ્યો છે ? ” ઇસ્કંદરે કહ્યું: “ હું મોગલ સેનાપતિ છું. જલદી બતાવો કે સોહાની ક્યાં છે ? હું હમણાં તમને બન્નેને કેદ કરીશ. ” ગુલશને કહ્યું: “ પેલા હરામી ડોસાએ તને મદદ આપી લાગે છે. વહાણું વાતાંજ એને એના પાપની સજા કરવામાં આવશે. હું તને હુકમ આપું છું કે, તને પોતાનો જીવ બચાવવાની જરા પણ ફિકર હોય તો, હમણાંજ રસ્તો પકડ. ” ઇસ્કંદરે કહ્યું: “ હવે શેખીની વાત જવા દો. આજ તમારા આ કિલ્લાને મારા પાંચસો સૈનિકોએ ઘેરો ઘાલ્યો છે. જલદી બતાવો કે સોહાની ક્યાં છે ? ”

ગુલશનને છેતરવા માટે સેનાપતિએ પાંચસો સૈનિકોની તો ગપજ મારી હતી, પણ ગુલશન એવી વાતોથી ડરી જઈને પોતાનું સાહસ ખૂણે એવી નહોતી. એણે જોઈ લીધું કે, “ વખત ઘણો કટોકટીનો છે. મારા પતિ ઉપર ઘણી મોટી આફત આવી પડી

છે. આવે વખતે બળથી નહિ પણ કળથી કામ લેવું એજ વાજબી છે.” એમ વિચારીને એણે વિનયપૂર્વક ઇસ્કંદરને કહ્યું: “ તમે વીરપુરુષ જણાઓ છો. મારા પતિને એક ભિક્ષા આપશો ? ” ઇસ્કંદરે પૂછ્યું: “ શું જોઈએ છે ? તમને તે ભિક્ષા અપાય ! અસંભવિત છે. ” ગુલશને કહ્યું: “ ઇસ્કંદર ! તમે બહાદુર છો. મારા પતિની બહાદુરી તમારાથી છાની નથી. અત્યારે એ મદિરા પીને મસ્ત બન્યા છે. હું નથી ચાહતી કે મારા પતિને આવી ઉન્મત્તાવસ્થામાં પકડવામાં આવે. એથી દુનિયામાં એમની વીરતાને કલંક લાગશે. મારી એજ ઇચ્છા છે કે, તમે એમને સવાર થતાં સુધીની મુદત આપો. એ વખતે તમે એમને સુખેથી કેદ પકડજો; કેમકે એ જાગી ગયા હશે અને પોતાના ભાનમાં હશે. તમારી સેના અમારા કિલ્લાને ઘેરીને પડી છે, એટલે અમારાથી નાસી તો શકાય એમ નથી. તમે વીરપુરુષ હોઈને મારી આટલી પ્રાર્થના મંજૂર કરશો. હું એક નાના સરખા રાજ્યની બેગમ હોવા છતાં તમને તો શું પણ તમારા બાદશાહને ગણતી નહોતી. આજ દશા બદલાઈ છે; મારા પતિની ખાતર ભિક્ષા માગી રહી છું. સેનાપતિ ! મારી એ પ્રાર્થના સ્વીકારો. કેઈ દિવસ હું એનો બદલો વાળીશ. ”

ગુલશનની એ પ્રાર્થના સાંભળીને ઇસ્કંદર ગળગળો થઈ ગયો. એણે વિચાર્યું કે ગુલશન ઉપર તો હું મોહી ગયો છું. બનતી સગવડે જેને હું મારી હૃદયેશ્વરી બનાવનાર છું, તેને આજે આ નવી ભિક્ષા આપું તો એમાં હાનિ શી છે ? એવું વિચારીને એણે ગુલશનની પ્રાર્થના સ્વીકારી લીધી. હર્ષથી ગુલશનનું મુખ પ્રકુલ્લિત થયું અને તેણે કહ્યું: “ સેનાપતિ ! થોડી વાર થાભજો ! હું હમણાં આવું છું. સ્વામી મારી વાટ જોતા હશે. આપના આતિથ્યને માટે પણ એમની રજા લેવી જરૂરની છે ” એમ કહીને એ જતી રહી અને થોડી વારમાં દાસીઓની સાથે આવીને કહેવા લાગી: “ સેનાપતિ ! શત્રુ હોવા છતાં પણ આપ અમારા મહેમાન છો, મહેરબાની કરીને અમારી મહેમાની સ્વીકારશો. ” બેગમની આવી વર્તણૂક જોઈને, ઇસ્કંદર સમજ્યો કે આપણો બેડો પાર છે. આ સુંદરીને પ્રાપ્ત કરવામાં ઝાઝો વિલંબ નથી. બેગમનો ઇશારો થતાંજ એક દાસીએ સેનાપતિનાં હથિયાર અને કપડાં ઉતારીને પાસેના એક પલંગ ઉપર મૂકી

દીધાં અને સુગંધિત જળથી એનાં હાથ તથા મોં ધોવરાવ્યાં. બેગમે સોહાનીનાં નવાં કપડાં ઇસ્કંદરને પહોરાર્યાં. ત્યાર પછી સ્વાદિષ્ટ ભોજન કરાવ્યાં. ભોજન કરીને ઇસ્કંદર થાક ઉતારવા સાફ પલંગ ઉપર સૂઈ ગયો. ગુલશન ખીન વગાડીને પોતાના મધુર રાગથી સુંદર ગીત ગાઈને તેને પ્રસન્ન કરવા લાગી. ઘણું આગ્રહ કરીને એને પોતાના કેામળ હાથે થોડો દારૂ પણ પિવડાવ્યો. ખાં સાહેબના સુખનો આજે પાર નહોતો. થોડી વારમાં એને નિદ્રા આવી ગઈ. સ્વપ્નમાં એને ગુલશનજ ગુલશન દેખાવા લાગી. વાચક ! તમે ગુલશનના ચારિત્ર્ય માટે સંદેહ આણીને એ નિર્દોષ રમણીનું અપમાન ન કરશો. ગુલશન જે કાંઈ કરી રહી હતી તે પતિના રક્ષણ સાફજ કરી રહી હતી.

ખ્હો ફાટતાં ઇસ્કંદર આગસ મરડીને બુએ છે તો ગુલશન ત્યાં નહોતી; તેમજ દાસદાસી કોઈ નહોતું. ચારે તરફનાં કમાડ બંધ હતા અને ઓશીકા આગળ એક પત્ર પડ્યો હતો. એમાં લખ્યું હતું: “ઇસ્કંદર ! તમે મારી પ્રાર્થના તથા આતિથ્યનો સ્વીકાર કર્યો, તેને માટે તમારો ઉપકાર માનું છું, પણ એને માટે હું તમારી પ્રશંસા કરી શકું એમ નથી. તમે ઉદારતાથી એ ક્યું નહોતું, પણ મારા ઉપર લોભાઈ જઈને ક્યું હતું; એટલા માટે હું તમને બહુજ તિરસ્કારને યોગ્ય સમજુ છું. ખરું જોતાં તમે નથી વીર કે નથી કર્તવ્યપરાયણ. વીરને રૂપથી શો મતલબ ? એ તો બધું સૌંદર્ય કર્તવ્યપાલનમાંજ સમજે છે. કર્તવ્યપાલનમાંજ કર્મ-વીરોને ખરો આનંદ આવે છે. તમે મારા જે રૂપ ઉપર લોભાઈ ગયા હતા, તેજ રૂપના બળ વડે મેં સ્વામીને છોડાવી મારા કર્તવ્યનું પાલન કર્યું છે. હાલ તો તમારે લીધે મારે માફ રાખ્ય અને કિલ્લાને છોડવાં પડ્યાં છે, પણ મને એની કાંઈ ચિંતા નથી. મેં મારા કર્તવ્યનું પાલન કર્યું, એથીજ મને ઘણું સંતોષ છે. એના ઉપરથી તમારે કર્તવ્યપાલનનું શિક્ષણ લેવું જોઈએ. વિશ્વાસઘાતિ ! એક સામાન્ય રમણીના રૂપ ઉપર મોહી જઈને તમે તમારા સ્વામીનો વિશ્વાસઘાત કર્યો છે. તમારા કરતાં વધારે નીચ ખીન્નું કોણ હશે ? તમે આ પત્ર વાંચશો ત્યાંસુધીમાં તો અમે ઘણું દૂર નીકળી ગયાં હોઈશું. હવે તમે લોકો અમને પકડવાનો પ્રયત્ન ન કરશો. હા, હું તમારા ઉપકારને વીસરનાર નથી. વખત આવ્યે એ ઉપકારનો બદલો વાળીશ, ઉપકારનો બદલો ન વાળવો એનેહું નીચતા

ગણું છું. પોતાના ઉપર ઉપકાર કરનારનો ઉપકાર વીસરી જાય તે ખરેખર પાપી છે. ખુદા એને જરૂર દેડ દે છે.”

આ ઉપરથી જણાય છે કે, ગુલશન કેવળ વીર અને પતિ-વ્રતાજ નહિ, પણ બહુ વિદુષી, કર્તવ્યપરાયણ અને રાજનીતિ-કુશળ હતી. એકાવન શત્રુઓમાં થઈને નાસી જવું, એ ખરેખર વસમું અને પ્રશંસાપાત્ર કામ હતું. એની સહાયતા ન હોત તો સોહાની જરૂર કેદ પકડાત એમાં સંદેહ નહિ.

ઈસ્કંદરે તરતજ સોહાનીને પકડવાને સારૂ ચારે તરફ સૈનિકોને દોડાવ્યા. એ પોતે પણ થોડાક સવારોને લઈને એક પહાડની તરફ ચાલ્યો. પહાડની પેલી તરફ એક નદી ખળખળ વહી રહી હતી. ઈસ્કંદર ત્યાં જઈને જુએ છે, તો સોહાની ભોંય ઉપર પડ્યો છે અને ગુલશન વિલાપ કરી રહી છે. એનો વિલાપ જોઈને ઈસ્કંદર પોતાના ક્રોધને ભૂલી ગયો. ગુલશનની આ દશા જોઈને તેને પણ દયા આવી. દુઃખી બેગમે આવેશમાં આવી જઈને કહ્યું: “સેનાપતિ! જેમને મેં તમારા પંજમાંથી છોડાવ્યા, તેમને મોતના પંજમાંથી ન છોડાવી શકી. હાય! મારા પ્રાણપ્રિય સ્વામિ! એક દિવસ સિંહાસનને શોભાવતા હતા, ફૂલોની પથારી પણ જેમને ખૂંચતી હતી, તે આજે આ પથરાવાળી જમીન ઉપર પ્રાણશૂન્ય થઈને પડ્યા છે! પહાડ ઉપરથી પગ સરકી પડ્યાથી એમની આ દશા થઈ છે.” ઈસ્કંદરે આંસુ પાડતાં પાડતાં કહ્યું: “બેગમ! હવે મને શી આજ્ઞા છે?” ગુલશને ઉત્તર આપ્યો: “હવે તમે તમારું કર્તવ્યપાલન કરો. તમને બાદશાહની આજ્ઞા છે કે, સોહાની જીવતા ન મળે તો એનું શબજ લેતા આવજો; માટે હવે મને કેદ કરીને સ્વામીના શબને આગ્રા લઈ જાઓ, પણ એટલું ધ્યાન રાખજો કે મારા સ્વામીના શબનું જરા પણ અપમાન ન થાય.” ઈસ્કંદર ઘણા આદરપૂર્વક સોહાનીના શબને આગ્રા લઈ ગયો. ગુલશન પણ સાથે પાલખીમાં હતી. પેલા દેશદ્રોહી શેખ અને તેની પત્ની કુલસમ પણ સાથે ગયાં. અકબરે પોતાને ખર્ચે સોહાનીની અંતિમ ક્રિયા કરવાની ઈચ્છા જણાવી, પણ ગુલશન જેવી સ્વાત્માભિમાની સ્ત્રીએ એમ કરવાને સારૂ ના કહી અને પોતાનેજ ખર્ચે સ્વામીના ઉચ્ચ દરજ્જાને ધાજે એવી રીતે એમની દફનક્રિયા કરી. આગ્રાના શાહી કબ્રસ્તાનમાં એના શબને દફનાવવામાં આવ્યું. શબના સન્માનની ખાતર બાદશાહ

પોતે કબ્રસ્તાન સુધી ગયા. કબરમાં માટી નાખતી વખતે અકબરે ઇસ્કંદરને કહ્યું: “તમે કર્તવ્યપાલનમાં ત્રુટિ ન કરી હોત, તો આજ મારે આ દુઃખદાયક દશ્ય ન જોવું પડત. સોહાની જીવતા પકડાયા હોત, તો આજ હું એમને પ્રેમથી મિત્રરૂપે ભેટત. ભારતમાં મારી સાથે બરોબરી કરે એવા બેજ વીર હતા. એક પ્રતાપ અને બીજો સોહાની! હાય! આજ મારો હરીફ ચાલ્યો ગયો. એનું મૃત્યુ ન થયું હોત, તો આજ એ સૈન્ય એકઠું કરીને વીરતાથી મારી સાથે લડતો હોત. ઇસ્કંદર! તેં એક રમણીની રૂપબળમાં ફસાઈને પોતાનું કર્તવ્ય છોડી દીધું એ માટે મને ઘણો અફસોસ થાય છે! હું તને જન્મકેદની સજા કરું છું.” જે સેવાના બદલામાં ઇસ્કંદરે નવાબ બનવાની આશા રાખી હતી, તે સેવાના બદલામાં જિંદગીભરના કારાવાસની સજા થઈ, તેથી તેને ઘણું માઠું લાગ્યું, પણ તેના પાપને માટે એ યોગ્યજ દંડ હતો.

બધા ધીમે ધીમે કબ્રસ્તાનથી પાછા આવ્યા, ત્યારે ગુલશને સમાધિ ઉપર સૂઈ જઈને રોતે રોતે કહ્યું: “પ્રાણેશ્વર! આ નાશવંત દેહથી તો મારો ને તમારો સંબંધ આજે છૂટ્યો, પણ આ અભાગણી તમને ખોઈને કેટલા દિવસ જીવી શકવાની છે?”

વાચક! કલ્પનાચક્ષુથી ગુલશનની આ દયાજનક દશા નીરખ અને તેની સાથે બે આંસુ પાડ! સાંજ પડતાં તો બાદશાહની આજ્ઞાથી ગુલશનને પાછા ફરવું પડ્યું. અકબરે દિલાસો આપીને કહ્યું: “ગુલશન! તું મારી પુત્રી સમાન છે. થોડા દિવસ અહીં રહે. ઇદલગઢ તારુંજ છે. હું એને કબજે લઈશ નહિ.” ગુલશને ઉત્તર આપ્યો: “શહેનશાહ! આપની મહેરબાની છે, પણ હવે હું ઇદલગઢને શું કરું? મારા જીવનના જે સર્વસ્વ હતા, તે તો આજ આપની કૃપાથી સ્વર્ગવાસી થયા છે, એટલે ઇદલગઢ લેવાની મને જરા પણ ઇચ્છા નથી. હવે હું રસ્તાની ભિખારણ છું. સંસારત્યાગી ફકીર બનીને હું આ ક્ષણિક જીવન વ્યતીત કરીશ.”

અકબરને પણ ગુલશનની આ દશા જોઈને ઘણો ખેદ થયો, પણ એના મનની અવસ્થા જોતાં એણે ગુલશનને પોતાને યોગ્ય લાગે તેજ રસ્તો લેવા દીધો.

હવે અમે ગુલશનના ચરિત્રનો એક એવો અંશ લખીશું કે, જેથી એના હૃદયની વિશાળતા, અદ્ભુત ક્ષમાશીલતા અને ઉપ-

કારનો બદલો વાળવાની અસાધારણ ચીવટનો પરિચય મળે.

બાદશાહના હુકમથી ઇસ્કંદર કેદખાનામાં પડ્યો હતો. થોડા સમય પહેલાં જો ઇસ્કંદર નવાબની મદદ ઉપર બેસીને એશઆરામ લોગવવાનાં સ્વપ્ન જોઈ રહ્યો હતો, તેજ ઇસ્કંદર કેદખાનાની અંધારી ઓરડીમાં સૂતો સૂતો પોતાના ભાગ્યમાં થયેલા ફેરફાર સંબંધી વિચાર કરી રહ્યો છે. એવામાં એણે કોઈનાં પગલાં સાંભળ્યાં. એના હૃદયમાં ક્ષણ પડી કે જરૂર કોઈ ગુપ્ત ઘાતક મારા પ્રાણ લેવા આવે છે.

થોડી વારમાં જુએ છે, તો ગુલશન એની સામે ઊભી છે. ઇસ્કંદર એકદમ ઊભો થઈ જઈને બોલી ઊઠ્યો: “ગુલશન! ગુલશન! તું મને પ્યાર કરે છે? પિશાચિની! તારે લીધેજ મારી આ દશા થઈ છે. પ્રાણ લેવા આવી હોય, તો લઈ લે મારા પ્રાણ!” ગુલશને ઉત્તર આપ્યો: “હા ઇસ્કંદર! હું તને ચાહું છું. તારા ઉપર પ્યાર કરું છું. તું મારો ભાઈ છે. બહેનની ફરજ છે કે, આક્રમણ સમયમાં ભાઈને મદદ કરવી. તેં એ દિવસે મારી પ્રાર્થના સ્વીકારી મને થોડા સમયની મુદત આપી હતી, એના બદલામાં હું આજ તને સહાયતા કરવા આવી છું. ભાઈ, તેં કર્તવ્યપાલન કરવામાં કયાશ રાખી હતી, મારી તરફ કુદૃષ્ટિથી જોયું હતું, એની સજા તો બાદશાહ પાસે હતું તને અપાવી ચૂકી. હવે અહીંયાંથી જલદી નાસી જા. વધારે વખત નથી. મેં લાંચ આપીને અહીંના પહેરાવાળાઓને મારા વશમાં કરી લીધા છે. નદીના કિનારા ઉપર નોકા તૈયાર મળશે, એમાં બેસીને નદી પાર કરી જાશે. રસ્તા-ખર્ચને સાફ થોડા રૂપિયા મારી પાસેથી લેતો જા.”

મંત્રમુગ્ધ પુરુષની પેઠે ઇસ્કંદર ગુલશનની પાછળ પાછળ ગયો. થોડી વારમાં બન્ને જણાં દુર્ગની બહાર નીકળી પડ્યાં. ગુલશને કહ્યું: “ભાઈ, હવે તું ચાલ્યો જા. હું પણ જાઉં છું.” ઇસ્કંદરે પૂછ્યું: “ગુલશન! કેમ તું સાથે નહિ આવે?” પણ એના ઉત્તર આપ્યા વગરજ એ રાત્રિના અંધકારમાં લીન થઈ ગઈ.

ગુલશન! ધન્ય છે તારી ક્ષમાવૃત્તિને! પોતાના જીવને પણ જોખમમાં નાખીને આવું સાહસ બેડીને, શત્રુ પ્રત્યે ક્ષમા દર્શાવીને ગુલશન! ખરેખર તું દુનિયાની પ્રશંસાને પાત્ર થઈ છે.

ઇસ્કંદર યમુના પાર કરીને ફરતો ફરતો માળવામાં જઈ પહોં-

ચ્યો. એક દિવસ રાજધાનીની બહાર એક તૂટેલી મસ્જિદમાં એ ઊતર્યો હતો, ત્યાં રાતે માળવેશ્વર બાજ બહાદુર આવી પહોંચ્યો. હુસાંગ્યવશ કેટલાક શત્રુઓએ ત્યાં આગળ એમને ઘેરી લીધા. ઇસ્કંદરે વિચાર્યું કે મારા છતાં અહીંયાં રાજરક્ત વહે એ ઘણા કલંકની વાત છે. આજ હું નવાબને બચાવીને મનુષ્ય તરીકેના મારા કર્તવ્યનું પાલન કરીશ. વીજળીની પેઠે એ નવાબના શત્રુઓ ઉપર તૂટી પડ્યો અને એકની છાતીમાં તલવાર ખોસી દીધી. નવાબના પક્ષમાં અણુધારી મદદ આવી પહોંચવાથી શત્રુઓ નાસી ગયા. માળવેશ્વર ઇસ્કંદરની વીરતા જોઈને પ્રસન્ન થયા અને પોતાને આપેલી મદદ માટે તેનો ઘણો ઉપકાર માન્યો. એનો ખરો પરિચય મળતાં નવાબ એને પોતાની સાથે લઈ ગયો અને મહેલોના રક્ષણ તથા સેનાપતિ પદ ઉપર તેની નિમણૂક કરી.

ઇસ્કંદરને મુક્ત કર્યા પછી ગુલશન એજ રાતે પેલા સરાઈ વાળા વૃદ્ધ શેખ અને તેની પત્ની કુલસમને સાથે લઈને માળવા તરફ નીકળી પડી હતી. એ બંનેની દગાબાજીથીજ ગુલશનની આ દશા થઈ હતી, પણ એણે ઉદાર હૃદયથી એમને ક્ષમા આપી હતી, એટલુંજ નહિ પણ એમની આશ્રયદાતા બની હતી.

ગુલશન ઇસ્કંદરના પહેલાંજ માળવા પહોંચી અને કુલસમને આશ્રય અપાવવા ખાતર બાજ બહાદુરને મળી; કેમકે એણે પોતે તો હવે ફરીથી ઇંદલગઢ જવાનો વિચાર છોડ્યો હતો અને ખુદાની બંદગીમાં ખાકીનું જીવન વ્યતીત કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. બાજ બહાદુરને મળીને એણે આગ્રહ કર્યો કે, “આ કુલસમ અને તેના વૃદ્ધ પતિને મારી ખાતર આરામથી રાખશો.” ગુલશનની પ્રાર્થના સ્વીકારીને બાજ બહાદુરે કુલસમને પોતાની પુત્રી રૂબિયાની સહચરી બનાવી.

માળવેશ્વરની રાજધાનીની પાસેજ એક વનમાં શાહજલાલ નામના એક અતિ વૃદ્ધ મહાત્મા રહેતા હતા. એ ઘણા સિદ્ધ પુરુષ અને યોગી હતા. બાદશાહ અકબર અને બાજ બહાદુર બંને એ મહાત્માના ચરણમાં શિર ઝુકાવતા હતા. દેવી ગુલશન એજ મહાત્માની પાસે રહેવા લાગી. એ મહાત્મા ગુલશનને ધર્મોપદેશ આપી ધીરજ આપતા તથા એના ઉપર પુત્રી સમાન સ્નેહ રાખતા.

થોડાં દિવસમાં ઇસ્કંદર અને બાજ બહાદુરની પુત્રી રૂબિયા-

નો પરસ્પર પ્રેમ અંધારો; પરંતુ બાજ બહાદુર રૂઝિયાનું લગ્ન અહમદનગરના સુલતાનની સાથે કરવા માગતો હતો અને શાહ-બાદીને એ સંબંધ પસંદ નહોતો. એ તો હૃદયથી ઇસ્કંદરનેજ ચાહતી હતી. બાજ બહાદુરને એ વાતની ખબર પડતાં એણે ઇસ્કંદર, રૂઝિયા અને કુલસમ ત્રણેને કેદ કર્યાં.

એ સમાચાર સાંભળીને ગુલશનને ઘણો ખેદ થયો. એ ત્રણે-ને મદદ કરવા સારૂ મહાત્મા શાહબલાલને સાથે લઈને તે બાજ બહાદુરની પાસે ગઈ અને રૂઝિયાનું લગ્ન ઇસ્કંદર સાથે કરવાનો આગ્રહ કર્યો. બાજ બહાદુરના ઉપર ગુલશન અને મહાત્માની સલાહની સારી અસર થઈ અને તેણે ઇસ્કંદર સાથે ઘણી ધામ-ધૂમપૂર્વક પોતાની પુત્રીનાં લગ્ન કરી દીધાં, એટલુંજ નહિ પણ પોતાને પુત્ર નહિ હોવાથી એનેજ ગાદીનો વારસ પણ ઠરાવ્યો.

ઇસ્કંદરે ગુલશનનો ઘણોજ ઉપકાર માન્યો અને રાજમહેલ-માં સુઅર્પૂર્વક રહેવા તથા રાજકાર્યમાં પોતાને ઉપદેશ આપતા રહેવાનો આગ્રહ કર્યો; પણ ગુલશને કહ્યું: “ભાઈ! મારે રાજ-વૈભવને શું કરવો છે? એની ઇચ્છા હોત તો હું ઇદલગઢજ શું કામ છોડત? તમેજ રાજ્ય કરો. આજ તમારા ઉપકારનો બદલો પૂરો વળી ચૂક્યો.” ઇસ્કંદર ગુલશનને પગે પડ્યો અને રોતે રોતે કહેવા લાગ્યો: “વહાલી બહેન! મને માફ કરો. ખરેખર તમે મનુષ્ય નહિ, પણ સ્વર્ગની દેવી છો.”

બીજેજ દિવસે મહાત્મા શાહબલાલ અને ગુલશન મક્કાની યાત્રાએ નીકળી પડ્યાં. ત્યાર પછી એમના કાંઈ સમાચાર ન મળ્યા. સંભવ છે કે ખુદાની બંદગીમાં એ પવિત્ર ધામમાંજ એમણે પોતાનું શેષ જીવન વ્યતીત કર્યું હશે.*

* “મુસ્લિમ મહિલારત્ન” ઉપરથી યોગ્ય ફેરફાર સાથે.

૧૯૧-खोनजा हुमायुन

એ અહમદનગરના બાદશાહ હુસેન નિઝામશાહની પત્ની હતી. એના ગર્ભમાં બે સંતાન ઉત્પન્ન થયાં હતાં. એક મુર્તિજન નિઝામશાહ અને બીજું પ્રસિદ્ધ રાણી ચાંદબીબી.

એ ઘણી બુદ્ધિમાન બેગમ હતી. રાજનીતિમાં પણ એ બહુ કુશળ હતી. વીરતા અને સાહસમાં પણ એકો હતી. ચાંદબીબી-માં રાજ્યકાર્ય કુશળતા અને વીરતાના ગુણ માતા તરફથીજ વારસામાં મળ્યા હતા.

એના પતિનું મૃત્યુ થયું એ સમયે પુત્ર મુર્તિજનશાહ બાદશા-વસ્થામાં હતો, એટલે રાજ્યનો પ્રબંધ કરવાનું કામ રાજમાતા ખોનજ હુમાયુનના ઉપર આવી પડ્યું. ધીરજ અને કુશળતા-પૂર્વક એણે રાજ્યનું કામ કરવા માંડ્યું.

ચાંદબીબીનું લગ્ન બિજનપુરના બાદશાહ અલી આદિલશાહની સાથે કર્યું હતું. એ લગ્નથી અહમદનગર અને બિજનપુરના રાજ-કુટુંબમાં પહેલેથી જે શત્રુતા ચાલતી આવી હતી, તે મટી ગઈ અને બન્ને મિત્ર બન્યા.

બંને રાજ્યોએ મળી જઈને વિજયનગરના રામરાજ ઉપર ચઢાઈ કરી; કેમકે પહેલાં એ રાજ ઘણી વાર એમના રાજ્ય ઉપર આક્રમણ કરતો અને મસ્જિદો તોડતો. આ વખતના યુદ્ધમાં રામ-રાજ માર્યો ગયો અને બંને બાદશાહોએ એના રાજ્યને ખૂબ લૂંટ્યું. રામરાજનો ભાઈ તનકનાદરી અલી આદિલશાહના તાબા-માં ગયો અને એનો ભત્રીજો નીમરાજ હુસેન નિઝામશાહને આધીન થયો, એટલે બંને બાદશાહોએ વિજયનગરનો થોડો થોડો ઇલાકો એમને સોંપી દીધો. હુસેન નિઝામશાહ થોડા દિવસ પછી મરી ગયો. ચાંદબીબીનો ભાઈ મુર્તિજન નિઝામશાહ ગાદી-એ બેઠો અને ખોનજ હુમાયુન રાજ્ય ચલાવવા લાગી.

એ અરસામાં નીમરાજે અલી આદિલશાહને ફરિયાદ કરી કે, “તનકનાદરી સ્વચ્છંદી થઈ ગયો છે અને તમારો હુકમ માનતો નથી.” અલી આદિલશાહે તનકનાદરી ઉપર ચઢાઈ કરી. વિજયનગર ઉજ્જડ થઈ જવાથી એ નલકંડાના કિલ્લામાં રહેતો હતો. એનામાં પોતાનાજ બળ વડે અલી આદિલશાહની સાથે યુદ્ધ કરવાની હિંમત નહોતી, એટલે એણે ખોનબ હુમાયુન બેગમની મદદ માગી. બેગમને માટે આ વિષમ સમસ્યાનો પ્રસંગ હતો. આદિલશાહ પોતાનો જમાઈ હતો, તનકનાદરીને સહાયતા કરવા જતાં એની સાથે શત્રુતા કરવાની હતી; પરંતુ શરણાગતને મદદ આપવી એજ એને એ સમયે પરમ કર્તવ્ય જણાયું. તનકનાદરીને એણે મદદ આપવાનું વચન આપ્યું અને પોતે બાળકપુત્ર સુર્તિબંત નિઝામશાહને સાથે લઈને વિંબપુર ઉપર ચઢાઈ કરી અને જમાઈની રાજધાનીને ઘેરો ઘાટ્યો. અલી આદિલશાહ આ બખર સાંભળતાંવારજ સાસુને હરાવવા સાડૂ વિંબપુર પાછો આવ્યો. વિંબપુરની પાસે સાયુજમાઈની વચ્ચે ઘણી લડાઈઓ થઈ. બન્ને પક્ષ બરાબર રહ્યા. હિજરી સન ૯૭૪, સંવત ૧૬૨૩ માં અલી આદિલશાહે ખોનબ હુમાયુન બેગમ સાથે સુલેહ કરી.

છ વર્ષ સુધી એણે ઘણી યોગ્યતાપૂર્વક રાજ્યવહિવટ ચલાવ્યો હતો, પણ તેણે પોતાના ભાઈની પ્રતિષ્ઠા ઘણી વધારી દીધી તેથી ખીબ ઉભરાવો અપ્રસન્ન થયા અને તેને “મદાર-ઉલ્-મહામ”ના પદ ઉપરથી ઉતારી દીધી હતી.*

* “ફરિસ્તા, નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા”ના આધારે ભા-૪૧

૧૯૨-રાણી ચાંદવીવી

તેજસ્વી અને પરાક્રમી રાણીના જીવનનું વિવેચન આ ચરિત્રમાં અમે કરવા માગીએ છીએ, તે રમણી-રત્ન મુસલમાન કુટુંબમાં ઉત્પન્ન થયું હતું. તેણે પોતાના પ્રાકૃમથી એક સમયે ભારતવર્ષને વિસ્મિત કરી દીધું હતું. અબળા ગણાતી રમણીઓ કામ પડતાં કેટલું બધું શૌર્ય તથા રાજનીતિમાં કુશળતા દર્શાવે છે, તેનું ઉજ્જવળ દષ્ટાંત બેસાડીને આંદ મુલતાના-એ સ્ત્રીજાતિનું અને પવિત્ર ભારતભૂમિનું ગૌરવ વધાર્યું છે.

ઈ. સ. ના ૧૪ મા સૈકામાં દક્ષિણમાં બ્રાહ્મણી વંશની સ્થાપના થઈ હતી. મુસલમાની રાજ્યનું નામ બ્રાહ્મણી હોય એ પણ એક વિચિત્ર ઇતિહાસ છે. વાચક બહેનોની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા ટૂંકામાં તે વૃત્તાંત પણ અમે લખીશું. હસન ગંશુ નામનો એક મુસલમાન એ વંશનો સ્થાપક હતો. તે દિલ્હીમાં ગંશુ નામના એક બ્રાહ્મણને ઘેર બિછર્યો હતો. ગંશુ બ્રાહ્મણ ઉપર મહાંમદ તઘલખની કૃપા હતી. હસન યુવામની પ્રમાણિકતા તથા સેવાથી પ્રસન્ન થઈને ગંશુએ તેને થોડીક જમીન અને બગીચની એક જોડ આપી હતી. એ જમીન ખેડતાં તેમાંથી હસનને મહોરોનો એક ઘડો મળ્યો હતો. હસને એ ઘડો પોતાના સ્વામીને સુપરત કર્યો. ગંશુ બ્રાહ્મણે અંથી બાદશાહ આગળ હસનના સદ્ગુણની પ્રશંસા કરી. બાદશાહે તેને દસ હજાર ઘોડેસવારોની સરદારી આપી. ગંશુએ હસનનું ભવિષ્ય ભાગ્યું હતું કે, “ તું એક દિવસ રાજા થઈશ. એ વખતે તું મારો સંબંધ કાયમ રાખવા સાડ તારા નામ સાથે માડું નામ ‘ગંશુ’ જોડજે અને મને ફડ-નીસ નીમજે.” હસન દિવસે દિવસે બાદશાહની પ્રીતિ સંપાદન કરતોજ ગયો. એ દક્ષિણનો સૂબેદાર નિમાયો તથા બાદશાહ તરફથી એને બદ્દરખાનનો ખિતાબ મળ્યો. હસન બદ્દરખાને બાદશાહની વિરુદ્ધ બંડ કરનાર શત્રુ-

એને શમાવ્યા તથા બિહર અને કંધારીના કિલ્લા પોતાના તાબામાં લીધા. દોલતાબાદનો સુલતાન તેને શરણે આવ્યો અને પોતાનું રાજ્ય તેને સોંપી દીધું. ઇ. સ. ૧૩૪૭ માં હસને બકરખાન અલાઉદ્દીન હસનનો ખિતાબ ધારણ કરીને પોતાના નામના સિક્કા પડાવ્યા. તેનું રાજ્ય દિનપ્રતિદિન વધતું ગયું. પોતાના આશ્રયદાતા ગંગુને વીસરી ન જતાં, તેણે પોતાના વચન પ્રમાણે પોતાના નામ સાથે ‘ગંગુબ્રાહ્મણી’નો ખિતાબ જોડ્યો અને ગંગુને દિલ્લીથી બોલાવી મોટા માન સહિત રાખ્યો. ઇ. સ. ૧૩૫૮ માં એ મરણ પામ્યો. ઘણાં વર્ષ પછી એના એ વિશાળ રાજ્યના પાંચ ભાગ થઈ ગયા. અહમદનગર એ વિશાળ રાજ્યનો એક મુખ્ય ભાગ હતો. ચાંદબીબી અહમદનગરના સુલતાન નિઝામશાહની પુત્રી હતી. “પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી” એ કહેવત અનુસાર બાહ્યાવસ્થાથીજ ચાંદે બિંચા પ્રકારના ગુણોનો પરિચય આપવા માંડ્યો હતો. બાદશાહે એના શિક્ષણની સારી ગોઠવણ કરી હતી. વિલક્ષણ બુદ્ધિવાળી ચાંદે થોડાંક વર્ષોમાં અરબી, ફારસી તુર્કી અને ઉર્દુ આદિ ભાષાઓનું સાફ જ્ઞાન સંપાદન કરી લીધું. સંગીત અને ચિત્રકળામાં પણ એણે પ્રવીણતા મેળવી હતી. તે ઉપરાંત પિતાની સાથે રહી રાજનીતિ અને યુદ્ધકળાનું પણ સાફ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ટૂંકામાં એનામાં સ્ત્રીઓને છાજે એવી કોમળતા તથા લલિતકળાઓના જ્ઞાન ઉપરાંત પુરુષોને શોભે એવી વીરતા પણ હતી. ઘોડેસવારી, શિકાર વગેરે રમતોમાં એ પ્રસિદ્ધ વીર પુરુષોને ઘણી વાર હરાવતી હતી. સૈનિકોનો પોતાના ઉપર વિશ્વાસ બેસે, એમના વિચાર પોતે પ્રત્યક્ષ રીતે બાણી શકે એટલા માટે મરાઠી અને કાનડી ભાષા પણ એ બાણી હતી.

સૌંદર્યમાં ચાંદ તે ખરેખર ચાંદજ હતી. પ્રાચીનકાળનાં એનાં ચિત્ર ઉપરથી એના અસાધારણ સૌંદર્યનો પરિચય મળી આવે છે.

દક્ષિણ ભારતમાં બિબ્બર અને અહમદનગરનાં રાજ્યો એક સંધિના કોલકરારથી જોડાઈને સ્વદેશનું હિત સાધવામાં ગૂંથાયાં હતાં. એ દોસ્તીને વધારે દૃઢ કરવાના ઉદ્દેશથી અહમદનગરના બાદશાહે પોતાની સૌંદર્યવતી કન્યા ચાંદને વિબ્બરના રાજા આદિલશાહ સાથે પરણાવી હતી. સુયોગ્ય અને પરમ સુંદર પત્ની પ્રાપ્ત થયાથી આદિલશાહ પોતાના જીવનને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યો. ચાંદે પતિની સેવા કરવામાં કયાશ નહોતી રાખી. એ

એના હૃદયની એકલી અધીશ્વરી થઈ પડી. સુલતાન એને જીવના કરતાં પણ અધિક ચાહતા હતા. પતિપત્નીનો સંસાર ઘણાજ સુખમાં વ્યતીત થતો હતો. ચાંદના હૃદયમાં ચિંતા એકજ વાતની હતી, એનો ખોળો ખાલી હતો. પુત્રને માટે એ તલસતી હતી; પરંતુ ફૂર વિધાતાએ એની એ અભિલાષા પૂર્ણ ન કરી; એટલુંજ નહિ પણ એ સુકુમારીના ઉપર બીજે વજાઘાત કર્યો. ચાંદબીબીના લગ્ન પછી થોડાક સમયમાં દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાનોની સત્તા વધારવાના હેતુથી એક ભયંકર યુદ્ધ થયું. એ યુદ્ધમાં મુસલમાનોનો વિજય થયો અને ઘણાં નાનાં નાનાં રાજ્યો વિજયપુરના મુસલમાન રાજાના તાબામાં આવ્યાં; પણ વિજયપુરનો રાજા ઘણા લાંબા સમય સુધી એ વિશાળ રાજ્ય ઉપર હકુમત ચલાવવા ભાગ્યશાળી થયો નહિ. ઇ. સ. ૧૫૮૦ માં આદિલશાહની જીવન-યાત્રા સમાપ્ત થઈ. એ સમયે રાણી ચાંદબીબીની ઉંમર કેવળ સત્તાવીસ વર્ષની હતી. ચાંદબીબી ઉપર અનન્ય પ્રેમ હોવાને લીધે એના પતિએ બીજા મુસલમાન આદશાહોની પેઢે બીજા બેગમો કરી નહોતી. ચાંદબીબીને કાંઈ સંતાન હતુંજ નહિ, એટલે આદશાહ નિઃસંતાન મરણ પામ્યો અને મરતી વખતે વસિયતનામું કરીને પોતાના ભત્રીજા ઇબ્રાહીમને ગાદીવારસ નીમતો ગયો. ઇબ્રાહીમ સગીર વયનો હોવાથી, તે પુખ્ત વયનો થાય ત્યાંસુધી તેના વાલી તરીકે કામ કરવાને સુલતાન ચાંદબીબીને આજ્ઞા આપતો ગયો. પતિની છેવટની ઇચ્છાને અનુસરીને ચાંદબીબીએ સગીર રાજા ઇબ્રાહીમનું વાલીપણું ખુશીની સાથે સ્વીકાર્યું તથા રાજ્યનું કામકાજ પોતાના હાથમાં લઈને ઘણી યોગ્ય રીતે તેનો પ્રબંધ કરી કુનેહપૂર્વક કામ લેવા માંડ્યું.

ચાંદબીબીના અમલનાં પ્રથમનાં કેટલાંક વર્ષ અશાંતિ અને વિદ્રોહમાં વ્યતીત થયાં. તેના પોતાના સરદારોએ તેની વિરુદ્ધ હથિયાર ધારણ કર્યાં અને તેને રાજ્યગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકીને રાજ્યને પોતાના તાબામાં લેવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો. એ બળવા-ખોર સરદારોની લાલચરૂપી બળમાં ફસાઈ જઈને તેના કેટલાક મંત્રીઓ પણ ચાંદબીબીના વિરુદ્ધ પક્ષમાં જોડાઈ ગયા. એ બળવા-ખોર સરદારો અને મંત્રીઓને શમાવતાં ચાંદબીબીને ઘણા સમય લાગ્યો. શરૂઆતમાં તો બળવાખોર લોકો એટલા બધા પ્રબળ થઈ ગયા કે, તેમના જીલમને લીધે ચાંદબીબીને મહેલ છોડીને

સતારા નાસી જવું પડ્યું હતું. જ્યારે શત્રુઓ કિશવારખાનની આગેવાની નીચે સતારા પહોંચ્યા ત્યારે તેને સતારા છોડીને બીજે કંઈ નાસી જવું પડ્યું હતું. રાણી આ પ્રમાણે નાસભાગ કરતી હોવાથી શત્રુઓ ઘણા પ્રસન્ન થયા. તેમણે દેશના લોકોને ઘણી ધામધૂમ સાથે એક ઉજાણી આપી તથા બીજી અનેક રીતે તેમને સંતોષવા પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ લોકો કિશવારખાન ઉપર ખુશ નહોતા. તેઓ તો ખરા અંતઃકરણથી ચાંદબીબીને ચાહતા હતા અને એવી સારી અને પ્રભવત્સલ રાણીને હેરાન કરનાર કિશવારખાનને અત્યંત ઘિસ્કારતા હતા. આથી કરીને કિશવારખાન ઝંપીને બેસી શક્યો નહિ. તેના પાપનો ઘડો ભરાઈ ગયો, એટલે મુસ્તફાખાન નામના એક ખૂનીના ગુપ્ત આક્રમણથી તેના જીવનનો અંત આવ્યો અને એ પ્રમાણે દેશદ્રોહીને પોતાના પાપની વાજબી સજા મળી. એના મરણ પછી એકલાસખાં નામનો એક હબસી, રાણીનો જમણો હાથ થઈ પડ્યો. એકલાસખાં ઘણો ઘાતકી, કબ્રિયાખોર અને કૂર સ્વભાવનો હતો; પરંતુ તે સાથે તેનામાં સદ્ગુણોના પણ અભાવ નહોતો. યુદ્ધ કરવામાં તે એકલો હતો તથા અત્યંત નિમકહલાલ હતો. તેના ઉપર વિશ્વાસ મૂકનારની ખાતર પ્રાણ આપે એવો એ વફાદાર હતો. આથી રાણી ચાંદબીબીને તેના ઉપર ઘણો વિશ્વાસ બેસી ગયો હતો. રાણીએ તેને પોતાની ફાજનો સરદાર બનાવ્યો હતો. એ ફાજની મદદથી એકલાસખાંએ ચાંદબીબીના શત્રુઓ ઉપર ઘણી ચઢાઈઓ કરી હતી. હવે ચાંદબીબીના શત્રુઓની આંખમાંથી ઊંઘ ઊડી ગઈ. તેઓ સમજ્યા કે, વિજયપુરને પોતાના સ્વાધીનમાં લેવું એ નાનાં છોકરાંની રમત નથી. તેઓ જાણતા હતા કે, ચાંદબીબી એકવિધવા અબળા હોવાથી થોડા સમયમાં કંટાળી જઈને રાજ્ય અમારે સ્વાધીન કરી દેશે, પણ તેમની એ ધારણા નિષ્ફળ નીવડી. એક સમયે રાણી ચાંદબીબી જાતે હથિયાર સજીને વીર સૈનિકોને સાથે લઈને શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરવા ગઈ હતી. તેનાં ઉત્સાહપૂર્ણ વાક્યોથી ઉત્તેજિત થઈને સૈનિકો ઘણી વીરતાથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. પ્રારંભમાં તો સામા પક્ષના સૈન્યે નગરની દીવાલ તોડી નાખી. વરસાદ મુશળધાર પડી રહ્યો હોવાથી એ દીવાલ વધારે તૂટી પડી; પરંતુ રાણી ચાંદબીબી કિલ્લા આગળ ઊભી રહીને પોતાના સૈન્યને ઉત્સાહપૂર્વક ઉશ્કેરી રહી હતી. આખરે શત્રુઓ

થાક્યા અને બધાએ એકીઅવાજે ચાંદબીબીને એ રાજ્યની રાણી તરીકે કબૂલ રાખી. થોડા વખતને માટે રાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપાઈ ખરી, પરંતુ કોઈ ઇર્ષ્યાભેર દુશ્મનની તલવારના ઘાથી એકલાસખાં આંધળો થયો અને સૈન્યની આગેવાની કરવાને અશક્ત બન્યો. એકલાસખાંની આવી શોચનીય દશા જોઈને રાણી ચાંદબીબીને ઘણું શોક થયો. તેનો એક મોટો આધાર જતો રહ્યો, પણ એવે વખતે નિરાશ નહિ થતાં, તેણે વિજયપુરની ઉન્નતિ માટે પ્રયત્ન કરવા ચાલુ રાખ્યા.

બાળક ઇબ્રાહીમ આદિલશાહ મોટો થયો, એટલે રાજ્યનો કારભાર તેણે પોતાના હાથમાં લેવાનો આરંભ કર્યો. એ અવસ્થામાં થોડા દિવસ આરામ લોગવવા સાડે ચાંદબીબી પોતાને પિયેર અહમદનગર ગઈ, પણ ત્યાં ઝાઝા દિવસ સુધી અંખીને બેસી શકી નહિ. એણે જોયું કે એની ગેરહાજરીનો લાભ લઈને પ્રપંચી અને દેશદ્રોહી લોકો બિજાપુર રાજ્યનો નાશ કરવાના ઉપાય કરી રહ્યા છે. તરતજ તે પિયેર છોડી દઈને વિજયપુર આવી. રાજ્યે અને પ્રજાએ ઘણાજ ઠાઠ અને ધામધૂમ સાથે તેના આગમનને વધાવી લીધું. તેના આવ્યાથી દેશમાં ફરીથી સુલેહ-શાંતિ પ્રવર્તી રહ્યાં અને જીવાન રાજ કોઈ પણ જાતના ઉપદ્રવ વગર રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. રાજ જ્યારે રાજ્યમાં ફરવા જતા અથવા શત્રુઓને દબાવી દેવા સાડે યુદ્ધક્ષેત્રમાં જતો, તે વખતે રાણી ચાંદબીબી રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લેતી. તે ઉપરાંત બીજી કોઈ રીતે રાજના કામમાં માથું મારતી નહિ. ચાંદબીબી જેવી સદાચારી, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળી અને રાજનીતિજ્ઞ હતી, તેવીજ સરળ અને શરણાગતને આશ્રય આપનારી પણ હતી.

બીજી તરફ ચાંદબીબીના લગ્ન પછી અહમદનગરની દશા ઘણી શોચનીય થઈ ગઈ હતી. રાજ યુદ્ધક્ષેત્રમાં માર્યો ગયો અને વગવસીલાવાળા સરદારોએ પોતાની પસંદગીના એક માણસને ગાદી ઉપર બેસાડવાનો યત્ન કર્યો. દક્ષિણી પક્ષના સરદારોએ કોઈ એક બાળકને રાજકુટુંબનો જણાવીને તેને માથે રાજમુકુટ પહેરાવી દીધો. બીજી તરફથી વિરુદ્ધ પક્ષના લોકોએ મરનાર રાજના બાળક પુત્રનો હક્ક રજૂ કર્યો. આ પ્રમાણે બન્ને પક્ષમાં મજબૂત વિરોધ ઊભો થયો. બીજા પક્ષવાળાઓએ રાણી ચાંદબીબીની મદદ માગી. તેમનો સરદાર રાણીની પાસે પહોંચ્યો અને

અત્યંત વિનયપૂર્વક વિનતિ કરી કે, “ રાણી સાહેબ ! આપની શક્તિ એટલી બધી પ્રબળ છે કે, આપનાં પગલાં થતાંવારજ અહમદનગરમાં શાંતિ ફેલાઈ જશે. ”

ચાંદબીબીએ પ્રકુલિત અંતઃકરણે ઉત્તર આપ્યો: “ અહમદનગરને માંડોમાંડેના કુસંપને દીધે પાયમાલ થઈ જતાં બચાવવું એ તો મારું કર્તવ્ય છે. ખુદાની મરજી હશે તો હું અવશ્ય ત્યાં આવીશ. ” ત્યાર પછી એણે પોતાના વિશ્વાસુ અમલદાર અખ્ખાસખાં અને તેની પત્ની જોરાને સાથે લઈને પિતૃરાજ્ય તરફ મુસાફરી કરી. તેના આવ્યાથી અહમદનગરની પ્રજા ઘણી સંતુષ્ટ થઈ. તેમણે તેનો સારી પેઠે આદરસત્કાર કર્યો. રાણી ચાંદબીબીએ પણ અહમદનગરવાસીઓને પોતાની વર્તણૂકથી મુગ્ધ કરી દીધાં તથા વાક્યાતુર્યથી સમયોચિત સારરૂપ ઉપદેશ આપીને તેમને ઘણાં શાંત કરી દીધાં. દક્ષિણી પક્ષનો આગેવાન ચાંદબીબીના આવતાં પહેલાં પલાયન કરી ગયો હતો. તેણે પણ પોતાના કૃત્ય માટે પશ્ચાત્તાપ કરીને પત્ર લખ્યો અને જણાવ્યું કે, “ આપની મદદ સારૂ પૂરતું સૈન્ય એકઠું નહિ કરી શકું, ત્યાંસુધી હું પાછો નહિ ફરું. ” આ પ્રસંગે જણાવવું જોઈએ કે રાજ્યના વિશ્વાસુ સરદારોનો આગેવાન ચાંદબીબી પાસે મદદ માગવા વિનંતિ કરી ગયો હતો, તે વખતે દક્ષિણી પક્ષનો આગેવાન દિલ્હીના બાદશાહના યુવરાજ મુરાદને શરણે ગયો હતો. યુવરાજ મુરાદ એ વખતે મોટી સેના સાથે દક્ષિણની નજદીકમાં વાસ કરી રહ્યો હતો. એ વખતે અહમદનગરના રાજ્યમાં જેવી રીતનો પક્ષાપક્ષ અને કુસંપ ચાલતો હતો, તેવીજ રીતનો કુસંપ દક્ષિણનાં બીજાં રાજ્યોમાં પણ પ્રવર્તી રહ્યો હતો. એ લાગ જોઈને યુવરાજ મુરાદ એ રાજ્યોને પોતાના તાબામાં લઈને દિલ્હીનું સામ્રાજ્ય વધારવા માગતો હતો. દક્ષિણમાંના કેાઈ પણ રાજ્ય ઉપર ચડાઈ કરવાનો લાગ ખોળતો રાજકુમાર મુરાદ મોટી ફોજ સાથે ત્યાં આગળ પડાવ નાખીને પહોંચ્યો હતો. આવે પ્રસંગે અહમદનગરથી નાસી આવેલો દક્ષિણી પક્ષનો આગેવાન તેની પાસે મદદ માગવા આવ્યો; એટલે તેના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. એણે ખુશ થઈને તેની સાથે જઈને અહમદનગર ઉપર ચડાઈ કરવાનું કબૂલ કર્યું.

ચાંદબીબીની મદદે વિનંતિ અને ગોવલકેાંડાથી લશ્કર આવી પહોંચ્યું. તેઓ અહમદનગરની ઉત્તર તરફના પર્વતનું

રક્ષણ કરવામાં રોકાયા. અહમદનગરના સ્વર્ગવાસી રાજાના પુત્રને અહમદનગરના હુકુદાર રાજા તરીકે તેઓએ બહાર કર્યો અને ઘણા ઠાઠમાઠ અને નગરવાસીઓના હર્ષનાદ સાથે તેમણે તેના રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા કરી; પરંતુ આ આનંદોત્સવ થઈ રહ્યો હતો, એવામાં વિશ્વાસઘાતી કિલ્લેદારે શાહબદા મુરાદને લખી મોકલ્યું કે, “શાહબદા ! આ પત્ર વાંચતાંવાર તમે આ તરફ રવાના થજો. એક બદમાસ ચોરતે રાજ્યનો કારોબાર પોતાના હાથમાં લઈને એક બાળકને ગાદીનશીન કર્યો છે. એ બાળક કયા બાનદાનનો છે, તે પણ જાણી શકાતું નથી.” કિલ્લેદારની આ વિશ્વાસઘાતકતા અને રાજદ્રોહીપણાની વાત ઝાઝા દહાડા છૂપી રહી નહિ. એ વાત જાહેર થતાંવારજ રાજ્યની આજ્ઞાથી ઘાતકોને હાથે તેના જીવનનો અંત આવ્યો અને તેનો પાપી આત્મા પોતાના પાપોનો જવાબ આપવા ઈશ્વરના દરબારમાં હાજર થયો.

આ પ્રમાણે રાજદ્રોહીને સજા કર્યા પછી રાણી ચાંદબીબીએ શાહબદા મુરાદને લખ્યું: “યુવરાજ ! અત્યાર સુધીમાં શા શા બનાવો બન્યા છે તે વાત આપનાથી છાની નથી. દક્ષિણી પક્ષના આગેવાનોએ આપની દોસ્તી બાંધી છે. આપ પ્રતાપી બાદશાહના પુત્ર છો. પિતાના જેવાજ સદાચારી ને ઉદાર છો. અમે તમારો ઘણો આદરસત્કાર કરીશું, તેમ છતાં પણ આપ અમારા રાજ્યનું અનિષ્ટ કરવાના ઇરાદાથી અત્રે પધારવા અને દોસ્તીનું બંધન તોડી નાખવા માગતા હો, તો હું આપને પહેલેથીજ ચેતવણી આપું છું કે, આપે અત્રે પધારવાની તસ્દીજ ન લેવી. મારી પાસે પૂરતું સૈન્ય છે. અહીં આવ્યાથી આપને વીલે મોંએ પાછા ફરવું પડશે.” કેટલો તેજસ્વી સંદેશો ? સ્ત્રીઓને મોંએથી નીકળેલાં આવાં તેજસ્વી વાક્યો ઇતિહાસમાં ઘણાં થોડાં વાંચવામાં આવશે.

શાહબદા મુરાદે રાણી ચાંદબીબીના આ સંદેશો ઉપર જરા પણ લક્ષ આપ્યું નહિ. આખરે રાણી પણ તેની સાથે યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરવા લાગી.

દક્ષિણી પક્ષનો આગેવાન પોતાના સૈન્યની સાથે આવીને ચાંદબીબીને મિત્રરૂપે મળી ગયો, તે પહેલાં મુરાદે અહમદનગર ઉપર ચડાઈ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો.

અહમદનગર પર બહારનો બાદશાહ ચડાઈ લઈને આવે છે,

એ સમાચાર જાણીને દક્ષિણના જુદા જુદા પક્ષકારો પોતાના આંતર વિદ્રેષ ભૂલી જઈને સ્વદેશનું રક્ષણ કરવા સાડે રાણી ચાંદબીબીને પડખે રહ્યા. રાણી શાંત ચિત્તે યુદ્ધની બધી તૈયારીઓ કરાવવા લાગી. અનાજના ભંડારોને જાતજાતની ખોરાકોની વસ્તુઓથી ભરાવી દીધા. અખ્યાસખાને સાથે લઈને રાણી દરરોજ શહેરમાં બધે ઠેકાણે જાતે ફરવા જતી. વિબાપુરના સૈન્યને તેણે જલદીથી આગળ કૂચ કરવાની સૂચના આપી. નીલદુર્ગથી બાર હજાર સવારોને મોગલ સેનાનો રસ્તો રોકવા સાડે મોકલી દીધા. અહમદનગરના કિલ્લા સુધીનો આખો દક્ષિણ માર્ગ ખુલ્લો રહ્યો.

બહારથી મદદ આવવાને હવે કોઈ રસ્તો નહિ. બીજી તરફથી મોગલ સૈન્યે પણ ધીમે ધીમે અહમદનગરના કિલ્લા તરફ ધસારો કરીને ઉત્તર, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશામાંથી હુમલો કર્યો. અનેક પ્રકારના પ્રપંચ, અત્યાચાર અને પરાક્રમ બતાવીને તેઓ ધીમે ધીમે કિલ્લાની પાસે પહોંચ્યા, પણ એમ છતાંએ તેઓ કિલ્લાને સ્પર્શ કરી શક્યા નહિ; કારણકે રાણી ચાંદબીબીના વીર આરબ સૈનિકો તેમની બખર લેવાને તૈયારજા ઊભા હતા. અહમદનગરના દરેક કામ ઉપર રાણી ચાંદબીબી જાતે દેખરેખ રાખતી હતી. તેને બખર મળી કે, મોગલોએ શહેરની અંદર આવવા માટે સુરંગ ખોદી છે. રાણીએ એ સુરંગને ખોલાવી નાખીને દુશ્મનોની યુક્તિ ધૂળધાણી કરી નાખી. એ વખતે દેશમાં સજત દુકાળ પડ્યો હતો. રાણી ચાંદબીબીની હયાતીમાં અહમદનગરનો કિલ્લો પોતાના હાથમાં આવવો મુશ્કેલ છે, એમ ધારીને શાહ-જહાં મુરાદે પાછા ફરવાનો વિચાર કર્યો.

એક રાતે રાણી ચાંદબીબી કેટલાક નોકરો સાથે કિલ્લા આગળ ઊભી હતી, એવામાં રાત્રીના ઘોર અંધકારમાં શરીરે પિછોડી ઓઢીને ઊભેલા કોઈ મનુષ્યે બીજી તરફથી ખૂમ પાડીને કહ્યું: “રાણી ! હવે શરણે આવો. પ્રજના લોહીથી હવે તમારા રાજ્યની ભૂમિને નાહક ખરડશે નહિ. જમીનની અંદર પાંચ સુરંગો અત્યાર સુધીમાં ખોદાઈ ચૂકી છે. તેને ફેડીને તમારા કિલ્લાને ઊરાડી મૂકવામાં આવશે. વધારે શું કહું ? જે સ્થળે તમે ઊભાં છો તે સ્થાન પણ થોડા વખત પછી ઊડી જશે. તમારો પરાજય અનિવાર્ય છે.” રાણી ચાંદબીબીના સેનાપતિઓ આ નેપથ્યવાણી સાંભળીને ભયભીત થયા તથા શત્રુપક્ષને શરણે જવાનો વિચાર

કર્થો પણ રાણી જ્ઞેશભેર ખોલી બહી: “શુ” ખરેખત આપણે બધાં શત્રુઓને શરણે જઈશું? અને જાણીએ છીએ છોકરાં છિયાંઓને મોગલોની તલવારોને અર્પણ કરીશું? હું સ્ત્રી છું, અબળા છું; પરંતુ મારા શરીરમાં લોહીનું એક પણ ટીપું હશે ત્યાંસુધી આ જગ્યા છોડીને હું કયાંય જવાની નથી. મારી દુર્બળ આંગળી એ ગુપ્ત સુરંગ ખોલી નાખીને શત્રુઓનો પ્રપંચ ધૂળમાં મેળવી દેવા શક્તિમાન નીવડશે.” રાણીનાં આવાં તેજસ્વી વાક્યો સાંભળીને સૈનિકોમાં ઉત્સાહ વ્યાપી ગયો. તેઓ જાણે સ્વેર પોકારી બોલ્યા: “જય, રાણીજી કી જય! અમે કોઈ દિવસ તમારો પક્ષ છોડી દઈશું નહિ. ખુદ તાલાની મરજીને આધીન થઈને શાંતિપૂર્વક અમે રણક્ષેત્રમાં મરણ પામીશું પણ શત્રુઓને શરણે તો નહિ જઈએ.”

રાણી પોતાના હાથમાં પાવડો લઈને અત્યંત ઉત્સાહપૂર્વક સૈનિકોને સાથે લઈને જમીનની નીચેની સુરંગ આગળ ગઈ અને કામ કરવા લાગી. સૈનિકો પણ તેનો દાખલો જોઈને ઉશ્કેરાઈ જઈને ખંતભેર ખોદવા લાગ્યા. એ વખતે રાણી ઠંડું પાણી અને શરબત આપીને થાકેલા સૈનિકોની તરસને પોતાને હાથે છિપાવતી હતી. બીજે દિવસે સવાર સુધીમાં ત્રણ ખાઈઓ નકામી થઈ ગઈ. ત્યાર પછી એક સુરંગના મોં આગળથી એક લયંકર અવાજ આવ્યો. અને એ અવાજથી કિલ્લાના દરવાજા સુધીની જમીન ધૂણી ગઈ. સ્ત્રીઓ અને બાલિકાઓના જીવન અને મર્યાદાના રક્ષણ સારૂ એ સુરંગના મોં આગળ બેભા રહીને જીવસદે સુદ્ધ કરવાની રાણીએ સૈનિકોને આજ્ઞા આપી. તેણે મજબૂત બળતરથી પોતાનું સુંદર, નાજુક શરીર ઢાંકી દીધું અને ખુલ્લી તલવારના પટા ખેલતી ખેલતી બોલી: “આલો, તમારામાંથી કેટલા જણા મારી સાથે આવે છે? કોણ ગૌરવભેર મૃત્યુને ભેટવા તૈયાર છે?”

સૈનિકો રાણીનાં પ્રોત્સાહિત વચનોથી ઉશ્કેરાઈ જઈને કોલાહલ કરવા લાગ્યા. બધાએ રાણીની સાથે જવાની અને જીવસદે મરણિયા થઈ સુદ્ધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.

બપોરનો વખત થયો. શત્રુપક્ષના લોકો એ સુરક્ષિત સુરંગના મોં આગળ જવાને આકુળવ્યાકુળ થવા લાગ્યા. તેઓ ધીમે ધીમે આગળ ચાલ્યા. સામે ચાંદબીબીના સૈનિકો તેમની બખર લેવા તૈયારજ હતા. ચાંદબીબીના સૈનિકો એકેએક મોગલ

સિપાઈઓનો સારી પેઠે કચ્ચરઘાણુ વાળતા ગયા. ચાર કલાક સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું. એમાં અસંખ્ય મોગલ સૈનિકો માર્યા ગયા. જે વખતે યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું તે વખતે રાણી પોતાના મોં ઉપરનો ખૂરખો કાઢી નાખીને સૈનિકોને સૂચનાઓ તથા ઉત્સાહ આપી રહી હતી. સંધ્યાકાળે મોગલોનું સૈન્ય વીલે મોંએ પાછું ફર્યું, એટલે રાણીના શૂરવીર સિપાઈઓએ તેમની પૂંઠ પકડી. શત્રુનું લશ્કર પલાયન કરી ગયા પછી અબ્બાસખાંએ સુરંગના મોં આગળ આવીને જોયું તો રાણી પોતાની પુત્રવધૂ અને બીજી સખીઓ સાથે પરસ્પર ભેટીને આવી ઘોર વિપત્તિને સમયે પણ આનંદાશ્રુ વરસાવી રહી છે !

બીજે દિવસે સવારે શાહબંદા મુરાદના તાંબૂમાં એક દૂત મોકલવામાં આવ્યો. યુવરાજે તેની મારફતે રાણી ચાંદબીબીને કહેવરાવ્યું કે, “ રાણી ચાંદબીબી જો અમારી પૂંઠ ન પકડે અને વરાડ પ્રાંત મોગલોને આપી દેવાનું વચન આપે, તો અમે અહમદનગર છોડી દઈને ચાલ્યા જવા તૈયાર છીએ; કારણકે વરાડથી અહમદનગરના રાજ્યને કાંઈ લાભ પણ નથી. ”

ફરી એક વાર શત્રુની સાથે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવે તો હાલનો કિલ્લો ટકી શકશે કે કેમ, તેની એક વાર પરીક્ષા કરીને રાણીએ એ દરખાસ્ત પોતાના દરબારીઓ આગળ રજૂ કરી. તેમણે બધાએ મંજૂરી આપી. તેમણે વરાડ સોંપી દેવાનું કબૂલ કર્યું એટલે મુરાદ પાછો ફર્યો.

થોડા સમયને માટે અહમદનગરમાં પાછી શાંતિ ફેલાઈ ગઈ; પરંતુ મંત્રીઓ પોતાની સત્તા જમાવવાના લોભ તથા મિથ્યાભિમાનને લીધે માંહોમાંહે લડી મરવા લાગ્યા. દિલ્હીના બાદશાહે જોયું કે દક્ષિણમાં પોતાની સત્તા જમાવવાનો આ સારો લાગ છે. તેણે ખાનખાનાન અને શાહબંદા મુરાદની આગેવાની હેઠળ એક સૈન્ય અહમદનગર ઉપર ચડાઈ કરવા મોકલ્યું. રાણી ચાંદબીબીને એ વાતની ખબર પડી એટલે તેણે તરતજ આત્મરક્ષણની પૂરતી તૈયારી કરવા માંડી; પરંતુ આ વખતે તેનું સૈન્ય પહેલાં કરતાં થોડું અને દુર્બળ હતું. આ વખતની લડાઈમાં સૈન્યને રોકવું એ અસંભવિત છે, એમ જાણ્યા છતાં પણ આળસુ થઈને બેસી રહેવું અને વીરધર્મ બળવતાં સંકોચાવું એ તેને વાજબી લાગ્યું નહિ.

હામીદખાં નામના એક પુરુષને કિલ્લાની સંભાળ રાખવાનું

કામ સોંચુ' હતું. રાણીની એના ઉપર વિશેષ પ્રીતિ હતી. બાલ્ય-કાળથી એણે હામીદખાંને લાલનપાલન કરીને તથા શિક્ષણ આપી ને ઉછેર્યો હતો અને મોટો થયા પછી તેને રાજકાજમાં નીમ્યો હતો. હામીદ ખોજે હતો; પરંતુ એ મોગલોની સાથેના છેવટના યુદ્ધમાં અદ્ભુત વીરત્વ બતાવીને ઊંચે હોદ્દે ચડ્યો હતો; તેમ છતાં એ અખ્યાસખાંને ઘણો ધિક્કારતો હતો અને હમેશાં તેને નુકસાન પહોંચાડવાનો યત્ન કરતો હતો. હામીદનો ક્રોધ એકલા અખ્યાસખાંનાજ ઉપર હતો એમ નહોતું. રાણીએ અખ્યાસખાંને હામીદખાંના કરતાં પણ મોટો હોદ્દો આપ્યો હતો તેથી હામીદનો ક્રોધ રાણી ઉપર પણ હતો, એટલા માટે હામીદે રાણીના હાથમાંથી બધો અધિકાર છીનવી લઇને પોતાના હાથમાં લેવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. રાણીને તેના એ દુષ્ટ વિચારોની બખર નહિ હોવાથી એ બિચારી તેના ઉપર અગાઉની પેઠેજ વિશ્વાસ રાખીને કામ કરતી હતી.

એ અરસામાં મોગલોનું સૈન્ય અહમદનગરની પાસે આવી પહોંચ્યું. એક દિવસ હામીદખાં સાહસિક યોદ્ધાઓનું એક નાનું સૈન્ય લઇને, ગુપ્તપણે શત્રુઓના ઉપર ચડાઇ કરવા જતો હતો; એટલામાં ઉસમાનખાં નામના એક માણસ સાથે તેનો મેળાપ થયો. એ ઉસમાન ઘણો વ્યભિચારી હતો. અખ્યાસખાંની પત્ની જોરા ઉપર તેની દાનત બગડી હતી અને તેને મેળવવા માટે તેણે ઘણા પ્રયત્ન કર્યા છતાં એ બાઈની શુદ્ધ નીતિને લીધે ફાવી શક્યો નહોતો. આખરે એ મોગલોના સૈન્યમાં દાખલ થયો હતો. એનો ઉદ્દેશ એ હતો કે મોગલ સૈન્ય જે વખતે અહમદનગર ઉપર વિજય મેળવીને શહેરમાં પ્રવેશ કરશે તે વખતે હું જોરાને ઉપાડી જઈશ. ઉસમાનખાં અને હામીદખાં મળી ગયા અને બંને જણાએ મસલત કરીને પ્રપંચ રચવાનો સંકલ્પ કર્યો તથા એ અધમ પ્રપંચ પાર પાડવામાં બંનેએ એકબીજાને મદદ આપવાનું વચન આપ્યું. ત્યાર પછી હામીદખાં કાંઈ બહાનું કાઢીને પાછો કિલ્લામાં આવ્યો.

અખ્યાસખાંએ વારંવાર ચાંદબીબીને અહમદનગર છોડીને ચાલ્યા જવાનો આગ્રહ કર્યો, પણ તેણે એ સૂચનાનો દઢતાપૂર્વક વિરોધ કર્યો. સૈનિકોએ પણ ખાતરી આપી કે, “જો રાણીસાહેબ પહેલાંની પેઠે અમને ઉત્તેજન અને હિંમત આપશે તો અમે છેલ્લી ઘડી સુધી લડીશું.” એ વખતે રાણીને એક નવો વિચાર ઉત્પન્ન

થયો. એને આશા હતી કે કદાચ એમ કર્યાથી હજારો મનુષ્યોનો નાહક રક્તપાત થતો બચી શકશે. એટલા સાડ તેણે હામીદખાને બોલાવીને પૂછ્યું:

“આપણું સૈન્ય યુદ્ધ કરવા તૈયાર છે?”

“પહેલાંની માફક આ વખતે પણ આપ આગળ ઊભાં રહી તેમને દોરવો અને ઉત્સાહિત કરો તો તેઓ શત્રુને જીતવા અને જીતી ન શકાય તો સાચા વીરને છાજે એવી રીતે શત્રુને હાથે રણભૂમિમાં મરવા તૈયાર છે.”

“ઠીક! એ તો જુદી વાત છે! પણ હમણું મારા રાજ્યમાંના ઘણા લોકો રાજ્યદ્રોહી થયા છે. હું કેના ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકું?”

રાણીનાં વચનો સાંભળીને હામીદની રજેરગમાં ક્રોધ વ્યાપી ગયો, પણ એથી કદાચ પોતાની વિશ્વાસઘાતકતા જણાઈ જશે એમ ધારીને ચૂપ બેસી રહ્યો. રાણીએ તેનો મનોભાવ જાણ્યા વગર કહ્યું:

“શાહજહાને આગ્રહ કરો કે મારા બધા અનુચરોને નિર્વિઘ્ને શહેરમાંથી જવા દે. વૃથા રક્તપાત થતો રોકવાની ખાતર આ કિલ્લો તેમના હાથમાં સોંપી દો. આ યુદ્ધમાં નિશ્ચય આપણો પરાજય થશે. આ બાબતમાં તમારો શો અભિપ્રાય છે તે હું જાણવા માગું છું. ખુલ્લે દિલે જવાબ આપો. નગરવાસીઓના જીવનના રક્ષણ ખાતર મારી ટેક છોડી દઈને આ પગલું ભરવા હું તૈયાર થઈ છું. એ બાબતમાં શત્રુઓ મારા ઉપર કોઈ જાતનું દોષારોપણ કરશે નહિ.”

હામીદખાં એ સૂચના સાંભળીને બડબડતો બડબડતો એકદમ બહાર આવ્યો અને જે સ્થળે સૈનિકો યુદ્ધની તૈયારી કરી રહ્યા હતા ત્યાં પહોંચ્યો. સૈનિકોની વચમાં ઊભો રહીને ક્રોધપૂર્વક પોતાની પાઘડી જેરથી નીચે ફેંકી દઈને બાંધે સાદે તે બોલ્યો: “ભાઈઓ! તમે બધા રાજદ્રોહી છો. ચાંદબીબીએ શત્રુઓના હાથમાં કિલ્લો સોંપી દઈને પોતાનું રક્ષણ કર્યું છે. દીન! દીન! તમે બધા મારી સાથે ચાલો; એ વિશ્વાસઘાતી ચોરતને જહાનમમાં પહોંચાડવી પડશે.”

સૈનિકો મોટી ગર્જના કરીને, બોલી બઠ્યા: “વિશ્વાસઘાતકતા! કેલું મોટું પાપ! બેલાશક, આ તલવારથી અમે એ કમબખ્ત રાણીના બે ટુકડા કરી નાખીશું.”

હામીદની પ્રપંચબળમાં ફસાઈ જઈને સૈનિકો ઉગ્ર મૂર્તિ ધારણ કરીને રાણીના મહેલમાં ઘૂસી ગયા.

થોડે દૂર રાણી બેઠેલી હતી. પોતાના સૈનિકોને ઉશ્કેરાયલા દેખીને એ સમજી ગઈ કે શત્રુઓએ કિલ્લામાં પ્રવેશ કર્યો હશે. ઉન્મત્ત સૈનિકો તેની તરફ ધસ્યા એટલે એ સ્થિર અને ધીર ચિત્તે ઊભી થઈ. આવી શાંત સ્વભાવવાળી પૂજનીય રાણીને ભેતાંવાર-જ ઘણા સૈનિકોનો ક્રોધ શમી ગયો અને તેઓ તેને મારવાને આનાકાની કરવા લાગ્યા. એટલામાં હામીદખાં એક વિકરાળ પશુની પેઠે તેના ઉપર ધસી ગયો અને પોતાની તીક્ષ્ણ તલવાર રાણીના સુકુમાર વક્ષઃસ્થળમાં ખોસી દીધી. સખ્ત ધા વાગ્યાથી રાણી નીચે પડી ગઈ. ભેરા એ વખતે રાણીની પાસે બેઠી હતી. તેણે રાણીના મસ્તકને પોતાના ખોળામાં લઈ લીધું અને ધીમે ધીમે રાણીના સુકાઈ જતા ઓઠ ઉપર ઠંડું પાણી રેડવા માંડ્યું; પરંતુ રાણીએ તેના તરફ દ્રષ્ટિપાત કરીને મૃદુ હાસ્યપૂર્વક પાણી પાવાની ના કહી. છાતીના ધામાંથી પુષ્કળ લોહી વહેતું હતું. થોડી વારમાંજ તેને સન્નિપાત થઈ આવ્યો અને તે બોલવા લાગી: “આ આવી! ફિરસ્તાઓ મને બોલાવી રહ્યા છે. આવું છું ભાઈ! આવું છું. હવે વધારે વાર નથી. હા ખુદા! શું તારી આવીજ ઇચ્છા હતી?” ત્યાર પછી એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખીને એ પવિત્ર આત્માએ દેહત્યાગ કર્યો.

એટલામાં ઉસમાન બેગના સૈનિકો આવીને રાણીના શબની પાસે બેઠેલી શોકાતુર રમણી ભેરાને જળરજસ્તીથી પકડી ગયા. એ સમયે અખ્યાસખાં યુદ્ધની તૈયારી કરવામાં રોકાયેલો હતો. એ યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી પાછો ફરી રહ્યો હતો, એટલામાં એક સિપાઈ-એ હાંફતે હાંફતે તેની સન્મુખ જઈને કહ્યું: “રાણી ચાંદબીબીને શત્રુઓએ ઘાયલ કરી છે.” એ સમાચાર સાંભળતાંવારજ અખ્યાસખાં પૂરવેગે મહેલમાં ગયો. ત્યાં પ્રવેશ કરતાં વાર તેણે બેયું કે લોકો એક શબને કાળું વસ્ત્ર ઢાંકીને કબ્રસ્તાન તરફ લઈ જતા હતા. નિખુંડર ઉસમાનબેગ તેની પાસે ઊભો હતો. એક ક્ષણમાં અખ્યાસખાં બધી હકીકત સમજી ગયો. મ્યાનમાંથી તલવાર કાઢીને વિશ્વાસઘાતી ઉસમાનની છાતીમાં તેણે ભોંકી દીધી. ઉસમાન એજ ક્ષણે નીચે પડીને મરણ પામ્યો. પછી તરતજ અખ્યાસ-

સખાંએ પોતાની પ્રિય પત્ની જોરાની શોધ કરાવી અને તેને શત્રુઓના પંખમાંથી છોડાવી.

અખ્યાસે ઉદાસ ચિત્તે નોકરોને પૂછ્યું કે, “ આ ભયાનક દુર્ઘટનાનું મૂળ કારણ શું? આ શોચનીય કૃત્ય કોણે કર્યું?”

બધાએ એકે સ્વરે જવાબ આપ્યો: “ હામીદખાંજ આ દુર્ઘટનાનું મૂળ છે. તેણેજ પોતાને હાથે રાણીનું ખૂન કર્યું છે.”

અખ્યાસના હુકમથી સિપાઇઓ હામીદખાંને પકડી આણવા સાડ ચારે તરફ દોડ્યા. ઘણી શોધ પછી એ પાસેના એક જંગલમાં સંતાયલો મળી આવ્યો. અખ્યાસખાંના સિપાઇઓએ દેખતાં-વારજ તેને પકડી લીધો. ત્યારપછી અખ્યાસખાંના હુકમથી રાણી ચાંદબીબીના એ ખૂનીને ઝાડ તળે બાંધીને ફાંસી દેવામાં આવી. આ પ્રમાણે હામીદખાંને તેના રાજદ્રોહ અને સ્વદેશદ્રોહ જેવા મહાપાપની સજા આ દુનિયામાં તરત ને તરતજ મળી ગઈ. “ કરણી તેવી પાર ઉતરણી” એ મહાવાક્ય તેની બાળતમાં ચરિતાર્થ થયું.

મરણ પામ્યા પછી પણ રાણી ચાંદબીબીના ચહેરાને સ્વર્ગીય ભાવ અને અપૂર્વ દિવ્ય જ્યોતિ હ્રુમ થયાં નહોતાં. પ્રજાજનો તેની કબર આગળ એકઠા થઈને ચોધાર આંસુ વરસાવવા લાગ્યા.

થોડા વખતમાંજ અહમદનગર મોગલોના હાથમાં આવ્યું. અખ્યાસખાં અને તેની પતિવ્રતા પત્ની નિર્વિદ્ને વિન્ધપુર પાછાં ફર્યાં. બેએક પેઢીઓમાં ચાંદબીબીનો વંશવેલો હ્રુમ થઈ ગયો; પણ ચાંદબીબીનું નામ તેનાં પરાક્રમ અને દક્ષતાને લીધે ઇતિહાસમાં અમર થઈ ગયું છે. એમ કહેવાય છે કે મોગલ બાદશાહે પણ રાણીના આ પ્રમાણે છળકપટથી માર્યા ગયાના સમાચાર સાંભળ્યા, ત્યારે તેણે ઘણું શોક કર્યો હતો અને આગલા યુદ્ધમાં રાણી ચાંદબીબીએ દર્શાવેલી વીરતા અને તેજસ્વીતાનાં ઘણાં વખાણુ કર્યાં હતાં.

ચાંદબીબીનું મૃત્યુ એ અહમદનગરની સ્વતંત્રતાનું મૃત્યું હતું. ચાંદબીબીના ગુણોની પ્રશંસા અંગ્રેજ ઇતિહાસ લેખકોએ બહુ સારા શબ્દોમાં કરી છે. કર્નલ મેડોઝ ટેલર પોતાના ઇતિહાસમાં લખે છે:—

“ ઈંગ્લેંડમાં ઘણા થોડા લોકો જાણતા હશે કે અમારી રાણી ઇલિઝાબેથના વખતમાં દક્ષિણ ભારતમાં એક સ્ત્રી રાજ્ય કરી રહી

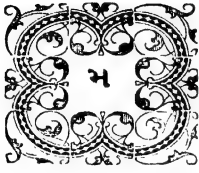
હતી. યોગ્યતા, રાજનૈતિક નિપુણતા અને શિક્ષણમાં એ ધલિયા-બેથની સમાનજ હતી. એનું રાજ્ય ઇંગ્લાંડના જેવું સમૃદ્ધિશાળી અને વિસ્તૃત હતું અને એની પ્રજા અંગ્રેજોના જેટલીજ બુદ્ધિમતી હતી. દેષી શત્રુઓથી ચારેતરફથી ઘેરાયા છતાં પણ તેણે પોતાના બળ અને બુદ્ધિથી પોતાના રાજ્યને નાશ અને કુસુપથી બચાવ્યું હતું. જો કે એના માર્ગમાં ઘણી લાલચો હતી, કેમકે એ સંપૂર્ણ સત્તાની અધીશ્વરી હતી; તોપણ એ બહુ સાદી, ઉદાર, સત્યપ્રિય, દયાળુ, પતિવ્રતા, સદાચારી, ધાર્મિક અને દાનશીલ હતી. એ ભારતની સ્ત્રીઓમાં એક નિર્મળ અને અમૃત્ય રત્નની સમાન ઝળકી ભાંડે છે.”

મિ૦ એલ્ફિન્સ્ટન કહે છે કે, “ચાંદબીબી દક્ષિણની એક અતિ પૂજનીય વીરાંગના હતી. એના સંબંધમાં આ દેશમાં ઘણી કથાઓ પ્રચલિત છે. ખડીખાંચે લખ્યું છે કે, ‘એણે મોગલ સેના ઉપર ચાંદીની ગોળીઓનો મારો ચલાવ્યો હતો.’ અહમદનગરમાં એક સાધારણ કહેવત છે કે, જ્યારે ગોળીઓ ખૂટી ગઈ ત્યારે એણે તાંબા, ચાંદી અને સોનાના સિક્કા બંદૂકોમાં ભરીને શત્રુઓની ફાજ ઉપર ચલાવવા માંડ્યા; અને જ્યાંસુધી બળનામાંથી રત્ન અને મોતીઓ ચલાવવાનો વારો આવ્યો ત્યાંસુધી તેણે સંધિનું નામ લીધું નહોતું.”

૧૯૩-ગઢમંડલની વીર રાણી દુર્ગાવતી

મધ્ય પ્રદેશમાં ગઢમંડળ નામનું એક રાજ્ય હતું. એ રાજ્ય પહાડી હતું. રાજધાનીનું શહેર ચારે તરફ ઊંચા પર્વતોથી ઘેરાયલું હતું.

મુસલમાનોએ ઉત્તર, મધ્ય અને દક્ષિણ ભારતના લગભગ બધા ભાગોમાં વિજય મેળવ્યો હતો, પણ સોળમી શતાબ્દિમાં અકબર બાદશાહના રાજ્ય પહેલાં કોઈ મુસલમાન રાજા કે બાદશાહ ગઢમંડળને જીતી શક્યા નહોતા.

દુર્ગાવતી મધ્ય પ્રદેશમાં મહોબા નામક એક રાજ્યની રાજકન્યા હતી. ગઢમંડળનો રાજા દલપતસિંહ ઘણો પરાક્રમી અને સજ્જન હતો. વીરતા, તેજસ્વિતા અને સૌંદર્યથી દીપ્તિ રહેતી તેની મુખમુદ્રા જોનાર હરકોઈ તેના ઉપર મુગ્ધ થઈ જતું. બીજી તરફ દુર્ગાવતી પણ સૌંદર્ય અને પરાક્રમમાં સાક્ષાત્ દેવીસ્વરૂપ હતી. પુરુષશ્રેષ્ઠ દલપત અને રમણીશ્રેષ્ઠ દુર્ગાવતી એક બીજાના ઉપર પ્રેમાસક્ત થયાં. દલપતે મહોબાના રાજા પાસે દુર્ગાવતીના વિવાહનું માગું કર્યું. દલપતનું કુળ ઊંચું નહિ હોવાથી દુર્ગાવતીના પિતાએ તેનું માગું સ્વીકાર્યું નહિ.

પિતા વીરત્વનો મહિમા સમજી શક્યા નહિ, તેથી દુર્ગાવતીને ઘણોજ શોક થયો. તેને રાતદિવસ ચિંતાતુર જોઈને સખીઓ પૂછવા લાગી: “બહેન! હવે શું કરીશ?” દુર્ગાવતીએ કહ્યું: “રૂપ અને બળમાં દલપતસિંહ મનુષ્યોમાં દેવતા સમાન છે. તેમની દેવમૂર્તિને હું મારા હૃદયમાં ધારણ કરીને સદા પૂજું છું. એજ મારા સ્વામી છે. બીજા કોઈ પુરુષને હું વરવાની નથી.”

સખીઓએ કહ્યું: “તારા પિતાએ તો તેમનું માગું પાછું ઠેલ્યું છે. હવે તું કેવી રીતે એમને વરીશ?”

દુર્ગાવતીએ કહ્યું: “જો તેમનામાં નામ પ્રમાણે ગુણ પણ હશે

તો કદી પિતાજીના કહ્યાથી બેસી રહેશે નહિ. હું એમને મારા મનથી પતિ તરીકે વરી ચૂકી છું એ વાત તેઓ પોતે જાણે છે એને એ જાણ્યા પછીજ મારી સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર થયા હતા. તો પછી પિતાએ મંજૂર નહિ કર્યાથી તેઓ પોતાનો વિચાર માંડી વાળશે ? કોઈ પણ ક્ષત્રિયવીર ક્ષત્રિયબાળાના પ્રેમની ઉપેક્ષા કરી શકે છે ? કોઈ ક્ષત્રિય રાજા એમ સહેજમાં પોતાની મનોવાંચ્છિત કુમારીની આશા છોડી દે છે ? અર્જુન સુભદ્રાનું બળપૂર્વક હરણ કરી ગયા હતા; કૃષ્ણ ભગવાને પોતે એના એ કાર્યને અનુમોદન આપ્યું હતું. દિલ્હીશ્વર પૃથ્વીરાજને જ્યારે બખર પડી કે સંયુક્તા તેમના ઉપર મુગ્ધ છે, ત્યારે એ પણ કનોજ પહોંચી તેનું હરણ કરી ગયા હતા. ક્ષત્રિયવીરને માટે એલું કાર્ય અધર્મરૂપ ગણાતું નથી. એવી રીતે કર્યાથી કોઈ ક્ષત્રિયબાળાનું અપમાન થતું નથી. વીરાંગના હમેશાં વીરતાની પક્ષપાતી હોય છે. પરાક્રમના બળથી પોતાને મનગમતો સ્વામી કોઈ ક્ષત્રિય બાળાનું હરણ કરી જાય તો એમાં એને ખોટું લગાડવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. દલપતસિંહ જે બરેબર મારા ઉપર પ્રેમ રાખતા હશે, જે તેમનામાં વીરતાની ટેક હશે, તો પિતાની નામરજી હોવા છતાં પણ એ આવીને મને લઈ જશે. જે એ અહીં આવીને મને લઈ જશે તો હું પણ ઘણી ખુશીથી તેમના ગળામાં વરમાળા પહેરાવીને મારી જાતને કૃતાર્થ માનીશ.”

દુર્ગાવતીની આશા પૂર્ણ થઈ. દલપતસિંહ સૈન્ય સાથે દુર્ગાવતીના પિતાના રાજ્ય ઉપર ચડાઈ કરી.

મહારાજ પરાજિત થયા; દલપતસિંહ દુર્ગાવતીને લઈને ગઢમંડળ પાછો ગયો.

થોડા દિવસોમાં દુર્ગાવતી ગઢમંડળની રાણી બની.

વિવાહનાં ચાર વર્ષ પછી એક નાનો પુત્ર મૂકીને દલપતે દેહત્યાગ કર્યો. બાળક વીરનારાયણના પ્રતિનિધિ તરીકે દુર્ગાવતી ગઢમંડળ ઉપર રાજ્ય કરવા લાગી. તેના પદર વર્ષના રાજ્યશાસનમાં રાજ્ય વિશેષ સમૃદ્ધિશાળી થયું. ઠેકાણે ઠેકાણે મોટાં તળાવો બંધાવીને તથા બીજાં લોકોપયોગી કામો કરીને, એણે રૈયતને સુખી કરી. માજી સાહેબ દુર્ગાવતીને બધા દેવીની પેઠે પૂજવા લાગ્યા.

બીજી તરફ દિલ્હીમાં અફઘાન બાદશાહોની પડતીનો સમય

હતો. ભિન્ન ભિન્ન પ્રાંતોમાંથી દિલ્હીની સત્તા ઊઠી ગઈ હતી. દિલ્હીના તાબાના મુસલમાન અને હિંદુ રાજાઓ સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા હતા. મોગલ બાદશાહે દિલ્હી ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો; પણ હજી સુધી એ આખા રાજ્યને પોતાના અધિકારમાં લઈ શક્યા નહોતા. અકબર બાદશાહે ગાદી ઉપર બેસતાંવારજ નાનાંમોટાં સ્વતંત્ર રાજ્યોને પોતાના અધિકારમાં લેવાનો સમય ચત્ત આરંભ્યો.

જે રાજાઓ દિલ્હીની સત્તાની સામા થઈને તેના ઉપરી-પણામાંથી મુક્ત થયા હતા, તેમને પાછા વશ કરવાને સારૂ તેણે પોતાના મુખ્ય સેનાપતિઓને ચારે તરફ રવાના કર્યા.

આસક્ષાં નામના એક સેનાપતિને મધ્યપ્રદેશમાં મોકલ્યો.

ગઢમંડળે હજી સુધી મુસલમાનોનું આધિપત્ય કદી સ્વીકાર્યું નહોતું, પણ તેની આબાદી તથા તેના પ્રાકૃતિક સૌંદર્યથી લોભાઈને આસક્ષાંએ એના ઉપર પણ ચઢાઈ કરી.

એક તરફ દિલ્હીનું પ્રબળ વિશાળ સૈન્ય, બીજી તરફ નાનું શું ગઢમંડળ ! જે મહાન શક્તિ આગળ આખા ઉત્તર અને મધ્ય હિંદુસ્તાને માથું નમાવ્યું હતું, તે શક્તિને રોકવાની શક્તિ નાના સરખા ગઢમંડળમાં ક્યાંથી હોય ?

પ્રબળ ભયભીત થઈ. લોકો સમજી ગયા કે, દેશની સ્વતંત્રતા હવે રહેવાની નથી. માજી સાહેબનું સુવર્ણભૂમિ જેવું સમૃદ્ધિવાન રાજ્ય આજ પાયમાલ થશે.

પરંતુ દુર્ગાવતી પોતે જરા પણ ભયભીત થઈ નહિ. તેણે અપૂર્વ ઉત્સાહ સાથે યુદ્ધની તૈયારીઓ કરવા માંડી. એના આમંત્રણથી વીર યોદ્ધાઓ દેશરક્ષા માટે તૈયાર થયા. અઢાર વર્ષના બાળક વીર નારાયણને લઈને રાણી દુર્ગાવતી યુદ્ધના પોશાકમાં સજ્જ થઈ.

માથા ઉપર ચક્રચક્રતો રાજમુકુટ, એક હાથમાં તલવાર અને બીજા હાથમાં ધનુર્બાણ લઈને સાક્ષાત્ દાનવમર્દિની સિંહવાહિની દુર્ગાની પેઠે મોગલોનો નાશ કરવા માટે રાણી દુર્ગાવતી હાથી ઉપર બેસીને લશ્કરની આગળ આવીને ઊભી. હાથી ઉપર બેઠે બેઠે તેણે પોતાના સૈનિકોને ઘણી તેજોમય ભાષામાં કહ્યું કે, “ સૈનિકો તથા ગઢનગરના પ્રજાજનો ! આ સુંદર ગઢમંડળનું રાજ્ય આજ સુધી તમારું હતું. આજ મોગલો તેને પડાવી લેવા

આવ્યા છે; આ રસાળ દેશના જળ અને અન્નથી તમારા અને તમારા પૂર્વજોના દેહ અને પ્રાણ પરિપુષ્ટ થયા છે. તમારા પૂર્વજોની પવિત્ર ભસ્મ આ દેશના વાતાવરણમાંજ ભળી ગઈ છે. આ પવિત્ર દેશ તમારી જન્મભૂમિ છે, તમારી જનની છે અને તમને પાળીપોષીને મોટા કરનાર ધાત્રી છે; માટે તમારે તેને દેવતાની માફક પૂજવી જોઈએ.

“આજ તમારો આ પવિત્ર દેશ શત્રુઓનાં પગલાંથી કલંકિત અને છિન્નભિન્ન થવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. તમારા દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાંસુધી એ અપમાનજનક દૃશ્ય જોઈ શકશો ?”

સૈનિકોએ એકે અવાજે કહ્યું: “ના માણ, ના. અમે એ અપમાન કદી નહિ સહન કરીએ. દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાંસુધી અમારા પવિત્ર દેશને કલંકિત નહિ થવા દઈએ.”

રાણીએ બમણા ઉત્સાહથી કહ્યું: “ત્યારે ચાલો બધા મારી સાથે. અભિમાની મોગલો ઘણા ગર્વપૂર્વક રણવાદ્ય વગાડી રહ્યા છે. તમારા વિજયધ્વનિથી એમના અવાજને બંધ પાડી દો અને એમ કરીને દેવતાઓનો આશીર્વાદ લો.

“ગઢવાસીઓ ! તમે વીર જાતિ છો. યુદ્ધથી બીશેા નહિ. મોગલો પ્રબળ અને પરાક્રમી છે અને ગઢરાજ્ય નાનું છે; મોગલોની સેના અસંખ્ય છે, આપણી સંખ્યા ઘણી નાની છે; પરંતુ દેશના રક્ષણને માટે, સ્વર્ગ કરતાં શ્રેષ્ઠ જન્મભૂમિના માનના રક્ષણ માટે, તમારી ભવિષ્યની સંતતિના સુખ તથા આબરૂને માટે, તમારે પુષ્કળ હિંમત રાખીને લડવું પડશે.

“જો વિઘાતાની ઇચ્છાથી આ ગઢમંડળમાં મોગલોનું રાજ્ય સ્થપાવાનું જ નિર્માણ થયું હશે તો, તમે જન્મભૂમિની ખાતર યુદ્ધક્ષેત્રમાં પ્રાણ આપીને આ દુનિયામાં અક્ષય કીર્તિ અને પરલોકમાં સ્વર્ગીય સુખ પ્રાપ્ત કરશો. ગઢમંડળના રક્ષણને સારૂ તમે જે રક્ત વહેવરાવશો તે કદી વ્યર્થ જશે નહિ; માટે ચાલો, આજે મારી સાથે રણભૂમિમાં ચાલો અને મોગલોની સાથે વીરતાથી યુદ્ધ કરીને, ગઢમંડળનું નામ ભારતના ઇતિહાસમાં અમર કરો.”

રાણીનાં ઉત્સાહપૂર્ણ વચ્ચનોથી ઉત્તેજિત થઈને સૈનિકોએ કૂચ કરી. પ્રબળ વેગથી દુર્ગોવતીએ મોગલો ઉપર આક્રમણ કર્યું. મોગલ સેના બે વાર પરાજિત થઈ. તેમના સૈનિકો વીખરાઈ ગયા.

આખો દિવસ યુદ્ધ કરીને થાકી ગયેલા સૈનિકોને રાત્રે વિશ્રામ કરવાનો દુર્ગાવતીએ હુકમ આપ્યો.

દુર્ગાવતીની એવી ઇચ્છા હતી કે થોડો વખત થાક ખાઈને પાછલી રાતે પાછો મોગલો ઉપર હુમલો કરીશું; પરંતુ તેના થાક્યા પાક્યા સૈનિકો આખી રાત વિશ્રામ લેવા દેવાની વિનતિ કરવા લાગ્યા. પ્રભુ ઉપર માતાના જેટલોજ સ્નેહ રાખનારી દુર્ગાવતીથી તેમની વિનતિનો અસ્વીકાર કરી શકાયો નહિ. તેણે દયા ખાઈને સૈન્યને આખી રાત આરામ કરવાનો હુકમ આપ્યો. એ પ્રસંગનો લાભ લઈને આસક્ષાંએ પોતાનું વીખરાઈ ગયેલું સૈન્ય પાછું એકઠું કરીને રાતોરાત દુર્ગાવતીના નિદ્રામગ્ન સૈન્ય ઉપર આક્રમણ કર્યું. એ વખતે પણ ગઢમંડળના સૈનિકોના પરાક્રમથી આસક્ષાં પરાજિત થયો.

પ્રાતઃકાળે આસક્ષાં નવું સૈન્ય અને નવો દારૂગોળો લઈને ઉપસ્થિત થયો. નૂતન શક્તિ સાથે એણે ફરીથી દુર્ગાવતીના સૈન્ય ઉપર આક્રમણ કર્યું. ગઢમંડળનું સૈન્ય એક સાંકડી ખીણ આગળ ઊભું હતું. એકાએક તેમની પાછળની એક પહાડી નદીમાં ભેર-થી પૂર ચડી આવ્યું. એ પૂરને લીધે ગઢવાસીઓ પર્વતનો આશ્રય લઈ શક્યા નહિ.

એ અવસ્થામાં તોપોની સામે ઊભા રહીને યુદ્ધ કર્યા વગર ગઢમંડળવાસીઓનો છૂટકો નહોતો. દુર્ગાવતીએ જોયું કે, એ દશામાં જય કે આત્મરક્ષણનો કાંઈ સંભવ નથી. તેથી મોગલોની તોપોના બહારમાંથી જે સૈન્ય બચ્યું હતું તેને લઈને એ રણ-ચંડિકાની પેઠે પ્રબળ પરાક્રમથી યુદ્ધ કરવા લાગી.

એકાએક એક તીરે આવીને તેની આંખને વીંધી નાખી. એ તીરને ખેંચી કાઢવા તેણે ઘણાંએ પ્રયત્ન કર્યો, પણ એ નીકળ્યું નહિ. તેની વેદનાથી દુર્ગાવતી કાયર થઈ નહિ. એટલી વેદના છતાં પણ તેણે બહાદુરીથી યુદ્ધ જારી રાખ્યું.

ખીજ એક બાણે આવીને તેના ગળાને વીંધી નાખ્યું. એ વખતે દુર્ગાવતી ઘણી આકુળવ્યાકુળ થઈ ગઈ. વિજય મેળવવાની આશા તેણે એકદમ છોડી દીધી, પણ એ સ્થિતિમાં પણ હાથી ઉપર બેસીને અસ્ત્ર ચલાવ્યા કરતી હતી. પુત્ર વીરનારાયણ તેની પાસે ઘોડા ઉપર બેસીને યુદ્ધ કરતો હતો. શત્રુના ઘાથી એ પુત્ર

પણ ધાયલ થઈને જમીન ઉપર પડ્યો. દુર્ગાવતીએ તેના સામું જોયું; પણ એ વખતે પુત્રશોકથી તેનું હૃદય પોચું થયું નહિ. પુત્રને બીજે કંઈ લઈ જવાનો હુકમ આપીને, તેણે પાછું યુદ્ધ આરંભ્યું.

હાથીનો મહાવત કંટાળી ગયો. રાણીની આવી દશા જોઈને, તેણે હાથીને નદીને સામે કાંઠે લઈ જવાની રજા માગી, પણ રાણીએ રજા આપી નહિ. જયની આશા તો એ વખતે હતી નહિ. અગણિત સૈનિકો મરણ પામ્યા હતા, પુત્ર પણ મરણશય્યા ઉપર પડ્યો હતો. ગઢમંડળનું રાજ્ય પરાધીન થવાનો સમય આવી પહોંચ્યો હતો. તો પછી કયા સુખની ખાતર રાણી દુર્ગાવતી યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી પલાયન કરી જાય ? એણે તો સંકલ્પ કર્યો હતો કે રાજ્ય અને પ્રજાનું રક્ષણ ન થાય તો રણક્ષેત્રમાં પ્રાણવિસર્જન કરવો. પરાધીન થઈને જીવવાથી શો ફાયદો ? રાણી દુર્ગાવતીએ યુદ્ધક્ષેત્રનો ત્યાગ કર્યો નહિ. તેનું શરીર શત્રુઓના ઘાથી જર્જરિત થવા લાગ્યું; પણ એણે એની જરા પણ પરવા કરી નહિ. રખે-ને ઘણી અશક્તિને લીધે મૂર્છા આવી જાય અને એ અવસ્થામાં શત્રુઓ તેને પકડી લઈ જાય, એ ભયથી એણે છેવટના સમયે પોતાને હાથેજ છાતીમાં તલવાર ભેંસી દઈને પ્રાણત્યાગ કર્યો.

ધાયલ થયેલા વીરનારાયણને લઈને કેટલાક સૈનિકોએ એક દુર્ગમાં આશ્રય લીધો. આસક્ષાંએ એ દુર્ગ ઉપર પણ ચડાઈ કરી. વીરનારાયણ માર્યો ગયો. રજપૂત રમણીઓએ ચિતામાં પડીને કુળની મર્યાદા સાચવી.

ગઢમંડળના એ પહાડી માર્ગને હજી પણ ત્યાંના લોકો પુણ્યસ્થાન ગણે છે. ત્યાં આગળ બેએક મોટા ગોળ પથરા પડ્યા છે. લોકોમાં એવી ગપ ચાલે છે કે, રાણી દુર્ગાવતીના રણકંડાએ હવે પથ્થરનું રૂપ ધારણ કર્યું છે.

૧૯૪-વિકાનેરના પૃથ્વીરાજની રાણી

જ્યા ઉદયસિંહના મૃત્યુ પછી તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર, જગતના ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ થયેલો મહા-વીર પ્રતાપસિંહ ચિતોડની ગાદીએ બેઠો.

એ વખતે દિલ્હીના તખ્ત ઉપર અકબર બાદશાહ બિરાજતો હતો. અકબરના જેવા રાજનીતિમાં નિપુણ, દૂરઅંદેશી, વિચક્ષણ અને ઉદાર પ્રકૃતિના પુરુષો જગતમાં ઘણા થોડા જન્મ્યા છે. બીજા ધર્માંધ મુસલમાનોની પેઠે એને હિંદુઓ ઉપર દ્રેષ નહોતો. એ સારી પેઠે સમજી ગયો હતો કે, ભારતવર્ષ મુખ્યત્વે હિંદુઓનો દેશ છે. સાહસ, વીરતા, વિદ્યા, જ્ઞાન અને સ્વાભાવિક બુદ્ધિમાં હિંદુઓ ઘણા શ્રેષ્ઠ છે. કેવળ એ લોકોના કુસંપ અને પરસ્પર દ્રેષને લીધે એવી મહાન ભતિ ઉપર મુસલમાનો વિજયી નીવડ્યા છે.

અકબરના પહેલાં કેાઈ બાદશાહ હિંદુઓના એ પરસ્પર લડી મરનારાં રાજ્યોને પણ એકજ સાથે પોતાના તાબામાં લાવી શક્યો નહોતો. જો હિંદુઓ પોતાનો કુસંપ છોડી દઈને મુસલમાનોની સામા થાય, તો જોતજોતામાં મુસલમાનોને નાસી જવું પડે એમ હતું; એટલા માટે ચતુર અકબરે વિચાર્યું કે, કેાઈ પણ પ્રકારે બધા હિંદુ રાજ્યોને પોતાના મિત્ર બનાવવા જોઈએ તથા એક વખત તેમને વશ કરીને વફાદારીના સોગંદ બવરાવવા જોઈએ. અકબર સારી પેઠે જાણતો હતો કે, સત્યપ્રિય રજપૂતો વફાદારીનું વચન આપ્યા પછી કદાપિ પોતાની સાથે શત્રુતા રાખશે નહિ; એટલુંજ નહિ પણ કામ પડ્યે જીવસાટે મદદ કરશે.

અકબરે પોતાના હાથ નીચેના મુસલમાન રાજ્યો અને અમલદારોને એવા સાચા સ્વામીભક્ત જોયા નહોતા. જરા લાગ

મળતાં તેઓ બાદશાહની સામા થતા અને પોતાના હાથ નીચેના મુલકમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાનો ચત્ન કરતા. અકબરને ખાતરી થઇ ગઇ હતી કે, ભારતવર્ષમાં મોગલ રાજ્ય સ્થાપી કરવું હોય તો દરેક વાતમાં હિંદુ રાજાઓની મદદ આવશ્યક છે. મોગલોના સફળ્યવહારથી તથા તેમના પક્ષપાત વગરના રાજ્યથી હિંદુઓ એક વાર મોગલોના તાબામાં આવશે, તો તેઓ વંશપરંપરા એ રાજ્યને આધીન રહેશે તથા તે રાજ્યનું ગૌરવ સાચવવા માટે આત્મબલિદાન આપતાં પણ સંકોચાશે નહિ; એટલા માટે અકબરશાહે હિંદુ પ્રજાને કોઇ દિવસ દુઃખ દીધું નહિ. તેમજ તેમની સાથે સારી વર્તણૂક ચલાવીને, તેમને માન-આબરૂ તથા સમાન હક્ક આપીને પોતાના મિત્ર બનાવવાનો ચત્ન આરંભ્યો.

દૂરદર્શી મોગલ બાદશાહની એ યુક્તિ સફળ નીવડી. હિંદુ-સ્તાનના હિંદુઓએ ભક્તિપૂર્વક અકબરને ‘દિલ્લીશ્વરો વા જગ-દીશ્વરો વા’ શબ્દથી સંબોધન કર્યું.

એ વખતે હિંદુઓમાં વીરતા અને રાજ્યપ્રબંધને માટે રાજ-સ્થાનના રજપૂતો પ્રખ્યાત હતા. એ બળવાન રજપૂતોની મદદ મેળવવાને અકબરે ઘણા પ્રયત્ન કર્યો. જે રજપૂત રાજા પરાજિત થઇને તેનું ઉપરીપણું સ્વીકારતો, તેને અકબર આદરપૂર્વક પોતાના મિત્ર તરીકે સ્વીકારતો તથા યોગ્યતા પ્રમાણે રાજ્યપ્રબંધમાં કે સૈનિક વિભાગમાં તેને સૂબા કે સેનાપતિનો મોટો હોદ્દો આપતો. તેને પોતાના રાજ્ય ઉપર સ્વતંત્રપણે રાજ્ય ચલાવવા દેતો.

મોગલ રાજ્ય જેવા પ્રતાપી રાજ્ય સાથે નકામું યુદ્ધ કરવાથી પ્રજાની અને ધનની હાનિ વગર બીજો કાંઇ ફાયદો થશે નહિ; મોગલોનું નામ માત્રનું ઉપરીપણું સ્વીકાર્યાથી પોતે અને પોતાના વંશજો સુખચેનમાં પોતાના રાજ્યમાં રાજ્ય કરી શકશે, બહારનો શત્રુ પણ તેમનો વાંકો વાળ નહિ કરી શકે, એવા એવા વિચારથી ઘણા રજપૂત રાજાઓએ અકબરનું ઉપરીપણું સ્વીકાર્યું. મોગલો અને હિંદુ રાજાઓનો સંબંધ વધારે મજબૂત બનાવવા માટે, અકબરે પોતાનાં અને પોતાના પુત્ર સલીમનાં લગ્ન રજપૂત કન્યાઓ સાથે કર્યાં.

એક માત્ર મેવાડના વીર રાણા પ્રતાપસિંહે અકબરની તાબે-

દારી સ્વીકારી નહોતી, તેમજ એ મોગલો સાથે કોઈ પણ જાતના વિવાહસંબંધથી જોડાયો નહોતો.

મનુષ્યોનો એવો સ્વભાવ હોય છે કે, પોતે કોઈ રીતે હીન કામ કરવા માંડે છે તો પછી બીજાઓને પણ એ હલકા કામમાં સામેલ કરીને ‘નાકકદાની ટોળી’ વધારવાને તેઓ પ્રયત્ન કરે છે. જે રજપૂત રાજાઓએ અકબરનું ઉપરીપણું સ્વીકારીને તેને તથા તેના પુત્રને પોતાની કન્યાઓ આપી હતી, તેમની આંખમાં પ્રતાપરાણાની સ્વતંત્રતા અસહ્ય થઈ પડી. પ્રતાપનું દમન કરવા માટે તેઓ સઘળા અકબરને મદદ આપવા તૈયાર થયા. પ્રતાપની સાથે અકબરને ઘણા લાંબા સમય સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું.

ઉદયપુર અકબરના હાથમાં આવ્યું. રાજ્ય છોડીને રાણા પ્રતાપને સપરિવાર જંગલો અને પર્વતોમાં સંતાતા ફરવું પડ્યું. અકબર અને તેને શરણે ગયેલા બીજા રજપૂત રાજાઓએ પ્રતાપને વશીભૂત કરવાની હઠ પકડી હતી. પ્રતાપ શરણે આવે તો મોગલ દરબારમાં સૌથી મોટા પદ ઉપર તેને બિરાજમાન કરવાને તેઓ તૈયાર હતા; પરંતુ ટેકીલો પ્રતાપ તેમને વશ થયો નહિ.

ભૂખેતરસે, ટાઢતડકો વેડીને, પહાડપર્વત અને જંગલોમાં ગમે તેટલું દુઃખ વેડીને, કદી ઘાસના બિછાનામાં તો કદી પર્વતની શુક્રમાં જિંદગી ગાળવી એ પ્રતાપને પસંદ હતું; પણ પરવશ થઈને મોગલ દરબારમાં મોટામાં મોટું સન્માન મેળવવું એ તેને મનથી ઘણુંજ શરમભરેલું હતું. મોગલોના ઘરમાં કન્યા આપીને, પવિત્ર રાણાવંશને તથા બહાદુર રજપૂત જાતિના નામને કલંકિત કરવાની તેની ઇચ્છા નહોતી.

ઘણાં વર્ષો સુધી પ્રતાપે કઠોર દુઃખ વેઠ્યું. ઘાસના રોટલા ખાઈને, ઝાડીઓમાં સંતાઈ રહીને, પ્રતાપે સ્ત્રી અને પુત્ર સાથે પોતાની જિંદગી ગાળી હતી. ચિતોડનો ઉદ્ધાર કરવાને વીરપ્રતાપ છેલ્લી ઘડી સુધી યત્ન કરતો રહ્યો હતો, પણ તેને તેમાં સફળતા પ્રાપ્ત થઈ નહોતી. ચિતોડની પરતંત્રતાને લીધે દુઃખી હૃદયે અશ્રુવિસર્જન કરતાં કરતાં મહાવીર પ્રતાપે પોતાના નાશવંત દેહનો ત્યાગ કર્યો હતો.

વાચક બહેનોને એ સમયની દેશની સ્થિતિનો કાંઈક પરિચય આપવા સાડે અમે અકબરની રાજનીતિ અને પ્રતાપની ટેકનું કાંઈક વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે.

આ આખ્યાયિકાની નાયિકા રાણા પ્રતાપસિંહના ભાઈ શાકત-સિંહની કન્યા હતી. એ બિકાનેરના મહારાજના ભાઈ પૃથ્વીરાજ-ને પરણી હતી. પૃથ્વીરાજ મોગલ બાદશાહના દરબારમાં નોકર હતો. પૃથ્વીરાજ એક સારો કવિ હતો અને સંયોગવશાત્ એને પરાધીનતા સ્વીકારવી પડી હતી; તોપણ એની રંગેરંગમાં દેશ-ભક્તિ અને સ્વતંત્રતાનું અભિમાન વહેતું હતું.

પૃથ્વીરાજની સાથે એની સ્ત્રી પણ દિલ્હી ગઈ હતી.

જતી વખતે તેને અનેક સગાંસંબંધીઓએ વારીને કહ્યું હતું કે, “દિલ્હીમાં તારો સ્વામી પરતંત્ર છે. અકબર બીજા રજપૂત સરદારોનું જેટલું માન રાખે છે તેટલું માન પૃથ્વીરાજનું રાખે એવો સંભવ નથી; કારણકે પૃથ્વીરાજ સ્વતંત્ર સ્વભાવનો વીર છે. વળી તું અકબરના શત્રુના વંશની છે, પરમ રૂપવતી છે; આટલા રૂપ સાથે તું મોગલોની રાજધાનીમાં તારા શિયળનું રક્ષણ કેમ કેવી રીતે કરી શકીશ?”

પૃથ્વીરાજની રાણીએ જરાક હસીને પોતાની કાંચળીમાંથી એક તીક્ષ્ણ છૂરી બહાર કાઢીને કહ્યું: “આત્મરક્ષાને માટે મોગલો-ની દયા ઉપર ભરોસો રાખીને હું દિલ્હી જતી નથી. કામ પડશે ત્યારે આ છૂરી મારું રક્ષણ કરશે. શિયળ સાચવવા સારૂ મરવું પડશે તો ખુશી સાથે મરીશ, પણ એવી ખોટી બીકથી જીવતી છું ત્યાંસુધી સ્વામીસેવા કરવાથી વંચિત શા માટે રહું?”

તેનું કહેવું વાજળી હતું. રજપુતાણીની આત્મનિષ્ઠા ઉપર તેમને વિશ્વાસ હતો. તેમણે હવે તેને દિલ્હી જતાં રોકી નહિ. સિસોદિયા રાણાની કન્યા સ્વામી સાથે સહર્ષ દિલ્હી ગઈ.

લોકો ધારતા હતા તે પ્રમાણે અકબરે પૃથ્વીરાજને હીન અવસ્થામાં રાખ્યો નહિ. બીજા રજપૂતોની પેઠે એણે કવિ પૃથ્વી-રાજને પણ સન્માનપૂર્વક પોતાના દરબારમાં સ્થાન આપ્યું. પૃથ્વીરાજની પત્ની પણ બીજા સરદારોની રાણીઓની પેઠે આબરૂબેર ત્યાં રહેવા લાગી.

સુસલમાનોમાં નવા વર્ષના દિવસે નીરોઝનો ઉત્સવ થાય છે, તેનું અનુકરણ કરીને અકબરે દિલ્હીમાં ‘ખુશરોઝ’ નામનો એક નવો તહેવાર ચલાવ્યો હતો. કેટલાક એ ઉત્સવને પણ નવ-રોઝના તહેવારના નામથી ઓળખે છે. એ ઉત્સવને દિવસે દિલ્હી

નગરમાં સ્ત્રીઓ એક મેળો ભરાતો. આજકાલ મુ'બઈ, કલકત્તા, સિમલા વગેરે મોટા નગરોમાં 'ફ્રેન્સી ફેર' નામના મેળો ભરાય છે તેવોજ એ મેળો હતો. બાદશાહની બેગમે, તેના ઉમરાવની સ્ત્રીઓ, રજપૂત સરદારની રાણીઓ તથા મુખ્ય અમલદારોની સ્ત્રીઓ આ મેળામાં વેચનાર અને ખરીદનાર બનતી. એ મેળાની યોજના કરવામાં શહેનશાહ અકબરનો શેા ઉદ્દેશ હશે તેની અનેક કદપનાઓ થઈ શકે છે. સંભવિત છે કે અંત:પુરની સંકુચિત હૃદમાં રાતદિવસ બેસી રહેનારી રજપૂત અને મુસલમાન મહિલાઓને માટે આમોદપ્રમોદનું એક સાધન ઉત્પન્ન કરવાના ઉદ્દેશથી પણ આ મેળો ભરાતો હોય. કોઈ એમ પણ કહે છે કે, એ મેળામાં જાતે અકબર ગુમવેશે હાજર રહીને વસ્તુઓની કિંમત જાણતો તથા પોતાના રાજ્યની સ્ત્રીઓના વિચાર અને અભિલાષાઓ જાણતો. કેટલાકના કહેવા મુજબ એ ચૂપચાપ ઊભો રહીને રજપૂત રમણીઓના સૌંદર્ય સુધારસનું પાનમાત્ર કરતો, ત્યારે કેટલાકના કહેવા મુજબ એ મેળામાંથી તે પરમ સૌંદર્યવાન સ્ત્રીઓને પસંદ કરીને સામ, દામ તથા ઢંડથી તેમને ફસાવીને બાદશાહ તેમનું સતીત્વ બ્રષ્ટ કરતો.

અસ્તુ! હવે આપણી મૂળ ઘટના ઉપર આવીએ. આજે નૌરોઝના મેળામાં પૃથ્વીરાજની સ્ત્રી પણ ગઈ હતી. એ મેળો જોઈ રહ્યા પછી બહાર જવાનો રસ્તો ઘણો સાંકડો અને ગૂંચવાડા ભરેલો હતો. એ રસ્તામાં બાદશાહ ગુમ વેશે ઊભો રહીને સ્ત્રીઓને જતી વખતે જોતો. બહાર નીકળતી વખતે એણે ગલીને નાકે બાદશાહને ઊભેલો જોયો. બાદશાહને જોતાંવારજ એ વીર બાળા તેનો દુષ્ટ આશય સમજી ગઈ. તેના પવિત્ર હૃદયમાં બેહદ ગુસ્સાનો આવેશ આવ્યો. ભારતના પ્રબળ બાદશાહને પોતાની સન્મુખ ઊભેલો જોઈને તેને જરા પણ ડર લાગ્યો નહિ. તેનિર્ભય ચિત્તે પોતાના વસ્ત્રમાંથી કટારી કાઢી, બાદશાહની છાતી ઉપર ચડી બેઠી. રજપૂત રમણીનું સાહસ જોઈને બાદશાહ તો સ્તબ્ધજ થઈ ગયો. પોતાના દુષ્ટ ધરાદા માટે તેણે તેની ઘણીએ ક્ષમા માગી તથા છોડી દેવાને અત્યંત આજીજી કરી.

પૃથ્વીરાજની રાણીએ કહ્યું: “તું બાદશાહ નથી, પણ નીચ વિષયી કૂતરો છે, પિશાચ છે. પશુઓ પણ માતાનું સન્માન રાખે છે, માટે તું પશુ કરતાં પણ અધમ ન હોય તો તારી માતાના શપથ

ખાઈને આજ પ્રતિજ્ઞા કર કે, આજથી કોઈ પણ દિવસ કોઈ પણ સન્નારીનું શિયળ ભ્રષ્ટ કરીશ નહિ. જે તું એવી પ્રતિજ્ઞા નહિ લે, તો આજે આ કટારીથી તારૂં આયુષ્ય ખતમ કરી દઈશ.”

કેટલાક કહે છે કે અકબર આ અધમ કામમાં કામવૃત્તિથી ઉત્તેજિત થયો નહોતો, પણ પોતાને યુદ્ધમાં હરાવનાર વીર સિ-સોદિયાં કુળને કલંક લગાડવા સાડે તેણે આ અધમ પ્રયત્ન કરીને પોતાની કીર્તિને ડાઘ લગાડ્યો હતો. અસ્તુ ! અકબરના મનમાં ક્ષણિક પાપવૃત્તિનો ઉદય થયો હશે, તોપણ આખરે એ સમજી બાદશાહ હતો. વીરતા અને સત્યનિષ્ઠાની કદર કરનારો હતો. સતીના ઉપદેશની સાથેજ એની પાપી લાલસા નષ્ટ થઈ ગઈ. એણે પોતાના કૃત્ય માટે ખરા અંતઃકરણથી પશ્ચાત્તાપ કર્યો અને ભવિષ્યમાં કોઈ પણ સ્ત્રીનું શિયળ ભંગ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઈને રાણીની ક્ષમા માગી. સતીએ ઉદાર ચિત્તે ક્ષમા આપી.

પુરુષસિંહ પૃથ્વીરાજની સ્ત્રી ! ધન્ય છે તને ! તેં સ્ત્રીજાતિના ગૌરવને માટે જે વીરતા પ્રદર્શિત કરી છે, તેની યથાર્થ પ્રશંસા કરવાને અમારી દુર્બળ લેખિની અસમર્થ છે. તારૂં પવિત્રતામય જીવન અને તારો પાતિવ્રત્ય ધર્મ, તારી ભારતવર્ષીય ખહેનેને માટે અનુકરણીય અને આદરણીય છે. તારા સચ્ચરિત્રથી તારા પિતા અને પતિના કુળની આજ સુધી પ્રશંસા થાય છે. ધન્ય છે તને ! ધન્ય છે તારા જેવી સતીઓને જન્મ આપનાર આર્ય માતને ! સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા તેના શિયળમાં છે. ધન, યૌવન, માનમર્યાદા કશાની ખાતર પણ સતીત્વ નષ્ટ કરનાર સ્ત્રીઓને ધિક્કાર છે ! પ્રભુ તારા જેવી સતીત્વના ગૌરવવાળી સ્ત્રીઓ ભારતવર્ષમાં ઘેરેઘેર ઉત્પન્ન કરો !! અસ્તુ !!

૧૯૫-હોન્નમ્મા

કા નદી ભાષામાં સૌથી વિશેષ વિખ્યાતિ આ સન્નારી-ની છે. એનું ઉપનામ સાંચિયાહોન્ની હતું. એ પણ માયસોરના રાજા ચિક્કા દેવરાયના સમયમાં થઈ ગઈ છે. એ રાજાના મંત્રીના ભાઈ શિંગરાય પાસે એણે શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. એણે રાજાની આગળ પોતાની શિક્ષાની પ્રશંસા કરી હતી, કે કાવ્યશાસ્ત્ર અને પિંગળમાં એ પૂરેપૂરી નિપુણ છે. એક વખત રાજાએ રાણીની મારફતે એ વિદુષીને કહેવરાવ્યું કે, “ મારે માટે એક કાવ્ય લખી લાવો. ” એ ઉપરથી એણે ‘ હડીબદેય ધર્મ ’ નામનું કાવ્ય લખ્યું. એમાં આદર્શ પત્નીના શા શા ધર્મ છે તેના ઉપદેશ કરેલો છે. એના કાવ્ય ઉપરથી જણાય છે, કે એના સમય-માં કર્ણાટક દેશમાં પણ સ્ત્રીજાતિ હીન દશામાં હતી. કન્યાનો જન્મ તુચ્છ ગણાતો હતો. સ્ત્રીઓને અધમ ગણનારા જનસમાજ-ને ઉદ્દેશીને, નારીજાતિનું ગૌરવ સૂચવતાં એ કહે છે કે, “ હે અંધ, મૂર્ખ પુરુષો ! તમને જન્મ આપનારી શું સ્ત્રી નથી ? તમારું લાલનપાલન સ્ત્રીને હાથે નથી થયું ? શા માટે ટૂંકી નજર-ના મૂર્ખ પુરુષ સ્ત્રીજાતિને તુચ્છ અને ગૌરવહીન ગણીને તેની નિંદા અને મસ્કરી કરતા હશે ?

“ સંતાન પુત્ર હોય તો શું કમાયા અને કન્યા હોય તો તમારું શું જતું રહ્યું ? આ લોક અને પરલોકનું સુખ તો એજ સંતાન આપે છે, કે જે સત્કર્મ વડે ઉન્નતિ કરે છે, પછી તે પુત્ર હોય કે કન્યા, તેની કાંઈ પરવા નથી.

“ પુત્ર સંતાન સદાચારી અને સુશિક્ષિત ન હોય તો કુટુંબને આશીર્વાદરૂપ નથી થઈ પડતો; પણ જે કન્યા એક પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબમાંથી બીજા પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબમાં જાય છે અને સદ્વર્તન રાખે છે, તેનું જીવન ધન્ય છે, એમ ભવિષ્યની પ્રજા કહેશે. ”

૧૯૬-વીરા

એ ચિતોડના રાણ ઉદયસિંહની ઉપપત્ની હતી. નામ પ્ર-
માણે તેનામાં વીરતા તો સ્વાભાવિક રીતેજ હતી. જો
કે તેના પતિ ઉદયસિંહમાં જરા પણ તેજસ્વિતા નહોતી તોપણ
વીરા તો યુદ્ધકળા અને સાહસમાં ઘણી આગળ વધેલી હતી. વીરા
કોની પુત્રી હતી, કેવી રીતે તે મહારાણા ઉદયસિંહના પરિચય-
માં આવી વગરે હકીકત મળી આવતી નથી. એ કેવળ પોતાની
વીરતાને લીધે ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

દિલ્હીના અકબર આદશાહે ચિતોડ ઉપર એ વાર ચડાઈ કરી
હતી, એવું ભાટ અને ચારણોના લેખોથી જણાઈ આવે છે. પહે-
લી વારની ચડાઈમાં મુસલમાનોની મોટી હાર થઈ હતી; પરંતુ
એ વાતથી પોતાના ચક્રવર્તી આદશાહનું અપમાન થયેલું માનીને
મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ ગ્રંથોમાં તેનો કયાંય ઉલ્લેખ
કર્યો નથી. જે યુદ્ધમાં ચિતોડનું સર્વસ્વ નાશ પામ્યું તેજ યુદ્ધનું
વળું તેમણે લખ્યું છે; પરંતુ જે યુદ્ધમાં મુસલમાનોનો પરા-
જય થયો હતો, જે વખતે તેઓ રણસંગ્રામમાંથી નાસી ગયા
હતા, તે યુદ્ધનું વળું પોતાની જાતિને અપકીર્તિમાંથી બચાવવા
ખાતર તેમણે લખ્યું નથી. જે વીરબાળાના હાથે મુસલમાનોને
અપકીર્તિ મળી હતી તે વીરબાળા વીરા હતી.

અકબર આદશાહ જે સમયે પોતાની પ્રબળ સેનાને લઈને
ચિતોડ ઉપર ચડી આવ્યો, તે સમયે ઉદયપુરમાં કાયર ઉદયસિંહ
રાજ્ય કરતો હતો. ઉદયસિંહમાં તેના પૂર્વજોની વીરતાનો અંશ-
માત્ર પણ નહોતો. મોગલોની રાક્ષસી સેના જોઈને એ ઘણો
ભયભીત થઈ ગયો અને આદશાહને શરણે જવા તૈયાર થયો;
પરંતુ એ વખતે મેવાડના રજપૂતો ખાચલા થઈ ગયા નહોતા.
શત્રુઓની સામે યુદ્ધ કરીને માતૃભૂમિનું સંરક્ષણ કરવાના ઉત્સાહ-
થી તેમની રજેરગમાં લોહી પૂર્ણ વેગ સાથે ઢોડતું હતું. તેમણે

રાજાને એવું હીન કાર્ય કરતાં અટકાવ્યો તથા યુદ્ધ કરવાને ઉશ્કેર્યો. આખરે લાચાર થઇને એને બાદશાહની સામે યુદ્ધ કરવા જવું પડ્યું. પરંતુ તેનામાંજ સાહસ, શૌર્ય, ધૈર્ય, દૃઢતા તથા ટેકવગેરે રજપૂતોના આવશ્યક ગુણો બિલકુલ નહોતા. એટલે એ મુસલમાનોના આક્રમણને રોકવાને અશક્ત નીવડ્યો. છતાં પણ રજપૂત સૈનિકોએ પરાક્રમથી બાદશાહની ફ્રેજ સાથે યુદ્ધ કર્યું; પરંતુ જેનો રાજાજ નિર્વિચ્છ હોય તેની સેના કેટલો વખત ટકી શકે ? રાજાની તરફથી ઉત્તેજન નહિ મળવાથી રજપૂતો પણ ધીમે ધીમે નાસી ગયા અને અભાગી ઉદયસિંહને અકબરે કેદ પકડીને પોતાના સૈનિકોના સ્વાધીનમાં રાખ્યો. આ પ્રમાણે સ્વ-તંત્ર મેવાડનો અધીશ્વર મુસલમાનોના બંધનમાં પડ્યો. વીર-જનની મેવાડ આજે કલંકિત થઈ; કારણકે મેવાડના ઇતિહાસમાં આવો પ્રસંગ પૂર્વે કદી બન્યો નહોતો. મેવાડના રાજાઓ તો એકજ સૂત્ર સમજતા હતા કે, રણભૂમિમાં શત્રુઓને મારવા અથવા તો શત્રુઓને હાથે મરવું. રણભૂમિમાં શત્રુના હાથે મૃત્યુ થાય તો તેઓએ મૃત્યુને માટે ‘કામ આવવું’ એ શબ્દોનો પ્રયોગ કરતા. શત્રુના હાથમાં તેઓ કદી જીવતા પકડાયા નહોતા. ઉદય-સિંહ દિલ્હીના બાદશાહના હાથમાં કેદ પકડાયો, એ બખર સાંભળીને રાજકુટુંબમાં ઘણો શોક ફેલાયો; હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરવા માટે સામંતોની સલાહ ભરાઈ; પરંતુ ઉદયસિંહને શત્રુના હાથમાંથી છોડાવવાનો ઉપાય કોઈને સૂઝતો નહોતો; કોઈ સરદાર આગળ આવીને યુક્તિ બતાવતો નહોતો. આજે ચિતોડ નિસ્તેજ જણાતું હતું. એ કાર્ય પાર ઉતારે એવો કોઈ વીર તેમની નજરમાં આવતો નહોતો. ચિતોડની આ દશા જોઈને ઉદયસિંહની ઉપપત્ની વીરાનું વીર લોહી ઊકળી આવ્યું. ક્રોધ અને અભિમાનથી તેનો ચહેરો લાલચોળ થઈ ગયો; તેણે લાજ-મર્યાદા છોડી દઈને વીરાંગનાને છાજે એવું લોહાનું બખતર પહેર્યું. હાથમાં ધનુષ્યબાણ લઈને વીર રમણી વીરા વીજળીની પેઠે ચમકી અને મેઘની માફક ગર્જના કરીને સલામંડપમાં આવી. થોડી વાર સુધી બધા સામંતોના મોં સામું જોઈને તે નિર્ભય થઈને બોલી: “બંધુઓ ! હું આજે કેમ અહીં ઊભી છું તે તમે જાણો છો ? મેવાડ આજે વીરશૂન્ય થઈને વૈધવ્ય પામ્યું છે ! રજપૂતાણી-ઓના ગરમ દૂધમાં આજ કીડા પડી ગયા છે ! થોડા વખત

પહેલાં મેવાડમાં જે અસંખ્ય રજપૂત વીરો દેખાતા હતા તે ક્ષણ-વારમાં ઘરના ખૂણામાં જઈને ભરાઈ ગયા ! વીર ક્ષત્રિયો શું ઢીલા માંસના લોચા માત્ર છે ? રજપૂત માતાઓએ અચેતન હાડકાં અને માંસનાં પૂતળાંઓનેજ ઉત્પન્ન કર્યો હતાં કે શું ? દેશાભિમાન, કુલાભિમાન અને સાહસે આજથીજ આર્યભૂમિનો ત્યાગ કર્યો કે શું ? વીરતા અને તેજસ્વિતા એકદમજ મેવાડ-માંથી લુપ્ત થઈ ગયાં ? હાય ! હાય ! આજ હું શું જોઉં છું ? માટીનાં જડ પૂતળાંઓ કરતાં પણ રજપૂતોની હીન દશા જોઈને મારું હૈયું ફાટી જાય છે. અરે ! પહેલાંના આર્યવીરો કયાં ગયા ? શું હવે મેવાડમાં એક પણ સ્વામીભક્ત તથા દેશહિતૈષી વીર નથી કે જે પોતાના સ્વામીને શત્રુઓના બંધનમાંથી છોડાવી લાવે ? શું કોઈ પણ એવો વીર નથી કે જેના હૃદયમાંનું રક્ત પોતાના રાજાની આ હીન દશા જોઈને ઊકળી આવતું હોય ? ”

વીરાનાં એવાં વીર વાક્યો સાંભળ્યાથી પૂર્ણિમાના ચંદ્રમાને જોઈને સમુદ્રમાં જેવી રીતે ભરતી આવે છે, તેવી રીતે વીર રજપૂતો એક સાથે ગર્જના કરીને વીરાની પાસે આવી ઊભા. એકઠી થયેલી રજપૂત સેનાને નવા જોમથી ઉત્સાહિત કરીને કાયર પુરુષ ઉદયસિંહની ઉપપત્ની વીરા સેનાની સન્મુખ ઊભી રહી અને ભીમની પેઠે પ્રચંડ ગર્જનાઓ કરવા લાગી. મુસલમાનો અને રજપૂતો વચ્ચે મહાદારુણ સંગ્રામ મચ્યો. રજપૂતોના માર-થી મુસલમાન સેના આકુળવ્યાકુળ થઈ ગઈ. તેમના ઘણા સૈનિકો માર્યા ગયા ને ‘તોખાહ’ ‘તોખાહ’ કરીને નાસવા લાગ્યા. આ વખતે વીરાંગના વીરામાં નવું જોમ આવ્યું. યવનોની નિર્બળતા જોઈને વીરા પોતાની સેના સાથે અકબરના સેનાપતિની તરફ ધસી. તેની વીરતા જોઈને મોગલ બાદશાહ સ્તંભિત થઈ ગયો. આખરે એને વિજયની કાંઈ પણ આશા ન રહી, ત્યારે પ્રાણ બચાવવા સારૂ રણભૂમિ છોડીને નાસી ગયો. એક સ્ત્રીએ ભારત-વર્ષના ચક્રવર્તી મોગલ બાદશાહ અકબરને પરાજિત કર્યો ! પતિને છોડાવીને વીરા ઘેર આવી.

૧૧૭-રાયપ્રવીણ અથવા પ્રવીણરાય

ચતુર સુંદરી જાતની પાતર હતી અને ઉચ્છાના મહારાજ કુમાર ઇંદ્રજિતની કૃપાપાત્ર હતી. હાવભાવ અને કટાક્ષમાં એ કુશળ હોય એમાં તો નવાઈજ શી? પણ કવિતા કરવામાં પણ એ કુશળ હતી. સુપ્રસિદ્ધ કવિ કેશવદાસે પણ ‘કવિપ્રિયા’ નામના ગ્રંથમાં તેની પ્રશંસા લખી છે.

ઇંદ્રજિતને સંગીતનો ઘણો શોખ હતો. એને ત્યાં એક સંગીતની સભા હતી, જેમાં પરમ પ્રસિદ્ધ અને રૂપગુણસંપન્ન નીચે લખેલી છ વારાંગનાઓ હતી. (૧) રાયપ્રવીણ, (૨) રંગ રાય, (૩) નવરંગરાય, (૪) ત્રીનતરંગ, (૫) વિચિત્રનયના, અને (૬) લલિતલોચના. એમાંની બીજી બધી વારાંગનાઓ તો નાચવા અને ગાવામાંજ પ્રવીણ હતી; પરંતુ રાયપ્રવીણ તો કવિતા કરવામાં પણ અધિક કુશળ હતી; કવિ કેશવદાસે કહ્યું છે કે:—

“ નાચત ગાવત હું સખે, સખે બજાવત બીન;
તિનમે કરત કવિત ઇક, રાયપ્રવીન પ્રવીન. ”

એ ઉપરાંત પણ એની પ્રશંસાના ઘણા દોહા લખાયા છે, જે અમે સ્થળસંકેતને લીધે ઉતારતા નથી.

એક દાંતકથા એવી ચાલે છે કે, અકબર બાદશાહે રાયપ્રવીણના સૌંદર્યની વાત સાંભળીને ઇંદ્રજિતને લખી મોકલ્યું કે, “એને મારી પાસે મોકલી દો.” એ બળર સાંભળીને રાજકુમાર ઇંદ્રજિત તથા વારાંગના રાયપ્રવીણ બન્ને જણાં ખૂબ ગભરાયાં. આખરે એણે ભરી સલામાં નીચેનો સવૈયો ગાઈને સલાહ પૂછી: “આઈ હો ખૂબ મંત્ર તુમ્હૈ, જન સ્વાસનસોં, સિગરી મતિ ગોઈ; દેહ તને કિ તને કુલકાનિ, અનોં ન લનોં લજિહે સહ કોઈ; હાથ રહે પરમારથ સ્વારથ, ચિત્ત ગિચારિ કહો, પુનિ સોઈ;

જામૈં રહેં પ્રભુકી પ્રભુતા, અરૂં મેરો પતિવ્રત લંગ ન હોઇ.”

પરંતુ કોઇ ઉપાય ન રહ્યો, ત્યારે તેણે પોતાની બુદ્ધિ અને હાજરજવાબીપણા ઉપર ભરોંસો રાખીને રાજકુમાર ઇંદ્રજિતને કહ્યું કે, “આપ મારી ખાતર એવા સબળ બાદશાહ સાથે દુશ્મનાવટ ન કરશો. મારું લાગ્યું હું ભોગવી લઇશ.” છતાં પણ રાજકુમારે તેની સાથે કેશવદાસને મોકલ્યા અને કહ્યું કે, “એને મૂકીને પણ ન આવતા અને બાદશાહની સાથે વેર પણ ન બાંધી આવતા.” જ્યારે બન્ને આગ્રા આવ્યાં, ત્યારે કવિ કેશવ દાસ બાદશાહના મંત્રીઓની સલાહ લેવા લાગ્યા. પણ વારાંગના-એ કહ્યું કે, “આપ કાંઇ પણ તસ્દી લીધા વગર મનેજ બાદશાહની પાસે મોકલી આપો. હું મુજરાની સાથેજ છૂટી આવવાની યુક્તિ રચીશ.” કેશવદાસે એ પ્રમાણે બાદશાહી છડીદારની સાથે તેને દરબારમાં મોકલી આપી. ત્યાં એણે મુજરો કર્યો, એટલે બાદશાહે તેની ઉત્તરાવસ્થા જોઇને નીચેનો અરથો દોહો કહ્યો:-

“યુવાન ચલત તિય દેહ તે, ચટક ચલત કિહિ હેતુ.”
તરતજ રાયપ્રવીણે હાથ જોડીને કહ્યું:-

“મનમથ વારિ મસાલ કો, સૈંતિ સિહારો લેતુ.”
બાદશાહે ફરીથી અડધો દોહો કહ્યો:-

“જાંચે વહૈ સુર વસ કિએ, સમ વહૈ નર બસ કીન.”
પ્રવીણરાયે તેને પણ પૂરો કરીને કહ્યું:-

“અબ પતાલ બસ કરનકો, ઠર કિ પયાનો કીન.”

બાદશાહે તેની મીઠી કવિતાથી સંતુષ્ઠ થઇને વધુ વાર્તાલાપ કરવાની ઇચ્છા થઈ હતી, પણ એ કામકાજનો વખત હતો એટલે છડીદારને હુકમ આપ્યો કે, “એને રાતે લાવજો.” પરંતુ પ્રવીણ-રાય એનો બિલટો અર્થ સમજી, એટલે એણે દોહો ગાયો કે:-

“બિનતિ રાય પ્રબીનકી, સુનિચે સાહ સુબન;
ઝુંડી પાતર ભખત હૈ, ભારી બાયસ સ્વાન.”

બાદશાહે એટલું સાંભળતાંવારજ છડીદારને આજ્ઞા આપી કે, “એને જ્યાંથી લાવ્યો છે ત્યાંજ પાછી મૂકી આવ.” એટલે રાયપ્રવીણ પોતાને મુકામે આવી ઇંદ્રજિતની પાસે ગઇ.

પ્રવીણરાયની રચેલી છૂટક કવિતાઓ ઘણી મળી આવે છે. એનો સમય સંવત ૧૬૫૦ ની લગભગ છે.

૧૯૮-જોધવાઈ

મે ગલ રાજ્યના ઇતિહાસમાં બેગમ જોધબાઈ ઘણી પ્રસિદ્ધ છે. રાણી જોધબાઈ જોધપુરના રાજા માલદેવની પુત્રી અને ઉદયસિંહની બહેન હતી. મુસલમાનો સાથેની શત્રુતા દૂર કરવાના ઉદ્દેશથી ઉદયસિંહે તેનો વિવાહ દિલ્હીના બાદશાહ અકબર સાથે કરી દીધો હતો. આ સંબંધથી ધારેલું પરિણામ નીપજ્યું હતું. બાદશાહ અને રજપૂતો વચ્ચેનો વૈર-ભાવ જતો રહ્યો, એટલુંજ નહિ પણ જોધપુર રાજ્યનો વિસ્તાર પણ એ વખતમાં ઘણો વધ્યો. ભારતવર્ષના રજપૂતોમાંથી આ પહેલીજ રાજકન્યા મુસલમાનને પરણાવવામાં આવી હતી. જોધબાઈ ઘણીજ રૂપાળી અને ગુણવતી હતી. બાદશાહ સાથે તેનો વિવાહ ઇ. સ. ૧૫૬૯ માં થયો હતો. તેના સૌંદર્ય અને સદ્ગુણોને લીધે એ અકબર બાદશાહની ઘણી માનીતી બેગમ થઈ પડી હતી. લગ્ન થયા પછી થોડે દિવસે બેગમ જોધબાઈ પતિની સાથે અમીરુદ્દીન ચિસ્તીની સમાધિનાં દર્શન કરવા સાડ પગે ચાલીને ગઈ હતી. અકબરે એ યાત્રા સંતાનને સાડ કરી હતી. બાદશાહ અને બેગમ દરરોજ ત્રણ ગાઉ ચાલતાં હતાં. બેગમના પગમાં કાંટા અને કાંકરા ન વાગે તથા ઘાસ ખૂંચે નહિ, એટલા માટે રસ્તામાં ગાલીચા અને શેતરંજીઓ પાથરવામાં આવ્યાં હતાં અને પડદો સાચવવા સાડ રસ્તાની બન્ને તરફ કનાતો ઊભી કરી હતી. આ પ્રમાણે બાદશાહ અને બેગમ નિત્ય જે જે સ્થળે પડાવ નાખતાં, તે તે સ્થળે ઇંટોનો એક મિનારો બંધાવતાં. આ પ્રમાણે પરિશ્રમ વેડીને અકબરે તથા જોધબાઈએ અમીરુદ્દીન ચિસ્તીની દરગાહનાં દર્શન કર્યાં અને આખી રાત તેમની આગળ પ્રાર્થના કરીને ત્યાંજ રહ્યાં. હંતકથા એવી છે કે, એ રાતે આલિયાએ તેમને સ્વપ્નમાં કહ્યું કે, “ જા, ફતેહપુર સિકીમાં એક ઈશ્વરનો ભક્ત સાધુ રહે છે; તેની પાસે જા અને તેને પ્રસન્ન કર,

એ તને વરદાન આપશે.” એ સ્વપ્ન અનુસાર અકબર બાદશાહ ફતેહપુર ગયો અને શેખ સલીમ નામના ફકીરની અત્યંત સેવા કરી. અત્યંત સેવા અને પ્રાર્થનાથી પ્રસન્ન થઈને સાધુએ વરદાન આપ્યું કે, “ જોધબાઈના ગર્ભથી તારે ત્યાં એક અત્યંત તેજસ્વી અને દીર્ઘાયુષી પુત્ર ઉત્પન્ન થશે.” ઈશ્વરની કૃપાથી બેગમ જોધબાઈને ગર્ભ રહ્યો અને પુત્ર અવતરતાં સુધી એ ફકીરની ઝૂંપડીની પાસેજ રહી અને ત્યાં નિર્વિઘ્ને શાહબદાને જન્મ થયો. તેનું નામ સાધુના સ્મરણથી મિરઝા સલીમ પાડ્યું. એજ શાહબદો સલીમ પાછળથી જહાંગીર નામ ધારણ કરીને દિલ્હીના સિંહાસન ઉપર બેઠો.

ઘણી વાચક બહેનોને શંકા થતી હશે કે, જોધબાઈ તો હિંદવાણી હતી, તો પછી એ મુસલમાનોના રણવાસમાં પોતાનો ધર્મ કેવી રીતે પાળી શકતી હશે? પરંતુ એ બહેનોના ખુલાસા ખાતર અમારે જણાવવું જોઈએ કે, અકબર બાદશાહ બીજા મુસલમાનો જેટલો ધર્મોંધ નહોતો. ગમે તે પ્રકારે પોતાના ધર્મના પ્રચાર કરવો અને બીજા ધર્મોંનું ખંડન કરવું, એ તેને મુદ્દલ પસંદ નહોતું. ધર્મના વિષયમાં એ ઘણો ઉદાર સ્વભાવનો હતો. એ વખતમાં ચાલતા દરેક મુખ્ય ધર્મોના શાસ્ત્રનો એણે ભિન્ન ભિન્ન વિદ્વાનો પાસે અભ્યાસ કર્યો હતો. એને ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે, બધા ધર્મો એકજ જગતકર્તા પરમેશ્વરની ઉપાસના કરે છે. તેથી એને મુસલમાન ધર્મ ઉપર જરા પણ પક્ષપાત નહોતો. એ પોતાની રૈયતને મરજી પ્રમાણે ધર્મ પાળવાની છૂટ આપતો હતો. તે ઉપરાંત એ મોટામાં મોટો રાજનીતિકુશળ બાદશાહ હતો. એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ હતો કે, મારી રૈયત મને પરદેશી ન ગણે એવું કામ મારે કરવું જોઈએ. હિંદુઓ તેને પોતાનોજ રાજ ગણીને ખરા અંતઃકરણથી તેની સેવા કરતા રહે, એ તેની ઇચ્છા હતી. એ ધારતો હતો કે, જો મનુષ્યોમાંથી ભતિલોદ જતો રહે, તો બધામાંથી પરસ્પર વૈરભાવ પણ જતો રહે. એટલા માટે એ હિંદુ અને મુસલમાનો સાથે એક સરખો વ્યવહાર રાખતો. હિંદુસ્તાનના પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસવેત્તાઓનું વાજબી રીતે માનવું છે કે, અકબરના વખતમાં હિંદુ અને મુસલમાનોમાં જેવો સંપ હતો, તેવોજ સંપ પછીથી પણ કાયમ રહ્યો હોત, તો મોગલ વંશની પડતી કદી પણ ન આવત. હિંદુઓની સાથે વધારે

ઘાડા સંબંધમાં આવવા સારૂ, એણે જોધપુરની કુંવરી સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં; અને એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય કે, અકબર બાદશાહના સમયમાં હિંદુઓને જે અપૂર્વ સુખશાંતિ મળી તેને માટે તેઓ જોધબાઈને ઘણા આભારી છે. જોધબાઈ ઉદારચિત્ત, શીલવાન, દયાળુ અને ધર્માત્મા સ્ત્રી હતી. બાદશાહ તેના પ્રેમને વશ હતો. દરેક મોટા કામમાં એ જોધબાઈની સલાહ લેતો. જોધબાઈનો પ્રતાપ એટલો પ્રબળ હતો કે, અકબર તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કોઈ કાર્ય કરી શકતો નહોતો. એને આર્થ ધર્મનું અભિમાન હતું, એટલે હિંદુઓને સુખી કરવાનો વિચાર તેને રાતદિવસ આવ્યા કરતો હતો.

જોધબાઈનો પરલોકવાસ કયા સમયમાં થયો તે ખાતરીપૂર્વક કહી શકાતું નથી; પણ મિ. કનૈલ ટોડના લેખથી માલૂમ પડે છે કે, અહમદનગરની જીત પછી ઈ. સ. ૧૬૦૦માં તેનો સ્વર્ગવાસ થયો. જ્યારે જોધબાઈનું મૃત્યુ થયું, ત્યારે અકબર બાદશાહે ફરમાન કાઢ્યું કે, “બાદશાહી દરબારમાં આવનાર દરેક જણે દાદી, મૂછ અને માથાના વાળ મૂંડાવીને શોક પાળવો.” બીજા બધા લોકોએ તો બાદશાહના હુકમને લાચારીએ માન આપીને મૂછો મૂંડાવી, પણ બાદશાહનો હજમ જ્યારે હાડા રાજની મૂછો મૂંડવા આવ્યો, ત્યારે બધા રજપૂતોએ તેને ધક્કો મારીને કાઢી મૂક્યો. બૂંદીના રાજા રાવ લોજની આ ઉદ્વેગના સમાચાર બાદશાહને કાને પહોંચ્યા. રાવ લોજના હુસ્મનોએ આવો લાગ જોઈને બાદશાહના કાન પણ લાંબેર્યા. બાદશાહે એ વીર રાજની મદદથીજ અહમદનગર જીત્યું હતું, પણ પોતાની ખ્યાસી બેગમના શોકમાં તેની અક્કલ એવી બહાર મારી ગઈ હતી કે, એ બધો ઉપકાર વીસરી ગયો અને હુકમ આપ્યો કે, “જે કોઈ ખુશીથી મૂછો ન મૂંડાવે તેના હાથપગ બાંધીને મૂછો મૂંડા.” કહેવું તો ઘણું સહેલું હતું, પણ કોની માએ શેર સૂંઠ ખાધી હોય કે, એવું સાહસ કરવા તૈયાર થાય? સિંહની ગુફામાં હાથ નાખવો એ તો ઘણું સહેલું કામ હતું. પરંતુ બૂંદીના વીર રજપૂત રાજની મૂછ મૂંડવી એ બિલકુલ અસંભવિત કામ હતું. આ વિચિત્ર આજ્ઞા સાંભળતાંવારજ બધા રજપૂતો ઉશ્કેરાઈ ગયા. શહેરમાં હાહાકાર મચી રહ્યો અને યુદ્ધની તૈયારીઓ થવા લાગી. સફલાગ્યે ફરંદેશી બાદશાહની ખુદ્દિ ઠેકાણે આવી.

પોતાની મૂર્ખતા માટે પશ્ચાત્તાપ કરતો કરતો એ હાડા રાજની પાસે ગયો. એ ઘણી સારી વાત થઈ, નહિ તો જોતજોતામાં આ નજીવી વાત ઉપર દિલ્હીના મહોલ્લાઓમાં લોહીની નદીઓ વહેવા લાગત. બાદશાહે આ વખતે વાણિયા મૂંઝ નીચી કરી. હાડા રજપૂતોની વીરતાની એણે ઘણી પ્રશંસા કરી તથા હાથી ઉપરથી ઊતરીને રાવ ભોજનો ઘણો આદરસત્કાર કર્યો. યુદ્ધના રાવ રાજએ બાદશાહને એ વખતે ઘણું ન કહેવાનાં વેણ કહ્યાં; પરંતુ પોતાનો વાંક હોવાથી બાદશાહ એ અપમાનનો ધૂંટડો પી ગયો. અકબરે પોતાની માનીતી રાણીના સ્મરણાર્થે આગ્રામાં એક સમાધિ પણ બનાવી હતી.

૧૯૯-શૃંગારમ્મા

મયસોરના રાજા ચિજ્જા દેવરાયના દરબારમાં એ સન્નારી કવિતા કરતી હતી. રાજા ચિજ્જા દેવરાયનો રાજ્યકાળ ઈ. સ. ૧૬૨૨ થી ૧૭૦૪ છે. એ રાજા સાહિત્યપ્રેમી હતો અને પોતે પણ લેખક હતો. વિદ્વાનો અને કવિઓને સારો આશ્રય આપતો. ઐતિહાસિક ગ્રંથોનો એક સારો સંગ્રહ એણે પોતાના પુસ્તકભંડારમાં કર્યો હતો. પણ આપણા હુર્ભાગ્યે ટીપુ સુલતાને પાછળથી એ ગ્રંથોનો નાશ કર્યો હતો. શૃંગારમ્મા શ્રીવૈષ્ણવસંપ્રદાયની કવયિત્રી હતી. એણે ‘પદ્મિની કલ્યાણ’ નામનું કાવ્ય લખ્યું છે; જેમાં શ્રીનિવાસ અને પદ્મિનીનો વિવાહ ગાયો છે. એની કવિતા સંગીતમય ને વાજિંત્રની સાથે ગાવા યોગ્ય છંદમાં લખાયેલી છે. એ કાવ્ય રસમય છે.

૨૦૦-મુક્તાવાઈ

ૐ ૐ ૐ મનો જન્મ અગાઉ વર્ણવાયલાં રુકિમણી અથવા રુખ-
ૐ ૐ ૐ માબાઈના ગર્ભમાં થયો હતો. દક્ષિણના પ્રસિદ્ધ
સંત જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનાં એ નાનાં બહેન થાય. શકે ૧૨૦૧ના
આસો સુદિ પડવાને દિવસે એમનો જન્મ થયો હતો. માતાપિતા
તથા વડીલભાઈ નિવૃત્તિનાથ અને જ્ઞાનેશ્વર પાસેથી એમને જાંયા
પ્રકારનું શિક્ષણ મળ્યું હતું. એમના હૃદયમાં પ્રભુભક્તિ પૂર્ણપણે
વસી રહી હતી, રાતદિવસ ઇશ્વરનું ચિંતન કરતાં.

માતપિતા એની નાની વયમાંજ સ્વર્ગવાસ પામ્યાં હતાં,
એટલે તેને ઉછેરવાનો ભાર તેના મોટાભાઈ નિવૃત્તિનાથ ઉપર
આવ્યો હતો. નિવૃત્તિનાથ સાચા બ્રહ્મજ્ઞાની હતા. એમના સહ-
વાસમાં રહેવાથી મુક્તાબાઈના જ્ઞાન અને વૈરાગ્યમાં વૃદ્ધિ થઈ
હતી. મુક્તાબાઈ ગૃહકાર્યમાં કુશળ હતી અને નાની વયમાંજ
સુંદર ભોજન રાંધીને ભાઈઓને જમાડતી. દિવાળીના પર્વના
દિવસોમાં એક દિવસ નિવૃત્તિનાથે મુક્તાબાઈને કહ્યું કે, “આજે
તો એક વાર ઉત્તમ માંડ (એક જાતની ખાવાની વસ્તુ) જમવા-
ની મારી ઇચ્છા છે.” મુક્તાબાઈ માંડ તૈયાર કરવા માટે વાસણ
લેવાને કુંભારવાડે જવા નીકળ્યાં. રસ્તામાં વિસોખા નામનો એક
એમના ઉપર દ્વંષ રાખનારો બ્રાહ્મણ મળ્યો. તેણે મુક્તાબાઈને
પૂછ્યું કે, “છોકરી ક્યાં જાય છે?” મુક્તાબાઈએ પોતાનો ખરો
હેતુ જણાવ્યો. વિસોખા તેની સાથે કુંભારવાડે ગયો અને કુંભાર-
ને કહેવા લાગ્યો કે, “ખબરદાર! કોઈએ આ છોડીને વાસણ
આપ્યું તો તમારી વાત તમે જાણ્યા!” મુક્તાબાઈ ફરી ફરીને
થાક્યાં પણ કોઈએ તેમને વાસણ આપ્યું નહિ. આથી તે ઉદાસ
થઈને ઘેર આવ્યાં. જ્ઞાનેશ્વર તેમની આ દશા જોઈને દોડતા દોડતા
તેમની પાસે ગયા અને હૃદયસરસાં ચાંપીને ઉદાસ થવાનું કારણ
પૂછ્યું. મુક્તાબાઈએ કહ્યું: “આજ મોટાભાઈની ઇચ્છા મારાથી

પૂર્ણ થઈ નહિ શકે માટે મને લાગી આવ્યું છે.” મુક્તાબાઈને સુખેથી બધો વૃત્તાંત સાંભળીને જ્ઞાનદેવે તેમને ધીરજ આપી અને યોગદ્વારા પંચાગ્નિનું આહ્વાન કરીને પોતાની પીઠ તપેલા સોના સમાન તપાવીને તે ઉપર માંડ શેકવા મુક્તાબાઈને કહ્યું.

મુક્તાબાઈએ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની પીઠ ઉપર માંડ તૈયાર કર્યો. એ દેખાવ વિસોબાએ ગુસ્સે રીતે જોયો. ત્યારથી એને જ્ઞાનદેવ અને તેમનાં ગુણવાન ભાઈબહેનની કદર થઈ. તેણે એમની ખૂંપડીમાં પ્રવેશ કરીને પોતાના અપરાધની માફી માગી.

એક દિવસ મુક્તાબાઈ પોતાની ‘સહજ સ્થિતિ’ અર્થાત્ નમ્ર દશામાં સ્નાન કરી રહ્યાં હતાં. એટલામાં ચાંગદેવ નામના ભક્ત ત્યાં અચાનક આવી ચઢ્યા ચાંગદેવ એ દશ્ય જોતાંવારજ સંકેતચવૃત્તિથી દૂર જવા લાગ્યા. એ જોઈને જ્ઞાની મુક્તાબાઈએ કહ્યું: “આ મુઝો નગુરો (ગુરુ વિનાનો) છે.” ચાંગદેવે એ શબ્દો સાંભળ્યા અને મુક્તાબાઈ સ્નાન કરીને પરવાર્યાં ત્યારે તેમને પૂછ્યું કે, “મારો એવો શો અપરાધ થઈ ગયો છે કે, આપે મને નગુરો કહ્યો ?” મુક્તાબાઈએ ઉત્તર આપ્યો કે, “ભીંતના ગોખલાને જોઈને તેની પાસે જનારને વિકાર ઉત્પન્ન થતો નથી તેમ ભીંતના ગોખલા સમાન સ્ત્રીના અંગને ગણવાનો ઉપદેશ તને ગુરુકૃપાથી મળ્યો હોત તો તારા અંતઃકરણમાં વિકાર ઉત્પન્ન થાતજ નહિ. ગાય જેવી રીતે વનમાં નવસ્ત્રી ફરે છે, તેવીજ રીતે નમ્રદશામાં તે શહેરની વસ્તીમાં પણ વિચરે છે. તે ગાયના જેવીજ તું મને પણ જાણુ. તને એવો વિકારી ભાવ ઉત્પન્ન શાથી થાય છે ?”

આ ઉત્તર સાંભળતાંવારજ ચાંગદેવને મુક્તાબાઈની ખરી યોગ્યતાનું જ્ઞાન થયું. તેમને ખાતરી થઈ કે મુક્તાબાઈ પૂર્ણતાને પહોંચેલી સાધ્વી છે અને દિશાઓનેજ પોતાનાં વસ્ત્ર સમજે છે. હું તો જ્ઞાનમાં એમના કરતાં ઘણું નીચે દરજ્જે છું. જ્ઞાનેશ્વરની આજ્ઞાથી મુક્તાબાઈએ ચાંગદેવને મહાવાક્યનો ઉપદેશ કર્યો. પછી જ્ઞાનદેવનાં પાંસઠ રહસ્ય તેને સમજાવીને સ્વાનંદ સામ્રાજ્ય ઉપર આરૂઢ કર્યો. મુક્તાબાઈએ ચાંગદેવને બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપીને અદ્વૈતસુખનો અધિકારી બનાવ્યો. જે વડના ઝાડ નીચે બેસીને મુક્તાબાઈએ ચાંગદેવને આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો હતો તેને ‘વિશ્રાન્તિ વટ’ કહે છે. આ વટવૃક્ષ નગર-પ્રદક્ષિણાની વાટ ઉપર છે. ચાંગદેવ જેવા મહાન યોગીને મુક્તાબાઈએ આત્મબોધ

કર્થો તે ઉપરથી તેની યોગ્યતાનું અનુમાન થઈ શકે છે. તે આ વખતે તારુણ્યના ઉમરામાં ઊભી હતી. આવી વયમાં તેનો વિષય-વૈરાગ્ય, ચિત્તની સમતા, સ્થિતપ્રજ્ઞતા અને અખંડ બ્રહ્મસ્થિતિ એ ગુણ લક્ષમાં લેતાં તેની દિવ્યતાનું આપણને ભાન થાય છે અને શ્રદ્ધાપૂર્વક તેના નામનું સ્મરણ કરીને વિનીતભાવે મસ્તક નમાવવાનું મન થાય છે.

મુક્તાબાધ સારી કવયિત્રી હતી. મરાઠી ભાષામાં તેણે અનેક અભંગ લખ્યા છે. ચાંગદેવને પોતે ઉપદેશ આપ્યો તેનું વર્ણન પણ તેનાં કાવ્યોમાંથી મળી આવે છે. મુક્તાબાધએ ચાંગાને પોતાના પુત્રવત્ ગણીને ચાંગસુતનાં હાલરડાં ગાયાં છે. એમાંનો એકાદ નમૂનો નીચે આપીએ છીએ:—

“ભાવે” ભક્તિ કરૂની વૈરાગ્ય જોડસી, તરીતું પાવસી બ્રહ્મસુખ (૧)
જ્ઞાનતત્ત્વીં કરીં કરીં હા વિચાર, નિર્ગુણીં આકાર નિરામય (૨)
ચાંગ્યા સોયધરી જ્ઞાનવદેશ્વરીં, મુક્તાબાધ જિંહારીં બોધ કરીં (૩)

મુક્તાબાધના મૃત્યુ સંબંધી અનેક મત છે. કેટલાક કહે છે કે, સોળ વર્ષની વયે તેનું મૃત્યુ થયું. ધાર્મિક પુરુષો માને છે કે બ્રહ્મકલ્પપથ ત તેને સમાધિજ નથી. તે પંઢરપુરમાં હજી પણ ચિરંજીવ છે. કેટલાક કહે છે કે ખાનદેશમાં એહલાબાદ નામના ગામમાં તેની સમાધિ છે. મુક્તાબાધ શકે ૧૨૧૬ માં વિદેહ થઈ એમ હાલના વિદ્વાનો માને છે.*

* સસ્તુ સાહિત્યની ‘જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા’ની પ્રસ્તાવનામાંથી.

૨૦૧-સીતા (પીપા ભક્તની રાણી)

જપૂતાનામાં આવેલા કોટા રાજ્યમાં ગાંગ-
રોન નામનો એક પુરાણો ગઠ છે. એમાં એક
સમયે પીપા નામનો એક ભક્ત રાજ રાજ્ય
કરતો હતો. પ્રારંભમાં એ દેવીનો ભક્ત હતો,
પણ પાછળથી એ કાશી જઈને રામાનંદ
સ્વામીનો શિષ્ય બન્યો હતો. એમ કહેવાય
છે કે રામાનંદ સ્વામીની પ્રશંસા સાંભળીને એ જ્યારે એમની
પાસે ગયો ત્યારે સ્વામીએ કહ્યું કે, “મારે રાજનું શું કામ છે?
મારા શિષ્ય બનવું હોય તો પહેલાં રાજમદ છોડીને રંક બનવું
જોઈએ. તમારો બધો પૈસો ઉડાવી નાખો અને પછી એકલા થઈ-
ને મારી પાસે આવો.” પીપાએ એમજ કયું અને પછી રામાનંદ
પાસે ઉપદેશ લઈને ત્યાં રહેવા લાગ્યો. રામાનંદજીએ તેને જ્ઞાન
આપ્યા પછી ઘેર જઈને પાછો ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવવાની અને
સાધુસંતની સેવા કરવાની આશા આપી. રાજ્યે એજ પ્રમાણે
પોતાને ઘેર જઈ સદાન્ત શરૂ કયું અને સાધુસેવા કરવા માંડી.
બાર મહિના પછી એણે રામાનંદ સ્વામીની પોતાના નગરમાં
પધરામણી કરાવી અને એમની તથા એમના શિષ્યોની ઘણી
સેવા કરી. રામાનંદ સ્વામી દ્વારકાની યાત્રાએ નીકળ્યા હતા.
પીપાએ પણ તેમની સાથે જવાની ઇચ્છા દર્શાવી. અનેક રાણી-
ઓએ પણ એમની સાથે જવાની ઇચ્છા જણાવી. પીપાએ કહ્યું
કે, “હું તો સાધુઓની સાથે સાધુ થઈને જાઉં છું, ત્યાં તમારું
કામ નહિ.” પણ રાણીઓએ માન્યું નહિ. આખરે પીપાજીએ
ગુરુની સલાહથી એક યુક્તિ શોધી કાઢી. તેણે રાણીઓને કહ્યું
કે, “જેમને મારી સાથે આવવું હોય તે કેશ મૂંડાવે અને શ્વેત
વસ્ત્ર તથા માળા ધારણ કરે. ગોપીચંદનનું તિલક કરે અને સાધુ-
ના વેશમાં મારી સાથે આવે.” એ સાંભળીને બધી રાણીઓ
પરર

પાછી પડી. સ્ત્રીને શૃંગાર સૌથી વધારે પ્રિય હોય છે. એનો ત્યાગ કરવાને કોઈ તૈયાર થયું નહિ. કેવળ સીતા નામની તેની એક રાણી હતી. તેણે એમ કરવાનું સ્વીકાર્યું અને રાજાની સાથે જવા તૈયાર થઈ. રામાનંદ સ્વામી પણ એની ભક્તિ જોઈને ઘણા પ્રસન્ન થયા અને કહેવા લાગ્યા કે, “એ પરમ સતી છે, એને સાથે લો. એ સતી સાધવી તમારી ભક્તિને ઓપ દેશે. સ્ત્રી પતિવ્રતા અને પતિના સ્વભાવને અનુકૂળ હોય તો તેને ઉચ્ચ માર્ગે જવામાં વિઘ્નરૂપ થઈ પડતી નથી પણ ઊલટી સહાયબૂત થઈ પડે છે.” રાણી સીતા સાધુને વેશે પગે ચાલીને યાત્રાએ ગઈ.

માર્ગમાં એક પઠાણ સીતાનું રૂપ જોઈને તેના ઉપર મોહી ગયો. અને રાવણે જનકનાં દિનીનું હરણ કર્યું હતું, તેમ પીપાની રાણી સીતાનું તે હરણ કરીને ચાલતો થયો. પણ સીતાએ પોતાનું શિયળ છોડ્યું નહિ. ભગવાને તેને ઓચિતી મદદ મોકલી અને સીતા સુરક્ષિત પોતાના ભક્ત પતિની પાસે પહોંચી. પીપાજીએ કહ્યું કે, “અમારી સાથે યાત્રાએ આવવામાં આવું જોખમ રહેલું છે માટે પાછાં જાઓ.” પણ સીતાએ કહ્યું: “હું ભયથી બીને તમારો ત્યાગ કરનાર નથી. સતી સ્ત્રીનું સ્થાન પતિની પાસેજ હોય છે.”

માર્ગમાં તેમને એક નિર્ધન સ્ત્રીપુરુષનો પરિચય થયો. એ દંપતીએ પીપાનો સારી પેઠે સત્કાર કર્યો હતો અને સ્ત્રીએ પોતાનું એક માત્ર પહેરવાનું વસ્ત્ર વેચીને એમને ભોજન કરાવ્યું હતું તથા પોતે નમ્ર દશામાં કોઠીમાં ભરાઈ રહી હતી. સીતાજીને એ દંપતીની ગરીબાઈ જોઈને ઘણી દયા આવી અને તેથી પોતે ગામમાં ગાઈબજવીને કેટલુંક ધન એકઠું કરીને એ ગરીબ ભક્તને આપ્યું હતું.

એક દિવસ પીપાજી બહાર ગયા હતા અને ઘર આગળ સાધુ આવ્યા. સીતા સીધું લેવા બજારમાં ગઈ, પણ કોઈએ ઉધાર સીધું આપ્યું નહિ! એક વિષયી વાણિયાએ એના રૂપથી મુગ્ધ થઈને સીધું ઉધાર આપ્યું, પણ રાતે પોતાને ઘેર આવવાનું વચન સીતા પાસેથી લીધું. સીતાએ સાધુને જમાડીને પ્રસન્ન કર્યા અને પતિ ઘેર આવતાં તેમને બધી વાત કરી. પછી રાત્રે સીતા પોતાનું વચન પાળવા વસ્ત્ર પહેરીને વાણિયાને ઘેર જવા તૈયાર થઈ. એની ખાતરી હતી કે, શુદ્ધ હૃદયની સ્ત્રી ઉપર કુદૃષ્ટિ કરવાની હિંમત કોઈની ચાલનાર નથી. એ દિવસે વરસાદ ઘણો

વરસતો હતો, એટલે માર્ગમાં કાદવ હતો. પીપા ભક્ત પત્નીને ખભે બેસાડીને તથા શરીરે કામળો ઓઢાડીને વાણિયાના ઘર સુધી મૂકી આવ્યા. વાણિયો સીતાના પગ ઘોવા સાડ પાણીનો લોટો લાવ્યો, પણ એના પગ તો કોરા બેયા તેથી આશ્ચર્ય પામ્યો અને પૂછ્યું કે, “આવા વરસાદમાં તમે કોરાં કેવી રીતે આવ્યાં?” સતી સીતાએ ખરી વાત કહી. એ ઉપરથી વાણિયાને પોતાના દુષ્ટ વિચાર માટે ઘણો પસ્તાવો થયો અને તેણે સીતાને અનેક વાર ‘માતા’ કહીને ક્ષમા માગી અને પીપાજી બહાર બિલેલા હતા, તેમને બોલાવીને તેમના ચરણમાં અનેક વાર પ્રણામ કરી, ક્ષમા માગીને તેમની પાસેથી ઉપદેશ લીધો.

પીપાજીની પત્ની પરમ ભક્ત સીતાનો પ્રભુ ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ, તથા ગરીબો અને દુઃખીઓ પ્રત્યે તેમણે બતાવેલી દયાની બીજી પણ અનેક કથાઓ પ્રચલિત છે.

સતી સીતાના સમયનો નિર્ણય કરવા માટે એટલું જણાવવું પૂરતું થશે કે રામાનંદ સ્વામી ચૌદમા અને પંદરમા સૈકાની વચ્ચેમાં થઈ ગયા છે. તે રામાનુજ સંપ્રદાયના હતા, પણ પાછળથી એમણે પોતાનોજ સંત સંપ્રદાય ચલાવ્યો હતો. એ પરમ ભક્ત હતા, રામાનંદના બાર શિષ્યો હતા; મહાન ભક્ત કળીર તથા રોહીદાસ એનાજ શિષ્ય હતા. ભક્ત પીપો પણ એનાજ ભક્ત હતા. બિંચનીચ દરેક જાતિના મનુષ્યો રામાનંદના શિષ્ય બની શકતા. રામાનંદી પંથમાં જાતિભેદ મનાતો નથી. રામાનંદના શિષ્યોએ સંસ્કૃતભાષામાં ગ્રંથો ન લખતાં લોકભાષામાં લખ્યો લખીને ધર્મનાં ગૂઢ રહસ્યોને બહુ સરળ બનાવ્યાં છે.

૨૦૨-સલીમા સુલતાન બેગમ

દશાહ અકબરના અંતઃપુરમાં સૌથી ચતુર, બુદ્ધિમતી અને વાતચીતમાં અદ્વિતીય સ્ત્રી તરીકે એ પ્રખ્યાત હતી. એ મિરઝાનૂર ઉદ્દીનની પુત્રી અને મોગલ વંશના પ્રથમ રાજા બાબરની દોહિત્રી હતી. એની માતાનું નામ ગુલરૂખ બેગમ હતું. ગુલરૂખ બેગમ હુમાયુની સાવકી બહેન હતી. બહેરામખાં ખાનખાના-

નની સાથે સલીમા સુલતાન બેગમનું લગ્ન થયું હતું. એના લગ્નને લગતો પણ ઇતિહાસ છે. પ્રસિદ્ધ વીરપુરુષ શેરશાહ પઠાણે હુમાયુને હરાવ્યો. હુમાયુને ગાદી છોડીને નાસવું પડ્યું. ફકીરી લઇને બાકીનું જીવન સમાપ્ત કરવાનો તેનો ઇરાદો હતો. એ વખતે બહેરામખાંએ તેને ઉત્તેજિત કર્યો અને ઇરાનના બાદશાહની પાસે જઇને આશ્રય માગવાની સલાહ આપી. મગધના એક સાધારણ જમીનદારના પુત્રે મોગલ શહેનશાહને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો એ વાત સાંભળીને ઇરાનના રાજાને ઘણો ખેદ થયો. તેણે હુમાયુને સાફ સન્માન આપ્યું. ઇરાનની તથા બહેરામખાંના અપૂર્વ પરાક્રમની મદદથી હુમાયુએ ગયેલું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. વિપત્તિના સમયમાં પોતાને સહાયતા આપનાર બહેરામખાંને બાદશાહ સુખના સમયમાં વીસરી ગયો નહિ. તેણે બહેરામખાંને વચન આપ્યું હતું કે, “તને મારી ભાણેજ સાથે પરણાવીશ. ભારતનો બાદશાહ થયા પછી તેણે પોતાનું વચન પાળ્યું અને ઘણી ધામધૂમપૂર્વક સલીમાનું લગ્ન બહેરામખાંની સાથે કર્યું. પરંતુ બહેરામખાંના નસીબમાં આ રમણીરતનનું સુખ ઝાઝા વખતને માટે લખાયું નહોતું. પરણ્યા પછી ત્રણ વર્ષ બાદ એક ગુપ્ત હત્યારાએ બહેરામખાંનો વધ કર્યો. બહેરામખાંના કંઠમાંથી સરી પડેલું રતન બાદશાહ અકબરે આદરપૂર્વક પોતાના હૃદય

ઉપર ધારણ કર્યું. બાદશાહના ઝનાનામાં દાખલ થયા પછી તેણે પુષ્કળ પુણ્યદાન કરીને પ્રજાને સંતુષ્ટ કરી.

સલીમાને પેટે કંઈ સંતાન થયું નહોતું. એટલે એનો અધો પ્રેમ શાહજહાં સલીમ ઉપર ઊતર્યો હતો. પેટનાં સંતાનની પેઠે લાડથી એ એનું લાલનપાલન કરતી. સલીમને જ્યારે પિતાની વિરુદ્ધ બળવો કરવાની દુષ્ટ બુદ્ધિ સૂઝી ત્યારે એને એ અધમ કાર્યમાંથી રોકવાને સલીમા જાતે અટકાવવા ગઈ હતી અને સમજાવીને પુત્રને બાદશાહની સમીપ લાવી હતી. તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળી એ વિદુષી મહિલા વચમાં ન પડી હોત, તો એ ગૃહ-કલહ શાંત થાત કે નહિ તે કહી શકાતું નથી.

વિદુષી સલીમાને વાંચવાલખવાનો ઘણો જ શોખ હતો. તેણે વાંચેલાં પુસ્તકોની સંખ્યા અને વિવિધતા ઘણી છે. અત્રીસ પૂતળીની વાત તેણે વાંચી હતી. કવિતા પણ સલીમા સારી લખી જાણતી અને મખમ્મી (ગુપ્ત) સંજ્ઞાથી કાવ્યરચના કરતી. સલીમાનું નીચેનું પદ એ સમયમાં ઘણું પ્રસિદ્ધ હતું:—

“ મોહવશ થઈને તારા વાંકા વાળને મેં ‘ જીવનસૂત્ર ’ કહ્યું છે એ મારો ઉન્મત્ત પ્રલાપ હતો. ”

સલીમા ઘણી ધાર્મિક સ્ત્રી હતી. એ મુસલમાનોના પવિત્ર તીર્થ મક્કા અને મદીનાની ચાર યાત્રા કરી આવી હતી. ખાફી-ખાંના ઇતિહાસમાં ધર્મપ્રાણુ સલીમાને ‘ ખાદિન્-ઉજ-જમાની ’ની ઉપમા આપવામાં આવી છે. ખાદિન્ મહમદ પેગંબરની પ્રથમ સ્ત્રી હતી. બાદશાહ જહાંગીરના આત્મચરિત્રમાં સલીમાના સદ્ગુણ, માનસિક શક્તિ અને તેણે પોતે આપેલા ઉચ્ચ શિક્ષણની ઘણી પ્રશંસા કરવામાં આવી છે.

૨૦૩-અસમત બેગમ

મિરઝા ગ્યાસઉદ્દીન મહમદની પત્ની હતી. મિરઝાના પિતા ઇરાનમાં ચઝદના વઝીરનો મોટો હોદ્દો ભોગવતા હતા. પણ પિતાના મૃત્યુથી પડતી દશા આવતાં એ પત્ની સહિત હિંદુસ્તાન આવ્યો હતો. સ્વદેશનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે પત્ની સગભા હતી. અને કંદહારમાં તેણે મહેર-ઉન્-નિસાને જન્મ આપ્યો કે જે પાછળથી નૂરજહાનને નામે પ્રસિદ્ધ થઈ. હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછી મિરઝા અકબર બાદશાહની સેવામાં રહ્યો અને પોતાની બુદ્ધિ અને ચાતુર્ય વડે મોટો અધિકાર પામીને ઇતમાદ-ઉદ્-દૌલાને નામે વિખ્યાત થયો.

અસમત બેગમમાં નામ પ્રમાણે ગુણ હતા અર્થાત્ તે પવિત્ર અને પતિવ્રતા બાધ હતી. પતિની દુર્દશાના સમયમાં એણે શાંતિથી દુઃખ સહન કર્યું હતું અને પોતાના મીઠા સ્વભાવથી એણે સંકટમાં પતિને ધૈર્યનો ત્યાગ કરવા નહોતો દીધો. જહાંગીર રાજ્યગાદીએ બેઠો અને નૂરજહાનને તેને રાજ્યપ્રબંધમાં પ્રત્યક્ષ સહાય આપવા માંડી, ત્યારે અસમત બેગમની અનુભવી સલાહ તેને ઘણી ઉપયોગી થઈ પડી હતી. અસમત બેગમ એક કેળવાયેલી અને ઉચ્ચ કુળની લલનાને છાજે એવા શોખ ધરાવનારી હતી. ‘અત્ર-ઇ-જહાંગીરી’ નામથી વખણાયેલું સુગંધીદાર અત્તર એણે જ શોધી કાઢ્યું હતું. જહાંગીરે એ અત્તરનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં છે, કે એ અત્તરનું એક ટીપું હાથમાં ઘસ્યું હોય તો આખી મહેરિલ મહેક મહેક થઈ રહે છે અને અસંખ્ય ગુલાબ કળીઓ એકદમ ખીલીને સુવાસ પ્રસરાવી રહી હોય એવો ભાસ થાય છે. સંસારના તાપથી દુઃખી થયેલા જીવોને એ અત્તરની સુગંધથી શાંતિ વળે છે. જહાંગીરે એ અત્તરથી પ્રસન્ન થઈને અસમત બેગમને માતીની એક માળા ભેટ આપી હતી.

ઠરેલ પુદ્ધિની હોવાથી અસમત બેગમ નૂજહાનને હમેશાં સાચી સલાહ આપતી. નૂજહાનની મહત્તા અને સફળતામાં અસમત બેગમનો ઘણો મોટો ભાગ હતો. એના સમકાલીન ઇતિહાસ લેખકો એનાં પુદ્ધિ, ડહાપણ અને દાનશીલતાનાં ઘણાં વખાણ કરી ગયા છે.

ઈ. સ. ૧૬૨૧ માં એ મરણ પામી હતી. એના પરલોક-ગમનથી એના વૃદ્ધ અને પ્રેમાળ પતિને ઘણોજ શોક થયો હતો. એ ધા એને વજ્ર સમાન લાગ્યો. રાજવંશી પુત્રી-જમાઈએ એને દિલાસો આપવાને ઘણાંયે પ્રયત્ન કર્યા પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. પત્નીના વિયોગથી ઝુરાઈ ઝુરાઈને એણે થોડાકજ માસમાં દેહ છોડ્યો. આગ્રામાં જમના નદીને કિનારે એની સુંદર કબર છે.

૨૦૪-મુબારક સ્વાતૂન

એ ઘણી સદાચારી અને વિરક્ત સન્નારી હતી. હિજરી સન ૧૦૦૦ માં તેણે શેખ ઇબ્રાહીમલાખની સાથે લગ્ન કર્યું હતું અને શેખ સાહેબ પાસેજ ધર્મોપદેશ લીધો હતો. ઇશ્વર-ભક્તિને લીધે તેણે ઘણી ઘણી સિદ્ધિઓ મેળવી હતી. તેણે અનેક ચમત્કારો કરેલા કહેવાય છે. તેના સદાચાર અને વિદ્વત્તાનું મુખ્ય પ્રમાણ એ છે કે, તેણે લાંબા સમય સુધી જહાંગીર બાદશાહને શિક્ષણ આપ્યું હતું.

૨૦૬-માનબાઈ અથવા શાહબેગમ

અ કબરે હિંદુ મુસલમાન એકતા સાધવાને માટે અનેક ઉપાયો યોજ્યા હતા. તેમાં રજપૂત રાજ્યો સાથે લગ્નવ્યવહાર બાંધવાની યુક્તિ મુખ્ય હતી. જે હિંદુઓ પાર્થિવ લાલચને વશ થઈ હિંદુ પણાતું અભિમાન છોડી ખુશીથી વિનંતીયને કન્યા આપવાને તૈયાર થયા, તેમને માટે અમને માન ઉત્પન્ન ન થાય તો તે સ્વાભાવિક છે; પરંતુ એમાં એ નિર્દોષ બાલિકાઓનો કાંઈ વાંક ન હતો. “દીકરી અને ગાય ન્યાં દોરે ત્યાં નય.” એ વિચારના વાતાવરણમાં ઊછરેલી એ કન્યાઓ મુસલમાન બાદશાહોને વરતી અને એક હિંદુ બાળાને છાજે એવી રીતે પતિની એકાગ્ર ભક્તિ કરતી.

માનબાઈ અંબરના રાજા ભગવાનદાસની કન્યા હતી. અકબરના મોટા શાહબંદા સલીમ સાથે તેનું લગ્ન થયું હતું. મોગલોએ હિંદુસ્તાનમાં આવીને હિંદુઓના ઘણા સિવાજ ગ્રહણ કર્યા હતા. બાળલગ્ન એમાંનો એક હતો. એમના સ્વદેશમાં છોકરાઓનાં લગ્ન મોટી વયે થતાં હતાં, પણ સલીમની વય લગ્ન સમયે કેવળ પંદર વર્ષનીજ હતી. માનબાઈની વય એના કરતાં ઘણીજ ઓછી હોવી જોઈએ. સારાસારનો વિવેક એનામાં એ કુમળી વયે ક્યાંથી હોય ?

ઈ. સ. ૧૫૮૫ માં ૧૩ મી ફેબ્રુઆરીએ ઘણી ધામધૂમ સાથે એનાં લગ્ન થયાં. બે કરોડ તનખા મહેરમાં કન્યાને મળ્યા. લગ્ન કાઝીઓની રૂબરૂ થયાં, પણ અમુક હિંદુ સંસ્કારો અને કુળાચાર પણ કરવામાં આવ્યા. રાજા ભગવાનદાસે પહેરામણીમાં સો હાથી, પુષ્કળ ઘોડા, હીરામણેક આદિ રત્નો, સોનાચાંદીનાં વાસણો વગેરે આપ્યું. જનૈયાને પણ એમના દરજ્જાને છાજતી પહેરામણી આપવામાં આવી. બાદશાહે એ લગ્ન પ્રસંગે ઘણોજ આનંદ મનાવ્યો અને પુષ્કળ પૈસો લૂંટાવ્યો. વરકન્યાની પાલખી ઉપર-

થી એણે છૂટે હાથે સોનું અને ઝવેરાત ઉછાળ્યું હતું.

સાધારણ રીતે રાજદ્વારી હેતુથી બંધાયેલા સંબંધ સુખી નીવડતા નથી. એ લગ્નો પ્રેમલગ્ન હોતાં નથી, પણ આ લગ્નમાં એવું ન બન્યું. માનબાઈ સ્વરૂપવતી, બુદ્ધિશાળી અને પતિની સેવા કરનારી હતી. એની પ્રકૃતિ બહુ સારી નહોતી. વંશપર-પરાથી ચાલતા આવેલા એક રોગને લીધે એનું મગજ બહુ પોચું હતું. જરા સરખી વાતમાં એ નિરાશ થઈ જતી અને કેટલીક વાર એની માનસિક દુર્બળતા ઘેલછાની હદે પહોંચતી. એમ છતાં પણ એ પતિના જીવનને આનંદ અને ઉત્સાહમય બનાવવા સદા પ્રયત્ન કરતી.

ઈ. સ. ૧૫૮૬માં એના ગર્ભથી જહાંગીર (જે એ સમયે શાહજહા સલીમ નામથી ઓળખાતો હતો)નું પ્રથમ સંતાન ઉત્પન્ન થયું. એ કન્યાનું નામ સુલતાન-ઉન્-નિસા પાડવામાં આવ્યું. એ કન્યા સાઠ વર્ષનું લાંબું આયુષ્ય ભોગવવા ભાગ્યશાળી નીવડી હતી. ઈ. સ. ૧૫૮૭ના ઓગસ્ટમાં શાહજહા પુશરૂ એના ગર્ભમાં લાહોર મુકામે જન્મ્યો. પુત્રજન્મથી માનબાઈની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો થયો અને ‘શાહજેગમ’ની ઉપાધિ એને આપવામાં આવી. ત્યાર પછી જહાંગીર પૂર્વના દેશોના રાજાઓની ફેશન પ્રમાણે અનેક બેગમો પરણ્યો. ઉપપત્નીઓનો તો પારજ નહોતો. આશરે ત્રણસો હતી; પરંતુ મહેર-ઉન્-નિસા ઉર્ફે નૂરજહાનને બાદ કરીએ તો બીજી બેગમો કરતાં માનબાઈ ઉપર જહાંગીરને વિશેષ પ્રેમ હતો. નૂરજહાનનું લગ્ન માનબાઈના મૃત્યુ પછી થયું, એટલે એના જીવનમાં એ પતિને સૌથી અધિક પ્રિય હતી.

સલીમ ઘણો વિલાસી યુવક હતો. રાજકાર્ય ચલાવવાને જે કુશળતા અને ઉચ્ચ ગુણો જોઈએ, તેનો પરિચય એણે મોટી વય સુધી નહોતો આપ્યો. આથી ભારતવર્ષમાં સામ્રાજ્યનો પાયો દૃઢ કરનાર અકબરને ઘણી ચિંતા રહેતી કે, “મારા પછી અયોગ્ય વારસ ગાદીએ બેસશે; મારો પરિશ્રમ નિષ્ફળ જશે.” પુશરૂ એ વખતે ૧૭ વર્ષનો નવજીવાન હતો. એ સુંદર ચિત્તાકર્ષક રીત-ભાતનો અને શુદ્ધ ચારિત્ર્યનો યુવક હતો. સાહિત્યનું તેમજ યુદ્ધકળાનું એને સાફ શિક્ષણ મળ્યું હતું. બાદશાહ અકબરનો એના ઉપર વિશેષ પ્રેમ હતો; એના માતામહ ભગવાનદાસ

અકબરના વિશેષ પ્રીતિપાત્ર હતા અને એનો સસરો મિરઝા અઝીઝ કોકા અકબરનો દૂધભાઈ હતો. એ બંને સગાઓની સહાયતાથી પિતાનો હક્ક ડુબાવીને, ગાદીવારસ બનવાના અભિલાષ તેના હૃદયમાં ઊછળવા લાગ્યા. પિતાની વિરુદ્ધના દળમાં એ દાખલ થયો અને ખુદી રીતે પિતાની નિંદા કરવાનું તેણે શરૂ કર્યું.

પતિવ્રતા શાહબેગમ માનબાઈને પુત્રની આ વર્તણૂક જરા પણ પસંદ પડી નહિ. તેણે વારંવાર પુત્રને ઠપકાના પત્રો લખ્યા અને સખત ભાષામાં જણાવ્યું કે, “સલીમના શત્રુઓ સાથેનો બધો સંબંધ છોડી દઈને તેણે તેનાજ પક્ષમાં રહેવું જોઈએ;” પણ રાજ-લોભ આગળ માતાની શિખામણ કાંઈજ ચાલી નહિ. આથી માનબાઈને ઘણુંજ લાગી આવ્યું. એણે જ્યારે જાણ્યું કે એનો ભાઈ માધોસિંહ પણ એના પતિની વિરુદ્ધના કાવતરામાં સામેલ છે, ત્યારે એના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. આ ઉપરાંત અનેક શોકોનાં સાલ તેને વીંધી નાખતાં હતાં. પતિનો સ્વભાવ, રાજ-કાજમાં બેદરકારી આદિથી પણ એ અસંતુષ્ટજ રહેતી હતી. એ બધા સંયોગોને લીધે કોમળ હૃદયની અને દુર્બળ મગજની એ અબળાના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. સંસાર એને દુઃખરૂપ લાગ્યો, જીવન નીરસ લાગ્યું. એણે આપઘાત કરવાનો સંકલ્પ કર્યો અને ઈ. સ. ૧૬૦૪ની ૧૬મી મેએ તેણે અદ્રીણ બાઈને જીવનનો અંત આણ્યો. સલીમ એ વખતે શિકારે ગયો હતો. પત્નીના મંદવાડના સમાચાર સાંભળીને એ દોડતો આવ્યો; પરંતુ એના પહોંચતા પહેલાં તે એનો પવિત્ર આત્મા આ નશ્વર ભૂમિમાંથી ચાલ્યો ગયો હતો. સલીમના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. એના પ્રેમનું પ્રથમ પાત્ર બનેલી, સદા એને સન્માર્ગમાં પ્રેરનારી, પતિ-પરાયણ પત્નીના વિરહથી એને ઘણુંજ દુઃખ થયું. ચાર દિવસ સુધી એણે અન્ન અને જળનો પણ ત્યાગ કર્યો. લવિષ્યમાં પણ એની વાત કાઠતાં એનું હૃદય ભરાઈ આવતું અને તે એને પૂર્ણ ખુદ્દિમતી, સ્વભાવમાં અને સદાચારમાં શ્રેષ્ઠ અને પોતાના પ્રત્યે અનન્ય ભક્તિ રાખનારી સ્ત્રી તરીકે વર્ણવતો.

બાદશાહની આજ્ઞાનુસાર પ્રયાગના એક ઉદ્યાનમાં એનો મકબરો બનાવવામાં આવ્યો. પાછળથી એ ઉદ્યાન ‘ખુશરૂ-બાગ’ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો.

૨૦૬-નૂરજહાન

ધા, બુદ્ધિ, અસાધારણ સૌંદર્ય, આદિ ગુણો વડે જે નારીએ મોગલોના રાજ્યની ચડતી કળામાં પોતાનો પૂરો પ્રભાવ જમાવ્યો હતો, તે નારીનું નામ નૂરજહાન હતું. નૂરજહાનનો અર્થ જગતની જ્યોતિ થાય છે. નૂરજહાન ખરેખર જહાંગીર બાદશાહની જીવનજ્યોતિ હતી. પ્રભુ વળતોવળત રંકને રાય બનાવીને પોતાની મહત્તા બતાવે છે. નૂરજહાનનું જીવન પણ પ્રભુની એવી અસાધારણ કરુણાનો નમૂનો છે; નહિ તો મરુભૂમિમાં જન્મેલી અનાથ બાલિકા દિલ્હીના અધીશ્વરનું જીવનસર્વસ્વ-ભારતના ભાગ્યની સાચી વિધાતા બનવાનું સ્વપ્ન પણ ક્યાંથી દેખી શકે ?

નૂરજહાનનું આખું જીવન એક રોમાંચક નવલકથા સમું છે.

નૂરજહાનનો પિતૃપક્ષ ઘણો ઉચ્ચ અને કુલીન હતો. એનો પિતામહ ખવાજ મહમદ શરીફ, ઇરાનના ખોરાસાન પ્રાંતના તાર્તારી સુલતાન બગલર બેગનો પ્રધાન હતો. એ બાદશાહના મૃત્યુ પછી તેના પુત્ર કઝાકખાનના સમયમાં પણ એણે પ્રધાનપદ ભોગવ્યું હતું. એ બાદશાહના મૃત્યુ પછી શાહ તહમાસ્પે એને ચઢદના વજીરના માનભર્યા હોદ્દા ઉપર નીમ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૫૭૭ માં ચઢદનગરમાંજ નૂરજહાનના એ ચશસ્ત્રી દાદાનું મૃત્યુ થયું. ત્યાર પછી એના કુટુંબની પડતી દશા આવી. એ વિપત્તિના સમયમાં નૂરજહાનના પિતાને દેશમાં હીન જીવન ગાળવું અસહ્ય થઈ પડ્યું. જે સ્થળે પૂર્ણ સમૃદ્ધિમાં જીવન ગાળેલું ત્યાં નિર્ધનતા અને કંગાળ દશામાં જીવન કેમ વ્યતીત થઈ શકે ? ભારતવર્ષમાં એ સમયે મુસલમાનોનું સામ્રાજ્ય સ્થપાઈ ચૂક્યું હતું અને ઇરાન, અફઘાનિસ્તાન, તુર્કસ્તાન આદિ દેશોના ઉમંગી અને બુદ્ધિમાન યુવકો કીર્તિ અને ધનની આશા-
૫૩૨

એ ભારતવર્ષમાં આવતા. મિરઝા ગ્યાસુદ્દીન મહંમદ, જે સાધારણ રીતે ગ્યાસ બેગ નામથી ઓળખાતો હતો; તે પણ પોતાની પતિવ્રતા પત્ની અસમત બાનુ અને એક કન્યા સહિત, મલિક મસુદ નામના વેપારીના કાફલાની સાથે ભારતવર્ષ આવવા નીકળ્યો. ગ્યાસ બેગની પત્ની એ સમયે સગભા હતી. એ વખતે ઇરાનથી ભારતવર્ષનો પ્રવાસ ઘણો લાંબો અને ભ્રમભર્યો હતો. રસ્તામાં ચોર અને લૂંટારૂનો ઘણો ભય હતો. મોટા કાફલાનો સંગાથ હોવા છતાં પણ અડધે રસ્તે આવતાં ગ્યાસ બેગની સંપત્તિમાંનો મોટો ભાગ ચોરાઈ ગયો. એનાં ખચ્ચરો પણ લૂંટાઈ ગયાં. કેવળ બેજ ખચ્ચર એની પાસે રહ્યાં. એની સાથે એ કંદહાર આવ્યો. ત્યાં આગળ તેની પત્નીએ એક સુંદર બાલિકાને જન્મ આપ્યો. (ઇ. સ. ૧૫૭૭.) એક વખત હિંદના મોટા રાજ્યને પોતાની આજ્ઞાનુસાર ચલાવનાર એ બાળકીના જન્મ સમયે તેની પાસે દાઇ પણ નહોતી. કરુણામયી કુદ-રતેજ માતા અને કન્યા બન્નેના જીવનું રક્ષણ કયું. એકાએક સર્વશ્રેષ્ઠ પદ ભોગવવાને ભાગ્યશાળી થનાર સ્ત્રીપુરુષોનાં બાહ્ય-જીવન માટે ચમત્કારની કથાઓ આપણા દેશમાં ઘણી પ્રચલિત છે. નૂરજહાનના સંબંધમાં પણ એવી એક કથા છે કે, મુસાફરીમાં બહુજ નિર્ધન સ્થિતિમાં આવી પડ્યાથી અને એવી કુમળી બાલિકા સાથે પ્રવાસ કરવો અગવડ ભરેલો હોવાથી, એના પિતા-એ ઝાડના પાંદડામાં વીંટીને એને રસ્તામાં મૂકી દીધી હતી; અને તેનું રક્ષણ કરવાને ગદ્ગદિત કંઠથી પ્રભુની પ્રાર્થના કરી હતી. બાલિકાને આ પ્રમાણે પ્રભુને ભરોસે છોડીને માતપિતા આગળ ચાલ્યાં, પણ થોડી વાર પછી માતાના સ્નેહાળ હૃદયથી પુત્રીને એ પ્રમાણેનો ત્યાગ સહન થઈ શક્યો નહિ. એ ઘોડા ઉપરથી નીચે ઊતરીને વિલાપ કરવા લાગી અને જે વૃક્ષ નીચે બાલિકા નૂરજહાનને મૂકી હતી તે તરફ દોડવા લાગી. તાજી સુવાવડી અબળા કેટલું દોડી શકે? થોડી વારમાંજ એ થાકી ગઈ અને પૃથ્વી ઉપર પડી ગઈ. તેના પતિએ તેને શુદ્ધિમાં આણવાના ઉપાય કર્યા અને તેના ગિરજા હૃદયને ઘણું આશ્વાસન આપ્યું.

પણ પોતાના સંતાનને નિરાધાર અવસ્થામાં છોડીને જવાનું સાહસ નિર્દયમાં નિર્દય માતાથી પણ ન થઈ શકે, તો અસમત બેગમ જેવી કુલીન અને સુશીલ માતા પાસેથી તો એ આશા

રખાયજ કેમ ? એણે તો પુત્રીને પોતાની પાસે લાવી આપવાનો પતિને આગ્રહ કર્યો. ગ્યાસ બેગ લાચાર બનીને પુત્રીને પાછી લાવવા સારૂ પાછળ ગયો, તો એણે એક ચમત્કાર જોયો. એક મોટો ભયંકર કાળો સાપ છોકરીની આસપાસ વીંટાઈને બેઠો હતો. એને જોતાંવારજ ગ્યાસ જેવા વીર પુરુષથી પણ ખૂબ પડાઈ ગઈ અને બાલિકાને બચાવવા તે આગળ ગયો. તેની ખૂમથી સાપ બીને પાસેના દરમાં પેસી ગયો. પછી ગ્યાસ બેગે પુત્રીને ઊંચકી લીધી અને દોડતો દોડતો જઈને પોતાની સ્ત્રીના ખોળામાં તેને સોંપી. પુત્રીને લેટતાં તથા તેના અણધાર્યા બચાવનું વર્ણન પતિના મુખે સાંભળતાં અસમત બાનુના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. એને ખાતરી થઈ કે આ બાલિકાનો ભવિષ્યમાં જરૂર ભાગ્યોદય થવાનો છે. આ ખાનદાન કુટુંબની આવી દુર્દશા જોઈને મલિક મસુદ નામનો વેપારી એમની સાથે હતો, તેને દયા આવી. તેણે ગ્યાસ બેગને પૈસા તથા ખોરાકની મદદ કરી. પ્રવાસમાં ઘણા દિવસ સાથે રહ્યાથી એ વેપારીને ગ્યાસ બેગના અનેક સફળુણોનો પરિચય મળ્યો અને બન્ને વચ્ચે મિત્રતા બંધાઈ. ગ્યાસ બેગ એજ વેપારી મલિક મસુદની સાથે કૃતેહપુર સિંકી પહોંચ્યો. અકબર બાદશાહે વેપારીને કહ્યું: “ આ વર્ષે તમે હર સાલના જેવી સારી લેટસોગાદ નથી લાવ્યા. ” મલિક મસુદે હસીને કહ્યું: “ જહાં-પનાહ ! આ વર્ષે હું હજૂરને માટે નિર્જીવ લેટ નથી લાવ્યો, પણ એક એવી કિંમતી સજીવ લેટ લાવ્યો છું કે, જેનો જોટો ધરાન કે તુરાનમાં મળવાનો નથી. ”

એમ કહીને તેણે ગ્યાસ બેગને બાદશાહની સેવામાં રજૂ કર્યો, તથા એના ઉચ્ચ કુળ, વિદ્યા અને સફળુણનો પરિચય કરાવ્યો. બાદશાહે પ્રસન્ન થઈને તરતજ તેને પોતાની સેવામાં રાખ્યો.

ગ્યાસબેગ ખરેખર પ્રશંસાને પાત્રજ પુરુષ હતો. એ ઘણો વિદ્વાન અને સાહિત્ય વિલાસી હતો. પત્ર લખવાની કળામાં એ વિશેષ કુશળ હતો. એના પત્રો તેમજ એનો વાર્તાલાપ સામા માણસને આનંદ પમાડે એવાં હતાં. આત્મસંયમના ગુણ માટે પણ એ પ્રસિદ્ધ હતો. હાથ નીચેનાં માણસો પાસેથી કેવી રીતે કામ લેવું એ એને સારી પેઠે આવડતું હતું. સેવકો સાથે પણ હુમેશાં માનપૂર્વકને મીઠાશથી બોલતો. ગાળ તો એના મુખમાંથી કદી નીકળતીજ નહિ. કદી કોઈ નોકરને મારતો નહિ કે હાથ-

પગ પણ બાંધતો નહિ. વ્યવસ્થા તથા નિયમપૂર્વક ખરા દિલથી કામ કરવાનો એને ઘણો શોખ હતો. પોતાના સ્વામીની સેવા સાચા મનથી કરતો. એની રહેણીકરણી એક સંસ્કારી માણસ-ને છાજે એવી સુંદર હતી. જુવાન હતો અને દેશ છોડીને હબરો ગાઉ દૂર આવ્યો હતો, એટલે સત્તા અને ધનનો લોભ એનામાં અધિક પ્રમાણમાં હતો. એ લોભને વશ થઈને લાંચ પણ લેતો; એજ એનામાં એક માત્ર દોષ હતો.

નૂરજહાનના સ્વભાવને ખરોખર ઓળખી શકવા સાડ અમે એના પિતાનો જરાક વિસ્તારથી પરિચય આપ્યો છે. એની માતા અસમત બાનુના જીવનનો પરિચય પણ આગળ જુદા ચરિત્ર-માં આપી ચૂક્યા છીએ.

ગ્યાસ બેગને પ્રારંભમાં મિરઝાની ઉપાધિ મળી. ત્યાર પછી એની પ્રતિષ્ઠા અને દરજ્જો દિનપ્રતિદિન વધતાંજ ગયાં. ઇ. સ. ૧૫૯૫ માં એને ૩૦૦ ઘોડેસવારનો મનસબ મળ્યો અને કાબૂલ-ના દીવાનનો માનભર્યો હોદ્દો મળ્યો.

આ અરસામાં ગ્યાસની લાડકી કન્યા મોટી થતી જતી હતી. એના સ્વરૂપને અનુસરીને એતું નામ ‘મહેર-ઉન્-નિસા’ ‘સ્ત્રી-જાતિનો ચંદ્ર’ પાડવામાં આવ્યું હતું. એતું રૂપલાવણ્ય અઘૌ-કિક હતું. સુકુમાર અંગ, ગોળ ચહેરો, વિશાળ લલાટ, કમળ-નયન અને બિડાયલા હોઠ એ એના સૌંદર્યનાં ખાસ લક્ષણ હતાં. પંદર વર્ષની થતાં થતાંમાં તે પૂર્ણિમાના ચંદ્રની પેઠે એતું રૂપ-લાવણ્ય ખીલી ઊઠ્યું અને એની અમૃતધારા ચારે તરફ વરસવા લાગી. એ સમયમાં એના જેવી સુંદર બાળા આખા ભારતવર્ષમાં કે આસપાસના ઇસ્લામી દેશોમાં નહોતી એમ કહીએ તો તે અતિશયોકિત ભરેલું નહિ કહેવાય. કેવળ દેહના સૌંદર્યથીજ તે વિભૂષિત નહોતી. માતાપિતાએ બહુ કાળજીપૂર્વક તેને શિક્ષણ આપ્યું હતું. ફારસી સાહિત્યમાં એ પ્રવીણ હતી. એ ભાષામાં સુંદર, રસિક અને ભાવમયી કવિતા લખતી. સભ્યતા, સારી રીતભાત, મીઠો સ્વભાવ એ તો એના સ્વભાવના ખાસ ગુણ હતા. એતું સંગીત, ચિત્રકળા : અને ગૃહવ્યવસ્થા આદિનું જ્ઞાન એ સમયની સ્ત્રીઓ કરતાં ઘણા ઊંચા પ્રકારનું હતું. પોશાક અને ઘરની સજ્જવટમાં દરરોજ નવી નવી અને સુંદર ફેશનો એની કદપનામાં સ્ફૂરી આવતી. ઘોડેસવાર થતાં તથા શસ્ત્ર ચલાવતાં

પણ એને સારી રીતે આવડતું હતું. નિયમિત રીતે કસરત કર્યાથી એનું આરોગ્ય પણ બહુ સારું હતું. આટલા બધા ગુણોથી યુક્ત હોવા છતાં તેના હૃદયમાં કોમળતા અને ગરીબો પ્રત્યે દયાનો ગુણ પણ હતો. એ અસાધારણ સૌંદર્ય અને સદ્ગુણસંપન્ન બાળાને પરણવાને અનેક અમીરઉમરાવ તૈયાર થાય એમાં આશ્ચર્યજનું શું ?

મહેર-ઉન્-નસાએ સત્તરમા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો. એજ સમયે એના પિતાએ એને યોગ્ય એક યુવક શોધી કાઢ્યો. એનું નામ અલીકુલી ઇસ્તજલુ હતું. એ પણ ઇરાનનિવાસી હતો અને ભાગ્યેદાય થવાની અલિલાષામાં હિંદુસ્તાન આવ્યો હતો. ઇરાનમાં એ ત્યાંના બાદશાહનો સફરચી અર્થાત્ ભોજનની વ્યવસ્થા રાખનાર હતો. ઇરાનના બાદશાહના મૃત્યુ પછી એ કંદહારને માગે મુલતાન આવ્યો હતો અને અબદુરરહિમ ખાનખાનાના સૈન્યમાં જોડાયો હતો. ખાનખાના સિંધના ઠકાનગરને જીતવા સારૂ જઈ રહ્યો હતો. એ યુદ્ધમાં અલીકુલીખાંએ અસાધારણ વીરતા, સાહસ અને કાર્યકૃશળતા બતાવી. ખાનખાના એના ઉપર ઘણો પ્રસન્ન થયો અને બાદશાહ ઉપરના પત્રોમાં એ નવ-યુવકની સેવાની ઘણી પ્રશંસા કરી. આથી બાદશાહે તેને મનસ-બહાર બનાવ્યો. યુદ્ધ સમાપ્ત થયા પછી ખાનખાના તેને પોતાની સાથે લાહોર લઈ ગયો અને ત્યાં મોટા મોટા સરદારો તથા અમલદારો સાથે તેની મુલાકાત કરાવી. (ઇ. સ. ૧૫૮૪) ગયાસ બેગને આ યુવકની કદર કરતાં વાર લાગી નહિ. તેણે પોતાની વિદુષી અને પરમ સુંદરી કન્યાનું દાન એ વીર યુવકને કરાવ્યું. એ લગ્ન પછી થોડાકજ સમયમાં શાહજહા સલીમની સેનામાં એની નિમણૂક થઈ. શાહજહા સલીમ એ વખતે મેવાડનો વિજય કરવાને નીકળ્યો હતો. એક સમયે જંગલમાં એ લોકોનો પડાવ હતો ત્યાં આગળ એક વિકરાળ વાઘના સમાચાર આવ્યા. એ વાઘે આસપાસનાં ગામડાંનાં ઘણાં ઢોર મારી નાખ્યાં હતાં અને કેટલાંક માણસોનો પણ તેણે સંહાર કર્યો હતો. એ વાઘનો શિકાર કરવાને સલીમ જાતે નીકળ્યો. તેની સાથે તેના મુખ્ય મુખ્ય સરદાર હતા. અલીકુલી પણ તેની સાથે હતો. એ ટુકડીએ વાઘને કેટલાક માઈલ સુધી નસાડીને એક રાઢીમાં પ્રવેશ કરાવ્યો અને પછી ચારે તરફથી એને ઘેરી લીધો. વાઘ પણ હવે ગર્જના કરતો સામે આવવા લાગ્યો. બાદશાહે હવે પોતાના સાથીઓ-

ને તેના ઉપર આક્રમણ કરવાને આજ્ઞા આપી. અનેક સરદારે શસ્ત્ર સહિત આગળ ધસ્યા. એ વખતે અલી કુલીખાંએ આગળ આવીને પોતાનું પરાક્રમ બતાવવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું: “હથિયાર સહિત શેર (વાઘ) ના ઉપર હુમલો કરવો એમાં બહાદુરી નથી. નિઃશસ્ત્ર પશુની સાથે સશસ્ત્ર મનુષ્ય લડે તેમાં એની વીરતા શેની? ઈશ્વરે બંનેને અવયવ આપ્યા છે, મનુષ્યમાં વધારામાં બુદ્ધિ છે. એ બુદ્ધિ અને બાહુ બંનેના બળ વડે વગર હથિયારે જીતવરને મારે ત્યારેજ એની બહાદુરી કહેવાય.” એ પ્રમાણે વાઘની સાથે મહાયુદ્ધ કરવાનું સાહસ કેઈનું ચાલ્યું નહિ. આખરે અલીકુલીએ પોતાના વિચારની સત્યતા સાબિત કરવા માટે બાલી હાથે આગળ પ્રયાણ કર્યું. મૃત્યુમુખમાં જતાં એના ઘણા હિતસ્વીઓએ તેને રોક્યો; પણ એ સાહસિક યુવક એમની સલાહને ધ્યાનમાં ન લેતાં આગળ વધ્યો અને જોતજોતમાં વિકરાળ વાઘની પાસે પહોંચ્યો. વાઘ ગર્જના કરીને એના ઉપર દૂધો. અલી-કુલીએ તેના બંને પાંખ જોરથી પકડી લીધા. ઘણાં લાંબા સમય સુધી બંને વચ્ચે ભયંકર મહાયુદ્ધ ચાલ્યું, સાહસિક યુવકને પણ ઘણા ઘા લાગ્યા; પરંતુ આખરે વિજય એનોજ થયો. કાળા માથાના માનવીને હાથે આળા વનને ત્રાસ પમાડનાર વનરાજનો અંત આવ્યો; આ દૃશ્ય જોઈને શાહજહાં સલીમ અને તેના સાથીઓ ઘણુંજ વિસ્મય પામી ગયા. શાહજહાંએ પ્રસન્ન થઈને એ દિવસથી એને ‘શેર-આફકન’ (વાઘને પછાડનાર) ની ઉપાધિ આપી. એજ નામથી ભવિષ્યમાં મહેર-ઉન્-નિસાનો પતિ પ્રસિદ્ધ થયો. એ યુદ્ધમાં તો એ સલીમની સાથે રહ્યો, પણ પાછળથી બાપ દીકરા વચ્ચે ઊંચાં મન થતાં, એણે અકબરનો પક્ષ લીધો.

જહાંગીર જ્યારે ગાદીએ આવ્યો, ત્યારે તેણે શેર આફકનનો અપરાધ માફ કર્યો તથા તેને બંગાળાનો સૂબો બનાવીને મોકલ્યો. વર્ધમાન જિલ્લામાં તેને જાંગીર બક્ષવામાં આવી. મહેર-ઉન્-નિસા હવે એક સામંતની પત્ની બની. એ જીવાન દંપતીનો સંસાર ઘણા સુખમાં વ્યતીત થવા લાગ્યો.

બંગાળામાં એ સમયે રાજદ્રોહ અને પ્રપંચ ફેલાઈ રહ્યો હતો. બાદશાહ જહાંગીરને શેર આફકનના શત્રુઓએ ખોટી ખબર મોકલી કે, વર્ધમાનનો એ સૂબો તમારી વિરુદ્ધ કાવતરું રચી રહ્યો છે. સલીમ એ વાતને ખરી માનીને કુતુબુદ્દીનખાન નામના

પોતાના એક પ્રિય દૂધભાઈ અને વિશ્વાસુ સરદારને વર્ધમાન મોકલ્યો અને આજ્ઞા આપી કે, “શેર આફકનને રાજધાનીમાં લઈ આવો અને સીધી રીતે ન આવે અને તમારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે તો ઘટતી સજા કરજો.” ૧૬૦૭માં કુતુબુદ્દીન વર્ધમાન પહોંચ્યો અને શેર આફકનને પોતાની મુલાકાતે બોલાવ્યો. એનો વિચાર એને એકલો બોલાવીને પકડી લેવાનો હતો. ૩૦ મી મેને દિવસે શેર આફકન બે સવારે સહિત કુતુબુદ્દીનને મળવા સારૂ ગયો. એ તંબૂમાં દાખલ થયો એટલે કુતુબુદ્દીને પોતાના સૈનિકોને તેને ઘેરી લેવાની આજ્ઞા આપી. પોતાની સાથે આ પ્રમાણે દગો થતો જોયાથી એ વીર ઈરાનીનું લોહી ઊકળી આવ્યું. એણે કુતુબને પૂછ્યું: “તમે આ શું કરી રહ્યા છો?”

કુતુબ આગળ આવીને ખુલાસો કરવા ગયો પણ શેર આફકનનો પિત્તો ઊકળવાજ લાગ્યો, એનો સ્વભાવ હવે કાબૂમાં રહ્યો ન હતો. એણે પોતાની તલવાર મ્યાનમાંથી ખેંચી અને કુતુબુદ્દીનના ઉપર પ્રહાર કર્યો. તલવારના ઘાથી કુતુબુદ્દીનનાં આંતરડાં બહાર નીકળી આવ્યાં, પણ એ વીર તેને હાથમાં પકડી રહ્યો અને પોતાના માણસોને શેર આફકનને પૂરો કરવાની આજ્ઞા આપી. એ આજ્ઞા મળતાં પહેલાંજ, અમ્બાખાન નામના એક કાશ્મીરી સૈનિકે શેર આફકનના માથામાં ઘા કર્યો હતો. થોડી વારમાં તો એકલા શેર ઉપર ચારે તરફથી સિપાઈઓ ઘસી આવ્યા અને તેમણે કૂરતાથી એના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા. શેર આફકન મરતાં મરતાં પણ અનેકના પ્રાણ લેતો ગયો. અમ્બાખાન એજ ક્ષણે મરણ પામ્યો અને કુતુબુદ્દીને પણ બાર કલાકમાં પ્રાણ લ્યજ્યો. આ પ્રમાણે મહેર-ઉન-નિસાના વીર પતિનો યુવાવસ્થામાંજ અંત આવ્યો. અંત સમયે પણ તેણે જે વીરતા બતાવી હતી તેની ઇતિહાસકારોએ ઘણી પ્રશંસા કરી છે અને લખ્યું છે છે કે, એને મારીને શત્રુઓએ પોતાની કીર્તિ વધારી નથી પણ ઊલટી બદનામીજ લીધી છે.

શેર આફકન (જેને લોકોએ શેર અફગાન નામથી વર્ણવ્યો છે)ના મૃત્યુનું આ સાચું વૃત્તાંત છે; પણ મુસલમાન લેખકો અને તેમને અનુસરીને નાટકો અને નવલકથા લખનારાઓએ એના મૃત્યુને માટે અનેક કલ્પનાઓ કરી છે. (અમે પણ પ્રથમ આવૃત્તિમાં એજ કલ્પનામિશ્ર વૃત્તાંતોના આધારે નૂજહાનનું ચરિત્ર

આલેખ્યું હતું.) એમ મનાતું આવ્યું હતું કે, કૌમારાવસ્થામાંજ મહેર-ઉન્-નિસા અને શાહબદા સલીમને એક બીજાનાં દર્શન કરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો હતો. પ્રથમ દર્શનેજ બંને તરણીમાં પ્રેમ બંધાયો હતો. સલીમને તેની સાથે લગ્ન કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ હતી. ચતુર સમ્રાટ અકબરને એ વાતની ખબર મળતાં તથા શાહબદાના મનનો અભિલાષ જાણતાં વાર લાગી નહિ. તેણે મહેરના પિતાને કહીને અલીકુલી સાથે તેનું લગ્ન કરાવી દીધું. મહેર આ પ્રમાણે બીજાની થઈ, તોપણ એનું ચિત્ત સલીમ ઉપરજ ચોંટ્યું હતું અને શાહબદા એક ક્ષણ પણ એને વીસરી શક્યો નહોતો. મહેરને પોતાની કેવી રીતે બનાવવી એ વિચારમાં એને શાંતિથી નિદ્રા પણ નહોતી આવતી. પિતાની હયાતીમાં એનો લાગ ફાંચ્યો નહિ, પણ ગાદી ઉપર આવતાં બનતી ત્વરાએ તેણે યુક્તિ પ્રયુક્તિ વાપરીને શેર આફકનનું કાસળ કઢાવ્યું. મહેર-ઉન્-નિસાએ પ્રથમ તો પોતાના પતિનું ખૂન કરવા માટે જહાંગીર પ્રત્યે ઘણો તિરસ્કાર બતાવ્યો, પણ આખરે સ્ત્રીજાતિની હુર્બળતાને વશ થઈ, અધિકારલોભથી ચાર વર્ષ બાદ તે જહાંગીરની બેગમ બની; પરંતુ આ કથાને જહાંગીરના સમયમા લખાયેલા કેાઈ ઇતિહાસથી પુષ્ટિ મળતી નથી. એ બધી કથા પાછલા લેખકોએ મારેલા ઠંડા પહોરનાં ગપ્પાં છે. જહાંગીર અને નૂરજહાનના વિપક્ષીઓના હાથે લખાયેલાં વૃત્તાંતમાં પણ જહાંગીર અને નૂરજહાનનાં લગ્ન પહેલાંના પ્રેમની તથા જહાંગીરે તેના પતિનું ખૂન કરાવ્યાની હકીકત નથી. એ લોકો બાદશાહ અને બેગમની વિરુદ્ધ કાનના કીડા ખરી પડે એવી નિંદાની કહાણીઓ લખતાં સંકોચ્યા નથી, તો પછી આવા મોટા બનાવ ઉપર ઢાંકપિછોડો કરે એ અસંભવિત હતું.

વળી એ પણ વિચારવા જેવું છે કે, મિરઝા ગ્યાસ બેગ એક કુલીન મુસ્લિમ હતો. એના બાપદાદા સારા અધિકાર ભોગવી ચૂક્યા હતા. એક ખાનદાન મનુષ્યમાં છાજે એવા બધા ગુણો એનામાં હતા. અકબરના સમયમાં પણ એ પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિ ગણાતો. મહેરના રૂપ અને ગુણ મોગલ અંતઃપુરની શોભામાં વૃદ્ધિ કરે એવા હતા, તો પછી એવી સુકુમારી સાથેના પોતાના શાહબદાના પ્રણયમાં અકબર વિઘ્ન નાખે એવું માનવાને કાંઈજ કારણ નથી. અકબરના સમયમાંજ શાહબદાએ અનેક લગ્ન કર્યાં હતાં,

તેમાં અકબરે વાંધો ન લીધો અને મહેર-ઉન્-નિસાની સાથે લગ્ન કરતાંજ શાહજહાને અટકાવ્યો એ વાત માનતાં જરાક સંકેત્યાલું પડે છે. શેર આફઝનના મૃત્યુમાં જહાંગીરનો હાથ હતો. વળી જહાંગીરે એ મૃત્યુ બાણી જેઇને મહેરને પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્દેશથી કરાવ્યું હતું, એમ માન્યાથી નૂરજહાનના ચરિત્રમાં મોટું કલંક લાગે છે કે, એ આખરે પોતાના પતિની હત્યા કરનારાનેજ વરી અને તેનેજ પોતાનું સર્વસ્વ ગણવા લાગી; પરંતુ સફલાગ્યે હાલમાં એક હિંદુ ઇતિહાસવેત્તા અધ્યાપક વેણીપ્રસાદે ફારસી અને અંગ્રેજી ભાષામાં જહાંગીરને લગતા લખાવલા દરેક અંથનો અભ્યાસ કરીને, મજબૂત પ્રમાણ સહિત જહાંગીર અને મહેર-ઉન્-નિસાના કલંકને ધોઇ નાખ્યાં છે. અસ્તુ ! હવે એ વિવાદગ્રસ્ત વિષય ઉપર વધારે વિવેચન ન કરતાં આપણે શેર આફઝનની વિધવા મહેર-ઉન્-નિસાની ખબર લઈએ. પતિનું આવી રીતે દગાથી મૃત્યુ થયું, તેથી એના હૃદયને ઘણો તીવ્ર આઘાત લાગ્યો. પેલી તરફ બાદશાહ જહાંગીરને કુતુબના મૃત્યુથી અસાધારણ શોક થયો; કેમકે કુતુબુદ્દીન બાદશાહ ઉપર બહુજ પ્રેમ રાખતો હતો અને નિઃસ્વાર્થ ભાવથી તેની સેવા બજાવતો હતો. કુતુબને મારનાર શેર આફઝન ઉપર તેણે ઘણા નિઃશ્વાસ નાખ્યા. એ જીવતો હોત તો જહાંગીર એની દુર્દશા કરત અને સખતમાં સખત સજા દેત એમાં પણ સંદેહ નથી; પરંતુ શેર આફઝન તો વીર ગતિ પામીને પહેલેથીજ એવા સામ્રાજ્યમાં પહોંચી ગયો હતો, કે જ્યાં ભલભલા બાદશાહની સત્તા નથી ચાલતી. જહાંગીર એટલો બધો નીચ પણ નહોતો કે પતિના દોષ ખાતર પત્નીની દુર્દશા કરે. જહાંગીરની આજ્ઞાથી શેર આફઝનની વિધવા મહેર-ઉન્-નિસા અને તેની એકની એક પુત્રી લાડલી બેગમને આજ્ઞા—એને પિયેર આણવામાં આવ્યાં. મહેરનો પિતા ગ્યાસ બેગ એ સમયે ઇતિમાદ-ઉફ્ફ-દોલાનો માનવતો ખિતાબ અને મોટો અધિકાર ધરાવતો હતો. મહેરે આવીને પિતાને ઘેર આશ્રય લીધો. થોડા સમય પછી મહેરની નિમણૂક સુલતાન સલીમા બેગમની સેવામાં કરવામાં આવી. ઇ. સ. ૧૬૧૧ ના માર્ચ માસમાં એટલે કે મહેરના વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયાને ચાર વર્ષ બાદ અકબરે સ્થાપેલા નવરોઝના બહારમાં જહાંગીર અને મહેરની સુલાકાત થઈ. મહેર-ઉન્-નિસાની ઉંમર એ

સમયે ૩૪ વર્ષની હતી, તોપણ એના સૌંદર્યમાં ન્યૂનતા આવી નહોતી. જહાંગીર એના મોહપાશમાં એજ સમયે ફસાયો. મહેરના ખાલી પડેલા હૃદયમાં જહાંગીરે સ્થાન મેળવ્યું. મુસલમાનોના ધર્મ અનુસાર વિધવાને ફરીથી લગ્ન કરીને પોતાનો સંસાર સુખી બનાવવાની આજ્ઞા હોવાથી મહેર-ઉન્-નિસાએ જહાંગીરની પ્રેમયાચનાનો સ્વીકાર કર્યો અને ઈ. સ. ૧૬૧૧ માં બન્નેનાં લગ્ન થયાં. અરણ્યના એકાંતવાસમાં જન્મેલી આ બાલિકા આજે ભાગ્યદેવીની કૃપાથી ભારતેશ્વરી બની. જહાંગીર, એને પ્રાપ્ત કર્યાથી પોતાના જીવનને ધન્ય માનવા લાગ્યો. નૂરજહાને પોતાની વિદ્યા, ચાતુર્ય, સ્વભાવની મધુરતા અને અસાધારણ સૌંદર્ય-અધુ જહાંગીરને સમર્પણ કર્યું. તનમનથી એ પતિને પ્રસન્ન કરવામાં લીન થઈ. એને લીધે એણે પ્રથમ પતિના હૃદય-રાજ્ય ઉપર અને પછી ભારતના સામ્રાજ્ય ઉપર ધીમે ધીમે પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો. જહાંગીરે પ્રેમથી એને ‘નૂરજહાન’ નામ આપ્યું. ઈ. સ. ૧૬૧૩ માં સુલતાન સલીમા બેગમના પર-લોક ગમન પછી એને ‘પાદશાહ બેગમ’ ની ઉપાધિ મળી અને આખા રાજ્યમાં તથા રાજમહેલમાં સર્વ સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ પદ અને અધિકાર એનાં ગણાવા લાગ્યાં.

દિલ્હીશ્વરની માનીતી બેગમ થયા પછી એણે પોતાનો સમય વૃથા ગુમાવ્યો નથી. કુદરતે તેનેજ ગુણોની બક્ષિસ આપી હતી, અથવા જે ગુણોનો વિકાસ મિરઝા ગ્યાસ બેગ અને અસમત બાનુ જેવાં સુશિક્ષિત માતૃપિતાના સહવાસ અને બોધથી થયો હતો, તેનો ઉપયોગ હવે નૂરજહાને કરવા માંડ્યો.

અરબી અને ફારસી ભાષાના સાહિત્યનો એનો અભ્યાસ ઘણો જિંદો હતો. ‘મખશી’ ગ્રન્થ નામથી એણે ફારસી ભાષામાં ઘણી કવિતા રચી છે. સંગીતમાં પણ એ વિશેષ પ્રવીણ હતી. ફારસી ભાષામાં એ પ્રસંગને અનુસરતી શીઘ્ર કવિતા પણ રચીને ગાઈ શકતી. જહાંગીરના હૃદય ઉપર અધિકાર જમાવવામાં તેને આ ગુણો વિશેષ સહાયબૂત થઈ પડ્યા હતા.

ભારત, ગૂંથણ, સીવણ તથા પાકશાસ્ત્રમાં પણ એ અસાધારણ પ્રવીણ હતી. પોતાની બુદ્ધિથી પોશાકમાં નવી નવી તરેહો શોધી કાઢતી. પેશવાજની દુદામી, પાંચતોલિયા, બાદલા કિનારી અને ફર્શ-ઈ-ચંદની (ચંદનના રંગની શેતરંજી) વગેરે અનેક

વસ્તુઓ એની ફળદ્રૂપ કલ્પનાનાં પરિણામ હતાં.

નવા નવા નમૂનાના ચિત્રવિચિત્ર અલંકારો પણ નૂરજહાને દાખલ કર્યા હતા. પગ સુધી લાંબો ઝલ્લો જે લખનૌ શહેરની સારા ઘરની સ્ત્રીઓ પહેરતી, એ એતુજ અનુકરણ હતું. એનાજ નામ ઉપરથી એક પ્રકારનું ‘આંગિયું’ સ્ત્રીઓમાં પ્રચલિત થયું હતું. નૂરજહાન સમજતી હતી કે પોતે, હિંદુ અને મુસલમાન બન્નેની મહારાણી છે, તેથી કોઈ કોઈ વખત હિંદુઓનો પોશાક-ઘાઘરો અને ઝોઢણી ધારણ કરતાં પણ સંકોચાતી નહિ.

જગતમાં કોઈ પણ સ્ત્રી અદેખાઈ કરી શકે એવા મહાન પદ્ધતિ પહોંચી હતી, છતાં નૂરજહાન ઘરનું કામ કરવામાં શરમ નહોતી સમજતી. રસોઈની કળામાં એ વિશેષ કુશળ હતી. પોતાને હાથે રોજ નવા નવા સ્વાદિષ્ટ પદાર્થો બનાવીને બાદશાહને જમાડતી. લોજન બનાવવામાં એના કરતાં અધિક કુશળ સ્ત્રી એ સમયમાં બીજી કોઈ નહોતી. કેવળ સુંદર લોજન બનાવીનેજ સતોષ માનતી નહિ; ગમે તેવું સ્વાદિષ્ટ લોજન હોય, પણ જમવાનું સ્થાન સ્વચ્છ ન હોય, લોજન વ્યવસ્થાસર ગોઠવાયું ન હોય તો ચિત્ત પ્રસન્ન થતું નથી. નૂરજહાન ‘દસ્તરખાન’ ને નવી નવી રીતે સજાવતી. લોજનની વાનીઓને સુંદર પુષ્પના આકારમાં બનાવીને ગોઠવતી. એ પદ્ધતિ તો એણેજ શોધી કાઢી હતી. જે કોઈ એ જોતું તે સામ્રાજીની કલ્પનાશક્તિની પ્રશંસા કર્યા વગર રહેતું નહિ. ધરાનના નાદીરશાહે પણ પાછલા જમાનામાં લોજનને ફૂલના રૂપમાં બનાવવા અને ગોઠવવાની એ પદ્ધતિ જોઈને આશ્ચર્ય અને આનંદ પ્રગટ કર્યો હતો. એ બધા ઉપરથી એની સૌંદર્યની કલ્પના કેવી હશે, તેનું અનુમાન થઈ શકે છે.

શિલ્પકળાનો પણ તેને ઘણો શોખ હતો. તેણે અનેક બાગ, મહેલ અને બીજી ઇમારતો બંધાવી હતી. જહાંગીર લખે છે કે, “એ વખતમાં એવું શહેર નહોતું કે જ્યાં નૂરજહાનની કીર્તિ માથું ઊંચું ન કરી રહી હોય!” નૂરસરાઈ બંધાવીને એણે મુસાફરોને મોટી સગવડ કરી આપી હતી. કાશ્મીરમાં જેલમ નદીને કિનારે શીતળ છાયાવાળાં વૃક્ષોનો ‘નૂર-આફશાન’ નામનો બાગ અને લાહોરમાં ‘શાલિમાર’ બાગ એનાજ ખર્ચે બન્યા હતા.

કેવળ સ્ત્રીઓને છાજે એવા ગુણોમાંજ તે નિપુણ હતી એમ

નહિ; એની મૃણાલ સમી ભુજાઓ કોઈ કોઈ વખત એવી વીરતા-નો પરિચય આપતી કે લોકો છક થઈ જતા. શિકાર ખેલવા-માં તો એ બહુ કુશળ હતી. એક દિવસ જહાંગીર નૂરજહાનને લઈને શિકારે ગયો હતો; શિકારીઓએ હાંકેા ઘેરીને ચાર વાઘને વચ્ચે આણ્યા. નૂરજહાને બાદશાહની પરવાનગીથી હાથીના હોદા ઉપર બેઠે બેઠે એ ચારે વાઘને અચૂક ગોળીથી મારી નાખ્યા. સમ્રાટ જહાંગીર પોતાના જીવનચરિત્રમાં લખે છે કે, “આબુ” ચોક્કસ નિશાન તાકીને વાઘનો શિકાર કરતાં મેં પહેલાં કોઈને જોયો નથી.” એ પ્રસંગે બાદશાહના એક સાથીએ નીચેની કવિતા રચીને સંભળાવી:—

“નૂરજહાન ગરૂએ બાસુરતજન્ અસ્ત્ ‘દર્ સફ્-ઈ-મદાન્ જન્-ઈ-શેર આફ્કન્ અસ્ત્’” અર્થાત્ નૂરજહાન જો કે આકાર-માં સ્ત્રી છે તોપણ વીર પુરુષોની હારમાં એ વાઘને હણુનારી નારી છે; અથવા શેર આફ્કનની સ્ત્રી છે.”

આ ગુણોની સાથે એનામાં અસાધારણ ઉદારતા અને દયા-ના ગુણ પણ હતા. ગરીબ, દુઃખી, અનાથ બાલિકાઓને માટે તો એ આશ્રયસ્થાન હતી. કોઈના ઉપર બુદ્ધિમં થયાની વાત સાંભળતાં એનું કોમળ હૃદય પીગળતું અને એ અત્યાચાર દૂર કરાવવાને એ સત્વર પ્રયત્ન કરતી. માતૃપિતા વગરની બાલિકા-ઓને એ પોતાને ખર્ચે પરણાવી આપતી અને કન્યાદાનમાં મોટી રકમ ભેટ આપતી. એના જીવનમાં એણે પાંચસો કન્યાઓનાં લગ્ન કરાવી આપ્યાં હતાં. નાનાં નાનાં દાન તો અસંખ્ય હતાં. સંભવ છે કે બે વાર લગ્ન કરવા માટે હિંદુ સ્ત્રીઓ તેને સતી નહિ ગણે, પણ કોઈ પણ સ્ત્રી કે પુરુષના ગુણની તુલના કરતાં એમના દેશ, જાતિ અને કુળમાં પ્રચલિત આચારવિચારને ધ્યાનમાં લેવા ઘટે છે. મુસલમાનોમાં પુનર્લગ્નનો નિષેધ નથી. નૂરજહાને શેર-આફ્કનની પત્ની તરીકે તેની સાથે પૂર્ણ પ્રેમ અને સ્વામિભક્તિની અખંડધારા હતી. જહાંગીરની હૃદયરાણી થયા પછી એની સાથેની વર્તણૂક પણ આદર્શ પત્નીને છાજે એવી હતી. દાંપત્ય-ધર્મમાં એણે કદી વિશ્લેષ પડવા દીધો નથી. ઘરસંસારમાં કે રાજકાર્યમાં એ પતિની મુખ્ય સહાયક બની હતી. નૂરજહાનનો એક માત્ર દોષ સત્તાનો મદ હતો. કોઈને આધીન થઈને રહેવાનું એને પસંદ નહોતું. અસાધારણ પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિઓનો સ્વ-

ભાવજ એવો હોય છે. તેઓ હમેશાં આખા જગતને પોતાની ઇચ્છાનુસાર નચાવવાનો અભિલાષ રાખે છે. રાજપ્રપંચમાં એ ઘણી કુશળ હતી અને એક આદર્શ મુતસદ્દીને છાજે એવી રીતે રાજ્યશાસનમાં એણે દાવ ચલાવ્યા હતા. અમે એના રાજદારી જીવનનો પણ કાંઈક પરિચય આપીશું.

રાજસત્તાનો લોભ રાખનારા માણસોએ પ્રથમ તો પોતાનો પક્ષ સખળ બનાવવો પડે છે. ગમે તેવો પ્રતાપી મનુષ્ય એકલે હાથે સફળતા મેળવી શકતો નથી. નૂરજહાન એ બાબતમાં પણ ભાગ્યશાળી નીવડી. એને પોતાનો પક્ષ સખળ કરવા માટે મદદ ને સારૂ દૂર જવું ન પડ્યું. એના લગ્ન પછી એના પિતા તથા ભાઈ ઘણાજ મોટા હોદ્દા ઉપર ચડ્યા હતા. તેમના હાથમાં પુષ્કળ સત્તા હતી. રાજનીતિનો તેમનો અનુભવ પણ ઘણો વિશાળ હતો. એની માતા અસમત બેગમ પણ શાણી સ્ત્રી હતી. એ સર્વ કુટુંબીઓ તથા પોતાના સાવકા છોકરા શાહજહાં પુરંમની મદદથી નૂરજહાંને સર્વ સત્તા ધીમે ધીમે પોતાના હાથમાં લીધી. શાહજહાં પુરંમ પાછળથી બાદશાહ શાહજહાંના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. એની સાથે નૂરજહાંની ભત્રીજી સુમતાજ મહાલનું લગ્ન થયું હતું, એટલે એ પણ એનો નિકટનો સગો હતો. આ પ્રમાણે એ દળના પ્રત્યેક માણસનો એકબીજાને મદદ આપવામાં કુદરતી રીતે સ્વાર્થ રહેલો હતો.

જહાંગીર બાદશાહને ચાર પુત્રો હતા:- (૧) ખુશરૂ, (૨) પુરંમ (રાજા માલદેવની પૌત્રીના ગર્ભમાં એનો જન્મ થયો હતો), (૩) જહાંદાર અને (૪) શહરિયાર. નૂરજહાંને તો પ્રથમ પતિથી લાડલી બેગમ નામની કન્યા હતી. તે ઉપરાંત એને કોઈ સંતાન નહોતું. એટલે ભત્રીજાજમાઈ પુરંમ ઉપર એનો વિશેષ પ્રેમ હતો અને બાદશાહની પછી એજ ગાદીવારસ નિભાય એવો એનો અભિલાષ હતો. એનો પક્ષપાત અનુચિત પાત્ર ઉપર હતો એમ પણ ન કહી શકાય. બાદશાહ અકબરને પણ પુરંમ ઉપર અધિક પ્રેમ હતો. દાદાના મંદવાડ વખતે એણેજ રાતદિવસ સેવાશુશ્રૂષા કરી હતી. એ ઉપરાંત એને ઉચ્ચ શિક્ષણ મળ્યું હતું. નીતિ પણ તેની પ્રશંસનીય હતી. મોગલ રાજ્યમહેલોમાં એ સમયે દારૂનો પ્રવેશ થઈ ચૂક્યો હતો; પરંતુ ૨૩ વર્ષની વય સુધી શાહજહાં પુરંમે મદનું એક બિન્દુ પણ પીધું ન હતું. ૨૪મી વર્ષ-

ગાંઠે એના પિતા જહાંગીરે માફકસર શરાબ પીવેા લાભકારી છે, એવું મિથ્યા લાષણુ આપીને બહુ સમજાવીને થોડાક દારૂ પાચેા હતો. યુદ્ધકળામાં પણ એ ઘણેા કુશળ હતો. પોતાની સેનાને યોગ્ય રીતે શાસનમાં રાખતાં એને સાફ આવડતું. જહાંગીરે એને ૩૦,૦૦૦ સિપાઈ અને ૨૦૦૦ સવારનેા ઉપરી બનાવેા હતો, તથા સંસાર ફિરોઝની જાગીર અપાણુ કરી હતી. દશ વર્ષ સુધી નૂરજહાનને એની સાથે ઘણેા સંપ રહ્યો. નૂરજહાનની સફળતામાં એનો ઘણેા મોટો હિસ્સો હતો. એ સમયમાં જહાંગીરે રાજ્યનેા ઘણેાખરેા કારભાર નૂરજહાનના હાથમાં સોંપી દીધેા હતો. પડદાનેા ત્યાગ કરીને સામ્રાજી મહેલના ઝરૂખામાં આવીને બેસતી, અમલદારોને હુકમ લખાવતી, પ્રજાની એકેએક અરજીનેા નિકાલ કરતી અને પરદેશના એલચીઓની મુલાકાત લેતી. બાદશાહી ફરમાન પણ એના નામથી જારી થવા લાગ્યાં અને સિદ્ધા પણ કેટલીક વાર એનાજ નામથી પાડવામાં આવતા. એ સિદ્ધાઓ ઉપર એવું લખેલું હતું કે, “જહાંગીર બાદશાહની આજ્ઞાથી, સિદ્ધામાં બેગમ નૂરજહાનનું નામ જોડાયાથી, સુવર્ણનેા ઝળકાટ સેા ગણેા વધી ગયેા છે.” એકંદરે એની સત્તા એટલી બધી વધી પડી હતી કે, જહાંગીર તેા નામ માત્રનેા બાદશાહ હતો અને ખરૂં રાજતંત્ર તેા નૂરજહાનજ ચલાવતી હતી. જહાંગીર પોતે લખે છે કે, “સ્ત્રીની ખરી યોગ્યતા પ્રથમ મારા જાણવામાં નહોતી. નૂરજહાન સાથે લગ્ન થયા પછી મને જાણવા લાગી. મેં સઘળેા કારભાર તેને સોંપેલો છે. એક શેર દારૂ હતાં. અર્ધો શેર માંસ મને દરરોજ મળે એટલે બસ.” તેના નામથી જ જાગીર ચાલતી હતી તેમની યોગ્યતા ત્રીસ હજાર મનસબકના જેટલી ગણાતી. નૂરજહાનના અમલમાં ટોટા ફિસાદ નહોતો, સર્વત્ર શાંતિ હતી. નૂરજહાનના કારભાર માટે બાદશાહ ઘણું અલિમાન ધરવા લાગ્યેા અને નૂરજહાન જેવું બીજું લાયક મનુષ્ય આ કામ માટે મળનાર નથી એમ એને લાગવા માંડયું.” રાણીના હડાપણનું વર્ણન કરી શકાવાનું નથી. કોઈ પણ બાબતમાં ગમે તે અડચણ જણાય કે તરતજ નૂરજહાન તે દૂર કરતી. જહાંગીર માંહેા થાય ત્યારે કહેતો કે, “વેઘોને શી અછલ છે ? નૂરજહાનના જેટલી ચતુરાઈ અને અનુભવ તેમને બિલકુલ નથી.” તે સ્વભાવે ઉદાર હોઈ કોઈના ઉપર જીલમ

કરતી નહિ. આથી સર્વ લોકો તેનાં વખાણુ કરવા લાગ્યા. બાદ-શાહને તે વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડી. તેના લહેરી અને બુલમી વર્તન ઉપર તેણે ઉભય પ્રકારે દાળ રાખીને સારો બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો. દિવસે તે તેને મધપાન કરવા દેતી નહિ અને રાત્રે પણ તેને મર્યાદા બહાર જવા દેતી નહિ. બાદશાહ સર્વ લોકો સાથે સભ્યતા અને યોગ્યતાથી વર્તે તે માટે તે વિશેષ બળરહાર રહેતી અને વ્યસનના છંદથી તેના પોશાક અને રીતભાત બગડવા દેતી નહિ. પોતાની અકલ અને પરીક્ષણ શક્તિથી, ડાહ્યા અને પરોપકારી બાપની મદદથી અને પતિના ઉદાર સૌજન્યથી તેણે સઘળા રાજ્યમાં એક ખાસ પ્રકારની વ્યવસ્થા આણી દીધી અને તેથી કરીને ખર્ચ પણ કમી થવા લાગ્યો અને રાજ્યની આબાદી વધવા લાગી. તે વખતની રીતને અનુસરીને લોકોને જે ન્યાય મળવો જોઈતો હતો તે તત્કાળ મળતો હતો. દરબારની શોભા અને વૈભવ વધારવામાં તેની ચતુરાઈ વિશેષ હતી. રાજ્ય મહેલને સરસામાન વ્યવસ્થિતપણે રાખવામાં તે ઘણી કુશળ હતી. ++ સ્ત્રી વર્ગની સ્થિતિ સુધારવાના તેણે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા હતા. તેના ગુણોથી મોહિત થયેલા બાદશાહનું વર્તન પણ ઘણું સુધર્યું હતું, પહેલાનાં જેવાં દુષ્ટ કૃત્યો તેના હાથે તે થવા દેતી નહિ. સુલતાના રઝિયા માટે ઇતિહાસકારે આપેલો ‘તેનામાં રાજ્યકર્તા પુરૂષને ઘટતા સર્વગુણો હતા. અત્યંત કસોટીથી તેનું વર્તન તપાસીએ તો તે જાતે સ્ત્રી હતી, એ સિવાય અન્ય અવગુણો તેનામાં નહોતા’ એવો અભિપ્રાય નૂરજહાનને પણ સારી રીતે લાગુ પડે છે. x

નૂરજહાનના સ્વભાવનું વર્ણન ઉપર અમે એક વિદ્વાન મરાઠી ઇતિહાસ લેખકના શબ્દોમાં આપ્યું છે. એમનાજ શબ્દોમાં કહીએ તો આટલા સારા ગુણો હોવા છતાં નૂરજહાનમાં ‘મહત્વાકાંક્ષા’ હતી અને પોતાને પુત્ર ન હોવાથી જહાંગીરની ઉત્તરાવસ્થામાં તેની પછી ગાદી ઉપર કેાણુ બેસે, એ માટે તેણે અનેક પ્રકારની ભાંજગડો અને ઉથલપાથલો ઊભી કરી હતી. આથી રાજ્યમાં સઘળે બખેડા પણ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા હતા.

નૂરજહાનના સંબંધને લીધે જહાંગીરના દરબારમાં ઇરાની-ઓનું તરવ અને સત્તા વધતાં જતાં હતાં. એથી જૂના સરદારો

અને અકબરના પક્ષપાતી રજપૂતોને ઘણું ખોટું લાગ્યું અને તેમણે નૂરજહાનની વિરુદ્ધ પક્ષ ઊભો કર્યો. મહોબતખાન નામનો પ્રતિષ્ઠિત સરદાર એ પક્ષનો આગેવાન હતો. સલીમ બાદશાહ વસ્થામાં મહોબતખાનની દેખરેખ નીચે ઊઠ્યો હતો, એટલે બાદશાહ થયા પછી પણ નિઃસંકોચપણે શિખામણના બે બોલ કહેવાની એનામાં હિંમત હતી. એણે બાદશાહને કહ્યું કે, “તમે બેગમને વશ થઈ ગયા છો. રાજ્યમાં સ્ત્રીનું કહ્યું ચાલે છે. અત્યાર સુધી કેઈ રાજાએ જે કાર્ય કર્યું નથી, તે તમારા જેવો સુશિક્ષિત અને બુદ્ધિમાન બાદશાહ કરે અને સ્ત્રીના હાથમાં રાજપ્રબંધ સોંપી દે એ ઘણું અનુચિત છે. તમારે જલદી સ્ત્રીની જાળમાંથી મુક્ત થવું જોઈએ.” મહોબતખાન પોતે પણ મહત્વાકાંક્ષી પુરુષ હતો. એ પોતે પણ બાદશાહ ઉપર જે સત્તા જમાવવા માગતો હતો, તેમાં નૂરજહાન અને એના રાજનીતિધુરંધર પિતા આઝમીલીફ હતા. તેથીજ તેણે નૂરજહાન અને તેના પંથની વિરુદ્ધ સ્વાર્થદષ્ટિએ જહાંગીરના કાન ભંભેરવા માંડ્યા હતા. મહોબતખાનની દલીલ નિષ્ફળ ન ગઈ. જહાંગીરના ઉપર એની ભંભેરણીની અસર તો થઈ, પણ નૂરજહાન ઉપર એનો એટલો બધો પ્રેમ હતો તથા નૂરજહાનનું તંત્ર એવું વ્યવસ્થિત અને દૃઢ હતું કે, બાદશાહથી એમાં કંઈ પણ પરિવર્તન કરી શકાયું નહિ. નૂરજહાનનો પક્ષ શાહજહાન ખુર્દમને ગાદીવારસ ઠરાવવા મથતો હતો, ત્યારે તેનો વિરોધી રજપૂત પક્ષ શાહજહાન ખુશરૂને વારસ ઠરાવવાને તન, મન ધનથી પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. બાદશાહ જહાંગીરનું વલણ પણ શાહજહાન ખુશરૂ તરફ હતું; પણ સામા પક્ષવાળાઓએ ખુશરૂની વિરુદ્ધ સાચાજૂઠા આરોપ મૂકીને તેને કેદ કરાવ્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૬૧૭ માં શાહજહાન ખુર્દમે દક્ષિણ પર ચઢાઈ કરી; પણ ત્યાંનો રાજા આદિલશાહ તેને શરણે આવ્યો અને બન્ને રાજ્ય વચ્ચે સંધિ થઈ. એ સેવાના બદલામાં બાદશાહે શાહજહાનને શાહજહાનનો ખિતાબ આપ્યો અને દરબારમાં પોતાની ખુરશીની પાસેજ બેઠક આપી.

એ પ્રસંગે શાહજહાન બાદશાહને કિંમતી નજરાણું ભેટ કર્યું હતું. પોતાની પક્ષપાતી નૂરજહાનને એ વીસર્યો નહોતો અને બે લાખ રૂપિયાની કિંમતની ભેટ નૂરજહાનના ચરણમાં

ધરી હતી. ખરો વિજય તો અખંદુર રહિમ ખાનખાનાએ મેળવ્યો હતો. શાહજહાને તો સુલેહ કરીને ખાલી યશ ખાત્યો હતો, પણ નૂરજહાને અને તેના પક્ષે આ પ્રસંગને પોતાના વિજયરૂપ માનીને મહોત્સવ ઊજવ્યો.

ઈ. સ. ૧૬૧૭ માં નૂરજહાન બેગમે પતિ તથા સાવકા પુત્ર શાહજહાન અને તેના કુટુંબસહિત ગુજરાત તરફ પ્રયાણ કર્યું. બે મહિનાના પ્રવાસ પછી તેઓ ખંભાત પહોંચ્યાં. ખંભાત એ સમયે સમૃદ્ધિશાળી ખંદર હતું. ત્યાં દસ દિવસ રહીને તેઓ અમદાવાદ જવા નીકળ્યાં અને ઈ. સ. ૧૬૧૮ ની પાંચમી જાન્યુઆરીએ સમ્રાટ જહાંગીર અને સામ્રાજી નૂરજહાનનાં પગલાં અમદાવાદમાં થયાં હતાં.

ગુજરાતનું એ પાટનગર એ સમયે વેપાર અને ઉદ્યોગનું કેન્દ્ર હતું. હિંદુમુસલમાન અને ખ્રિસ્તી વેપારીઓ મોટી સંખ્યામાં ત્યાં વસતા હતા. ધૂળ તો એ સમયમાં પણ હાલના જેટલી જ હતી; પરંતુ રસ્તાઓ પહોળા હતા અને વસ્તી એ સમયની લંડનની વસ્તી જેટલી હતી. એ વર્ષે અમદાવાદમાં ઇન્ડિયુઓના રોગ ફાટી નીકળ્યો હતો. બાદશાહ જહાંગીર, રાજકુમાર શાહજહાન અને તેના ઘણા સાથી એ રોગથી પીડાયા હતા.

એ રાજપરિવારે અમદાવાદમાં સાડાત્રણ મહિના નિવાસ કર્યો હતો. એ સમયમાં રાજારાણીનું પધારવું લોકોને માટે દુઃખરૂપ નહોતું થઈ પડતું. વેપારીઓનો વેપાર ચાલતો, મજૂરોને મજૂરી મળતી, નિર્ધનોનું દારિદ્ર્ય મટી જતું. જહાંગીર અને નૂરજહાને અમદાવાદમાં પુષ્કળ ખેરાત કરી—પડદામાં રહેતી નિર્ધન સ્ત્રીઓની શોધ કરીને ખાસ નોકરોદ્વારા ઘેર બેઠે એમને અન્નવસ્ત્રની મદદ પહોંચાડી હતી.

ગુજરાતમાં બાદશાહને અમદાવાદની ગરમી અસહ્ય થઈ પડી. અધૂરામાં પૂરું તેને ઇન્ડિયુઓના થયો, ત્યાર પછી દમના વ્યાધિનાં ચિહ્ન જણાવા લાગ્યાં. આથી કરીને એના મજબૂત બાંધાના શરીરમાં પણ દુર્બળતા જણાવા લાગી. તેણે વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રવેશ કર્યો. એની અવસ્થા દિનપ્રતિદિન બગડવાજ લાગી. કાશ્મીરના પ્રવાસે પણ એ ગયો, પણ એની તંદુરસ્તીને એથી કંઈ લાભ પહોંચ્યો નહિ. દારૂ અને અશ્ત્રીણની માત્રા વધારીને દુઃખ દબાવવાને એણે પ્રયત્ન કર્યો, પણ એ રીતે પરિણામ ઊલટું જ

આવ્યું. ઉત્તરાવસ્થાના એના મંદવાડમાં કેવળ સ્નેહાળ પત્ની નૂરજહાનની કાળજીભરી માવજતને લીધેજ એનું શરીર ટકી રહ્યું હતું. એણે પ્રેમથી સમજાવીને ધીમે ધીમે દારૂ આછો કરાવ્યો. તુકસાનકારક ખોરાક બંધ કરાવીને યોગ્ય ઉપચારો શરૂ કર્યા. એ ગંભીર મંદવાડમાંથી બાદશાહ સામે તો થયો, પણ તેની શક્તિ સદાને માટે ઘટી ગઈ.

પતિના આ મંદવાડમાં ભવિષ્યના વિચાર દૂરઅંદેશી નૂરજહાનને ઘેરવા લાગ્યા. ઉપર આપણે જોઈ ગયા છીએ તેમ તેને સ્વતંત્ર સત્તા ચલાવવાનો અભ્યાસ પડી ગયો હતો. એ ચતુર સ્ત્રી સમજી ગઈ કે પોતાની ગમે તેટલી કાળજી છતાં બાદશાહનો દેહ લાંબો સમય ટકી શકશે નહિ અને એની પછી શાહજહાન બાદશાહ થશે. અત્યાર સુધી એ શાહજહાનની પક્ષપાતી હતી. તેની સત્તા દબ કરવામાં, તેના માર્ગમાંના કંટકો દૂર કરવામાં એની સહાયતા હતી, પણ લાંબા સમયના અનુભવથી એ જોઈ શકી કે શાહજહાન પણ મનસ્વી અને સ્વતંત્ર સ્વભાવનો પુરુષ છે. ગાદીએ બેઠા પછી એ બધી સત્તા પોતાનાજ હાથમાં રાખવાનોજ જહાંગીરની પેઠે એ નૂરજહાનનો ન્યાયો નાચે એ આશાજ વૃથા હતી. શાહજહાનના હાથમાં લગામ આવ્યા પછી તો નૂરજહાનને તેના આશ્રિત તરીકે એકાંતમાં પરાધીન જીવન ગાળ્યા સિવાય છૂટકોજ નહોતો. આવા આવા વિચારોથી સત્તાની લોભી નૂરજહાન શાહજહાનની શત્રુ બની. એણે બીજા બધા શાહજહાનનાં માંથી શહરિયારનેજ ગાદીના ઉમેદવાર તરીકે પસંદ કર્યો. એ સોળ વર્ષનો હતો, પણ એનામાં ઝાઝું પાણી ન હતું. ભવિષ્યમાં એ બાદશાહ થાય તો રાજ્યની લગામ પૂર્ણપણે નૂરજહાનના હાથમાંજ રહેવાનો સંભવ હતો. એ ઉદ્દેશ પાર પાડવા સારૂ એણે પોતાના પ્રથમ પતિની કન્યા લાડલી બેગમને એની સાથે પરણાવી. મોસાળમાંજ એ કન્યાનાં લગ્ન, ઇ. સ. ૧૬૨૧માં થયાં. એજ સમયે નૂરજહાને બાદશાહને હાથે તેને ૮૦૦૦ સિપાઈ અને ૪૦૦૦ ઘોડેસવારનો મનસબ બનાવરાવ્યો.

નૂરજહાન આ પ્રમાણે રાજ્યની બાજીમાં કુશળતાથી દાવ-પેચ રમી રહી હતી, એવામાં એની માતાનું મૃત્યુ થયું. (ઇ. સ. ૧૬૨૧) અને પિતાએ પણ ત્યારપછી થોડા સમયમાં દેહ ત્યજ્યો. એમના મૃત્યુથી નૂરજહાનની મોટી આથ લાગી પડી.

શાહજહાન તો હવે એનો શત્રુ બન્યા હતો. એનો સગો ભાઈ આસફખાન શાહજહાનનો સસરો થતો હતો, એટલે જમણે 'હાથ મોં ભણી વળે' એ ન્યાયે એ બહેનના જમાઈ શહરિયાર કરતાં પોતાના જમાઈ શાહજહાનને ગાદી મળે એજ પ્રયાસમાં હતો. ખુલ્લી રીતે એણે બહેનની સાથે બોલી બગાડ્યું નહોતું, પણ ચતુર નૂરજહાન સમજી ગઈ હતી કે, ભાઈની પાસેથી પણ સલાહ કે મદદની આશા રાખવી એ મિથ્યા છે. નૂરજહાનના પક્ષમાં હવે કોઈ સબળ વ્યક્તિ નહોતી. હવે તો એણે પોતાની-બુદ્ધિ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને એકલે હાથે પ્રયાસ કરવાનો હતો.

એ અરસામાં શાહજહાને દક્ષિણમાં એના ભાઈ ખુશરૂનું કાસળ કાઢ્યું. નૂરજહાનના માર્ગમાંથી એક કાંટો ઓછો થયો. નૂરજહાન હવે શાહજહાનની વિરુદ્ધ નવો દાવ રમી. ઇરાનના શાહે કંદહાર પોતાના કબજામાં લઈ લીધું હતું. (ઈ.સ. ૧૬૩૧) તે ચડાઈ કરી પાછું લેવા તેણે જહાંગીર તરફથી શાહજહાનને હુકમ અપાવ્યો. નૂરજહાને વિચાર કર્યો હતો, કે શાહજહાન જો એટલે દૂર જશે તો ત્યાં એને ઘણો સમય લાગશે. એટલે વખત એને અહીંયાં પોતાનો પક્ષ સબળ કરવાનો લાગ મળશે. વળી ઇરાનનો રાજા બળવાન હોવાથી એ યુદ્ધમાં શાહજહાનનું મૃત્યુ થાય તો 'ઠંડે પાણીએ ખસ ગયા' જેવું થશે. જો કદાચ શાહજહાન કંદહાર વિજય કરવા જવા ના કહેશે, તો એને આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનાર પુત્ર તરીકે ગણીને જહાંગીરની દૃષ્ટિમાં ઉતારી પાડવાનું બની શકશે અને શહરિયારને કંદહાર મોકલ્યા-થી એને પોતાની કીર્તિ વધારવાનો પ્રસંગ મળશે. થયું પણ એમજ. શાહજહાને દક્ષિણમાં ઘણું બંડ થતાં હોવાથી પોતાની હાજરીની ત્યાં જરૂર છે એમ બહાનું કાઢીને કંદહાર જવાની ના કહી, એટલે નૂરજહાને મોટા અને બહાદુર સરદારોને શહરિયારના હાથ નીચે મૂકીને એને કંદહાર જીતવા મોકલ્યો.

એજ સમયમાં શાહજહાને ખુલ્લી રીતે પિતાની વિરુદ્ધ બંડ ઉઠાવ્યું. મોગલોના રાજ્યમાં આંતરવિગ્રહ શરૂ થયો. એ વિગ્રહનું વિગતવાર વર્ણન કરીને અમે વાચકોનો સમય નહિ લઈએ. ત્રણ વર્ષ સુધી એ વિગ્રહ ચાલ્યો. અનેક સ્થળે પિતા-પુત્રની સેનાઓ વચ્ચે લડાઈ થઈ, કરોડો રૂપિયાનું પાણી થયું, શ્રેષ્ઠ સેનાપતિઓ માર્યા ગયા અને આખા રાજ્યમાં ગભરાટ

ફેલાઈ ગયો. એ આંતરવિગ્રહનો અંત પણ નૂરજહાનની યુક્તિ-થીજ આવ્યો હતો. બાદશાહની તરફથી એણેજ ઈ. સ. ૧૬૨૬ ના માર્ચ માસમાં શાહજહાનને પત્ર લખ્યો હતો કે, બાદશાહ નીચેની શરતોએ સુલેહ કરવા તૈયાર છે. રાહતસ અને અસીરના કિલ્લા શાહજહાનને સોંપી દેવા અને એના બે પુત્ર દ્વારા અને ઔરંગઝેબને બાદશાહના દરબારમાં મોકલી આપવા. એ શરતો કબૂલ કર્યેથી બાદશાહ સલામત શાહજહાનને ક્ષમા આપશે અને બાલાઘાટનો રાજ્યપ્રબંધ તેને સોંપશે. શાહજહાનને પિતાના એ ફરમાનને માથે ચડાવ્યું અને બહુમૂલ્ય નજરાણા સાથે પોતાના બે સુકુમાર બાળકોને બાદશાહની સેવામાં મોકલ્યા. ૧૬૨૬માં દશ વર્ષનો દારા અને આઠ વર્ષનો ઔરંગઝેબ એ ભેટ અને નજરાણા સહિત લાહોર પહોંચ્યા અને બાદશાહની આજ્ઞાથી તેમને નૂરજહાનની દેખરેખ નીચે મૂકવામાં આવ્યા.

હવે નૂરજહાનનો મોટો શત્રુ મહોબતખાન હતો. તે શાહજહાન પરવીઝની સાથે રહેતો હતો. નૂરજહાને એની બદલી ત્યાંથી બંગાળના સૂબા તરીકે કરાવી. થોડી વાર પછી નૂરજહાને મોકલ-બતખાનને લખી મોકલ્યું કે, “શાહજહાનના બળવાના સમયમાં તમે જે હાથી કબજે કર્યા છે તથા બેવફા બગીરદારોની જમ થયેલી જે મોટી બગીર તમારે સ્વાધીન છે, તેનો હિસાબ મોકલી આપો. “એમાં એ પણ લખ્યું હતું કે હિસાબ સંતોષકારક નહિ મालૂમ પડે તો તમને દરબારમાં પાછા બોલાવી લેવામાં આવશે. મહોબતખાનને આથી ઘણું ખોટું લાગ્યું. આ તો એની પ્રમાણિ-કતા ઉપર આરોપ મુકાતો હોય એવું લાગ્યું. પાંચ હજાર વીર રજપૂત સેનાસહિત એ લાહોર જવા નીકળ્યો. આ વખતે એણે વિચાર્યું હતું કે પ્રસંગ આવશે તો મારી અત્યાર સુધીની સ્વામી-ભક્તિને તિલાંજલિ આપીને, બાદશાહની વિરુદ્ધ શસ્ત્ર ઊઠાવીશ.

જહાંગીર કાશ્મીરથી ૧૬૨૫ ના એપ્રિલમાં લાહોર પહોંચ્યો હતો અને ૧૬૨૬ ના માર્ચ માસમાં કાબૂલ જવા રવાના થયો હતો. એનો પડાવ જેલમ નદીના કિનારે પડ્યો હતો; ત્યાં આગળજ મહોબતખાને મોકલેલા હાથી એને મળ્યા. હોડી-એના પૂલ ઉપર થઈને જેલમ નદી ઊતરીને જહાંગીરના સિપાઈ-ઓ પેલી તરફ ગયા હતા. પ્રભાતમાં ઘણીખરી ફેંજ અને સર-સામાન નદી પાર ગયો અને જહાંગીર પોતાની બેગમ તથા

આળકો સહિત પેલી છાવણીમાં બંધતો હતો. મહોબતખાન નજદીકમાં છે એમ જાણ્યા છતાં પણ આસફખાને બાદશાહના રક્ષણનો પૂરતો જાહેાષસ્ત રાખ્યો નહોતો. આ તકનો લાભ લઈને મહોબતખાને તાબડોતોબત આવીને પોતાના રજપૂતો સાથે બાદશાહને ઘેરી પોતાના તાબામાં લીધો. તે વખતે એવી ગડબડ થઈ રહી હતી કે, કાંઈ પૂછવાની વાત નહિ. બાદશાહની સમીપ જઈને મહોબતખાને વિનયપૂર્વક કહ્યું: “આસફખાન મારો શત્રુ છે, એની પ્રપંચ જાળમાંથી છૂટવું મારે માટે અશક્ય થઈ પડ્યું છે. એ બદનામી કરાવીને મારું મોત આણશે એવી મારી ખાતરી છે, તેથી લાચારીએ મારે આ રસ્તો લેવો પડ્યો છે. હું આપને શરણે છું, હું આપનો દાસ છું, આ સેવકે આપનું જ નિમક આપું છે, આપ મને મારી નાખવાની સજા ફરમાવો તો હું હર્ષપૂર્વક ભોગવવા તૈયાર છું; પણ આસફખાનના અને નૂરજહાનના પ્રપંચનો ભોગ હું થનાર નથી.” બાદશાહ તેનો પૂરો ઉત્તર વાળે તે પહેલાં તો મહોબતખાનના માણસો અંદર ઘૂસ્યા અને બાદશાહને પોતાના કળજમાં લીધો. આથી નૂરજહાનની સ્થિતિ હાથમાંનું ભક્ષ્ય બીજાએ છીનવી લીધેલી વાઘણના જેવી થઈ. નદી બિતરીને તે પેલી તરફ ગઈ. મહોબતખાનને પાછળથી પસ્તાવો થયો કે, નૂરજહાનને ન પકડી એ ઠીક ન કર્યું. નૂરજહાને સામે કિનારે જઈને બધા સરદારોને એકઠા કરીને ખૂબ ઠપકો આપ્યો કે, “તમારી બેપરવાઈ અને બેવકૂફી-ભરેલી વ્યવસ્થાથી આ પ્રમાણે બનવા પામ્યું છે. કોઈની પણ કલ્પનામાં ન આવે એવો બનાવ પામ્યો છે અને ખુદ તથા મનુષ્યની દૃષ્ટિએ તમારે શરમિંદા થઈને બિલા રહેવા રહેવા વારો આવ્યો છે.” એના શખ્દોથી ઉશ્કેરાઈ જઈને સૈનિકોએ જીવસદ્દે યુદ્ધ કરીને બાદશાહને છોડાવી લાવવાનો સંકલ્પ કર્યો. ખુદ નૂરજહાન હાથી ઉપર શસ્ત્રસહિત બેઠી અને તેમની સરદારી લઈને પૂલ ઓળંગવા તૈયાર થઈ. રજપૂતો તેને અટકાવવા સામે તૈયાર હતા. તેના હોદામાં બેઠેલી એક દાસીને તીર વાગ્યું. તે જેચી કાઠતાં નૂરજહાનનું શરીર લોહીથી ભરાઈ ગયું છતાં તે ડગી નહિ. તે પોતે સાહસિક અને શરવિધાનમાં ચોક્કસ હતી. એણે અનેક વાઘ માર્યા હતા, તો મનુષ્યને મારવા એ તેને મનથી રમત વાત હતી. પણ દૈવ પ્રતિકૂળ હોય ત્યાં કાંઈજ ન આલે. આ પ્રસંગે તેની ફાજનો પરાજય થયો અને તેને પણ મહોબત-

ખાનની સેનાને હાથે નજરકેદ પકડાવું. પડયું. મહોબતખાનની ઇચ્છા પાર પડી; જહાંગીર બેગમના કબજામાંથી પોતાના કબજામાં આવ્યો. હવે એ બાદશાહ પાસેથી પોતાની ઇચ્છાનુસાર હુકમ બહાર પડાવી શકતો.

પેલી તરફ નૂરજહાનને માટે પતિના વિયોગનો આ પ્રથમ જ પ્રસંગ હતો. એનાથી એ કષ્ટ સહન થઈ શક્યું નહિ. એ સમજી કે મારી હવે અવળી દશા બેઠી છે. મારા પક્ષમાં હવે પહેલાં જેવાં અનુભવી અને રાજનીતિકુશળ મનુષ્ય રહ્યાં નથી. આથી એણે વ્યવહારકુશળતા વાપરીને મહોબતખાનની માફી માગી. મહોબતખાનની નસોમાં આખરે રજા પૂતનું રક્ત વહેતું હતું. સ્ત્રીભક્તિની સાથે ઉદારતાથી કેવી રીતે વર્તવું એ તે બાણ્યતો હતો. શરણાગત નૂરજહાનને તેણે ક્ષમા આપી અને બાદશાહને મળવાની તથા તેની સાથે રહેવાની રજા આપી.

નૂરજહાન હવે આળસુ થઈને બેસી રહી નહિ. એનું એક માત્ર લક્ષ્ય પતિને સ્વતંત્ર કરવાનું હતું. એણે મહોબતખાનના પક્ષના માણસોને સામ, દામ, ભેદથી પોતાના પક્ષમાં લીધા; એટલે સુધી કે મહોબતખાનનો પોતાનો પુત્ર અમાનુદલાખાન નૂરજહાનનો પક્ષપાતી બન્યો. ચાણક્યનીતિમાં નૂરજહાન ઘણી કુશળ હતી. એણે બે યુક્તિઓ શોધી કાઢી. એક તો એણે મહોબતખાનને પોતાને માટે જે સંદેહ હતો તે ઠંડો પડવા દીધો અને એ હવે નૂરજહાનની તરફથી બે પરવા રહેવા લાગ્યો. બીજી તરફથી એણે જહાંગીરને શીખવ્યું કે, “ તમે મહોબતખાનને એમજ ઠસાવો કે, ‘ હું તમારી સોબતમાં રહેવાને અને તમારી સલાહ પ્રમાણે ચાલવાને સદા ઉત્સુક હતો, પણ આસક્ષિખાન અને નૂરજહાનના હાથમાં હું પૂતળા સમાન થઈ ગયો હતો એટલે લાચાર હતો. આખરે તમારા જેવા સ્વામીભક્ત સેવકના સહવાસમાં રહેવાને અને પ્રપંચબળમાંથી મુક્ત થવાનો પ્રસંગ આવ્યો, માટે હું ખુદાનો ઉપકાર માનું છું. હવે હું કદી એ લોકોની બળમાં ફસાઈશ નહિ અને નૂરજહાન મને જે કાંઈ વાત કહેશે તે હું તમને કહી દઈશ. ’ ” લોળો મહોબતખાન આથી લોળવાયો. એને ખાતરી થઈ કે બાદશાહ હવે મારાજ કબજામાં છે. નૂરજહાન અને એના સાથીઓના કાવાદાવાથી એ કંટાળ્યો છે. એટલે હવે સામ્રાજ્યની બધી લગામ મારાજ હાથમાં આવશે.

હવે મહોબતખાને જહાંગીર ઉપરનો અંકુશ દીલો કર્યો. હવે એ થોડાઘણા રજપૂત સૈનિકોની દેખરેખ નીચે શિકાર ખેલવા પણ જઈ શકતો. વળી જહાંગીરને સાધુસંત અને ફકીરોની સેવા કરવાનો ઘણો શોખ હતો. એ લોકોને મળવા તથા ખેરાત કરવા એ નૂરજહાનની અને કુટુંબનાં બીજાં માણસોની સાથે બહાર પણ જઈ શકતો.

પેલી તરફ નૂરજહાને લાંચ આપીને, ખુશામત કરીને તથા ઉત્સાહ આપીને અનેક સરદારોને પોતાના પક્ષમાં લીધા હતા. એક પ્રસંગે નૂરજહાને ખતાવેલી યુક્તિ પ્રમાણે બાદશાહે પોતાની બધી સેનાને એમની કવાયત લેવાને નિમિત્તે એકઠી કરી અને રજપૂત તથા મુસલમાન સેના એકઠી મળતાં કદાચ ઝપાઝપી થઈ જાય, એવી બીક ખતાવીને તેણે મહોબતખાનની સેના દૂર રાખી. જહાંગીરનું ભાગ્ય અનુકૂળ હતું, એટલે મહોબતખાનને એમાં કાંઈ ઊંડો અર્થ સમજાયો નહિ અને તેણે જરા પણ વાંધો લીધો નહિ. બાદશાહ ફ્રાન્સની તપાસ લેવા ગયો, તે સમયે બેંગમે અનેક સૈનિકો એકઠા કરીને બાદશાહને ઘેરી લીધો અને તેને પોતાના તાબામાં લીધો. આ પ્રમાણે વિદુષી અને રાજનીતિકુશળ નૂરજહાનની યુક્તિથી બાદશાહ જહાંગીર નજરકેદમાંથી છૂટ્યો.

ત્યાર પછી થોડા સમયમાં જહાંગીરને ૬૦ સું વર્ષ સમાપ્ત થયું. નૂરજહાનના હાથમાં પુનઃ સર્વ સત્તા આવી હતી. શાહ-જહાનની સેના વધતી જતી હતી. લાહોરમાં ઇ. સ. ૧૬૨૭ ની ૧૧મી માએ જહાંગીરે નવરોઝનો સમારંભ કર્યો. પરંતુ એ સમયે એની તબિયત લથડી હતી; તેથી એ હવાફેર કરવા સાફ કાશ્મીર ગયો. મુસાફરીના શ્રમથી તે થાકી ગયો હતો. નૂરજહાન અને શહરિયાર તેની સાથે હતાં. શહરિયારને હાથમાં લઈ તેની પાસે રાજ્યકારભાર કરાવવાની નૂરજહાનની ઇચ્છા હતી; પણ દુર્ભાગ્યે શહરિયારજી માંદો પડ્યો અને તે દવા કરાવવા લાહોર ગયો. ઉનાળો પૂરો થતાં જહાંગીર કાશ્મીરથી પાછો લાહોર આવવા નીકળ્યો અને તા. ૨૮ મી ઓક્ટોબર ૧૬૨૭ ને દિને માર્ગમાંજ તે મરણ પામ્યો. તેનું શબ લાહોર લાવવામાં આવ્યું.

સૌભાગ્યવતી નૂરજહાન આજ નિરાધાર વિધવા બની. સ્ત્રીનું માન તેનું સૌભાગ્ય હોય ત્યાંજ સુધી, એ સિદ્ધાંત નૂરજહાનના પ્રસંગમાં પણ સાચો પડ્યો. જહાંગીરના મૃત્યુ સાથેજ એનું

સન્માન જતું રહ્યું. જહાંગીરને લાહોરમાં જે સ્થળે સમાધિ આપવામાં આવી, ત્યાં નૂરજહાને ભવ્ય મકબરો બંધાવ્યો.

નૂરજહાને શહરિયારને બાદશાહ તરીકે જાહેર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ એમાં એ ફાવી નહિ. આસફખાનની સેનાએ શહરિયારને રોક્યો. શાહજહાન દક્ષિણમાં હતો. તેને પિતાના મૃત્યુના સમાચાર મળ્યા એટલે શહરિયાર, ખુશરૂના બે પુત્રો તથા દાનિયલના બે પુત્રને મારી નાંખાવીને તા. ૨૪ મી જાન્યુઆરીએ આગ્રા પહોંચ્યો અને બાદશાહ તરીકે પોતાને જાહેર કર્યો. ૫ મી ફેબ્રુઆરીએ તેનો રાજ્યાભિષેક થયો.

નૂરજહાનને હવે ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ રાજ્યકાર્યમાંથી નિવૃત્ત થવું પડ્યું. શાહજહાંએ તેની હત્યા તો ન કરી, પણ એની સર્વ સત્તા છીનવી લઈને વાર્ષિક બે લાખ રૂપિયાનું વેતન બાંધી આપ્યું. એના નામવાળા સિક્કા ચલણમાંથી પાછા ખેંચી લઈને ગણાવી નાખવામાં આવ્યા. હવે નૂરજહાને સાદાઈ અને શાંતિમાં જીવન ગાળવાનો આરંભ કર્યો. પતિના મૃત્યુ પછી પોતાની વિધવા કન્યા-શહરિયારની પત્ની-લાડલી બેગમ સાથે, તેણે લાહોરમાં રહીને શોકમય જીવન ગાળ્યું. પતિના મૃત્યુ પછી ૧૮ વર્ષ સુધી તે જીવી અને હિજરી સન ૧૦૫૫ માં (ઈ. સ. ૧૬૭૭) માં એનો આત્મા આ મોહમાયાથી ભરેલા સંસારનો ત્યાગ કરી પરલોક સિધાવ્યો. એની ઇચ્છા હતી કે મૃત્યુ પછી પતિની કબરની પાસેજ પોતાને પણ દફનાવવામાં આવે. પોતાની હયાતીમાં જ એણે કબર ખોદાવી રાખી હતી, ત્યાં જ એની અંતિમ સમાધિ થઈ. કહેવાય છે કે, એની કબર ઉપર કોતરેલી નીચેની કવિતા એની જ રચેલી છે.

“આ મુજ ગરીબનો મજર છે, પતંગની પાંખને દબાડવાને અહીં દીવો બળતો નથી, બુલબુલના સંગીતને આકર્ષવાને અહીંયાં સુંદર બગીચો પણ નથી.”

ભારતની રાજરાજેશ્વરી જગતજ્યોતિ નૂરજહાન ચિર અંધકારમાં, ચિર શાંતિમાં લાહોરના એ મકબરામાં સૂતી છે.

સંસારનું સુખ ચાર દિવસનું ચાંદરણું છે. એની પાછળ છળ-પ્રપંચમય જીવન ગાળવું એ મિથ્યા છે, એ બોધ લેવો હોય તો નૂરજહાનના જીવનની ચડતીપડતીનું અવલોકન કરી જાઓ,

૨૦૭-રત્નાવલિ

આમેરના રાજના નાનાભાઈ માધવસિંહની રાણી હતી. રાણીઓની સેવાચાકરી કરવા સાડે અનેક દાસીઓ રહે છે; તે પ્રમાણે રાણી રત્નાવલિ પાસે અનેક દાસીઓ-માંની એક વૃદ્ધ દાસી ઘણી ઇશ્વરભક્ત હતી. રાતદિવસ એ કૃષ્ણ-ચંદ્ર-આનંદકંદ-શામળા-સોહામણના પવિત્ર નામનું ઉચ્ચારણ કર્યા કરતી હતી. કૃષ્ણભક્તિમાં એ એટલી ગરકાવ થઈ જતી, કે કદી કદી તેની આંખમાંથી આંસુ વહેવા માંડતાં, પણ તેનો મમ્ બીજા કોઈના સમજવામાં નહોતો આવતો. બીજા બધી દાસી-ઓ સમજતી કે આ ડોશીની તો સાઠે બુદ્ધિ નાહી છે, પણ એ પ્રેમાશ્રુ વરસાવવામાં કેવો સરસ આનંદ હતો, તે તો એ ડોશીજા જાણતી હતી. એક દિવસ રાણીએ પણ એ વૃદ્ધ દાસીને એમ રોવાનું કારણ પૂછ્યું. દાસીએ કહ્યું: “રાણી સાહેબ ! આપને એ જાણવાનું શું પ્રયોજન ? આપ તો રાજનાં રાણી છો. સારી પેઠે ખાઓપીઓ ને મોજ કરો. હમણાં એવી વાત પૂછવાની આપને કાંઈ પણ જરૂર નથી.”

તત્ત્વજિજ્ઞાસુ રાણી રત્નાવલિને આ ઉત્તરથી સંતોષ ન થયો. એણે દાસીને વધારે આગ્રહ કર્યો, ત્યારે દાસીએ જવાબ આપ્યો કે, “રાણી સાહેબ ! આ સંસાર જૂઠી માયા છે. આજ આપણી આંખ આગળ જે જે વસ્તુ દેખાય છે; તે બધી કોઈ દહાડો નાશ પામી જશે. વધારે શું કહું ? આપણે પોતે પણ એક દિવસ આ સંસારમાંથી ચાલ્યાં જઈશું. બાંધી મૂઠીએ આવ્યા છીએ અને હાથ પસારીને ચાલ્યાં જઈશું. આ બધો ઠાઠમાઠ, ધન, વૈભવ અહીંજ રહી જશે. જે કાંઈ પુણ્યદાન કયું હશે તેજ સાથે જશે. માટે બાંધસાહેબ ! હું ભજન ન કરું તો બીજું શું કરું ? નોકરી તો પેટ ભરવા માટે કરવી પડે છે, પણ જ્યારે જ્યારે કુરસદ મળે

છે, ત્યારે ત્યારે ભગવાનનું સ્મરણ કરું છું. પુણ્યદાન કરવા સારું તો પૈસા જોઈએ, પણ પૈસા હું ક્યાંથી લાવું? મારાથી તો જેટલું બને છે તેટલું ભજન હું તો કર્યા કરું છું.”

દાસીનો આ ઉત્તર સાંભળતાંવારજ રાણી ચમકી ઊઠીને કહેવા લાગી: “દાસી, તેં આ શું કહ્યું? શું આ બધું અહીંજ રહી જવાનું? આવતા જન્મમાં અમને શું મળવાનું?”

દાસીએ ઉત્તર આપ્યો: “રાણી સાહેબ! આ જન્મમાં જેટલું પુણ્યદાન કરી લેશો, જેટલું ઈશ્વરભજન કરશો, તેટલાજ સુખવૈભવ આવતા ભવમાં મેળવશો. આ તો વહેતી નદી છે; એમાં જેને હાથ ધોવા હોય તે ધોઈ લે. સારાંશ કે આ મનુષ્ય-જન્મમાં પોતાની શક્તિ અનુસાર પુણ્યદાન કરી લેવું જોઈએ; કારણકે એવો લાગ કરી કરીને મળતો નથી.”

રાણીએ પૂછ્યું: “ત્યારે તો પૈસાવાળાં માણસો આવતા ભવમાં પણ સુખજ ભોગવશે?”

દાસીએ ઉત્તર આપ્યો: “હા, પુણ્યદાન કર્યાથી તો સુખ મળે છેજ, પણ એ સાથે સાચા મનથી ઈશ્વરનું ભજન કરવું જોઈએ. ભગવાન ભક્તિથી જેટલા પ્રસન્ન થાય છે, તેટલા ખીન્ન કશાથી થતા નથી.”

રાણીએ પૂછ્યું: “ભક્તિ કેવી રીતે થાય છે?”

દાસીએ ઉત્તર આપ્યો: “ભગવાનના શુભ ગાવાથી, ભજન કરવાથી અને સારાસારા મહાત્માઓની સંગતિ કરવાથી રાણીજી! સંગતિનું ક્ષણ કેવું છે એ વિષે તુલસીદાસજીએ જણાવ્યું છે કે—

“एक घडी आधी घडी आधी मैं पुनि आघ ।

तुलसी संगत साधुकी, हरै कोटि अपराध ॥”

દાસીનાં આ વચનો સાંભળ્યાથી રાણીની આંખો ઊઘડી ગઈ. એજ દિવસથી સંસારના ભોગવિલાસ ઉપરથી તેનું મન ઊઠી ગયું. એ દિવસથી એણે એ વૃદ્ધ દાસી પાસેથી નોકરી લેવી બંધ કરી અને તેને પોતાનો ગુરુ માનીને રોજ તેની પાસે રામાવતાર અને કૃષ્ણાવતારની કથા સાંભળવા લાગી. એમ કર્યાથી ભગવદ્ભક્તિ ઉપર તેની પ્રીતિ એટલી બધી વધી ગઈ કે, તેના મોંમાંથી રાત-દિવસ ‘રામ, રામ! કૃષ્ણ, કૃષ્ણ! હરિ હરિ!’ શબ્દો નીકળવા લાગ્યા અને થોડાકજ દહાડામાં એ પૂરેપૂરી ભક્ત બની ગઈ.

ત્યાર પછી એણે પોતાના મહેલમાંજ નટવરણની મૂર્તિ સ્થાપિત કરી અને પોતાનો બધો વખત ભજન, કીર્તન, સેવા-પૂજા, ભોગરાગ આદિ ઉપાયોથી ઠાકોરણને લાડ લડાવવામાં ગાળવા લાગી. આ પ્રમાણે ઘણા માસ વ્યતીત થઈ ગયા, એટલે રાણીએ એક દિવસ દાસીને પૂછ્યું: “તારી કૃપાથી રાત-દિવસ ભગવાનના ચરણોનું ધ્યાન ધરતાં તો આવડી ગયું, પણ હવે મને એવો કેાઈ ઉપાય બતાવ કે જેથી કરીને હરિના ખરા ભક્તોનાં દર્શન થાય.”

દાસીએ ઉત્તર આપ્યો કે, “મહારાણીજી! એનો સુગમ ઉપાય એ છે કે આપના મહેલની પાસે જે બગીચો છે, તેમાં ઠાકોરણ પધરાવો અને સાધુસંતોને ભોજન કરાવવાનો બંદોબસ્ત કરી દો, એટલે આપને ઘેર બેઠે ભગવદ્ભક્તોનાં દર્શન થઈ જશે.”

રાણીએ એજ પ્રમાણે કર્યું. પુષ્કળ પૈસા ખર્ચીને ત્યાં એક મંદિર બંધાવી દીધું અને એમાં વિધિપૂર્વક ઠાકોરણ પધરાવીને તેમના ભોગ વગેરેનો બંદોબસ્ત કરી દીધો. હવે તો દૂર દેશ-વરના સાધુસંન્યાસીઓ ત્યાં દર્શન કરવા આવવા લાગ્યા. રાણી રત્નાવલિને પણ સાધુસંતોનો ઉપદેશ સાંભળવાનો સારો યોગ મળ્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે રાણીની ભક્તિ ઘણી વધી ગઈ અને સ્વપ્નમાં તેને ભગવાનનાં દર્શન થવા લાગ્યાં.

આ પ્રમાણે ઘણાં વર્ષ વીતી ગયાં. એક દિવસ ક્રેટલાક વજવાસી સાધુઓની એક મંડળી આવીને એ મંદિરમાં ઊતરી. સાયંકાળે આરતી વખતે તેમણે એક એવું મધુર અને હૃદયદ્રાવક પદ ગાયું કે, રાણી પ્રભુપ્રેમથી આકુળવ્યાકુળ થઈ ગઈ. એકદમ એ પડદા-માંથી બહાર નીકળી આવી અને મંદિરમાં ઘૂસી ગઈ તથા પ્રસાદનો થાળ પોતાના હાથમાં લઈને બધા સાધુઓને જમાડવા લાગી. જ્યારે બધા સાધુઓ ભોજન કરી રહ્યા ત્યારે તેણે પોતાને હાથે બધાને પાન આપ્યાં, બધાને ચંદન ચોપડયું તથા બધાના ચરણમાં નમીને પ્રણામ કર્યા. એ દિવસથી એ દરરોજ પોતાને હાથે સાધુઓને જમાડવા લાગી તથા તેમની સેવાચાકરી કરીને આનંદમાં દિવસ ગાળવા લાગી.

એ વખતે મહારાજા માધવસિંહ દિલ્હીમાં હતા. તેમની પાસે રાણીની આવી વર્તણૂકના સમાચાર પહોંચ્યા, ત્યારે તેમને

ઘણો ગુસ્સો આવ્યો. માધવસિંહ જે વખતે રાણીની સાધુસેવાના સમાચાર વાંચી રહ્યા હતા, તેજ વખતે એમનો પુત્ર પ્રેમસિંહ ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. પુત્રના માથા ઉપર સાધુઓના જેવી સાદી ટોપી, ગળામાં તુલસીની માળા અને લલાટ ઉપર ગોપીચંદનનું સફેદ તિલક જોઈને મહારાજના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. ક્રોધાવેશમાં આવીને તેમણે પુત્રને કહ્યું: “ખોડકીના છોકરા! ચાલ્યો જા અહીંથી, તમે ખનેએ મારા નામને કલંક લગાડ્યું છે.”

પ્રેમસિંહ એ વખતે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને એજ વખતે ઘેર જઈને પોતાની માતા રતનાવલિને એ સંબંધી ખબર લખી મોકલી. પુત્રનો કાગળ પહોંચ્યા પછી રતનાવલિએ માથાના વાળ મૂંડાવી નાખ્યા અને સાધુ જેવાં સાદાં વસ્ત્ર પહેરીને સાચેસાચી ખોડકીજ બની ગઈ. માધવસિંહ મૂળથીજ રાણીનો આવો ઢંગ જોઈને અપ્રસન્ન તો રહેતાજ હતા, પણ જ્યારે તેમણે સાંભળ્યું કે રતનાવલિએ પડદાનો મલાજો પણ છોડી દીધો છે તથા માથું મૂંડાવીને સાધુડીની માફક રહે છે, ત્યારે તેમના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. તરતજ એ દિલ્હીથી આમેર આવ્યા અને રાણીને મારી નાખવાની યુક્તિ શોધવા લાગ્યા.

એક વાર એવું બન્યું કે વૈશાખ સુદિ ચૌદશને દિવસે સાયં-કાળને વખતે રાણી રતનાવલિના નટવરજીના મંદિરમાં ઘણી ધામધૂમ સાથે ઠાકોરજીની પૂજા થઈ રહી હતી. મંદિરમાં ખસ-ની ટટ્ટીઓ લાગી રહી હતી. તેના ઉપર ઠંડા પાણીનો ખૂબ છંટકાવ થઈ રહ્યો હતો. જૂઠું, ચમેલી, મોગરો, ગુલાબ વગેરે સુંદર સુગંધીદાર પુષ્પોના માંડવામાં ઠાકોરજીને પધરાવ્યા હતા અને પોતે આનંદપૂર્વક ઠાકોરજીને રમઝી રહી હતી, એટલામાંજ મહારાજાએ છોડી મૂકેલો એક વિકારાળ સિંહ એકાએક એ મંદિરમાં ધસી આવ્યો. એ સિંહને જોતાંવારજ બધી દાસીઓ ગભરાવા લાગી તથા ‘સિંહ આવ્યો’ ‘સિંહ આવ્યો’ એમ કહીને ખૂમરાણ કરી મૂકવા માંડી. રાણી એ સમયે ઠાકોરજીની સેવામાં એટલી બધી તણ્વીન થઈ ગઈ હતી કે, તેને પોતાના દેહનું જરા પણ જ્ઞાન નહોતું. દાસીઓની ખૂમરાણ સાંભળ્યાથી એ સચેત થઈને જોવા લાગી, તો જણાયું કે ખરેખર એક ભયંકર સિંહ અંદર ધસી આવ્યો છે. એ સિંહને જોતાંવારજ રાણી ઊભી થઈ ગઈ અને પુષ્પોનો એક હાર તેના ગળામાં પહેરાવી દઈને

હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરવા લાગી: “આજ માફ અહોભાગ્ય છે કે મને મારા ઇષ્ટદેવનાં દર્શન થઈ ગયાં. મને આપના દર્શનની ઘણી લાલસા હતી, તે આજે પૂર્ણ થઈ. જેવી રીતે આપે નૃસિંહ રૂપ ધારણ કરીને ભક્તરાજ પ્રહ્લાદનું હૃદય ટાળ્યું હતું, તેજ પ્રમાણે આજે આપે મારે માટે પણ નૃસિંહનું રૂપ ધારણ કર્યું છે. અહા ધન્ય છે! આજ પણ ચતુર્દશી છે! ધન્ય છે! મહારાજ ધન્ય છે! આજ આ દાસીનો જન્મ સફળ થયો છે.”

રાણી રતનાવલિની પૂજા સ્વીકારીને સિંહ બહાર આવ્યો અને બહાર ભેલેલા લોકોને મારી ખાવા લાગ્યો. હવે બધા લોકો ગભરાઈને નાસવા લાગ્યા. માધવસિંહની પાસે એ બખર પહોંચી, ત્યારે એ ઘણા સ્તબ્ધ થઈ ગયા. એજ વખતે એમના હૃદયમાં રાણી માટે ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ. એકદમ એ મંદિરમાં દોડી આવ્યા અને રાણીના ચરણમાં પડીને સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કર્યા. રાણી એ વખતે પાછી ઠાકોરજીના ધ્યાનમાં મગ્ન થઈ ગઈ હતી, એટલે તેને બખર ન પડી કે મહારાજ શું કરી રહ્યા છે, જ્યારે દાસીઓએ પ્રાર્થના કરી કે, “મહારાજ સાહેબ પ્રણામ કરે છે” ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યો: “હાં, નટવરલાલજીને પ્રણામ કરતા હશે.” દાસી-એ ફરીથી કહ્યું: “નહિ, એ તો આપને પ્રણામ કરે છે. એક વખત એમની તરફ દૃષ્ટિ તો કરો.” રાણીએ ઉત્તર આપ્યો: “આ દૃષ્ટિ તો એક તરફ લાગેલી છે, હવે બીજી તરફ દૃષ્ટિ નહિ કરાય.”

રાણીનાં આવાં વચનો સાંભળીને રાજાએ હાથ જોડીને કહ્યું: “પ્રિયે! મને ક્ષમા કરો. આ રાજપાટ બધું તમારું જ છે. તમારે એનો જે ઉપયોગ કરવો હોય તે કરો. તમે તેનાં માલિક છો.”

પતિના વિનયથી પીગળી જઈને પતિના સામું જોઈ રાણીએ કહ્યું: “આપ આટલો બધો પશ્ચાત્તાપ શા માટે કરો છો? જે થવાનું હોય તે થયાજ કરે છે; પરંતુ અહીં તો શ્રીનટવરલાલજીની કૃપાથી ઘણો આનંદ છે. આપ પણ એમનાજ ચરણનું ધ્યાન ધરશો, તો ઘણું સાફ થશે.”

રાણીના એ શબ્દોએ મહારાજ માધવસિંહના ઉપર ઘણી સારી અસર કરી. એજ વખતથી એમના મનમાંથી દ્વેષભાવ ચાલ્યો ગયો અને એ નટવરલાલજીના પરમ ભક્ત બની ગયા.

એક દંતકથા એવી છે કે, એક દિવસ મહારાજ માધવસિંહ

અને માનસિંહ હોડીમાં બેસીને કોઈ મોટી નદી બાજુની રહ્યા હતા, એટલામાં અચાનક વંદોળિયો ચડી આવ્યો અને હોડી ઓલાં ખાવા લાગી. એ વખતે માધવસિંહે મહારાજ માનસિંહને પોતાની રાણીની કથા કહી સંભળાવી અને તેના નામનું સ્મરણ કર્યું, એટલે તરતજ ઈશ્વરની એવી કૃપા થઈ કે વંદોળિયો એકદમ બંધ થઈ ગયો અને હોડી બચી ગઈ. બધા સહીસલામત કિનારે પહોંચી ગયા. મહારાજ માનસિંહ આથી ઘણા ખુશી થયા અને રાણી રતનાવલિનાં દર્શન કરવાની તેમને અભિલાષા થઈ. જ્યારે એ આમેર ગયા, ત્યારે પહેલાં રાણીના મંદિરમાં ગયા અને રતનાવલિને પ્રણામ કર્યા. એજ દિવસથી એ પણ ઈશ્વરભક્ત થઈ ગયા અને રાણી રતનાવલિને પોતાના કુળનું એક અમૂલ્ય સ્ત્રીરત્ન ગણીને તેને પૂજવા લાગ્યા.

આ કથા ભક્ત માળ માની છે.

૨૦૮-જાંબુવતી

એ મેવાડના પ્રસિદ્ધ રાણા જગતસિંહની માતા હતી સંવત ૧૬૬૪ માં જગતસિંહે તેના ગર્ભમાં જન્મ લીધો હતો. એ મેવાડની ગાદી ઉપર સંવત ૧૬૮૪ ઇ. સ. ૧૬૨૮ માં બેઠો હતો. ગાદીએ બેઠા પછી તે હમેશાં પોતાની માતાની સલાહ મુજબ ચાલતો. જાંબુવતી ઘણી સમજુ અને રાજનીતિકુશળ સ્ત્રી હતી. એ ઘણી પુણ્યાત્મક અને ધાર્મિક સ્ત્રી હતી. મથુરા, વૃંદાવન, દ્વારિકા, ઓરોપ્રયાગ, કાશી આદિ તીર્થોની તેણે યાત્રા કરી હતી અને ત્યાંના પૂજારીઓને તથા બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દાન આપીને સંતુષ્ટ કર્યા હતા.

૨૦૯-કરમાવાઈ

સન્નારી કયાંની હતી અને કોણ હતી એ વિષેની માહિતી મળી આવી નથી, પરંતુ એટલું તો અવશ્ય જાણવામાં આવ્યું છે કે એ પરમ ભક્ત હતી. એક ભક્ત તરીકે એનું નામ ઘણું પ્રસિદ્ધ છે. હિંદુઓની યાત્રાનાં ચાર મુખ્ય ધામોમાં જગન્નાથપુરીની ગણતરી છે. જગન્નાથપુરીની યાત્રા કરનાર પ્રત્યેક હિંદવાસીને કરમાળાઈનું નામ જાણીતું છે.

સાધારણ રીતે અનુભવવામાં આવ્યું છે કે, બાળકો સવારના પહોરમાં ઊઠતાંજ કાંઈ ને કાંઈ ખાવાનું માગે છે અને તેમની માતાઓ પોતાના ગળ પ્રમાણે તેમને માટે કાંઈક ખાવાનું અવશ્ય રાખી મૂકે છે. કરમાળાઈને પણ એવીજ ટેવ હતી. પરમ ભક્ત હોવાથી એ સવારમાં ઊઠીને શૌચ તથા સ્નાન કર્યા પહેલાંજ એક તપેલીમાં ખીચડી ચોરી દેતી અને એ ખીચડી તૈયાર થઈ ગયા પછી વાત્સલ્યભાવથી ભગવાનને નૈવેદ્ય ધરાવતી. ભગવાન પણ એની ભક્તિથી એટલા બધા પ્રસન્ન થયા હતા કે દરરોજ બાળકનું રૂપે તેના ખોળામાં આવીને બેસતા અને સ્વાદપૂર્વક ખીચડી ખાતા. રખે મોડું થઈ જાય અને ભગવાનને ભૂખ્યા રહેવું પડે, એ ખીચડી કરમા ચાર ઘડી રાત બાકી હોય ત્યારથીજ ઊઠીને ખીચડી રાંધવાનું શરૂ કરી દેતી.

એક દિવસે એવું બન્યું કે, કોઈ એક સાધુએ કરમાળાઈને નાહ્યાઘોયા વગરજ ખીચડી રાંધતાં જોઈ. આથી તેણે કરમાળાઈને કહ્યું કે, “ધર્મભગિની! તું નાહ્યાઘોયા વગરજ રસોઈ કરીને ઠાકોરજીને ધરાવે છે, એ ઘણુંજ ખોટું કરે છે. એથી તો દોષમાં પડાય છે અને પરમેશ્વર ઘણાજ નારાજ થાય છે; કારણકે પરમેશ્વરને ચોખખાઈ અને શુદ્ધતા ઘણું પ્રસન્ન છે.”

કરમાબાઈએ સાધુની શિખામણ મानीને ખીજે દહાડેથી સવારના પહોરમાં નાહીઘોઈ, સ્વચ્છ કપડાં પહેરીને ઘણી શુદ્ધતાથી રસોઈ કરવાનું શરૂ કર્યું, પણ એમ કરવામાં વાર ઘણી લાગતી હતી અને ઠાકોરજીને ઘણા સમય સુધી ભૂખ્યા રહેવું પડતું હતું.

એક દિવસ ભગવાન કરમાબાઈના ખોળામાં બેસીને ખીચડી ખાઈ રહ્યા હતા, એટલામાં જગન્નાથજીના મંદિરમાં રાજ-ભોગનો સમય થયો. ઘંટનાદ સાંભળતાં જગન્નાથજી હાથ ધોયા વગરજ કરમાબાઈના ખોળામાંથી ઊડીને મંદિરમાં ચાલ્યા આવ્યા. નિયમિત સમયે મંદિરમાં જ્યારે ભોગ ધરાવ્યો, ત્યારે પંડ્યાને જણાયું કે ઠાકોરજીના હાથમાં ખીચડી ચોંટી છે. આથી એને ઘણું આશ્ચર્ય ઊપજ્યું અને તેણે વિનયપૂર્વક હાથ જોડીને પૂછ્યું: “ મહારાજ ! આજ ખીચડી ક્યાં આરોગી છે ? ”

જગન્નાથજીએ ઉત્તર આપ્યો: “ કરમાદાસી રોજ સવારના પહોરમાંજ મારે સાડું ખીચડીનો ભોગ ધરાવતી હતી અને હું એને ત્યાં જઈને જમી આવતો હતો; પણ એક સાધુએ તેને શુદ્ધ થઈને રસોઈ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે, ત્યારથી એ નાહીઘોઈને ખીચડી રાંધે છે; એને લીધે ઘણી વાર થાય છે અને મારે ભૂખ્યા રહેવું પડે છે. આજે હું ખીચડી ખાઈ રહ્યો હતો એટલામાંજ ઘંટનાદ થવાથી મારે હાથ ધોયા વગરજ અહીં આવવું પડ્યું. હવે તું એ સાધુને બોલાવીને એની મારફતે કરમાબાઈને કહેવરાવ કે, શૌચસ્નાન કર્યા વિના એ મારે માટે રસોઈકરે. ”

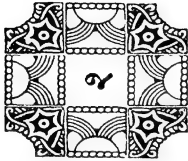
એજ દિવસથી કરમાબાઈનું નામ પ્રસિદ્ધ થયું અને સૌ કોઈ કહેવા લાગ્યું કે, “ આ સન્નારી તો યશોદાનો અવતાર છે. આગલા જન્મમાં વાત્સલ્યભાવથી શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવાનો ઓરિયો મનમાં રહી ગયો હશે તે આ જન્મમાં પૂરો કરી રહી છે. ”

કરમાબાઈ જ્યાંસુધી જીવતી રહી ત્યાંસુધી એ દરરોજ જગન્નાથજીને ખીચડી ધરાવતી રહી. તેનું મૃત્યુ થયા પછી પણ શ્રી-જગન્નાથજીને આજ દિન સુધી ખીચડીનો ભોગ ધરાવાય છે અને તે ‘ કરમાબાઈની ખીચડી ’ ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

કરમાબાઈની આ કથા ભક્તમાળામાં વર્ણવેલી છે. એમાંની વાતની સત્યાસત્યતાના અમે જવાબદાર નથી. એમાંના સારા-સારનો વિચાર અમે વિવેકી વાચકોનેજ સોંપીએ છીએ.

૨૧૦-રાણી જસરેશ્વરી

ગપ્રસિદ્ધ મોગલ બાદશાહ અકબરે જે સમયે બંગાળના પઠાણ રાજા ઉપર ચડાઈ કરીને એ પ્રાંત પોતાના કબજામાં લીધો, તે પહેલાં પઠાણ રાજાને ખંડણી આપનારાં નાનાં રાજ્યો ત્યાં ઘણાં હતાં. એ લોકો પઠાણોને ખંડણી આપ્યા પછી બીજી બધી બાબતોમાં પોતાની પ્રજા ઉપર સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરતા. પઠાણો-ને જ્યારે મોગલોએ હરાવ્યા, ત્યારે એ સઘળા માંડલિક રાજાઓ મહાન અકબરના તાબામાં આવ્યા. એવા માંડલિક રાજાઓમાં જૈસોરનો રાજા વિક્રમાદિત્ય ઘણા વર્ષથી દક્ષિણ બંગાળના મોટા ભાગ ઉપર રાજ્ય ચલાવતો હતો. વિક્રમાદિત્યનું મૃત્યુ થયા પછી તેનો પુત્ર પ્રતાપાદિત્ય દક્ષિણ બંગાળનો રાજા થયો.

પ્રતાપાદિત્ય ઘણો સામર્થ્યવાન અને પ્રબળ રાજા નીવડ્યો. તેને એક અત્યંત રૂપવતી અને ગુણિયલ પત્ની હતી. તેનું નામ શું હતું, તે બબર નથી, પણ લોકો એને જસરેશ્વરી નામથી ઓળખે છે. એ કુટુંબની અધિષ્ઠાત્રી દેવીનું નામ પણ જસરેશ્વરી હોવાથી આ દેવીસ્વરૂપ રાણીને પણ લોકો એજ નામથી ઓળખવા લાગ્યા હતા. કુળદેવી જસરેશ્વરીને માટે એવી દંતકથા ચાલે છે કે, તેમણે એક વખતે જૈસોરના આગલા રાજાને પ્રત્યક્ષ દર્શન આપીને જણાવ્યું હતું કે, “આ કુટુંબમાં કોઈ જાતનો દુરાચાર પ્રવેશ કરશે નહિ, ત્યાંસુધી હું આ નગર છોડીને ચાલી જઈશ નહિ.” વળી તેમણે એવું પણ કહ્યું હતું કે, “જે દિવસે હું આ નગર છોડીને જઈશ, તે દિવસે મંદિરમાં મારી મૂર્તિનું મોં ફરી જશે.” આ પ્રમાણે જૈસોરમાં બે જસરેશ્વરીઓનો વાસ હતો. એક રાજપત્ની અને બીજી કુળદેવી.

પ્રતાપાદિત્ય જેટલો શૂરવીર અને પરાક્રમી હતો, તેટલોજ એ દુષ્ટ દુરાચારી નીવડ્યો. તેણે પોતાની પાસે ઘણું મોટું સૈન્ય

એકડું કયું અને એ સૈન્યમાં ઘણા ફિસાદી લોકોને એકઠા કર્યા. એ લોકોની મદદથી પ્રતાપાદિત્ય ખંગાળા પ્રાંતની આસપાસના જાગીરદારો અને રાજાઓ ઉપર ચડાઈ કરીને તેમની પાસેથી ખંડણી વસૂલ કરવા લાગ્યો. વળી પ્રતાપાદિત્યે મોગલ સૂબેદારનું પણ ખુલ્લી રીતે અપમાન કરવું શરૂ કર્યું અને તેને ખંડણી આપવાની સાફ ના કહી.

પ્રતાપાદિત્ય આસપાસના રાજાઓને લૂંટીનેજ ચૂપ બેસી રહ્યો નહિ. તેની નજર હવે પોતાના કાકા વસંતરાય ઉપર ગઈ. વસંતરાય ઘણા સજ્જન અને ડાહ્યા પુરુષ હતા. જૈસોર રાજ્યમાં એજ વૃદ્ધ અને બુદ્ધિમાન પુરુષ હોવાથી લોકો તેમને ચાહતા અને વડીલ તરીકે તેમને ઘણું માન આપતા. એમને પોતાના ભત્રીજા પ્રતાપાદિત્યની વર્તણૂક પસંદ પડી નહિ, એટલે તેને વારં-વાર ઉપદેશ આપીને સુધારવાનો તેમણે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ એ ઉપદેશથી કંઈ વળ્યું નહિ. વસંતરાયનો અમૃત જેવો ઉપદેશ પ્રતાપાદિત્ય એક કાનેથી સાંભળીને બીજે કાને કાઢી નાખતો. એ જાણતો હતો કે મારી પ્રજા મને ચાહતી નથી અને મારી પ્રજાની દૃષ્ટિમાં કાકા વસંતરાય દેવસ્વરૂપ છે. એને ધાસ્તી હતી કે રાખે પ્રજા મને પદબ્રષ્ટ કરીને મારી જગ્યાએ મારા કાકાને ગાદી ઉપર બેસાડે. આ ભયને લીધે વસંતરાયનું ખૂન કરીને પોતાના રસ્તામાંથી એક મોટું કંટક દૂર કરવાનો અધમ અને દુષ્ટ પ્રતાપાદિત્યે નિશ્ચય કર્યો.

રાણી જસરેશ્વરીને પતિના આવા દુષ્ટ વિચારોની ખબર પડી, ત્યારે એણે પતિને એ પાપી વિચાર કાઢી નાખવા માટે ઘણો ઉપદેશ આપ્યો; પરંતુ તેનો પ્રયત્ન સફળ થયો નહિ, એટલે એણે પતિને હાથે આલું દુરાચરણ થતું અટકાવવા માટે એક વિલક્ષણ યુક્તિ યોજી કાઢી.

ખંગાળામાં ઘણા દિવસથી એક એવો રિવાજ ચાલ્યો આવતો હતો કે, જે વખતે કોઈ કુડીન સ્ત્રીને કોઈ શૂરવીર પુરુષની કોઈ કામમાં મદદ જોઈતી હોય, ત્યારે તે પોતાના હાથનું કંકણ કાઢીને એ શૂર પુરુષ પાસે અથવા તો શૂરવીરોની સભામાં મોકલે. એ સ્ત્રીની દાસી શૂરવીરોના સમાજમાં જઈને એ કંકણ ફેંકતી અને એ સભામાંથી કોઈ પણ પુરુષ એ કંકણ ઉપાડી લેતો અને પ્રતિજ્ઞા લેતો કે આ કંકણ મોકલનાર સ્ત્રીનું કામ હું જીવસાટે

પણ કરીશ. જસરેશ્વરીએ પણ આ ઉપાય અજમાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક દિવસ પ્રતાપાદિત્ય દરબારમાં બેઠો હતો, એવામાં દાસીએ દરબારના સભાસદો દેખતાં એ કંકણ ફેંક્યું. કંકણ ભેતાંજ બધા સરદારો ઘણા આશ્ચર્ય પામી ગયા અને ઘણી ઉત્કંઠાપૂર્વક સર્વે રાજા પ્રતાપાદિત્યની તરફ જોવા લાગ્યા. પ્રતાપાદિત્ય નિહુર મુખમુદ્રા કરીને સ્વસ્થ બેસી રહ્યો.

આખરે એક ચોદ્ધો ધીમેથી બોલો થયો. એ ચોદ્ધો રાણી જસરેશ્વરીનો ભાઈ અને પ્રતાપાદિત્યનો સેનાપતિ હતો. તેણે આગળ આવીને એ કંકણ ઉપાડી લીધું અને પ્રતાપાદિત્યના સામું જોઈને બોલ્યો: “આ કંકણ આપનાં રાણીસાહેબ તરફથી આવ્યું છે. રાણી સાહેબના ઉપર એવું તે શું સંકટ આવી પડ્યું છે, તે કળી શકાતું નથી. જે કામ માટે આ કંકણ મોકલવામાં આવ્યું છે; તે કામ આપ પોતે પાર પાડી આપશો, એમ અમારી સૌની ખાતરી હતી; પણ આપે જ્યારે એ કંકણ ઉપાડી લેવાની કાંઈ પણ વૃત્તિ દર્શાવી નહિ, ત્યારે એ ઉપાડી લેવાની ફરજ મારે માથે આવી પડી છે; કારણકે કોઈ પણ આ કંકણને ન ઉપાડત તો આ દરબાર શરવીરોથી ખાલી છે, એમ લોકો કહેત; માટે મેં એ ઉપાડી લીધું છે અને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે શરીરમાં પ્રાણ છે, ત્યાં સુધી રાણીનું કામ પાર પાડવામાં પાછી પાની કરીશ નહિ.”

સેનાપતિની આ પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને પ્રતાપાદિત્ય મનમાં ને મનમાં ઘણો બળી ગયો. સેનાપતિ તરફ તેણે ગુસ્સાની આંખે જોયું; પણ તેના મોંમાંથી એક પણ શબ્દ નીકળ્યો નહિ. એટલામાં એ કંકણ લઈ આવનારી દાસીએ પ્રસન્ન થઈને કોમળ મધુર સ્વરે રાણીની ઇચ્છા સભાસદો સન્મુખ પ્રગટ કરી. એણે કહ્યું: “આપણાં મહારાણી સાહેબની એવી ઇચ્છા છે કે, જે કોઈ શરવીર પુરુષ મારા કંકણનો સ્વીકાર કરે, તેણે પોતાનો પ્રાણ જતાં સુધી વસંતરાય અને તેમના કુટુંબનું રક્ષણ કરવું.”

“તેમની એ ઇચ્છા પૂર્ણ કરીશ” એમ કહીને સેનાપતિ દૃઢ ડગલાં ભરતો પોતાની જગ્યાએ બેસી ગયો.

રાજાએ દરબાર બંધાવ્યો કર્યો અને તાબડોતોબ રાણીના અંતઃપુરમાં ગયો. રાજા પ્રતાપાદિત્યને આખી દુનિયામાં કોઈ પણ વ્યક્તિનો ભય લાગતો હોય તો, તે વ્યક્તિ રાણી જસરેશ્વરી હતી. રાજા પ્રતાપાદિત્ય બીજાઓ આગળ વાઘ જેવો ફૂર હતો,

પણ પોતાની રાણી આગળ આવતાં એ ગરીબ ગાય જેવો બની જતો. રાણી જસરેશ્વરીના અંગમાં કોઈ એવી તેજસ્વિતા હતી કે કોઈ પણ મનુષ્ય તેનાં દર્શન કરતાંવાર થરથર કંપવા લાગતો. રાણા પ્રતાપાદિત્યે તેની પાસે જઈને તેને પુષ્કળ વિનંતિ કરી, પુષ્કળ પ્રેમ કર્યો અને તેને પોતાને વશ કરવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ જ્યારે કશાથી એ વસંતરાયને બચાવવાની રાણીની પ્રતિજ્ઞા ફેરવી શક્યો નહિ, ત્યારે કહ્યું: “ વહાલિ ! વસંતરાય જ્યાંસુધી જીવતો રહેશે, ત્યાંસુધી આપણે સુખેથી રાજ્ય ભોગવી શકીશું નહિ. તેને માયો વગર છૂટકો નથી. એ અહીંથી ટળશે ત્યારેજ હું સુખી થઈશ.” રાણીએ દઢતાથી કહ્યું: “ સુખી થાઓ કે દુઃખી, પણ હું તમારે હાથે એવું ઘોર પાપ નહિ થવા દઉં.”

ખુદ્દી રીતે વસંતરાયનો વધ કરવો અસંભવિત જાણીને પ્રતાપાદિત્યે હવે વિશ્વાસઘાતકતાનો માર્ગ સ્વીકાર્યો. તેણે પોતાનાં આજ્ઞાન સુધીનાં દુષ્કૃત્યોનો પશ્ચાત્તાપ દેખાડવો શરૂ કર્યો. એ વસંતરાયની પાસે ગયો અને તેમને પગે લાગ્યો. હબર વાર તેમની ક્ષમા માગી અને ઘણાજ વિનયપૂર્વક વિનંતિ કરી: “ આપ મારા મહેલમાં પધારીને ભોજન કરો.” રાણા વસંતરાયે તેના પ્રેમપૂર્વકતા આમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો.

પ્રતાપાદિત્યનો આ બધો પશ્ચાત્તાપ ખાલી બતાવવાનોજ હતો; તેના અંતઃકરણમાં તો વસંતરાયનો વધ કરવાની દુર્વાસના એવી ને એવીજ કાયમ હતી. રાણી જસરેશ્વરીને પતિના પાપી અંતઃકરણની પહેલેથીજ ખાતરી હતી. તેને ખાતરી હતી કે પ્રતાપાદિત્ય જરૂર કોઈ દિવસ દગો દઈને વસંતરાયનું કાસળ કાઢશે. એથી એણે પહેલેથીજ ચેતી જઈને વસંતરાયના પુત્રને પોતાની દેખરેખમાં બેલાવી લીધો અને પછી પ્રતાપાદિત્યને વસંતરાયને બેલાવવાની રજા આપી. વસંતરાય પ્રતાપાદિત્યના આમંત્રણને માન આપીને જૈસોર આવવા નીકળ્યા. એ વખતે એમને પોતાને પણ કાંઈક શક પડ્યો. એમણે પોતાની સાથે એક કપોત પક્ષી લીધું અને રાણીને કહ્યું કે, “ આ કપોત જો મને મૂકીને ઘેર એકલું પાછું આવે, તો સમજજો કે કાં તો મારું મૃત્યુ થયું છે કે કાં તો હું કેદ પકડાયો છું.”

આ પ્રમાણે રાણા વસંતરાય પોતાની પત્નીને સૂચના કરીને થોડાક સેવકો સાથે જૈસોર જવા નીકળ્યા; પણ એ જૈસોર પહોંચે

તે પહેલાં તો પ્રતાપાદિત્યે ગોઠવી રાખેલા મારાઓએ તેના પ્રાણ લીધા. થનાર હતું તે થઈ ચૂક્યું. જે અનિષ્ઠ ઘટના રોકવાને માટે રાણી જસરેશ્વરીએ આટલો પ્રયત્ન કર્યો, તે ઘટના આખરે હુ-ભાગ્યે પાર પડી. વસંતરાયનો પ્રાણ નાશ પામતાંવારજ પેલું કપોત પક્ષી ત્યાંથી ઊડીને રાણી પાસે ગયું. કપોતને પાછું આવેલું જોઈને રાણી સમજી ગઈ કે કાંઈ દુર્ઘટના બની છે. પ્રતાપાદિત્ય અને તેના દુષ્ટ સલાહકારો હવે પોતાના મહેલમાં આવીને પોતાના ઉપર કે પોતાનાં બીજાં કુટુંબીઓ ઉપર જૂલમ કરે, એ બીકથી રાણી તળાવમાં પડીને મરી ગઈ. રાજા વસંત-રાયનો પુત્ર બચી ગયો, કારણકે એને રાણી જસરેશ્વરીએ પહેલે-થી પોતાના સંરક્ષણમાં લીધો હતો.

વસંતરાયનો વધ થયા પછી થોડા દિવસોમાં અકબર બાદ-શાહના શર સેનાપતિ રાજા માનસિંહ જૈસોર ઉપર ચડાઈ કરી. રાજા પ્રતાપાદિત્ય પણ તેમની સામે યુદ્ધ કરવા આવી ઊભો રહ્યો, કારણકે એનું બળ કાંઈ સામાન્ય નહોતું. તેની પાસે પચાસ હજાર તલવારવાળું પાયદળ, ત્રીસ હજાર બાલાવાળા અને દશ હજાર ઘોડેસવાર સિપાઈઓ હતા; તથા તે ઉપરાંત બસો હાથી, સો તોપે વગેરે સાહિત્ય પણ હતું. વળી ફિરંગી લોકોની પણ એને સારી મદદ હતી. પરંતુ આટલી સરસ સામગ્રી હોવા છતાં પણ આખરે તેનો પરાભવ થયો. તેનું કારણ એનું થયું કે, એકાએક તેના સૈન્યમાં ખળર ફેલાઈ કે દેવી જસરેશ્વરીએ પોતાનું મોં ફેરવી દીધું છે, એટલે પોતાના રાજાનાં દુષ્ટત્યોને લીધે અપ્રસન્ન થઈને દેવીએ આ રાજ્યમાંથી પોતાનો વાસ છોડી દીધો છે અને હવે દેવીનો કોપ શરૂ થવાનો છે, એ વિચારથી દરેક જગ્યાએ લોકોના મોં ઉપર ઉદાસીનતા છવાઈ રહી. સૈનિકોએ યુદ્ધ કરવાનું છોડી દીધું. રાજાએ તેમનો ભ્રમ મટાડવા માટે ઘણાં પ્રયત્ન કર્યો પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. આખરે એ રાજા સર્વસ્વ ખોઈને રાજા માનસિંહના હાથમાં કેદ પકડાયો.

પ્રતાપાદિત્યને પકડ્યા પછી જૈસોર શહેરને પોતાના કબજામાં લેવા માટે રાજા માનસિંહ શહેરની તરફ આવ્યો, પરંતુ શહેરના સંરક્ષણની એવી ઉત્તમ તજવીજ કરવામાં આવી હતી કે એ આશ્ચર્ય પાર્યો. તપાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું કે રાજા પ્રતાપાદિત્યની મહાપ્રતાપી રાણી જસરેશ્વરીએ નગરના સૈન્યની સર-

દારી પોતે લીધી છે અને તે પ્રાણાંતર્યાંત નગરનું રક્ષણ કરવાનો નિશ્ચય કરીને લડવા નીકળી છે. માનસિંહે તેની પાસે એક ફત મોકલ્યો અને નગર સ્વાધીન કરવાનું ફરમાન મોકલ્યું. રાણીએ પોતાના સામર્થ્યનો વિચાર કરીને, ઘણું શાણપણ વાપરીને જવાબ આપ્યો કે, “શહેરનું રક્ષણ કરવામાં રક્તપાત કરવો વ્યર્થ છે એ વાત હું સારી પેઠે જાણું છું. રાજા માનસિંહ જો મારા નગરને લૂંટે નહિ અને નગરવાસીઓ ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો અત્યાચાર કરે નહિ તો હું વગર હરકતે જૈસોર તેમને સ્વાધીન કરીશ અને આ શરત જો તેમને માન્ય ન હોય તો અમે ખુશીથી લડીશું અને નગરમાં એમનો જીલમ સહન કરવાને માટે કોઈ જીવતું ન રહે ત્યાંસુધી જીવસાટે લડીશું.”

રાજા માનસિંહે તેની સર્વ માગણી કબૂલ કરીને જૈસોરને પોતાના હાથમાં લીધું અને રાજા પ્રતાપાદિત્યને પોતાની સાથે દિલ્હી લઈ ગયો. રાણી જસરેશ્વરી પતિ ઉપરના પોતાના અત્યંત પ્રેમને વશ થઈને, તેના દુઃખની પણ ભાગી થવા માટે તેની સાથે જવા નીકળી; પરંતુ રાજા પ્રતાપાદિત્યથી અંદીવાનની દશા સહન ન થઈ અને રસ્તામાંજ તેનું મૃત્યુ થયું. રાણી જસરેશ્વરીએ એજ વખતે પતિનું સહગમન કર્યું.

વાચક ! આવી સ્ત્રીને ખરેખર ધન્ય છે. જસરેશ્વરી જેવી રૂપવતી, ગુણવતી અને શૂર સ્ત્રી મળ્યા છતાં પણ અભાગી પ્રતાપાદિત્ય તેના સહવાસનો કાંઈ પણ લાભ લઈ શક્યો નહિ. ઊલટું એ સતીને તેનાં દુષ્કૃત્યોનું ફળ ભોગવવું પડ્યું.

૨૧૧-જોધપુરી

એ રૂપસિંહ રાઠોડની કન્યા અને મેવાડના પ્રસિદ્ધ રાણા જયસિંહની રાણી હતી. એ કુળની બીજી સન્નારીઓની પેઠે જોધપુરી રાણી પણ ઘણી સદાચારી, પતિવ્રતા અને પરોપકારી હતી. પ્રજા ઉપર તેનો ઘણો સ્નેહ હતો અને તેને મદદ કરવા એ સદા તત્પર રહેતી. સંવત ૧૭૩૨ માં તેણે ત્રીસ હજાર રૂપિયા ખચીને એક સુંદર વાવ રાજનગરમાં બંધાવી હતી; જે આજ સુધી તેના પ્રજાપાલન અને પરોપકારવૃત્તિનું બાન કરાવે છે.

૨૧૨-સોનાબીબી

ગલ શહેનશાહ અકબરના જમાનામાં આખા અંગાળ દેશના બાર ભાગ પાડી દેવામાં આવ્યા હતા. દેશનો વહીવટ સારી રીતે ચાલી શકે એટલા સારૂ, એ વિભાગ પાડી દેવામાં આવ્યા હતા અને પ્રત્યેક વિભાગ એક એક જમીનદારના તાબામાં હતો. સોળમી સદીના અંત અને સત્તરમી સદીના પ્રારંભમાં, મોગલ બાદશાહ જહાંગીરના વખતમાં એ બધા અંગાળી જમીનદારોએ સ્વતંત્ર થવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો હતો. અપરિમિત શૌર્ય-વીર્ય અને અનુપમ સ્વદેશપ્રીતિથી ઉત્સાહિત થઈને યશોદર (જૈસોર) ના રાજા પ્રતાપાદિત્યે પશ્ચિમ અંગાળા-ને જાગૃત કર્યું હતું. તેવીજ રીતે શ્રીપુરના રાજા મહામતિ કેદારરાયે સ્વતંત્રતાની અમૃતવાણી સંભળાવીને પૂર્વ અંગાળાને ઉશ્કેરી મૂક્યું. જો તેઓ ઇર્ષ્યા અને યશની લાલસાથી માંહોમાંહે લડી મર્યા ન હોત તો સંભવ છે કે અંગાળનો ઇતિહાસ આજે, કદાચ બીજી રીતે લખાયો હોત.

આ ચરિત્રને મથાળે જે રમણીનું નામ લખેલું છે તે અંગાળામાં સુપ્રસિદ્ધ થઈ પડેલા ચાંદરાય અને કેદારરાયની ભગિની હતી. તેનું નામ સ્વર્ણમયી હતું, પરંતુ બધા તેને સોનામણિ નામથી યોદાવતા હતા. એ અસામાન્ય રૂપ અને લાવણ્યવતી હતી. બાલ્યાવસ્થામાંથીજ પતિનું સુખ તેણે ખોયું હતું. બાળવિધવા હોવાથી પિતાને ઘેરજ એ રહેતી. એ મનોરમ રમણીના રૂપવહનિમાંજ અંગાળાની આશા ભસ્મીભૂત થઈ ગઈ.

એક દિવસ સુવર્ણગ્રામનો અધિપતિ ઇશાખાં મસનદબલિ શ્રીપુરમાં આવ્યો અને કેદારરાય સાથે ગાઢી દોસ્તી હોવાથી તેનોજ મહેમાન થયો. કેદારરાય ઘણો ઉદાર સ્વભાવનો હતો. મુસલમાન અતિથિનો યોગ્ય આદરસત્કાર કરવામાં તેણે જરા પડો

પણ કયાશ રાખી નહિ. દૈવયોગે એ સમયમાં કેદારરાયની વિધવા બહેન સ્વર્ણમયી ઉપર ઈશાખાંની દૃષ્ટિ પડી ગઈ. શ્રીપુર-માં કેટલાક દિવસ વિતાવ્યા પછી ઈશાખાં પોતાની રાજધાની ખિજિરપુરમાં પાછો ફર્યો. ખિજિરપુરમાં આવ્યા પછી પણ પરમ રૂપવતી સ્વર્ણમયીને તે ભૂલી શક્યો નહિ. તેનું સૌંદર્ય તેની આંખ આગળ રાતદિવસ તરવા લાગ્યું અને એની સાથે વિવાહ કરીને તેને પોતાના ઝનાનાની પટરાણી બનાવવાનો તેણે વિચાર કર્યો. સ્વર્ણમયીના વિવાહનું માગું કરવા સાડ તેણે પોતાના એક દૂતને શ્રીપુર મોકલ્યો. તેના એ આચરણથી ધર્માત્મા ચાંદરાય અને કેદારરાયનાં હૃદય કેટલાં બધાં વ્યથિત થયે તેનો કાંઈ પણ વિચાર ઈશાખાંને ન આવ્યો. ઈશાખાંની વિનતી સાંભળ્યાથી કેદારરાય અને ચાંદરાયને ઘણો ગુસ્સો ઉત્પન્ન થયો. એવી અન્યાયી માગણી કરીને ઈશાખાંએ શ્રીપુરના મહારાજનું અપમાન કર્યું છે એમ તેમણે માન્યું. તેમણે ઈશાખાંની સાથે યુદ્ધ કરવાનું જાહેર કર્યું. અત્યાર સુધી બંગાળાના હિંદુ-મુસલમાનોમાં જે એકસંપી હતી તે તૂટી ગઈ. એ બંને જાતિએ મળીને મોગલોના હાથમાંથી બંગાળાને સ્વતંત્ર બનાવવાની આશા રાખી હતી તે આશા હવે આકાશકુસુમવત્-અસંભવિત થઈ ગઈ. કેદારરાયે પ્રથમ મોરચે કલાગેછનો સુપ્રસિદ્ધ કિલ્લો તોડી નાખ્યો. ત્યાંથી નાસીને ઈશાખાંએ ત્રિવેણીના મજબૂત દુર્ગમાં આશ્રય લીધો. કેદારરાયે આ લાગ સાધીને ઈશાખાંની રાજધાની ખિજિરપુર લૂંટ્યું અને પાછળથી ત્રિવેણીના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. બધાના મનમાં આશા બંધાઈ કે ઈશાખાંનું રાજ કેદારરાયના હાથમાં આવી જશે.

એ અરસામાં બંગાળાના રાજનૈતિક આકાશમાં બે ધૂમ-કેતુ ઉત્પન્ન થયા. એક ધૂમકેતુ ભવાનંદ મજૂમદાર હતો અને બીજો શ્રીમંતબાં હતો. ભવાનંદ મજૂમદાર યશોહર (જૈસોર) ના જમીનદાર પ્રતાપાદિત્યનું અન્ન ખાઈને મોટો થયો હતો; છતાં પણ તે નિમકહરામે પોતાના સ્વામીનું સર્વનાશ કરવાના ઉપાય યોજ્યા હતા. શ્રીમંતબાં પણ એવીજ પંક્તિનો માણસ હતો. એ કેદારરાયનો આશ્રિત હતો. કોઈ એક વખત કોઈક સામાજિક વિષયમાં કેદારરાય અને શ્રીમંતબાં વચ્ચે મતભેદ પડ્યો. એ દિવસથી શ્રીમંતબાં કેદારરાય ઉપર અપ્રસન્ન થયો અને કેદાર-

રાયને હાનિ પહોંચાડવાની ખટપટ કરવા લાગ્યો.

કેદારરાય અને ઇશાખાંના કલહને લીધે શ્રીમંતખાંને પોતાનું વેર લેવાનો સારો લાગ મળ્યો. શ્રીમંતખાં ગુપ્ત રીતે ઇશાખાંને મળ્યો અને સોનામણિને તેના હાથમાં લાવી આપવાનું કબૂલ કર્યું. ઇશાખાંને તો એટલું જ જોઈતું હતું. તેણે શ્રીમંતખાંની સૂચના એકદમ ઉપકાર સાથે માન્ય રાખી અને કાર્ય સફળ થયા પછી પુષ્કળ ઇનામ આપવાનું વચન આપ્યું. આટલા દિવસ સુધી શ્રીમંતખાં ચાંદરાય અને કેદારરાયની સાથે ખિન્નિયુરમાં રહેતો હતો. આ પ્રપંચ રચ્યા પછી એ છાનોમાનો શ્રીપુરમાં આવ્યો અને આખા ગામમાં ખળર ફેલાવી કે કેદારરાય અને ચાંદરાય શત્રુને હાથે પરાજય પામીને કેદ પકડાયા છે તથા ઇશાખાં થોડા વખતમાં શ્રીપુરમાં આવીને એ ગામને પોતાના તાખામાં લઈ લેશે. આથી આખા નગરનાં સ્ત્રીપુરુષો ઘણું ચિંતાતુર થયાં. આ વખતે શ્રીમંતખાંએ કેદારરાયના કુટુંબના શુભેચ્છક તરીકે સલાહ આપી કે, આવે વખતે સોનામણિને તેને સાસરે વિદાય કરી દેવી જોઈએ. કેદારરાયનો મુખ્ય મંત્રી રઘુનંદન ઘણો ચતુર હતો. એણે એ સૂચના સંભળે ઘણો વાંધો લીધો, પણ શ્રીમંતખાંની પ્રપંચબળમાં બીજા બધા એટલા ભોળવાઈ ગયા હતા કે, મંત્રી રઘુનંદનની શિખામણ કોઈને ગળે ઊતરી નહિ અને સોનામણિને તેને સાસરે-ચંડાવી ગામમાં મોકલવાનો બંદોબસ્ત થયો. કૂર, વિશ્વાસઘાતક, નિમકહરામ, નરપિશાચ શ્રીમંતખાં સોનામણિના અંગરક્ષક તરીકે સાથે ગયો અને થોડા સમયમાં જ રસ્તે ભુલાવીને સોનામણિને ઇશાખાંની પાસે રજૂ કરી દીધી. ઇશાખાંએ જળરજસ્તીથી સોનામણિ સાથે મુસલમાન વિધિથી લગ્ન કર્યું. સોનામણિનું એ દિવસથી ‘આલિન્યામત’ એવું મુસલમાની નામ પાડવામાં આવ્યું, પણ સાધારણ લોકો તો તેને સોનામણિને બદલે ‘સોનાળીબી’ નામથી જ ઓળખવા લાગ્યા. હિંદુધર્મની દૃષ્ટિથી ઇશાખાં અને સોનામણિનું લગ્ન ઘણું ગેરવાજબી અને ધર્મવિરુદ્ધ હોવા છતાં પણ પાછળથી ઘણું લાભકારી નીવડ્યું. ઇશાખાં પણ કાંઈ ઇરાન, અફઘાનિસ્તાન, તુર્કસ્તાન કે તાતારથી આવેલા વિદેશી મુસલમાનોની ઔલાદનો નહોતો.

ઇશાખાંનો પિતા એક ધર્મનિષ્ઠ હિંદુ હતો. તેનું નામ કાલિ-

દાસ હતું. એક મુસલમાન યુવતીના રૂપ ઉપર મોહી જઈને કાલિ-
દાસે તેની સાથે લગ્ન કર્યું હતું; અને એ વિવાહથી ઇશાખાને
જન્મ થયો હતો. ઇશાખા અને સોનાબીબીના યોગથી મૂસાખા
અને મહમદખાં નામના બે પુત્ર જન્મ્યા હતા. એમના વંશજો
હજી પણ મયમનસિંહ જિલ્લામાં હરવતનગરમાં જમીનદાર
તરીકે વાસ કરે છે. હિંદુઓ ઉપર તેમને ઘણી પ્રીતિ હોય છે.
એ કુટુંબના જાગીરદારોએ દેવોત્તર અને થક્ષોત્તર જમીનનું
જેટલું દાન કર્યું છે, તેટલું દાન બંગાળના બીજા હિંદુ જમીન-
દારોએ પણ કર્યું છે કે નહિ એ સંદેહજનક છે.

સોનામણિનું હરણ થઈ ગયા પછી ચાંદરાયે ભૂખ્યાતરસ્યા
રહીને દશવિદ્યાદેવીના મંદિરમાં જઈને પ્રાણત્યાગ કરવાનો
સંકલ્પ કર્યો, પણ એટલામાં દેવવાણી થઈ કે, “સોનામણિ-
ની ખાતર હવે રક્તપાત કરીશ નહિ.” ધર્માત્મા રાજા ચાંદરાય
ત્યાંથી પાછો આવ્યો અને લડાઈ બંધ કરી.

સોનામણિને પ્રાપ્ત કર્યા પછી ઇશાખાં ઘણા ઉત્સાહપૂર્વક
રાજ્ય કરવા લાગ્યો. થોડાંક વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી એ મરણ
પામ્યો. તેના રાજ્યની સંભાળ રાખે એવો બીજો કોઈ પુરુષ રહ્યો
નહોતો. રાજ્યની લગામ સોનામણિએ પોતાના હાથમાં લીધી,
પણ ઇશાખાંના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળતાંજ કેદારરાય તથા
બીજા જમીનદારો અને ફિરંગી લૂંટારાઓ તેનું રાજ્ય લૂંટવા
આવી લાગ્યા. સોનામણિને આ વાતની ખબર મળી એટલે એ
છંછેડાયલી સિંહણની પેઠે ગર્જના કરીને બોલી: “કોની માએ
શેર સૂંઠ ખાધી છે કે માફ રાજ્ય લૂંટી લે? એ રાજ્યને આખાદ
કરતાં મારા સ્વામીને ઘણો પરસેવો ઊતર્યો છે. મારા દેહમાં
જીવ છે ત્યાંસુધી હું આ રાજ્ય કોઈના હાથમાં જવા દેવાની
નથી.” સ્વામીના શોકને તેણે પોતાના હૃદયમાંજ શમાવી દીધો
અને કોમળ હાથમાં તલવાર લઈને બહાર નીકળી પડી. સૈનિ-
કોને હુકમ આપી દીધો કે, “બધા તૈયાર થઈ જાઓ અને કિલ્લાને
અંદરથી બચાવ કરો. તમારામાં જીવ છે ત્યાંસુધી શત્રુઓને અંદર
આવવા દેશો નહિ.” આ પ્રમાણે સોનામણિએ હુર્ગરક્ષણનો ઉપાય
કર્યો. ઘણા દિવસ સુધી વીરતાથી શત્રુઓની સામે યુદ્ધ કરીને
અચળ હિમાલયની પેઠે હુર્ગતું રક્ષણ કર્યું; પરંતુ વધારે દિવસ
થવાથી કિલ્લાની અંદરની ખાધાખોરાકી ખૂટી ગઈ. બહાર ચારે

તરફ શત્રુઓનો પડાવ હતો અને ખોરાકીનો સામાન કંઈથી આવવાનો સંભવ નહોતો. સોનામણિએ જોયું કે હવે મૃત્યુ નિશ્ચય આવશે; અને સૈનિકો તેમજ નગરવાસીઓ ભૂખેતરસે મરી જશે; પરંતુ એવે વખતે પણ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરીને શત્રુને શરણે જવાનો વિચાર તેના મનમાં આવ્યો નહિ. પોતાના હાથે ચિતા સળગાવીને તેમાં એ ભસ્મીભૂત થઈ. એક લેખકના જણાવ્યા મુજબ તેણે પોતાના હાથમાં મશાલ લઈને કિલ્લાની અંદરનાં બધાં ઘરોમાં આગ લગાડી દીધી. એ પ્રલયની જ્વાળા ચારે તરફ ફરી વળી અને બંગાળી નારીની વીર કહાણીનો ચારે દિશામાં પ્રચાર કરવા લાગી.

શત્રુઓ કિલ્લાની અંદર ગયા તો તેમને બળી ગયેલા ઘરના કાટ વગર બીજું કંઈ મળ્યું નહિ.

આ બનાવ ઈ. સ. ૧૫૯૮ અને ઈ. સ. ૧૬૦૦ ની વચમાં બન્યો હતો. બંગાળા પ્રાંતમાં નારાયણગંજની પાસે શીતલલક્ષ્મી નદીની પૂર્વ તરફ સોનાકાંઠા નામનું સ્થાન છે. એ સ્થાનને સોનામણિ નામ સાથે સંબંધ છે. હજુ પણ એ સ્થળે સોનામણિના પ્રાચીન દુર્ગનાં ચિહ્ન દીઠામાં આવે છે.

૨૧૩-જાનાં વેગમ

એ અબ્દુલરહિમખાં ખાનખાનાની પુત્રી હતી. તે જેવી સુંદર હતી, તેવીજ સદાચારી હતી. તેના સૌંદર્યની પ્રશંસા એક દિવસ જહાંગીર બાદશાહને કાને પહોંચી અને તેણે એક દૂત મોકલીને તેની સાથે ‘ નિકાહ ’ પઢવાની (લગ્ન કરવાની) ઇચ્છા દર્શાવી; પરંતુ એ સદાચારી સ્ત્રીએ પોતાનાં કમળ જેવાં સુંદર નેત્ર અને લાંબા કાળા કેશ ઉખાડીને બાદશાહની પાસે મોકલી આપી કહેવરાવ્યું કે, “ જે વસ્તુઓ ઉપર આપ મોહિત થઇ ગયા છો, તેજ વસ્તુઓ આપની સેવામાં હાજર છે.”

તેનું સતીત્વ જોઈને બાદશાહને પોતાના મનમાં ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો તથા એની પવિત્રતાની ઘણી પ્રશંસા કરી.

ધન્ય છે એવી સદાચારી સ્ત્રીને !

જાનાં બેગમનું મૃત્યુ હિજરી સન ૧૦૭૦ માં થયું.

૨૧૪-પદ્મા ચારણી

કાનેરના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે, એ ચારણ માલાણ સાંઢ્રની પુત્રી અને બારહટ શંકરજીની પત્ની હતી. કોઈ ખાસ કારણસર એ બિકાનેરના મહારાજ રાયસિંહજીના ભાઈ અમરસિંહના અંતઃપુરમાં રહેતી હતી. અને કુલાચાર મુજબ ડિંગલ ભાષામાં ગીત અને કવિત પણ રચ્યા કરતી હતી.

અમરસિંહજી પહેલાં તો અકબર બાદશાહની નોકરીમાં હતા પણ પાછળથી કોઈ કારણસર અણબનાવ થયાથી બહારવટે નીકળીને બાદશાહનાં ખાલસા ગામોને લૂંટવા લાગ્યા હતા; એટલા સાડ બાદશાહે સંવત ૧૬૫૪ માં તેમના ઉપર ફોજ મોકલી હતી. જ્યારે એ સેના રજપૂતાનામાં 'હાદણી ખેડા' ગામમાં પહોંચી, ત્યારે અમરસિંહજી અમલ-પાણી કરીને સૂઈ રહ્યા હતા. એમનો એવો વિચિત્ર સ્વભાવ હતો કે જે કોઈ એમને ઊંઘમાંથી જગાડે તેને તલવારથી મારી નાખતા એટલે આ વખતે પણ ભયથી કોઈ એમને જગાડી શક્યું નહિ. કોઈની હિંમત ન ચાલી ત્યારે આખરે પદ્માએ એક ગીત ગાઈને અમરસિંહજીને જગાડ્યા અને દુશ્મનો ચડી આવ્યાનો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. અમરસિંહજી પોતાને હાથે બધા રજપૂતોને કસૂંબો પાછને લડવા ગયા અને બાદશાહના સેનાપતિ હમજાઅરખને મારીને પોતે પણ તેના હાથી ઉપર લડતાં લડતાં મરણ પામ્યા. રાણી અને ખવાસજી. એમની સાથે સતી થઈ ગઈ. એ પદ્માએ એમની વીરતાના વખાણમાં કેટલાક દોહા ગાયા અને પછીથી પોતે પણ એ સ્ત્રીઓની સાથે બળી મરી.

એનાં ડિંગલ ભાષામાં લખેલાં કવિતો હજી મળી આવે છે.

૨૧૫-પ્રિયંવદા

લલગ ત્રણસો વર્ષ પૂર્વે બંગાળામાં કોટાલિ-
પાડા ગામમાં શિવરામ સાર્વજીમ નામે એક
અસાધારણ પંડિત રહેતો હતો. તેના ચશથી
આકર્ષાઈને દેશદેશાવરના વિદ્યાર્થીઓ તેની
કુટીરમાં ભણવા આવતા. એ વિદ્યાર્થીઓને
લઈને ઘાસના છાપરાવાળા નાના સરખા ઘરમાં શિવરામ એમને
વિદ્યાભ્યાસ કરાવતો. દરરોજ શિવરામ જ્યારે પોતાના શિષ્યો-
ને લઈને ચતુષ્પાઠી મંડપમાં બેસતો, તે વખતે તેની પડખે
બેસીને તેની એક નાની છોકરી, કાન માંડીને કાવ્ય અને શાસ્ત્રની
ચર્ચા સાંભળતી. બાલિકા એ ગૂઢ વિષયની ચર્ચામાં કાંઈ પણ
સમજતી નહોતી; પણ સંસ્કૃત છંદોબદ્ધ સુમિષ્ટ સ્વરે તેના
હૃદયમાં એક નવીન આનંદ ઉત્પન્ન કર્યો. એ મધુર સ્વર તેની
રમતગમત છોડાવી દઈને આ શિક્ષામંડપમાં લાવતો હતો.
વિદ્યાર્થીઓ દરરોજનો પાઠ શરૂ કરે, તે પહેલાં આ બાલિકાને
સરસ્વતીની સ્તુતિનું ગાન ગાવાનો આદેશ મળતો. છાત્રમંડળી-
ને મુગ્ધ કરીને જ્યારે એ મધુર કંઠે નીચેનું ગાન ગાઈ રહેતી,
ત્યારે તેના હૃદયમાં જે આનંદ ઉભરાઈ જતો, તેની આગળ
રમતમાં મળતો આનંદ કાંઈજ લેખામાં નહોતો:—

યા કુન્દેન્દુતુષારહારધવલા યા શ્વેતપદ્માસના ।
યા વીળાવરદણ્ડમણ્ડિતમુજા યા શુભ્રવસ્ત્રાવૃતા ॥
યા બ્રહ્માચ્યુતશંકરપ્રભૃતિભિર્દેવૈઃ સદા વન્દિતા ।
સા માં પાતુ સરસ્વતી ભગવતી નિઃશેષજાઙ્યાપહા ॥

ત્યાર પછી સાંજે ચતુષ્પાઠીમાંથી છૂટી મળતી, ત્યારે આખો
દિવસ સાંભળેલા શ્લોકોમાંથી ઘણા કંઠસ્થ કરીને પિતાને સંભ-
ળાવતી તથા તેના સંબંધી જાતજાતના પ્રશ્ન પૂછતી. તેને મોંએ
ભણવાગણવા સિવાય બીજી કોઈ વાત નીકળતી નહિ.

બાલિકાની આવી અપૂર્વ બુદ્ધિ અને સ્મરણશક્તિ જોઈને તથા વિદ્યાભ્યાસ કરવા તરફ તેનો અત્યંત પ્રેમ જોઈને શિવરામે તેને પોતાના વિદ્યાર્થીઓની સાથેજ બેસવાની રજા આપી.

બાલિકા અસીમ ઉત્સાહપૂર્વક ભણવા લાગી. તેની અગાધ બુદ્ધિ અને તીક્ષ્ણ પ્રતિભાને લીધે તે થોડાજ વખતમાં સંસ્કૃત ભાષા શીખી ગઈ. વિદ્યાર્થીઓના મનમાં ધ્વિયોનો સંચાર કરતી એ દિનપ્રતિદિન જ્ઞાન અને પ્રતિષ્ઠામાં વૃદ્ધિ કરતી ગઈ.

દરરોજ એ એકાંત કુટીરના પાઠમંડપમાં બેસીને બાલિકા પ્રિયંવદા ખંતપૂર્વક કાવ્યપાઠ અને શાસ્ત્રચર્ચા કરતી, સહાધ્યાયીઓ સાથે સમાનભાવે વાદવિવાદ કરતી તથા મધુર સ્વરે સંસ્કૃત સ્તોત્રનું ગાન કરીને બધાને મુગ્ધ કરી નાખતી. એ દૃશ્ય જોઈને તેના પિતા શિવરામના અંતઃકરણમાં આનંદ સમાતો નહિ અને વિદ્યાર્થીઓના ઉત્સાહનો પાર રહેતો નહિ. તેની સાથે ભણનારા એક પશ્ચિમ દેશવાસી બ્રાહ્મણસંતાનના મનમાં પ્રિયંવદા માટે પ્રેમનો સંચાર થયો. એ બ્રાહ્મણપુત્ર બંગાળી ભાષામાં વાતચીત કરી શકતો નહિ. પ્રિયંવદા સાથે વાર્તાલાપ કરવાની ઘણીજ તીવ્ર ઇચ્છા હોવા છતાં પણ એ એમ કરી શકતો નહિ; પરંતુ થોડાજ દિવસોમાં બાલિકા પ્રિયંવદાએ સંસ્કૃત ભાષા ઉપર સારો કાબૂ મેળવ્યો, એટલે એ યુવકનો જ્ઞાન જતો રહ્યો. એ પશ્ચિમ દેશવાસી બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થી રઘુનાથ મિશ્ર સાથે પ્રિયંવદાએ લગ્ન કર્યું.

પ્રિયંવદા સંસ્કૃત સાહિત્યનું તથા સંસ્કૃત ભાષામાં વાર્તાલાપ કરવાનું શિક્ષણ મેળવીનેજ બેસી ન રહી; પરંતુ સંસ્કૃતમાં શ્લોક રચવાનું શિક્ષણ પણ પિતા પાસેથી મેળવવા લાગી. બાલ્યાવસ્થામાં સંસ્કૃત છંદોનો જે સુમધુર સ્વરે તેના હૃદયમાં વારંવાર ધ્વનિ કર્યો હતો, તેનો હવે પ્રતિધ્વનિ ઊઠવા લાગ્યો. પિતાના આદેશથી પ્રિયંવદાએ પ્રથમ પોતાના કુળદેવતા ગોવિંદદેવને સંબોધીને એક શ્લોક રચ્યો. એ સુંદર શ્લોક તેણે વિદ્યાર્થીઓની વચમાં ઊભી રહીને ગાઈ સંભળાવ્યો, ત્યારે શિવરામ તેના મુખ સામું જોઈને આનંદાશ્રુને રોકી શક્યો નહિ. વિદ્યાર્થીઓ વિસ્મય પામ્યા. પછી દરરોજ દેવતાઓને ઉદ્દેશીને નવાનવા શ્લોક રચી પ્રિયંવદા પિતાને તથા વિદ્યાર્થીઓને સંભળાવતી.

પરણીને સાસરે ગયા પછી પણ પ્રિયંવદાએ વાંચવાલખવા-

નો શોખ છોડી દીધો નહિ; પરંતુ ઉત્તરોત્તર તેની પ્રતિભા વિકસિત થતી ગઈ. તેનો સ્વામી સાધારણ બ્રાહ્મણ હતો; ધરસંસારનું કામકાજ કરે એવું ઘરમાં બીજું કોઈ નહોતું, એટલે એ બધું કામ પ્રિયંવદાને પોતાને હાથેજ કરવું પડતું. વિદુષી હોવા છતાં પણ ધરસંસારના કામકાજને એ કદાપિ તુચ્છકારી કાઢતી નહિ. સ્વામીની સેવા, ઘરની સ્વચ્છતા, પૂજની તૈયારી, રસોઈ, અતિથિ-સેવા અને ગોસેવા વગેરે કામો એ જાતેજ કરતી અને એટલું બધું કામ કર્યા પછી જે કુરસદ મળતી તેનો ઉપયોગ કથાકથલી-માં ન કરતાં વિદ્યાધ્યયનમાં કરતી; તેથીજ તેની કીર્તિ ઘણી વધી પડી. વિદ્યાના અભિમાનમાં તે સાંસારિક કામકાજને દાસીના કામ તરીકે હલકાં ગણતાં શીખી નહોતી, પણ જે હાથે સુંદર કાવ્યની રચના કરતી, તેજ હાથે સાવરણી પકડતાં કદી સંકોચાતી નહિ. પ્રિયંવદાના ઉદાહરણ ઉપરથી આપણી ઘણી શિક્ષિત બહેનો શિખામણ લઈ શકશે.

પ્રિયંવદા બાળપણથીજ મધુર સ્વરે ગાતી હતી, તેથી તે પ્રિયંવદા નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ છે. સ્વામી ઉપર તેની અત્યંત ભક્તિ હતી. સ્વામીની વાતને તે વેદવાક્ય જેવી ગણીને માન આપતી. તેના સ્વામીને ઘણા વિદ્યાર્થીઓ હતા; પ્રિયંવદા એ બધા વિદ્યાર્થીઓને પોતાને હાથે રાંધીને જમાડતી તથા જનનીની માફક તેમનું પાલન કરતી. તેઓ માંદા પડતા, તો પોતાના પુત્ર સમાન ગણીને તેમની સેવા-શુશ્રૂષા કરતી.

પ્રિયંવદાની સ્મરણશક્તિ ઘણી તેજ હતી. બે પખવાડિયામાં તેણે અમરકોષ, સ્વાદિથી ચુરાદિ સુધીના ગણ અને મહાભારત-માંનાં સાવિત્રી અને દમયંતીનાં આખ્યાન કંઈસ્થે કર્યાં હતાં.

વિવાહિત જીવનમાં એ વાંચવાલખવામાં અધિક સમય ગાળી શકતી નહિ, તોપણ જે થોડો અવકાશ મળતો તેમાં એણે માર્કંડેય પુરાણના મદાલસા-આખ્યાનની દાર્શનિક ટીકા તથા મહાભારતના શાંતિપર્વમાંના મોક્ષધર્મની એક વિસ્તૃત ટીકા રચી છે. પ્રિયંવદાના હસ્તાક્ષર ઘણા સુંદર હતા. એના સ્વામી-એ કાશીથી સંસ્કૃત અક્ષરમાં લખેલા અનેક ગ્રંથો આણ્યા હતા. પ્રિયંવદાએ એ બધા ગ્રંથોની બંગાળી લિપિમાં નકલ કરી હતી. x

પ્રિયવદાને પહેલાં તો કાઠ્યોનો ઘણો શોખ હતો. એ કેવળ કાઠ્યોજ વાંચ્યા કરતી, પણ પરણ્યા પછી તેના સ્વામીએ તેને દર્શનશાસ્ત્ર વાંચવાનો શોખ લગાડ્યો હતો.

એક અંગાળી બ્રાહ્મણની કન્યા આખા દિવસનું ઘરકામનું વૈતરૂં કરીને કુરસદના વખતમાં ઘરના ખૂણામાં એકાંતમાં સ્વામીના ચરણકમળ આગળ બેસીને, દર્શનશાસ્ત્રના કૂટ પ્રશ્નોનું સમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે. સ્વામીના મુખમાંથી નીકળતી શાસ્ત્રની વ્યાખ્યા સાંભળવા માટે, સુંદરી ઉત્સુકતાપૂર્ણ-નેત્રે તેમના મુખ તરફ એકાગ્ર દૃષ્ટિએ જોઈ રહી છે ! કેવું સરસ દ્રશ્ય ! કેવું ધન્ય જીવન !

૨૧૬-રાણી મૃગનયની

આ

દેશનાં ઘણાં થોડાં મનુષ્યો રાણી મૃગનયનીનું નામ જાણે છે. એ ગુજરાતના રાજાની પુત્રી અને ગ્વાલિયરના તોમર વંશના રાજા માનસિંહની રાણી હતી. માનસિંહ લગભગ સોળમી શતાબ્દમાં થઈ ગયો છે; કારણકે શાહજહાં બાદશાહના વખતના લંકારાય નામના એક લેખકે પોતાના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે રાજા માનસિંહને ઘણી રાણીઓ હતી; પરંતુ એ સર્વમાં રાણી મૃગનયની રૂપ અને ગુણમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ હતી. રાણી મૃગનયની ઘણી ખૂબસૂરત હતી, એટલુંજ નહિ પરંતુ એ સંગીતવિદ્યામાં ઘણીજ પ્રવીણ હતી. રાજા માનસિંહને ગાનતાનનો ઘણો શોખ હતો. સંકીર્ણ રાગ મૃગનયની ઘણોજ સરસ ગાતી હતી, તેથી રાજા તેના ઉપર ઘણોજ પ્રસન્ન રહેતો હતો. મૃગનયનીએ સંગીતવિદ્યા ઉપરના અસાધારણ કાબૂને લીધે કેટલાએ નવા રાગ શોધી કાઢીને પ્રચલિત કર્યાં. ગુર્જર, બહલિગુજરી, માલગુજરી વગેરે રાગો એના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. કેટલાક લોકો તો એમ કહે છે કે મૃગનયનીની સંગીતવિદ્યાની પરીક્ષા કરવા માટે સંગીતાચાર્ય તાનસેનજી પણ ગ્વાલિયર પધાર્યા હતા અને ત્યાંજ પોતાનું પાછલું જીવન વ્યતીત કર્યું હતું; પરંતુ એ વાત વિશેષ વિશ્વાસપાત્ર નથી.

૨૧૭-સતી અંબા

દશાહ જહાંગીર જે સમયે દિલ્હીમાં રાજ્ય કરતો હતો, તે સમયે બૂંદીની ગાદી ઉપર રાવ રત્નસિંહ રાજ્ય કરતો હતો. રાવ રત્નસિંહને ચાર પુત્રો હતા. ગોપીનાથ, માધોસિંહ, હરિજી અને જગન્નાથ. એ પૈકી જ્યેષ્ઠ પુત્ર ગોપીનાથ તેમની હયાતીમાંજ ગુજરી ગયો હતો. એ રાજકુમાર ઘણોજ પરાક્રમી હતો; પરંતુ એને વ્યભિચારનો કુછંદ લાગ્યો હતો. રાજા રત્નસિંહ પોતાના રાજ્યમાં વેપારને માટે ચંદેરિયા જાતિના વ્યાપારકુશળ બ્રાહ્મણોને વસાવ્યા હતા.

એ બ્રાહ્મણોમાંથી એકની સ્ત્રી ઘણી સુંદર હતી. રૂપ અને યૌવનમાં રાજકુમાર અને એ ચંદેરી બ્રાહ્મણી સમાન હતાં. એક દિવસે દૈવવશાત્ ગન્નેની દષ્ટિ વિકારી થઈ; કામદેવે ગન્નેના ઉપર પોતાનો પ્રભાવ જમાવ્યો. ધીમે ધીમે કુમારે ગુપ્ત રીતે રાત્રીના સમયે એ ચંદેરી બ્રાહ્મણીને ઘેર પહોંચી જવા માંડ્યું. એક દિવસ એ બ્રાહ્મણીના પતિએ પોતાની આંખે કુમારને જોયો. એણે પોતાની વ્યભિચારિણી પત્નીને તથા રાજકુમારને એ સંભોગની દશા-માંજ મજબૂત દોરી વતી ખાટલાની ઇસો સાથે એવાં સખ્ત બાંધી દીધાં કે સેંકડો વાઘોનો શિકાર કરનાર રાજકુમારથી પણ એ સમયે જરા પણ ચસકાયું નહિ. આ પ્રમાણે કુમારને બાંધી લીધા પછી એમણે રાજમહેલમાં જઈને પોકાર કર્યો કે, “ગરીબનવાજ, અમે એક દુષ્ટને અમારી ઇજ્જત લૂંટતાં પકડ્યો છો; એને શી સજા કરવી?” રાજાએ તરતજ હુકમ આપ્યો કે, “કતલ.” રાજાનો હુકમ મળતાંવારજ બ્રાહ્મણ ઘેર પહોંચ્યો અને રાજકુમારનો તથા પોતાની પત્નીનો વધ કરી નાખ્યો. રાવ રત્નને ખબર આપવામાં આવી કે, તેમના ગાદીવારસ ગોપીનાથને

કતલ કરવામાં આવ્યો છે. પરાક્રમી જયેષ્ઠ પુત્રના અકાળ મૃત્યુથી રાજાને ખેદ તો ઘણો થયો, પણ પોતાનું વચન યાદ આવ્યાથી પુત્રનો ઘાત કરનાર બ્રાહ્મણને ક્ષમા આપી.

આ રાજકુમાર ગોપીનાથ આ ચરિત્રની એક નાયિકા સાથે પરણ્યો હતો. એ સિસોદિયા રાજપુત્રની કન્યા હતી; અને અંબા-બાઈ તેનું નામ હતું. એ ઘણીજ પતિવ્રતા સતી હતી. હંમેશાં સ્વામીના ભોજન કરી રહ્યા પછી પોતે જમતી, પતિના દુઃખથી પોતે દુઃખી રહેતી અને પતિ પ્રસન્ન હોય તો પોતે સદા પ્રસન્ન રહેતી. પતિને દુઃખ થાય અને પોતે સુખશાંતિમાં દિવસ નિર્ગમન કરે, એ એને અસહ્ય થઈ પડતું. રાજકુમારને એક સમય ઘણો સખત તાવ આવ્યો અને તેમને ૨૧ લાંઘણ કરવી પડી. પતિવ્રતા સતી અંબાએ પણ ૨૧ દિવસ સુધી ઉપવાસ કર્યો હતા. એક દિવસ રાજકુમાર ‘જગન્નભિષ્’ નામના હાથી ઉપરથી પડી ગયા, એ જોઈને સતી અંબાએ અગાશી ઉપરથી પડતું મૂક્યું અને એ પ્રમાણે પતિને જેટલી ઇજા થઈ હતી તેના કરતાં વધારે કષ્ટ ભોગવ્યું. એક દિવસ ઓરડાના તાળાની કૂંચી ખોવાઈ ગઈ. બારણાં ઉઘાડવાનો ખીજે કોઈ રસ્તો નહિ સૂઝવાથી પરાક્રમી રાજકુમારે પોતાના ખભાની ટક્કર મારીને બારણું તોડી નાખ્યું. એ વખતે બારણા ઉપરના ત્રણ ખીલાઓ કુમારની જમણી ભુજામાં પેસી ગયા. એ જોઈને અંબાએ પણ છરી લઈને પોતાના હાથમાં ત્રણ ધા માર્યા. એ સંવત ૧૬૭૧માં પતિનું મૃત્યુ થતાં બે દિવસ અગાઉ સ્વર્ગલોકમાં સિધાવી હતી. સતી અંબાંડ સૌભાગ્ય સાથે પોતાની અવદશા જોયા વગરજ મૃત્યુ પામી, એ આપણી દષ્ટિએ તો મોટું સફળાગ્ય ગણાય, પણ રજપૂતોની વીર-કથા આલેખનાર મહાકવિ સૂર્યમલ શોક કરે છે કે, પતિની સાથે સતી થવાનું સફળાગ્ય એને પ્રાપ્ત થયું નહિ. કવિ કહે છે કે,

“હુંવ સાંત દ્વૈ દિન કાંતસો પહિલેં વધુ ચહ હાઈ;
જરતી નતો સળ અઝાવ્ઝે પરતી ચિતા પરજઈ.”

રાજકુમારને અગિયાર સ્ત્રીઓ હતી, જેમાંની સાત પતિની સાથે સતી થઈ ગઈ હતી. ગોપીનાથને બાર પુત્રો હતા, જેમને રાવ રત્નસિંહે જાગીર કાઢી આપી. જે હજી સુધી ‘કોટડી’ઓ નામથી ઓળખાય છે.

૨૧૮-કરમેતીવાઈ

કત કવચિત્રી મીરાંબાઈના પવિત્ર નામથી તેો ગુજરાતમાં સૌ કોઈ જાણીતું છે. મીરાંબાઈના જેવીજ ભક્તિવાળી, ધાર્મિક અને વિદુષી સ્ત્રી એક બીજી પણ થઈ ગઈ છે. તેનું નામ કરમેતીબાઈ હતું. ભક્તમાળ ગ્રંથમાંથી તેના જીવનનો કાંઈક આભાસ મળી આવે છે.

એ દક્ષિણ દેશમાં ખાજલ નામના ગામડાના રહેવાસી પરશુરામ પંડિત નામના એક રાજપુરોહિતની કન્યા હતી. પરશુરામ પરમ વૈષ્ણવ હતા. પિતાનો સત્સંગ બાળક કરમેતીબાઈને પણ લાગ્યો હતો. પરશુરામના શિક્ષણ અને ઉપદેશથી એ બાલ્યાવસ્થામાંથીજ પરમ વૈષ્ણવી બની હતી. શાસ્ત્રોનો મર્મ સમજાવવા માટે તથા વૈષ્ણવધર્મનાં તત્ત્વોનું રહસ્ય શીખવવા માટે પરશુરામે કરમેતીબાઈને રીતસર વિદ્યાભ્યાસ કરાવ્યો હતો. એ શિક્ષણને પ્રતાપે કરમેતીબાઈ ઘણી નાની વયમાં પંડિતા બની હતી. અને શિક્ષણ સાથે ધર્મ પર તેનો વિશ્વાસ દૃઢ થતો ગયો હતો.

સંસારના બંધનમાં ફસાવાની તેને ઇચ્છા નહોતી; પરંતુ પિતાના આગ્રહને વશ થઈને, પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પણ તેને લગ્ન કરવું પડ્યું હતું.

કરમેતીબાઈ જેટલા દિવસ પિયેરમાં રહી તેટલા દિવસ તેો તેણે સુખ અને આનંદમાં જીવન ગાળ્યું. તેને કોઈ પણ પ્રકારનું કષ્ટ ભોગવવું નહોતું પડતું. રાતદિવસ આનંદમાં રહેતી અને હરિનું નામ દઈને તથા પૂજાપાઠ કરીને વખત ગાળતી; પણ સાસરે જતાંવારજ તે ચારે તરફથી અનેક પ્રકારનાં સંકટો અને ઉપાધિઓમાં ફસાઈ પડી. સ્વામીની સાથે પણ તેને ઘણું ઊંચું મન થયું. કરમેતીબાઈ પરમ ભક્ત, વૈષ્ણવ અને સદાચારી હતી;

જ્યારે તેનો પતિ વૈષ્ણવધર્મનો વિરોધી, દુષ્ટ સ્વભાવનો તથા ઘણો વિષયી હતો. કરમેતીબાઈ જેટલાં ધર્મનાં અનુષ્ઠાન કરતી, તેમાં તેનો પતિ વિઘ્ન નાખતો. કરમેતીબાઈને તેણે બીજી પણ ઘણી રીતે હેરાન કરી, એથી કંટાળી જઈને કરમેતીબાઈસ્વામીનો સંસર્ગ છોડી દઈને પિયેર જઈ વસી; પરંતુ પિતાને ત્યાં પણ એ ઘણા દિવસ સુધી રહી શકી નહિ. તેનો સ્વામી પાછો તેને પોતાને ઘેર તેડી જવા આવ્યો. એ વખતે કરમેતીબાઈ ઘણીજ ચિંતાતુર થઈ. સ્વામીના ત્રાસમાંથી છૂટવાનો બીજો કેઈ ઉપાય નહિ સૂઝવાથી એણે પિતાને ઘેરથી નાસી જઈને વૃંદાવન આવ્યા જવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક અંધારી રાત્રે એ પોતાના શયનગૃહમાંથી બહાર આવી. તેણે જોયું કે ઘરનાં બધાં બારણાં બંધ છે, નાસી જવાનો માર્ગ નથી. આખરે તેણે સાહસ કરીને ઉપરથી નીચે કૂદકો માર્યો. આ પ્રમાણે ઘરની બહાર તો એ નીકળી શકી, પણ વૃંદાવન જવાનો રસ્તો એણે કદી જોયો નહોતો. ક્યાં જવું ને ક્યાં નહિ એનો લાંબો વિચાર કરવાનો એ અવસર નહોતો. ઊંચે શ્વાસે કરમેતીબાઈ સીધી ચાલવા લાગી.

પરશુરામ પડિતે સવારના પહોરમાં કન્યાને દીડી નહિ, ત્યારે તેમના ખેદનો પાર રહ્યો નહિ. તેમણે રાજની પાસે જઈને કરમેતીબાઈ ખોવાઈ ગયા સંબંધી ખબર આપી. રાજએ તેની શોધમાં ચારે તરફ સિપાઈઓ દોડાવ્યા. કરમેતીબાઈ એક મેદાનમાં થઈને જઈ રહી હતી, ત્યાં આગળ તેણે લોકોની ગડબડ સાંભળી. તેને ખબર પડી ગઈ કે પોતાની શોધમાં સિપાઈઓ આવી રહ્યા છે. એ મેદાનમાં ઝાડપાનતું નામનિશાન નહોતું કે જ્યાં આગળ એ સંતાઈ રહે. બીજો કાંઈ પણ ઉપાય નહિ સૂઝવાથી એ ઊંચે શ્વાસે દોડવા લાગી. થોડે દૂર ગયા પછી એક મરી ગયેલું ઊંટ તેના દીડામાં આવ્યું. શિયાળ, કાગડા, ગીધ વગેરે તેના શરીરમાંથી માંસ ખાઈ ગયા હતા. ખાલી હાડપિંજર પડ્યું હતું. કરમેતીબાઈએ સિપાઈઓથી બચવાને માટે એ હાડપિંજરનોજ આશ્રય લીધો. એમાંથી પુષ્કળ દુર્ગંધ આવી રહી હતી; પણ તેની તેણે આ વખતે પરવા કરી નહિ. રાજના જે સિપાઈઓ તેની શોધમાં નીકળ્યા હતા, તેઓ તેનો એટલામાં પત્તો નહિ લાગ્યાથી બીજી દિશામાં જતા રહ્યા. એ લોકોના ગયા પછી કરમેતીબાઈ ઊંટના હાડપિંજરમાંથી બહાર નીકળીને વૃંદાવન-

ના રસ્તે જવા લાગી. રસ્તામાં ભૂખ, તરસ, ઉબાગરો વગેરે અનેક જાતની અડચણો વેડીને એ છેવટે વૃંદાવન પહોંચી. તેની ઘણા દિવસની આશા પૂર્ણ થઈ. હવે એ નિશ્ચિંત થઈને વૃંદાવનમાં વાસ કરવા લાગી અને રાત-દિવસ શ્રીકૃષ્ણની પૂજા-અર્ચના કરીને તેમજ તેમનાજ પવિત્ર નામનો જપ કરીને જીવનને કૃતાર્થ કરવા લાગી.

કન્યાનો પત્તો નહિ લાગવાથી પરશુરામ ઘણોજ આકુળ-વ્યાકુળ થઈ ગયો. એ પણ ખાજલ ગામ છેડી દઈને પુત્રીની શોધમાં નીકળી પડ્યો. આખરે એ પણ વૃંદાવનમાં આવી પહોંચ્યો અને ત્યાં કરમેતીબાઈ સાથે તેનો મેળાપ થયો. તેણે જોયું કે, કરમેતીબાઈ આંખ મીચીને ધ્યાનમાં બેઠી છે. તેના બન્ને ચક્ષુમાંથી પ્રેમાશ્રુની ધારા દડદડ વહી રહી છે. તેના શરીર ઉપર એક દિવ્ય જ્યોતિ પ્રકાશી રહી છે. કન્યાનું આવું દેવી જેવું સ્વરૂપ જોઈને પિતાએ તેની આગળ મસ્તક નમાવ્યું.

પરશુરામે કન્યાને ઘેર પાછી આવવા માટે ઘણોજ આગ્રહ કર્યો; પરંતુ કરમેતીબાઈએ વિનયપૂર્વક પિતાને ના કહી. આખરે લાચાર થઈને પરશુરામ આંસુ લૂછતો લૂછતો ઘેર પાછો ગયો. કન્યાનો સઘળો વૃત્તાંત તેણે જઈને પોતાના રાજાને કહ્યો.

એ ગામનો રાજા પણ ઘણો ભગવદ્ભક્ત હતો. કરમેતીબાઈની અનન્ય કૃષ્ણભક્તિના સમાચાર સાંભળ્યાથી તેના મનમાં કરમેતીબાઈનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. એ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા સાડે એ વૃંદાવન ગયો. ત્યાં આગળ ભક્ત કરમેતીબાઈનાં દર્શન કરીને અત્યંત પ્રસન્ન થયો. તેણે કરમેતીબાઈના નિવાસ સાડે વૃંદાવનમાં એક કુટીર બંધાવી આપવાની ઇચ્છા જણાવી, પણ નવું મકાન બંધાવવામાં અનેક જીવજંતુઓનો નાશ થશે, એમ ધારીને કરમેતીબાઈએ નવો આશ્રમ બંધાવવાની સાફ ના કહી. એ ઉપરથી રાજાએ એક તૈયાર મકાનમાં કરમેતીબાઈનો આશ્રમ બનાવી આપ્યો.

કરમેતીબાઈની ભગવદ્ભક્તિની પ્રશંસા આજદિન સુધી વૈષ્ણવોમાં થયા કરે છે. વૃંદાવન ધામમાં બ્રહ્મકુંડ ઉપર આજદિન સુધી કરમેતીબાઈની કુટીરનું બંડિયેર જોવામાં આવે છે, જે ‘કરમાબાઈ કી કુટી’ના નામથી પ્રખ્યાત છે.

૨૧૯-નાદિરા બેગમ

નાદિરા બેગમ અથવા નાદિરા બાનુ શાહજહાં પર્વીઝની પુત્રી અને મહાન મોગલ સમ્રાટની પોત્રી તથા દૌહિત્રી થતી હતી. શાહજહાંના જ્યેષ્ઠ પુત્ર દારા શિકોહની સાથે તેનું લગ્ન થયું હતું. (હિજરી સન ૧૦૪૩.) તેના ગર્ભથી ત્રણ પુત્ર અને એક કન્યા જન્મ્યાં હતાં. નાદિરા બેગમ પુણ્યાત્મા સ્ત્રી હતી. અલ્હાબાદની પાસે એણે બેગમ સરાય નામનું ગામ વસાવ્યું હતું. દારા શિકોહ પિતાનો પક્ષપાતી તથા હિંદુ ધર્મ ઉપર પ્રીતિ ધરાવનારો હોવાથી ઔરંગઝેબ એને પોતાનો કટ્ટર શત્રુ અને પાપી કાફર ગણતો. ઔરંગઝેબે દારા શિકોહને જ્યારે કેદ કર્યો ત્યારે આ પતિ-પરાયણા સ્ત્રી તેની સાથેજ હતી. તેના સહવાસ અને પ્રેમમય શુશ્રૂષાને લીધે દારાને કેદખાનાનું દુઃખ જરા પણ જણાતું નહોતું. એક વખત દારા તેના નાના ભાઈ ઔરંગઝેબના ત્રાસથી છૂટવાને પત્ની તથા બાળકો સહિત અફઘાનિસ્તાન તરફ નાકો હતો. માર્ગમાં બેલનની ખીણમાં એક જમીનદારના ઘરમાં તેમણે આશ્રય લીધો. ત્યાં આગળ નાદિરા બેગમને ઝાડાનો રોગ લાગુ પડ્યો અને ત્યાંજ એનું મરણ થયું. દારાના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. આખા જીવનમાં દુઃખના સમયમાં એને સલાહ અને મદદ આપનાર એ એકજ વ્યક્તિ હતી. આવા જંગલમાં જ્યાં એનું પોતાનું કોઈ નહોતું એવા સ્થાનમાં પત્નીનું અકાળ મૃત્યુ નીપજ્યું, એ વિચારથી દારાના હોશકોશ ઊડી ગયા અને એ ગાંડા જેવો અસ્વસ્થ થઈ ગયો.

મોગલ વંશના મનુષ્યોમાં એક ગુણ સર્વસામાન્ય છે કે વિદેશી હોવા છતાં પણ એમણે હિંદનેજ સ્વદેશ માન્યો હતો અને માતૃભૂમિ પ્રત્યે મનુષ્યને જે ભક્તિ હોવી જોઈએ તે ભક્તિ એમને ભારત પ્રત્યે હતી. નાદિરા બેગમના હૃદયમાં

પણ હિંદની પવિત્ર ભૂમિ પ્રત્યે એજ સન્માન અને ભક્તિ હતાં. મૃત્યુ પહેલાં એની છેવટની અભિલાષા એજ હતી કે, એના દેહને હિંદુસ્તાનની પવિત્ર જમીનમાંજ દફનાવવામાં આવે. દારાએ બે દિવસ પછી એની એ ઇચ્છા પૂર્ણ કરી. પોતાના એક વિશ્વાસુ સેવકની સાથે એણે પત્નીના શબને લાહોર મોકલ્યું. ત્યાં એના શુરુ, પ્રખ્યાત સન્નમિયા મીરના કબ્રસ્તાનમાં એને સદાને માટે સુવાડવામાં આવ્યું. હિજરી સન ૧૦૬૬માં એ પતિવ્રતા બાનુએ આ નશ્વર સંસારનો ત્યાગ કર્યો હતો.

૨૨૦-આરામ

બાદશાહ જહાંગીરની પત્ની હતી. તેનું 'અરૂં' નામ દિલારામ હતું. એ ઘણી સુશિક્ષિત અને ચતુર સ્ત્રી હતી. ફારસી ભાષામાં તેણે સારી પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરી હતી. એ ભાષામાં તેણે રચેલાં કાવ્ય પણ મળી આવે છે. કવિતામાં તેનું તખલ્લુસ (સંજ્ઞા અથવા ધારણ કરેલું નામ) આરામ હતું. શેતરંજની રમતમાં એ ઘણી પ્રવીણ હતી. એક વખત જહાંગીર કોઈ શાહજહા સાથે શેતરંજ રમવા બેઠો હતો. બંને જણાએ એવી શરત કરી હતી કે, જે કોઈ હારે તે પોતાની બીબી સામા ઘણીને આપી દે. દૈવસંયોગે જહાંગીરના દાવ બિલટા ચાલવા લાગ્યા. તેને ખાતરી થઈ કે, હાર પોતાનીજ થશે. એ ઘણી ચિંતામાં પડ્યો અને પોતાની બેગમોને પૂછ્યું કે, “ હવે તમારામાંથી કોને આપી દઉં ? ” તેની ત્રણ બેગમોએ કાંઈ ને કાંઈ બહાનું કાઢી ને પોતાને નહિ આપી દેવાની વિનંતિ કરી; પરંતુ પ્રવીણ બેગમ દિલારામે એક સુંદર દ્વિઅર્થી ફારસી પદ કરીને એ રમતમાં હવે કેવી રીતે દાવ ખેલવા તે સૂચવી દીધું. તેની સૂચના પ્રમાણે દાવ ખેલવાથી જહાંગીરની જીત થઈ.

૨૨૧-નજીરુન્નિસા બેગમ

શાહજહા શિકોહની પરમ પ્રિય અને સતી-સાધ્વી બેગમ હતી. એના જન્મ શાહજહાનના સમયમાં એક સાધારણ કુટુંબમાં થયો હતો; પરંતુ એ ઘણી રૂપવતી હોવાથી શાહજહાન તેને પોતાના અંત:પુરમાં દાસીનું કામ કરવા સારૂ રાખી. રૂપમાં અદ્વિતીય હોવા ઉપરાંત એ ખાલિકા નાચ અને ગાનવિદ્યા પણ સારી રીતે જાણતી હતી. આદશાહ એના નૃત્ય અને ગીતથી ઘણા પ્રસન્ન થતા હતા. એ ખાલિકાનું નામ એ વખતે ' રાનાદિલ ' હતું.

શાહજહાનના લાડકા પુત્ર દારા શિકોહે એક દિવસ રાનાદિલને જોઈ. એનું છટાયુક્ત લોથું મુખ જોઈને એ મુગ્ધ થઈ ગયો. એના કોકિલ કંઠમાંથી નીકળતાં સુંદર ગાયન સાંભળ્યા પછી એ પોતાના જીવને રોક્કી ન શક્યો. એના નયનને તૃપ્તિ આપનારા નૃત્યને જોઈને એ તન્મય થઈ ગયો. એણે રાનાદિલ ઉપર પોતાનું હૃદય ન્યોછાવર કરી દીધું. એ રાનાદિલને પોતાની અર્ધાંગિની બનાવવાને અધીરો થઈ ગયો, પણ દિલ્હીશ્વરને એ સંબંધ કેવી રીતે પસંદ આવે ? ક્યાં દિલ્હીના ચક્રવર્તી આદશાહનો શાહજહા દારા અને ક્યાં આ ગરીબ ઘરની દાસી ! દારા શિકોહના સદ્ગુણોને લીધે બધા એના પર પ્રસન્ન રહેતા હતા. પિતાને તેમજ પ્રજાજનોને એ પ્રિય હતો. આદશાહનો ખ્યાલ જીજ્ઞાસા કરતાં એના ઉપર અધિક હતો. આદશાહે જ્યારે જોયું કે, રાનાદિલ વગર દારાને દુઃખ થાય છે, ત્યારે એમને ' નિકાહ ' કરી લેવાની રજા આપી. ઘણી ધામધૂમથી બંનેનું પાણિગ્રહણ થયું. રાનાદિલને પત્નીરૂપે પામ્યાથી દારાએ પોતાના જીવનને સફળ માન્યું. યુવરાજ એને પ્રેમથી ' નજીરુન્નિસા ' કહેતો. તેની બધી બેગમોમાં એ સૌથી વધારે ખૂબસૂરત હતી.

નજરુન્નિસાના જીવનના વચલા ભાગમાં જાણવા યોગ્ય કાંઈ બનાવ નથી. એટલું કહેવું પૂરતું છે કે, એક પવિત્ર સતી-સાધ્વી-એ જે પ્રકારે તનમનધનથી પતિની સેવા કરવી જોઈએ તેવી જ રીતે એણે કરી. એના જીવનનો અંતકાળ બહુ દુઃખમય અને દયાજનક છે; પણ દુઃખમાં જ માણસના સફળતાની કસોટી થાય છે. એ કસોટીમાં નજરુન્નિસા સો ટચનું સુવર્ણ સાબિત થઈ, માટે જ આજે અમે એનું ચરિત્ર લખવાનો શ્રમ લઈ રહ્યા છીએ.

નજરુન્નિસાનો પતિ દારા શિકોહ બાદશાહ શાહજહાનનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતો. એ ઘણો વિદ્વાન તથા દાનશીલ હતો. સંસ્કૃત ભાષા અને હિંદુધર્મનો એણે અભ્યાસ કર્યો હતો. એને પરિણામે હિંદુઓ પ્રત્યે એને સહાનુભૂતિ હતી. રૈયતનો તેમજ પિતાનો એના ઉપર ઘણો પ્રેમ હતો; પરંતુ ધર્મોદ્ધ અને રાજ્ય-લોભી ઔરંગઝેબને મનથી તે કાફિર અને પોતાના માર્ગમાં આડખીલીરૂપ હતો. પિતાને કેદ કરી એણે નાસી ગયેલા દારાને પંજાબની સરહદ ઉપરથી પકડી મંગાવી દિલ્હીમાં એનો વધ કરાવ્યો તથા એની બેગમો અને દાસીઓને કેદ કરી. આપણી ચરિત્રનાયિકા નજરુન્નિસાને પણ પતિના મૃત્યુ પછી કેદખાનામાં પૂરવામાં આવી હતી; પરંતુ તેના રૂપલાવણ્ય ઉપર દયા આણીને ઔરંગઝેબે તેને ખાસ સગવડો કરી આપી હતી.

તેના ઔરંગઝેબમાં વિલાસની બધી સામગ્રીઓ રાખવામાં આવી હતી, પણ સતીને મનથી હવે એ બધી વિલાસસામગ્રીઓ નકામી અને દુઃખદાયી હતી. સૌભાગ્યની સાથે જ એ પદાર્થોની કદર હતી. હવે તે એને દેખીને બળવાનું હતું. નજરુન્નિસા પતિના વિરહની આગથી બળી રહી હતી. એનું લોહી પાણી થઈને અશ્રુના રૂપમાં વહી રહ્યું હતું. એનો એ જ રંગમહેલ હતો, એની એ જ વિલાસની સામગ્રીઓ હતી, પણ સ્વતંત્રતા ક્યાં હતી ? હવે એ દારા શિકોહની સ્વતંત્ર અને પ્રિયતમા બેગમ નથી રહી ! આજે એ કેદી છે ! જે બાંદીઓ એની આજ્ઞા ઉઠાવવાને તત્પર રહેતી હતી તે જ આજે પહેરો ભરી રહી હતી !

ઔરંગઝેબને એટલેથી જ સંતોષ ન થયો. એ એક દિવસ શાહી કેદીઓને જોવા ગયો. ત્યાં દારાની સુંદર બેગમોને જોઈને એણે હુકમ આપ્યો કે, “એમને બધીને બાદશાહના અંતઃપુરમાં દાખલ કરો અને બાદશાહની સાથે નિકાહ પઢાવી દુનિયાનો

લહાવો લેવા દો.” દારાની પતિવ્રતા વડી બેગમ અને તેના ત્રણે શાહજહાની માતા નાદિરા બેગમ તો પતિની હયાતીમાંજ સો-ભાગ્ય લઈને ખરી સહધર્મિણી તરીકે, પતિના દુઃખમાં ભાગ પડાવતાં પડાવતાં, ભારતની ઉત્તર સરહદ ઉપર મરણ પામી હતી; એટલે એ તો ઐરંગઝેબના અત્યાચારથી બચી ગઈ. બીજી બેગમો અને ઉપપત્નીઓએ પ્રાણભય, રાજ્યલોભ અને વિલાસ-લાલસાને લીધે ઐરંગઝેબનો હુકમ માની લીધો, પણ નજરુ-નિસાએ એ અનુચિત આજ્ઞાની જરા પણ પરવા ન કરી. ઐરંગ-ઝેબની એવી નીચતાથી એને ઘણુંજ માડું લાગ્યું. પતિવ્રત્ય ધર્મે તેના હૃદયમાં બળ આપ્યું અને એ ભાવી વિપત્તિની સામે થવાને પ્રબળા બનીને તૈયાર થઈ.

નજરુનિસાએ બાંદીની મારફતે પુછાવ્યું કે, “બાદશાહ શા સાડ મને પોતાના મહેલમાં બોલાવવા માગે છે?” ઉત્તર આવ્યો કે, “એ આપના રૂપલાવણ્ય ઉપર મુગ્ધ છે એમની ઇચ્છા છે કે આપ એમની બેગમ બનીને અંતઃપુરને શોભાવો.” એ શબ્દો સાંભળીને એના રોમેરોમમાં ક્રોધ વ્યાપી ગયો, પણ બાંદીખાના-માં પડેલી અબળા શું કરી શકે? તેણે ફરીથી પુછાવ્યું કે, “બાદ-શાહ મારા ઉપર શા સાડ મોહી ગયા છે? દુનિયામાં બીજી ઘણી સુંદરીઓ પડી છે.” એના ઉત્તરમાં બાદશાહે કહેવરાવ્યું કે, “મને તમારો નાગની ફેણ જેવો લાંબો ચોટલો ઘણોજ પસંદ આવ્યો છે. મેં જ્યારથી તમને જોયાં છે ત્યારથી એ અંબોડારૂપ કાળો નાગ મારા હૃદયને ઢંશ મારી રહ્યો છે. જ્યારે એને પ્રાપ્ત કરીશ ત્યારેજ મને નિરાંત વળશે.” એ સાંભળીને નજરુનિસાએ કાતર લઈને પોતાના રેશમ જેવા સુંવાળા, કાળા અને ખૂબસૂરત વાળને કાપી નાખીને બાદશાહની પાસે મોકલી આપ્યા તથા સંદેશો કહાવ્યો કે, “લો, હજૂર! જે વાળોએ આપનું દિલ બેચેન કરી દીધું હતું, તે આપની સેવામાં હાજર છે. એને સંભાળીને રાખજો. આશા છે કે એનાથી આપના કલેબને ઠંડક વળશે અને આપ ખુદાની ખાતર મને નહિ સતાવો!”

બીજે કેાઈ હોત તો સાધ્વી નજરુનિસાનું આ સતીત્વ જોઈને પ્રસન્ન થઈ જાત અને પોતાની કુચેષ્ટાઓ માટે પસ્તાવો કરત, પણ ઐરંગઝેબ ઉપર એની કાંઈ અસર થઈ નહિ. એણે સંદેશો લાવનારી બાંદી આગળ એના રૂપની પ્રશંસા કરીને કહ્યું કે,

“ યેગમની હરિણી જેવી આંખો અને ગુલાબના જેવા ગાલો ઉપર હું આફ્રીન છું. તમે મારી દયા આણીને મારી યેગમ બનવાનો સ્વીકાર કરો. તમે મારી વિનતિ નહિ માનો તો યાદ રાખજો કે જે દશા તમારા પતિની થઈ છે, તેજ તમારી કરવામાં આવશે.” ઐરંગઝેબના આ શબ્દોથી સતીના ક્રોધાગ્નિમાં ધી રેડાયું. એને પોતાના પ્રિય સ્વામીનું સ્મરણ વધારે તાબું થઈ આવ્યું. ઐરંગઝેબે એ પ્રિય પતિ સાથે કરેલા ઘાતકી અત્યાચારનું દશ્ય તેની આંખ આગળ ખડું થયું. એણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે, “જીવ જાય તો ભલે જાય, પણ આ દેહ મારા પતિની હત્યા કરનાર પાપીના હાથમાં કદી નહિ જવા દઉં. પતિવિરહથી વ્યાકુળ બનેલી મરા જેવી દુઃખી વિધવાને પ્રાણ જવાનો ભયજ શાનો હોય? ભલે કાલે ફાંસી દેતો હોય તો આજ દે !”

એણે પોતાનો ક્રોધ પ્રગટ કરનારો એક પત્ર ઐરંગઝેબને લખ્યો અને તેના અધમ વિચાર માટે ઘણો ઠપકો આપ્યો; એટલુંજ નહિ પણ એક ધારવાળા છરા વડે પોતાના ગુલાબી ગાલોમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ઘા માર્યા અને તેમાંથી વહેતા લોહીનો એક કટોરો ભરીને બાદશાહની પાસે મોકલ્યો.

કટોરો જોઈને તથા પત્ર વાંચીને ઐરંગઝેબ સ્તબ્ધજ થઈ ગયો. નજરુન્નિસાનું પાતિવ્રત્ય જોઈને એ છલ્લ થઈ ગયો. એ કામાંધ અને અત્યાચારી બાદશાહને પણ ધર્મ અને સત્યનું ગળ રાખનારી અળખાને હાથે હાર ખમવી પડી ! કહેવાય છે કે, જ્યાં સુધી નજરુન્નિસા જીવતી રહી ત્યાંસુધી ઐરંગઝેબ એને ઘણા માન અને ભક્તિભાવની દૃષ્ટિથી જોતો રહ્યો હતો.*

* પ્રોફેસર જહુરઅખ્શ ફત “ મુસ્લિમ મહિલાતત્ત્વ ” ના આધારે.

૨૨૨-(સમ્રાજ્ઞી) મુમતાજમહાલ

પ્રસિદ્ધ શહેનશાહબાનુનું મૂળ નામ આરજ-મંદ બાનુ બેગમ હતું. પાછળથી જ્યારે એ શહેનશાહની મહારાણી બની, ત્યારે એનું નામ મુમતાજમહાલ રાખવામાં આવ્યું.

આ સોભાગ્યશાળી બેગમ મિરઝા ગ્યાસ-બેગ તેહરાનીની દૌહિત્રી હતી. મિરઝા ગ્યાસબેગ દિલ્હીસ્થર જહાંગીર બાદશાહનો મુખ્ય મંત્રી હતો. મુમતાજમહાલના પિતાનું નામ ઇમાનુદ્દોલા આસફખાન હતું. મુમતાજમહાલ જગવિખ્યાત સુંદરી નૂરજહાન બેગમની ભત્રીજી હતી.

મુમતાજમહાલનો જન્મ ઇ. સ. ૧૫૯૪ માં થયો હતો. એ અસામાન્ય રૂપવતી સ્ત્રી હતી, તેમજ તેની બુદ્ધિ પણ ખૂબ તીક્ષ્ણ હતી. તેના પિતાએ તેને ભણાવવા-ગણાવવાનો સારામાં સારો બંદોબસ્ત કરવામાં કાંઈ કચાશ રાખી નહોતી; એટલા માટે શહેનશાહ જહાંગીરે બાલિકા આરજમંદનાં રૂપ, ગુણ બાદશાહી ખાનદાનને છાજે એવાં જોઈને, પોતાના પુત્ર શાહજહાન સાથે ઇ. સ. ૧૬૧૨ માં તેનો વિવાહ કરી દીધો. એ વખતે યુવરાજ શાહજહાનની ઉંમર વીસ વર્ષ ને અગિયાર મહિનાની હતી. આરજમંદની ઉંમર ઓગણીસ વર્ષ અગિયાર માસ અને તેર દિવસની હતી. શાહજહાનની સાથે વિવાહ થયા પછી આરજમંદ બાનુ મુમતાજમહાલના નામથી ઓળખાવા લાગી.

એ અગાઉ શાહજહાનનું લગ્ન ઇરાનના મિરઝા મુજફ્ફર હુસેનની કન્યા કંદહારી બેગમ સાથે થયું હતું; પણ મુમતાજમહાલે સૌંદર્ય અને બુદ્ધિમત્તાથી શાહજહાનના ચિત્તને પૂરેપૂરું હરી લીધું હતું. બાદશાહના આખા હૃદય ઉપર મુમતાજમહાલનું રાજ્ય સ્થપાઈ ગયું હતું. કંદહારી બેગમ તો બાદશાહને મન નામમાત્રની બેગમ હતી.

જે ગુણને લીધે નૂરજહાન બેગમે જહાંગીર બાદશાહનાં ચક્ષુ તથા હૃદયનું આકર્ષણ કયું હતું, તેજ ગુણને લીધે સુમતાજમહાલે શાહજહાનને વશ કર્યો હતો. નૂરજહાન અને સુમતાજમહાલ સરખામણીમાં એક બીજાથી ઊતરે એમ નહોતાં. ઇતિહાસમાં નૂરજહાનની કીર્તિ અસાધારણ છે અને પૃથ્વીના વક્ષઃસ્થળ ઉપર સુમતાજમહાલના પ્રત્યક્ષ સ્મારક સ્વરૂપ ‘તાજમહાલ’ની કીર્તિ પણ અસાધારણ અને અતુલનીય છે.

શાહજહાન યુદ્ધ અને વિગ્રહને સમયે પણ બેગમ સુમતાજમહાલને પોતાની સાથે રાખતો હતો. નૂરજહાન જે પ્રમાણે જહાંગીરને રાજકાર્યમાં સહાય આપતી તે પ્રમાણે સુમતાજમહાલ બેગમ પણ પતિને તેના કાજકાજમાં મદદ કરતી. સુમતાજમહાલ કોઈની અરજી મંજૂર ના કરે તો બાદશાહ કાંઈ કરી શકતો નહિ. તે દરેક કામમાં સુમતાજમહાલની સલાહ લેતો.

પ્રાતઃસ્મરણીય સુમતાજમહાલ બેગમ બાદશાહની પ્રિયતમ રાણી હતી. એમનો અન્યોન્ય પ્રેમ ઘણોજ મધુર હતો. એમના પવિત્ર પ્રેમમાં મલિનતાએ કોઈ પણ દિવસ પ્રવેશ કર્યો નહોતો. શાહજહાન અને સુમતાજ બંને એકજ કળી ઉપર ફૂટી નીકળેલાં બે પુષ્પો હતાં.

સુમતાજમહાલના પતિપરાયણ પ્રેમી હૃદયમાં દયાનો ભંડાર ભર્યો હતો. ગરીબોની અરજી સાંભળીને તેમને દિલાસો આપવો, વિધવાઓ અને અનાથોની ખબર રાખવી અને ગરીબ કન્યાઓને પરણાવી આપવી, એ તો તેનાં રોજનાં નિયમિત કાર્ય હતાં. તેની દયાને લીધે કેટલાક ખૂનીઓ અને લાંબા વખતની સજા પામેલ કેદીઓને પણ છુટકારો મળતો.

ઈ. સ. ૧૬૩૦ માં પુરહાનપુરમાં સુમતાજમહાલ પ્રસવ-વેદનાથી પીડાવા લાગી. થોડી વારમાંજ સંતાનનો જન્મ થયો; પણ પીડા વધતીજ ગઈ. આખરે રાત્રે ત્રણ વાગે તેની દશા ઘણીજ ખરાબ થઈ ગઈ. સુમતાજમહાલે એ વખતે જીવવાની આશા છોડી દીધી અને બાદશાહને બોલાવવા માટે જહાનઆરાને હુકમ આપ્યો. બાદશાહ ખિન્ન થઈને આવ્યો અને સુમતાજમહાલનું માથું ખોળામાં લઈને અશ્રુ વરસાવવા લાગ્યો.

સુમતાજમહાલની પતિભક્તિ અનન્ય હતી. તેણે પોતાના

સફુણેને લીધે શહેનશાહ શાહજહાનના હૃદયને પોતાનું કરી લીધું હતું. એ મૃત્યુ સમયે સ્વામીના ખોળામાં માથું મૂકીને આંખોમાંથી અશ્રુધારા વહેવરાવતી પતિને કહેતી હતી: “સ્વામિન! મારી જિંદગી પૂરી થઈ છે, હવે જીવવાની આશા ફાગટ છે. આખી જિંદગી સુધી તમારો જે પ્રેમ અનુભવ્યો છે, તેનો બદલો વાળવાની શક્તિ મારામાં નથી. હું તમારા પ્રેમસાગરમાં ગળાં-સુધી ડૂબેલી હતી. એ વાત હું જગતમાં મારી બહેનોને બતાવી શકી નહિ, એજ મને અફસોસ થાય છે. વહાલા ! મારા દેવતા ! તમારી પ્રેમાધીન દાસીની કબર ઉપર તમારા પ્રેમનું ચિહ્ન આંકજો ! દુનિયાના લોકો એ જોઈને પ્રેમ અને ભક્તિ સાથે તમારું નામ યાદ રાખશે. હું તો જાઉં છું, પણ મારો આગ્રહ છે કે મારાં છોકરાંઓને સ્નેહપૂર્વક પાળજો અને મારાં વૃદ્ધ માતાપિતાની બંધર રાખજો. વિદાય દો ! વહાલા ! વિદાય દો ! તમારાજ ખોળામાં, તમારાજ પ્રેમસુખમાં હું મરીશ અને પાછી સ્વર્ગમાં તમનેજ મળીશ.” બાદશાહ સુમતાજમહાલનાં આ કરુણા-જનક વચ્ચેનાં સાંભળી ધીરજ છોડી દઈને રોવા લાગ્યો. સુમતાજમહાલ ધરાઈને પતિને જોતી જોતી બેભાન થઈ ગઈ. થોડી વાર પછી ભાન આવ્યું; એની એ પ્રેમવાર્તાની અંતિમ વિનંતિ કરતાં કરતાં એનો કંઈ રૂંધાઈ ગયો, આંખો મિચાઈ ગઈ અને પ્રાણ બહાર નીકળી ગયો ! બાદશાહનું માથું ભમવા લાગ્યું. જીવનની ઉત્તમમાં ઉત્તમ સહચરીને આમ એકાએક ખોઈ બેસવાથી એ વ્યાકુળ થઈને છાતીફાટ રુદન કરવા લાગ્યો. આ શોકજનક બનાવથી શહેનશાહના હૃદયમાં એવો ઊંડો ઘા લાગ્યો હતો કે, બે વર્ષ સુધી એણે કોઈની સાથે મેળાપ ન કર્યો.

સુમતાજના પ્રેમમાં બાદશાહ ડૂબી ગયેલો હતો. પુરહાન-પુરથી તેના શબને આગ્રા આણવામાં આવ્યું. બેગમની મૃત્યુ સમયની ઇચ્છા બાદશાહે અક્ષરે અક્ષર પૂરી કરી.

આગ્રા શહેરમાં સુંદરી સુમતાજમહાલની સમાધિ છે. ભાર-તેશ્વર શહેનશાહ શાહજહાને પોતાની પ્રિય રાણીની સમાધિ ઉપર એક એવો સુંદર મહેલ બનાવ્યો છે કે, જે સૌંદર્ય અને શિદ્ધ-નૈપુણ્યને માટે આખી પૃથ્વીમાં અદ્વિતીય છે. પતિવ્રતા બેગમ સુમતાજમહાલના નામ ઉપરથી એ સમાધિનું નામ ‘સુમતાજમહાલ’ પાડવામાં આવ્યું. આજકાલ તાજમહાલના નામથી

એ સ્થાન જગપ્રસિદ્ધ થયું છે.

સુમતાજમહાલને આઠ પુત્ર અને છ કન્યા જન્મ્યાં હતાં, પણ એના મૃત્યુ સમયે સાત પુત્ર અને એક કન્યા જીવતાં હતાં.

સુમતાજમહાલનું સ્મારક-ચિહ્ન ‘તાજમહાલ’ યમુનાના કિનારા ઉપર છે. યમુના નદીને કિનારે ઊભા રહી તેનું અસીમ સૌંદર્ય નિહાળતાં મુગ્ધ થઈ જવાય છે. તાજમહાલ આંખને ખુશ કરે તથા ચિત્તને વિનોદ આપે એવા કિંમતી પથ્થરોનો અને રત્નોનો બનાવેલો છે. રત્નોથી એ એવો સુશોભિત હતો કે અંધારી રાતમાં પણ મહેલ દિવસની માફક ઝગઝગી રહેતો હતો; પણ દિલગીરીની વાત એ છે કે, એ બધાં રત્નો લૂંટાઈ ગયાં છે અને તેને બદલે સામાન્ય પથ્થર ગોઠવવા પડ્યા છે.

બાદશાહે એ મહેલ બંધાવવામાં પાણીની માફક પૈસો વાપર્યો છે. અરબસ્તાન, બગદાદ, મિસર, સિંહલદ્વીપ, કુમાયુન વગેરે દૂર દૂરના દેશોમાંથી એને માટે કિંમતી સામગ્રી મંગાવામાં આવી હતી. બખ્ષે હજાર રૂપિયાના માસિક પગારના કેટલાં-એ કારીગરો એમાં કામે લાગ્યા હતા.

તાજમહાલ બાંધવામાં ચાર કરોડ, અગિયાર લાખ, અડતાળીસ હજાર, આઠસો છવીસ રૂપિયાનું ખર્ચ થયું હતું. તે ઉપરાંત મહિમુક્તા ખરીદવામાં કેટલાંએ કરોડ લાગ્યા હશે, તેની તો ગણતરીજ શી? દરરોજ બાવીસ હજાર કારીગરો કામ કરતા હતા.

ખરેખર! તાજમહાલ હુનિયાના સાત મહાન આશ્ચર્યોમાંનું એક આશ્ચર્ય છે. જેટલા દિવસ ભારતભૂમિના વક્ષઃસ્થળ ઉપર તાજમહાલ બિરાજે છે, તેટલા દિવસ શાહજહાન અને તેની બેગમ સુમતાજમહાલના અખંડ પ્રેમ, એકનિષ્ઠા અને દ્વાંપત્ય-ધર્મની પુનિત ગાથા જીવંત રહેશે. તાજમહાલ એ પવિત્ર પ્રેમનો મહાન સ્મારક સ્થંભ છે.

સુમતાજમહાલે ફારસી ભાષામાં ઘણી કવિતાઓ લખી છે.

સમ્રાજી સુમતાજમહાલનો સંબંધ આપણા અમદાવાદ સાથે પણ રહ્યો છે. કવિશ્રી નાનાલાલના શબ્દોમાં કહીએ તો, “સુમતાજમહાલની પ્રેમસમાધિ ને મૃત્યુવાસ યમુનાતીરે મંડાયા તે પૂર્વે સુમતાજના રંગમહેલ અને સંસારવાસ સાબરમતી તીરે મંડાયા હતા.”

૨૨૩-સતી ઉન્-નિસા

મુસલમાન રમણીનાં જીવનચરિત્રમાં દિલ્હીના બાદશાહોના અંતઃપુરનું એક ચિત્ર જણાઈ આવે છે. તે ઉપરાંત એ સમયની એક શિક્ષિત ઇરાની મહિલાનું વૃત્તાંત પણ આપણે જાણી શકીએ છીએ. તે સાથે માતાના હૃદયનો રનેહ અને શોકનું એક અપૂર્વ દ્રશ્ય પણ આપણા ચક્ષુની સન્મુખ ખડું થાય છે.

મુસલમાનોમાં ઇરાનના વતનીઓ જેવી બુદ્ધિમાન અને સુસભ્ય પ્રજા બીજી કોઈ નથી. યૂરોપમાં જે પ્રમાણે ફ્રેંચ લોકો શિલ્પકળા અને સભ્યતામાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે, તે પ્રમાણે એશિયા ખંડમાં ઇરાનના વતનીઓ એ બાબતમાં વિશેષ નિપુણ છે. ભારતવર્ષના મુસલમાન બાદશાહોના અનેક પ્રખ્યાત અને કાર્યદક્ષ મંત્રીઓ, સેનાપતિઓ અને સૂબાઓ ઇરાનના વતની હતા. એ અમલદારોમાં મહમદ ગાઉયાન (બ્રાહ્મણી વંશના સુલતાનોનો વઝીર) મિર જુમલા (ઔરંગઝેબનો પ્રધાન સહાયક), આલિ-મદાનિખાં (દિલ્હીની નદીની નહેરનો ઇજનેર) વગેરે કેટલાકનાં નામ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે.

સતી ઉન્-નિસા (અર્થાત્ કે રમણીઓમાં શ્રેષ્ઠ) ઇરાનના માજંદ્રાન પ્રદેશના એક સદ્ગૃહસ્થની કન્યા હતી. તેના પિતા અને સાસરાનાં કુળ ખાસ કરીને વિદ્યા અને સભ્યતાને માટે પ્રસિદ્ધ હતાં. તેનો ભાઈ તાલબાઈઆમ એ સમયનો પ્રખ્યાત કવિ અને લેખક હતો તથા બાદશાહ જહાંગીરની રાજસભામાં તેને 'કવિરાજ' ની ઉપાધિ મળી હતી. એ ઇરાની કુટુંબના ઘણા પુરુષો ભારતમાં આવીને નોકરી કરતા હતા, તો કેટલાક ઇરાનમાંજ રહેતા હતા. સતી ઉન્-નિસા પણ એ પ્રમાણે ભારતવર્ષમાં આવી હતી. યુવાવસ્થામાંજ તે વિધવા થઈ હતી. વિધવા થયા

પછી બાદશાહ શાહજહાનની માનીતી બેગમ મુમતાઝમહાલના મહેલમાં તે ઘરઘંધાનાં સાધારણ કામ કરવા રહી હતી, પણ પોતાની કાર્યદક્ષતા, બોલવાની છટા તથા ચિકિત્સાવિદ્યા અને સદાચરણને પ્રતાપે ઘણી જલદીથી બીજી બધી દાસીઓનો હક્ક ડુબાવીને ઘણે ભંચે દરજ્જે ચડી ગઈ હતી. થોડાજ સમયમાં તેણે બેગમ મુમતાઝમહાલની મુખ્ય સલાહકાર તરીકેનું પદ મેળવ્યું હતું. બેગમનો તેના ઉપર એટલો બધો વિશ્વાસ બેસી ગયો હતો કે, તેણે પોતાના નામની મહોર તેનેજ સોંપી રાખી હતી.

સતી ઉન્-નિસાનું ઉચ્ચારણ શુદ્ધ હતું. એ ચરબી કુરાને-શરીફ અને ફારસી કવિતાઓ તથા ગદ્યનાં સારાં પુસ્તકો સ્પષ્ટ રીતે વાંચી શકતી. તેની આ વિદ્યાભિરુચિને લીધે તે બાદશાહની મોટી શાહજહાદી જહાનઆરાની શિક્ષિકા નિમાઈ હતી અને થોડા દિવસોમાં તેણે શાહજહાદીને કુરાન વાંચતાં તથા ફારસી લખતાં શીખવ્યું હતું. જે સફુલ્લી સ્ત્રીઓને ભરણપોષણના સાંસા પડતા તથા જે કુમારિકાઓ પૈસાની તંગીને લીધે લગ્ન કરી શકતી નહોતે તેમની મદદને સારૂ સતી ઉન્-નિસા દરરોજ બેગમ સાહેબને વિનંતિ કરતી. સાંજે બાદશાહ જ્યારે અંતઃપુરમાં પધારતા, ત્યારે એ બાદશાહને કાને બધી વાત નાખતી અને બાદશાહ શાહજહાં એ ગરીબ નિરાશ્રિતોને મદદ કરવાનો હુકમ આપતો. આ પ્રમાણે દરરોજ કેટલાએ રૂપિયાનું દાન થતું. કોઈને જાગીર અપાતી, કોઈને રોજની વૃત્તિ બાંધી આપવામાં આવતી અને કોઈને એક-સામટી મોટી રકમ આપવામાં આવતી. કુમારિકાઓના લગ્નનું બધું ખર્ચ અપાતું તથા તેમને અલંકારોની બક્ષિસ મળતી. આ પ્રમાણે સતી ઉન્-નિસાની સૂચનાથી, બેગમ મુમતાઝમહાલને હાથે કેટલાએ ગરીબોનું દારિદ્ર્ય જતું રહેતું.

બેગમ મુમતાઝમહાલનું મૃત્યુ થયા પછી તેનું શબ આગ્રાના જગપ્રસિદ્ધ તાજમહાલમાં લઈ જવામાં આવ્યું, તે વખતે સતી ઉન્-નિસા શબની સાથે સાથે ગઈ હતી. બાદશાહ શાહજહાન ઘણો પ્રેમાળ પતિ હતો. દિલ્હીના સામ્રાજ્યનો અધિપતિ હોવા છતાં તથા મુસલમાન ધર્મમાં ઘણી બેગમો કરવાનો રિવાજ હોવા છતાં પણ તેણે મુમતાઝમહાલના મૃત્યુ પછી ફરીથી લગ્ન કર્યું નહિ. પત્નીના મૃત્યુ પછી ૩૫ વર્ષ સુધી બાદશાહ જીવતો રહ્યો, પણ એ લાંબો સમય એણે રાતદિવસ પ્રેયસીનું સ્મરણ

કરવામાંજ ગાળ્યો. તેના હૃદયમાંથી સુમતાજમહાલની સ્મૃતિ કદી ઝાંખી પડી નહિ. એ અરસામાં તેના ઘરસંસારનો બધો કારભાર શાહજાદી જહાનઆરા ઉપર આવી પડ્યો હતો. રાજ-કુટુંબમાં વિવાહ વગેરે શુભ પ્રસંગોએ બધી વ્યવસ્થા એનેજ કરવી પડતી. રાજવંશી તથા આગેવાન સરદારોની સ્ત્રીઓને નિમંત્રણ કરીને જમાડવા કરવા તથા બીજે શિષ્ટાચાર સાચવવો, એ બધું કામ તેને માથે આવી પડ્યું હતું. જહાનઆરા હજુ કોમળ વયની હતી; તેનાં બધાં જવાબદારીનાં કામોમાં તેની શિક્ષિકા સતી ઉન્-નિસાજ તેને સલાહ તથા મદદ આપતી. રાજકુમારીની મુખ્ય સલાહકાર એજ હતી અને રાજકુમારીની મહોર પણ એનીજ પાસે રહેતી. પરિણામમાં આઘેડ વયની દાસી રાજકુટુંબનાં બાળકોની માતારૂપ થઈ પડી.

રાજકુમારોના વિવાહ પ્રસંગે સતી ઉન્-નિસા બધી દાસી-ઓની ઉપરી તરીકે કામ કરતી. વરપક્ષ તરફની બક્ષિસો વગેરે રાજમહેલમાંથી લઈ જઈને કન્યાપક્ષને પહોંચાડવાની ફરજ તેના ઉપરજ આવી પડતી. આના બદલામાં એને કિંમતી બક્ષિસો પણ મળતી. બેગમ સુમતાજમહાલે પોતાની જિંદગીમાં છોકરાં-ઓના લગ્ન પ્રસંગને માટે મહામૂલ્યવાન અલંકારો તથા વસ્ત્રા-ભૂષણો તૈયાર કરાવીને સંગ્રહી રાખ્યાં હતાં. ત્યાર પછી જહાન-આરાએ પણ અનેક અલંકારો નવા ઘડાવ્યા હતા. એમાંથીજ વરકન્યાના પોશાક, રાજપરિવાર તથા અમીર-ઉમરાવને બક્ષિસ વગેરે વહેંચવામાં આવતું.

શાહજહાનના મોટા દીકરા દારા શિકોહના લગ્ન પ્રસંગે સોળ લાખ રૂપિયાની વસ્તુઓ વહેંચવામાં આવી હતી. સાત લાખ મણિમુક્તા, એક લાખ નગદ રૂપિયા, ચાર લાખની ચાંદી, સોનાના અલંકાર તથા બાકીના ચાર લાખ હાથી, घोडा, પોશાક વગેરે કિંમતી સરપાવમાં ખર્ચ થયા હતા. જહાનઆરાના હુકમથી સતી ઉન્-નિસાએ એ બધી સામગ્રી આગ્રાના કિલ્લા-માંના વિશાળ ચોગાનમાં ગોઠવી હતી. રાત્રે ચારે તરફ રેશની કરવામાં આવતી. એ પ્રકાશમાં જાણે કોઈ કિંમતી વસ્તુનું પ્રદર્શન ભરાયું હોય, એવો ભાસ થતો. પ્રજાજનોને વિવાહની એ બધી સામગ્રી જોઈ જવાની પરવાનગી હતી. ખુદ બાદશાહ સલામત પણ એ સંગ્રહ જોવા પધાર્યા હતા. એજ પ્રમાણે શાહ-

જહાનના બીજા પુત્ર સૂજના વિવાહપ્રસંગે દશ લાખ રૂપિયાની વસ્તુઓ વહેંચવામાં આવી હતી. એ બધા પ્રસંગોમાં સતી ઉન્-નિસાની કાર્યકુશળતા, પ્રબંધ કરવાની શક્તિ તથા કળાનૈપુણ્યનો સારો પરિચય મળી આવ્યો. તેની મહેનત અને બુદ્ધિને લીધેજ આદશાહને ત્યાં એ બધા પ્રસંગો ધામધૂમથી પસાર થયા.

સતી ઉન્-નિસા કેવળ શાહજહાનીની સલાહકારજ નહોતી. આદશાહના અંતઃપુરની સંભાળ રાખવાનું તથા આદશાહના આહાર સમયે લોજન પીરસવાનું અથવા પાસે રહીને પિરસાવવાનું કામ પણ તેને માથે હતું. એ ઉપરથી વાચક બહેનોને જણાઈ આવશે કે, એ સત્તારી ઉપર હિંદુસ્તાનના આદશાહને કેટલો બધો વિશ્વાસ હતો.

સતી ઉન્-નિસાને કાંઈ સંતાન નહોતું, એટલા સાફ એણે પોતાના સ્વર્ગસ્થ ભાઈની બે કન્યાઓને દત્તક લીધી હતી. એ વિધવાના હૃદયનો બધો સ્નેહ એ બે બાલિકાઓ ઉપર હતો. તેમાં-યે નાની છોકરી તો તેના ગળાનો હાર હતી. ઈરાનથી હકીમ જિયાઉદ્દીન નામના પોતાના દિયરના એક પુત્રને હિંદુસ્તાન બોલાવીને તેની સાથે એ કન્યાનું લગ્ન કર્યું હતું અને આદશાહને વિનંતિ કરીને, તેને મોગલ દરબારમાં એક સારી નોકરી અપાવીને ઘરજમાઈ કરી લીધો હતો. ઇ. સ. ૧૬૪૭ની ૧૩ મી જાન્યુઆરીએ તેના આટલા બધા પ્રેમનું પાત્ર-એ કન્યા સુવાવડના રોગમાં મરણ પામી. આ વખતે તેના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. ઘણી જ્ઞાની અને વિદુષી હોવા છતાં પણ આ પ્રસંગે સતી ઉન્-નિસાનું ધૈર્ય રહ્યું નહિ. અગિયાર દિવસ સુધી એ પોતાના ઘરમાં ગાંડા જેવી થઈને શોકચસ્ત દશામાં પડી રહી.

શાહજહાન ઘણાજ દયાળુ આદશાહ હતો. સ્ત્રી, પુત્ર, નોકર-ચાકર બધાંના ઉપર તેનો બેહદ પ્રેમ હતો. બાર દિવસ પછી તેણે સતી ઉન્-નિસાને પોતાના મહેલમાં બોલાવી મંગાવી. કન્યા જહાનઆરાને સાથે લઈને, પોતે તેની પથારી આગળ ગયો અને એ દુઃખી સ્ત્રીને બે જણાંએ ઘણાંએ દિલાસો આપીને રાત-દિવસ મહેલમાંજ રહેવાનો આગ્રહ કર્યો.

બીજે દિવસે આદશાહ શિકાર રમવા ગયો, ત્યારે સતી ઉન્-નિસા કોઈ કાર્ય પ્રસંગે પોતાને ઘેર ગઈ. સાંજે વાળુ કરીને,

ઐ વખત નિમાજ પઢીને ઐ કુરાને શરીફ વાંચવા મંડી. રાતના આઠ વાગ્યે એકાએક તે કહેવા લાગી: “મારો દમ ઘૂંટાય છે—” તેની તબિયત એકદમ બગડતીજ ગઈ. તેના સગા મસિ ઉજ્જ-માન નામના એક ઇરાની હકીમને તાબડતોબ બોલાવવામાં આવ્યો. એ ઘરમાં પેઠો એટલે સતી ઉન્-નિસા તેને સલામ કરીને એકદમ બેહોશ થઈ ગઈ. હકીમે તપાસ્યું તો એ વખતે નાડી ચાલી રહી હતી. થોડી વાર પછી મૂઝાં વળી અને ભાન આવ્યું, ત્યારે દવા આપવામાં આવી. પાછી નાડી નરમ પડી અને અંતનો સમય નજદીક આવ્યો છે, એમ બધાની ખાતરી થઈ. થોડા સમયમાંજ તેનું મૃત્યુ થયું. પોતાની લાડકી પુત્રીના મૃત્યુ પછી એક પખવાડિયાની અંદરજ સ્નેહમયી માતા પણ તેને મળવા સ્વર્ગમાં સિધાવી.

ખીજે દિવસે તેના મૃત્યુના સમાચાર બાદશાહને પહોંચ્યા હતા-માં આવ્યા. તેણે પોતાના એક મોટા અમલદારને હુકમ આપ્યો કે, “ઘણા સન્માનપૂર્વક સતી ઉન્-નિસાના શબને દફનાવવું.” તેના અંતિમ સંસ્કારને માટે રાજ્યના બધાનામાંથી દશ હજાર રૂપિયા આપવામાં આવ્યા. એક વર્ષ પછી તેની લાશ લાહોરથી આગ્રા લાવવામાં આવી અને સુપ્રસિદ્ધ તાજમહાલની બહારના આંગણામાં પશ્ચિમ દિશામાં તેની ઘોર બોદવામાં આવી. ત્રીસ હજાર રૂપિયા ખર્ચીને બાદશાહે તેના ઉપર સમાધિ બંધાવી. એ આજ સુધી મોજૂદ છે.

આ પ્રમાણે સ્વામીભક્ત, પ્રમાણિક દાસી સતી ઉન્-નિસા-ના શબને પણ પોતાની શેઠાણીના શબની પાસે સ્થાન મળ્યું.

સેવકને માટે, સાંસારિક દૃષ્ટિએ આથી વધારે માન શું મળી શકે ? તેની વફાદારીની યોગ્ય કદર થઈ.*

* સુપ્રસિદ્ધ બંગાળી લેખક પ્રોફેસર યદુનાથ સરકારના બંગાળી લેખને આધારે આ ચરિત્ર લખાયું છે.

—પ્રયોજક

૨૨૪-ઐઝાઝુન્નિસા

એ મોગલવંશના સુપ્રસિદ્ધ બાદશાહ શાહજહાંની બેગમ હતી. તેને અકબરાબાદી પણ કહેતા. એ ઘણી ધન્યરત્ન અને ધર્મપરાયણ હતી. તેણે દિલ્હીમાં એક ઘણી મોટી મસ્જિદ બંધાવી હતી. એ મસ્જિદ આજ પણ ફૈઝા બઝારમાં દીકામાં આવે છે. એના નામ ઉપરથી એનું નામ અકબરાબાદી મસ્જિદ પડ્યું છે. એ મસ્જિદને ઐઝાઝુન્નિસાએ દોઢ લાખ રૂપિયા ખર્ચીને હિજરી સન ૧૦૬૦ ના રમઝાન મહિનામાં બંધાવી હતી. એ મકાન બંધાઈને તૈયાર થતાં બે વર્ષનો સમય લાગ્યો હતો. એ મસ્જિદનું ખર્ચ નિભાવવા માટે, તેણે એ મસ્જિદની સાથે સારી વાર્ષિક આવકવાળી જગીર દાનમાં આપી હતી અને એ જગીરની આવકમાંથી એ મસ્જિદની અને હમામખાનાની મરામત કરવાની તથા વિદ્વાનો અને વિદ્યાર્થીઓને છાત્રવૃત્તિ આપવાની સૂચના તે કરી ગઈ હતી.

૨૨૫-ગુલશન (વીજી)

એ શાહજહાં બાદશાહના સમયની એક કવયિત્રી હતી. તે દિલ્હીમાં રહેતી હતી. તેણે પોતાની કવિતાને એક દીવાન પોતાને હાથે લખીને તૈયાર કર્યો હતો. તે દીવાન અલ્હાબાદ નિવાસી સૈયદ ગુલામખાંની પાસે મોજૂદ હતો, પણ ૧૮૫૭ ના બળવામાં ખોવાઈ ગયો.

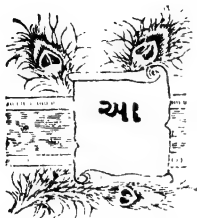

આણીને વખતે આવી વીરતા અને સમયસૂચકતા દર્શાવના-
રી મોગલ મહિલાને ધન્ય છે.

૨૨૭-જહાનઆરા

રમણી દિલ્હીના પ્રસિદ્ધ મોગલ બાદશાહ શાહજહાનની કન્યા હતી. જે સત્તારીના રમરણુમાં દુનિયાનાં સાત મહા આશ્ચર્યોમાંનું એક આશ્ચર્ય ગણાતા તાજમહાલની ભવ્ય ઇમારત બાંધવામાં આવી છે, તે સત્તારી મુમતાજમહાલના ગર્ભમાં એનો જન્મ થયો હતો. મુમતાજમહાલ શાહજહાનની સૌથી પ્રિય બેગમ હોવાથી, જહાનઆરા ઉપર શાહજહાનનો અત્યંત પ્રેમ હતો. તે એટલી બધી સૌંદર્યવાન હતી કે, તેનું નામ જહાનઆરા-જગતનો અલંકાર પાડવામાં આવ્યું તે યોગ્યજ હતું.

બાલ્યાવસ્થામાં એ બાળાના શિક્ષણનો સારો અંદોઝસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો. મુમતાજમહાલે પોતાની છોકરીઓના શિક્ષણ સાડ સતી ઉન્નિસા નામની એક કુલીન અને પુણ્યવતી મહિલાને નીમી હતી. એ ઉપરાંત સારી સોળતમાંજ જહાનઆરા ઊછરે અને જાંચા પ્રકારના ગુણો એનામાં ખીલે તેનો પ્રબંધ એનાં રાજવંશી માતપિતાએ કર્યો હતો. સતી ઉન્નિસાની ખંતથી થોડા સમયમાંજ જહાનઆરા કુરાનનો પાઠ શીખી ગઈ હતી. તેના ફારસી હસ્તાક્ષર ઘણાજ સુંદર હતા.

નૂરજહાન બેગમ જહાનઆરાની માતાની ફેાઈ થતી હતી. જહાનઆરાના શૈશવકાળમાં નૂરજહાનની પૂર્ણ સત્તા મહેલમાં હતી અને અંત:પુરની બધી મહિલાઓ ઉપર નૂરજહાનનાં સૌજન્ય, રાજનીતિકુશળતા, વાતચીતમાં પ્રવીણતા, વિદ્યાપ્રેમ આદિ ગુણોની શુભ અસર થઈ હતી. જહાનઆરા પણ એવા ઉચ્ચ વાતાવરણમાં ઊછરી હતી.

જહાનઆરાએ આખી જિંદગી સુધી લગ્ન કર્યું નહોતું. જીવનપર્યાંત તે કુમારીજ રહી હતી.

મોગલ વિદુષીઓમાં જહાનઆરાનું સ્થાન ઘણું ઊંચું છે. ધર્મતત્ત્વની ચર્ચા કરવાનો એને ઘણો શોખ હતો. સુરી સંપ્રદાય તરફ તેની ઘણી રુચિ હતી અને તત્ત્વદર્શનની વાતો કરવાનું તે પસંદ કરતી. કુરાનનો એનો અભ્યાસ ઘણો સંગીન હતો. એણે રચેલા નિબંધોમાં કુરાનનાં વચનો ઠેકાણે ઠેકાણે ઉતારવામાં આવ્યાં છે. જહાનઆરાએ ધર્મ સંબંધી અંથ પણ રચ્યા છે; એમાં ‘મુનિસ-ઉલ્-આરવા’ નામનો એક અંથ પ્રસિદ્ધ છે. એ અંથમાં અજમેરના સુપ્રસિદ્ધ સાધુ મોઈનુદ્દીન ચિસ્તી અને તેના કેટલાક શિષ્યોનાં જીવનચરિત્ર લખવામાં આવ્યાં છે. એ અંથ અનેક પ્રાચીન અંથોને આધારે લખવામાં આવ્યો છે. એ ચિત્ત-ગ્રાહી અંથ ઉપરથી તેની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ, શુદ્ધ રુચિ અને વિદ્વત્તાનો પરિચય મળી આવે છે. એ અંથમાં એનો ઊંડો ધર્મભાવ અને ઉચ્ચ વિચાર ઘણી જગ્યાએ જણાઈ આવે છે. એની લખવાની શૈલી ગંભીર છે.

એના સમયના ફારસી લેખકોમાં સાધારણ દોષ એ દીઠામાં આવે છે કે એમના અંથોમાં વગર જરૂરની ઉપમાઓ અને અલંકારો ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલા હોય છે. જહાનઆરાની રચના એ દોષથી મુક્ત છે. ઐરંગઝેબને જહાનઆરાએ લખેલા પત્ર ઉપરથી પણ એની રચનાની સરળતા અને સુંદરતા જણાઈ આવે છે. એણે ઐરંગઝેબને લખેલા પત્રો ‘જફરનામા-ઇ-આલમગીરી’ અને ‘અમલ-ઇ-સાલિહ’ અંથોમાં જળવાઈ રહ્યા છે. પત્રનો વિષય પણ એના ગૌરવમાં વધારો કરે એવોજ છે. પિતા જીવતો હોવા છતાં ઐરંગઝેબ રાજસિંહાસન ઉપર પોતાની સત્તા જમાવવા સાફ દક્ષિણમાંથી ચડાઈ લઈને આવ્યો ત્યારે જહાનઆરાએ તેને એવા અન્યાયી આચરણથી દૂર રહેવાની સલાહ આપી હતી. તેણે લખ્યું હતું: “આ વખતે કોઈ પણ પ્રકારે કોઈ પણ મનુષ્ય રાજ્યમાં અશાંતિ ઊભી કરે એ બાદશાહ સલામતને પસંદ નથી; કારણકે એમના મંદવાડને લીધે રાજકાજમાં જે શિથિલતા આવી ગઈ છે તેને દૂર કરવાને માટે એ પોતે હાલ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

“તમને હું લખું છું કે, આ ચડાઈ કરીને યુદ્ધનો અગ્નિ સળગાવવાનીજ તમારા દિલની ઇચ્છા છે, તો તમારે વિચાર કરી નેવો નેઈએ કે, પિતાની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કર્યાથી પરિણામમાં અપ-

ક્રીતિ સિવાય કાંઈ ક્ષણ તમને મળવાનું નથી. વળી દારા પ્રત્યે વૈર લેવું એજ જો તમારો અભિપ્રાય હોય તો એ પણ ન્યાયધર્મને અનુકૂળ નહિ ગણાય; કારણકે મોટો ભાઈ સુસલમાન ધર્મના કાયદા તથા આદત આલેલા રીતરિવાજ મુજબ સદા પિતાને સ્થાને ગણાય છે. એટલા માટે તું મોટાભાઈની વિરુદ્ધ હથિયાર ઉપાડે એ વાતને હું અનુમોદન આપતી નથી. આપણે આ ક્ષાની દુનિયામાં થોડા દિવસને સાફજ આપ્યાં છીએ. મર્ત્યભૂમિના મોજશો ખોઆપણને નાના પ્રકારનાં ગેરવાજબી કાર્ય કરવા લલચાવે છે અને અનંત દુઃખમાં નાખે છે.

“આ કાર્યમાંથી તમારે વેગળા રહેવું વાજબી છે. તમારાથી બને તેટલી રીતે બાદશાહને સંતુષ્ટ કરવાને પ્રયત્ન કરો; કારણકે આ જગતમાં અને પરજગતમાં શુદ્ધ આનંદ મેળવવાનો એજ માત્ર એક ઉપાય છે. બાદશાહને ભગવાનના જેટલી ભક્તિ અને શ્રદ્ધાની નજરે જોજો.”

સરમુરના રાજા બુધપ્રકાશને જહાનઆરાએ લખેલો એક પત્ર હાલમાં (ઈ.સ. ૧૮૧૧ ના એશિયાટિક સોસાયટી, બંગાલના ત્રિમાસિકમાં) પ્રકટ થયો છે. ગઢવાલના રાજા અને બીજા કેટલાક પહાડી સરદારો વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરીને બુધપ્રકાશે બેગમને પત્ર લખ્યો હતો. બીજી તરફ સરમુર રાજ્યના શત્રુઓએ પણ રીતસર તેની વિરુદ્ધ ફરિયાદ નોંધાવી હતી. જહાનઆરાએ બન્ને પક્ષને સ્પષ્ટ જણાવી દીધું કે, “એવા કામમાં હું હાથ નાખનાર નથી. તમે એ બાબતમાં શહેનશાહને એક અરજી આપો.” એ બધા પત્રો ઉપરથી જણાય છે કે રાજદ્વારી બાબતોમાં એની બુદ્ધિ ઊંડી અને વિચક્ષણ હતી. કેટલાક પ્રસંગે પ્રત્યક્ષરૂપે પણ એણે રાજકાજ ચલાવવામાં સહાયતા આપી હતી એવું જણાય છે. વિજયપુર અને ગોવલકોન્ડાના સુલતાનોએ બાદશાહની કૃપા મેળવવા સાફ જહાનઆરાને જે પત્ર લખ્યો હતો તે હજી સુધી જાળવી રાખવામાં આવ્યો છે. દક્ષિણના સૂબા તરીકે કામ કરતી વખતે મોટાભાઈ દારા શિકોહની, પોતાની સાથેના ખરાબ વ્યવહારથી ત્રાસ પામીને ઝારંગઝેમે પોતાના મનનું દુઃખ પિતાને જણાવવાની હિંમત ન કરતાં, તેના આશ્વાસનરૂપ મોટી બહેન જહાનઆરાનેજ પત્ર લખીને શાંતિ મેળવી હતી. એ પત્ર આજે પણ સુરક્ષિત છે.

જહાનઆરા ઉદાર હૃદયની દાનશીલ મહિલા હતી. તેણે મસ્જિદો તથા સાર્વજનિક ઉપયોગની ઇમારતો બાંધવામાં પુષ્કળ ખર્ચ કર્યું છે. સુંદર ઇમારતો બાંધવાનો અતિશય પ્રેમ અને સૌંદર્યરચિનો જે પરિચય આપણને શાહજહાન બાદશાહમાં મળે છે, તે ગુણોનો મોટો વારસો જહાનઆરા બેગમને મળ્યો હતો. આગ્રાના કિલ્લાના દરવાજા આગળજે તેણે એક મોટી મસ્જિદ બાંધાવી હતી. એ મસ્જિદ ઇ. સ. ૧૬૪૩માં બાંધાવા માંડી હતી અને પાંચ વર્ષમાં સમાપ્ત થઈ હતી. તેની બાંધણીમાં પાંચ લાખ રૂપિયાનું ખર્ચ થયું હતું. એ મસ્જિદ કિલ્લાની ઘણી પાસે હોવાથી સરકારે ૧૮૫૭ ના બળવા પછી તેને રાજદ્વારી કારણોસર બંધ કરી હતી; પણ બીજે વર્ષે સર જોન લોરેન્સે તેનો દરવાજો સદાને માટે ઉઘાડો મૂક્યો હતો. હવે પ્રવાસીઓ તેને સહેલાઈથી જોઈ શકે છે. દિલ્હીમાં રાજધાની સ્થપાયા પછી ત્યાં આવનાર આબરૂદાર અમલદારોના ઉતારા માટે જહાનઆરાએ એક મનોરમ અને વિશાળ સરાઈ બાંધાવી હતી અને તેની વ્યવસ્થા પણ સારી રીતે કરી હતી. હાલમાં દિલ્હી ઇન્સ્ટીટ્યૂટ છે ત્યાં આગળજે એ સરાઈ હતી. અત્યારે તેનાં ચિહ્ન રહ્યાં નથી, પણ એ સ્થાન હજી ‘બેગમ સરાઈ’ના નામથી ઓળખાય છે અને જૂનો ઇતિહાસ તાજે કરે છે.

દિલ્હી, આગ્રા, અગલાલા અને કાશ્મીરમાં જહાનઆરાએ ઘણા સુંદર બગીચા બનાવ્યા હતા. કાશ્મીરનો બગીચો ‘આય-બલ’નામથી ઓળખાય છે. દિલ્હીમાં ચાંદની ચોકનો બાગ ‘બેગમ બાગ’નામથી ઓળખાતો હતો. એ બન્ને બાગ જોવા લાયક છે.

આગ્રાના કિલ્લામાં સોનેરી રંગે રંગેલા, સંગેમરમરના ખાસ મહેલના દક્ષિણ ભાગમાં જહાનઆરાનો ચોરડો જોતાં-વારજ એના સૌંદર્યજ્ઞાનની પ્રશંસા કર્યા વિના રહેવાતું નથી. આગ્રાના કિલ્લાના અંદરના ભાગમાં દીવાને-ખાસની પાછળ જે ચોરડો છે, તેની બીંતમાંનાં તાકાંઓ જહાનઆરાનાં પુસ્તકોથી સજ્જવામાં આવતાં, એવી વાત આજ દિન સુધી ચાલતી આવે છે.

જગતના ઇતિહાસમાં જહાનઆરાની પિતૃભક્તિ ઉજ્જવલ રૂપે લખાયેલી છે. શાહજહાનનાં બધાં સંતાનોમાં પિતૃભક્ત કેવળ જહાનઆરાજ હતી, એમ કહીએ તો ચાલે. ચોરંગઝેબ પિતાનો પ્રગટરૂપે શત્રુ બન્યો હતો. તેણે પિતાની વિરુદ્ધ બંડ મચાવ્યું.

હતું, એ વખતે તેની બીજી બહેન રૌશનઆરા પણ ભાઈની મદદે હતી. આ આપત્તિને સમયે જહાનઆરા પિતાની પાસેજ રહી હતી અને એને ઘણી મદદ આપી હતી. રાજ્યપ્રપંચમાં એ ઘણી કુશળ હતી. ઔરંગઝેબને પકડવા સાફ તેણે એવી સરસ યુક્તિ રચી હતી કે, બીજે કેાઠ કાચોપોચો હોત તો તે અવશ્ય ફસાઈ જાત. તેણે બાદશાહના નામથી ઔરંગઝેબને મહેલમાં આવવાનું આમંત્રણ મોકલ્યું. પોતાના મહેલમાં તેણે ઘણી બળવાન અને સશસ્ત્ર દાસીઓને સંતાડી રાખી હતી. એ દાસીઓને તેણે આજ્ઞા આપી હતી કે જે સમયે ઔરંગઝેબ મહેલમાં આવે તે સમયે તેને કેદ પકડવો. એ દાસીઓ એવી તો જબરજસ્ત હતી કે તેમના હાથમાં સપડાયા પછી છૂટવું ગમે તેવા પહેલવાનને માટે પણ અઘરું હતું. દુર્ભાગ્યે તેની એ યુક્તિ પાર બિતરી નહિ. તેની પિતૃદ્રોહી બહેન રૌશનઆરાએ બધી બાતમી ઔરંગઝેબને આપી દઈને તેને ચેતાવી દીધો.

આગળ એના પત્રો ઉપરથી આપણે જોઈ ગયા છીએ તેમ ઈ. સ. ૧૬૫૮ માં એણે ઔરંગઝેબ અને સુરાદ બંનેને પિતાનો વિરોધ કરતાં અટકાવવાને પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો હતો; એટલુંજ નહિ પણ જ્યારે એમણે બંડ કયું ત્યારે એ પોતાના જીવને જોખમમાં નાખીને બળવાખોર ભાઈની છાવણીમાં ગઈ હતી અને સુલેહ કરવાની સૂચના કરી હતી. જ્યારે બંને ભાઈઓએ સુલેહની શરતોનો સ્વીકાર કરવાની ના કહી ત્યારે એક વડીલ બહેનને છાજે એવી રીતે એણે બંધુઓને સખ્ત ઠપકો દીધો હતો અને કહ્યું હતું કે, “તમે તમારો પુત્રધર્મ તજી દઈને વૃદ્ધ પિતાને દગો દેવા બેઠા છો, તો હું કદી સંતાન તરીકેના મારા પવિત્ર ધર્મને તિલાંજલિ આપનાર નથી. હું વૃદ્ધ પિતાની સેવા કરીનેજ માફ આયુષ્ય પૂરું કરીશ.” એણે પિતા અને ભાઈઓ વચ્ચે સમાધાન કરવાને સાફ જે શરતો રજૂ કરી હતી તે નીચે પ્રમાણે હતી:—

“બાદશાહ સલામત સામ્રાજ્યના આ પ્રમાણે વિભાગ કરવા તૈયાર છે. દારાને પંજાબ અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ, સુરાદને ગુજરાત, સૂબાને બંગાળ, મહમ્મદ સુલતાનને દક્ષિણ અને ઔરંગઝેબને બાકીનું સમસ્ત રાજ્ય આપવા માગે છે અને ખુલ્લું ‘ઇકબાલ’ની ઉપાધિ આપીને એનેજ ભવિષ્યનો ગાદીવારસ ઠરાવવાનો બાદશાહનો અભિલાષ છે.” પરંતુ ઔરંગઝેબે

બહાનાં કાઢીને એ વાજળી શરતોનો અસ્વીકારજ કર્યો હતો.

રૌશનઆરાની સલાહથી ઔરંગઝેબે પિતાને એના આગ્રા ખાતેના મહેલમાં કેદ કર્યો તે વખતે એનો એક માત્ર દિલાસો જહાનઆરા હતી. એ દુઃખી બાદશાહને એ સન્નારીએ એક સાથે સાંત્વનાદાયી માતા અને સેવાપરાયણા દુહિતાની ગરજ સારી. ચિર કૌમારવ્રત-ધારિણી જહાનઆરાએ પોતાનાં સર્વ સુખોને તિલાંજલિ આપીને કેદી પિતાની અંતકાળ સુધી જે સેવા કરી હતી, તે જોઈને ગ્રીસની રાજકન્યા પિતૃભક્ત એન્ટિગનીનું રમરણ થઈ આવે છે. પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ કવિ લેકૅંત હેલિલેએ એના સંબંધી એક પ્રશંસાનું કાવ્ય લખ્યું છે અને એનું નામ ‘હિંદુ એન્ટિગની’ છે. ભાઈઓની તરફથી નિરાશ થયેલી જહાનઆરાએ શાહજહાનને ચડાવવાને બદલે ત્રણ વખત પિતાને એજ સલાહ આપી કે, “છોડ કછોડ થાય પણ માબાપ પોતાનો વાતસલ્ય ભાવ ત્યજી દેતાં નથી. બાદશાહ સલામતે ઔરંગઝેબને ક્ષમા આપવી જોઈએ.” ક્રોધે ભરાયલા પિતાએ બે વખત તો ક્ષમા આપવાને સાફ ના કહી હતી; પરંતુ ત્રીજી વખત જહાનઆરાની વિનંતિ સફળ થઈ. મૃત્યુના થોડા સમય પહેલાં બાદશાહ શાહજહાનને એક લખાણ કરીને અપરાધી ઔરંગઝેબને, તેણે પોતાની વિરુદ્ધ જે કાંઈ અનુચિત કૃત્યો કર્યાં હતાં તેની ઉદાર અંતઃકરણપૂર્વક ક્ષમા આપી હતી.

શાહજહાનના મૃત્યુ પછી ઔરંગઝેબ આગ્રા ગયો ત્યારે એણે જહાનઆરાને ઘણી મુલકાતો આપી, તેના પ્રત્યે ઘણી મમતા દર્શાવી અને સામ્રાજ્યમાં સૌથી પ્રથમ દરજ્જાની સન્નારી તરીકે માન આપીને એનો મરતબો વધાર્યો. રાજ્યના બધા ઉમરાવોને તેણે આજ્ઞા આપી કે, “આગ્રાના કિલ્લામાં એના મહેલ આગળ જઈ બહારથી સલામ ભરવી અને જ્વાળા સરાઓની મારફતે નજરાણું રજૂ કરવું.” પોતાના રાજ્યભિષેકને દિવસે (૨૭ માર્ચ ૧૬૬૬) બાદશાહે તેને ૧૪ લાખ રૂપિયા રોકડા ભેટ આપ્યા અને એના વર્ષાસનમાં વધારો કરીને સત્તર લાખ રૂપિયાનું કરી આપ્યું. આખી જિંદગી સુધી એનું એજ સન્માન કાયમ રહ્યું. ૪૦ સં ૧૬૬૬ ના ઓકટોબરમાં એ આગ્રાનો નિવાસ છોડીને દિલ્હી ગઈ; ત્યાં એને અલીમર્દનખાનનો ભવ્ય મહેલ રહેવા સાડ આપવામાં આવ્યો. ઔરંગઝેબ ત્યાં આગળ વારંવાર જતો અને

રનેહાળ ભાઈની પેઠે કલાકોના કલાકો સુધી તેની સાથે વાર્તાલાપ કરતો. ઇં ૦ સં ૧૬૬૯ માં તેણે પોતાના એક મોટા અમલદાર દાનિશમંદખાનને આજ્ઞા આપી હતી કે, “તમારે દરરોજ જહાન-આરા બેગમની દેવડી ઉપર જઈને હાજરી ભરવી અને એ જે આજ્ઞા ફરમાવે તેનો તરતજ અમલ કરવો.” જહાનઆરા ઘણી કુટુંબવત્સલ હતી. દારા શિકોહની પુત્રી જહાન જેબખાનુને જહાનઆરાએ પોતાની પુત્રી તરીકે ઉછેરી હતી. એનું લગ્ન જહાનઆરાના મહેલમાંજ, ઔરંગઝેબના ત્રીજા શાહઝાદા મહરમમદ આઝમ સાથે ઘણા ઠાઠપૂર્વક કરવામાં આવ્યું હતું. ભાગ્યહીન મુરાદની શાહઝાદીઓને પણ દયાળુ ફાઇનાજ મહેલમાં શરણ મળ્યું હતું. ટૂંકાણમાં એ કે જહાનઆરા બેગમે પોતાની પાસેના અઢળક ધનનો ઉપયોગ સગાંઓને આશ્રય આપવામાં તથા પુણ્યદાનમાં કર્યો હતો. ઔરંગઝેબ ગાદીએ આવ્યા પછી આખા રાજ્યમાં જે સુખ, વૈભવ અને પ્રતિષ્ઠા જહાનઆરાએ ભોગવ્યાં છે, તેવાં કોઈએ ભોગવ્યાં નથી. મોગલો પરદેશથી આવ્યા છતાં હિંદુઓના રીતરિવાજની એમના ઉપર ઘણી અસર થઈ હતી. નૂરજહાન અને સુમતાજમહાલના દાખલા બાદ કરીએ તો મોગલોના અંત:પુરમાં અધિષ્ઠાત્રી દેવી તરીકે બાદશાહની બેગમ નહોતી પૂજતી; પૂર્વની સ્ત્રીઓની સાધારણ લજ્જા એને એ ગંભીર જવાબદારી માથે લેવામાં સંકેતિત કરતી; તેથી વડીલ તરીકેનો અંત:પુરનો બધો કારભાર બાદશાહની વિધવા માતા અથવા તે ન હોય તો મોટી બહેનના હાથમાં આવતો. ઔરંગઝેબની માતાનો સ્વર્ગવાસ પહેલેથી થઈ ચૂકેલો હોવાથી જહાનઆરાને વડીલ સ્ત્રીનું ભોજમદારી ભયું પણ ગૌરવપૂર્ણ પદ પ્રાપ્ત થયું હતું. રાજકુટુંબનાં બાલકબાલિકાઓના લગ્નસંબંધ ગોઠવવા, તહેવારો અને શુભ અશુભ પ્રસંગોએ બધી વ્યવસ્થા કરવી, આખા રાજ્યની સ્ત્રીસમાજના આગેવાન બનવું એ બધું કામ જહાનઆરાનું હતું. શાહજહાન બાદશાહ તરફથી એને ‘બેગમ સાહેબ’નો માન ભર્યો ઇલકાબ મળ્યો હતો; ૨૭ વર્ષ સુધી જહાનઆરાએ પૂર્ણ સુખ ભોગવ્યું હતું. ત્યાર પછી શાહજહાનના કારાવાસનાં આઠ વર્ષ એણે દુઃખમાં ગાળ્યાં; પણ ઔરંગઝેબે પાછી એની પ્રતિષ્ઠા વધારી તે અંતકાળ સુધી કાયમ રાખી.

જહાનઆરા કવિઓની મોટી પોષક હતી. વિદ્વાનોને એ છુદ્દે હાથે ધનામ આપતી. એક દિવસ શેખ મહમ્મદઅલી (માહિર) અકબરબાદીએ તેની પ્રશંસામાં એક ફારસી પદ રચીને સંભળાવ્યું. તેના બદલામાં તેને પાંચસો રૂપિયા આપ્યા હતા. એજ પ્રમાણે મિરઝા અહસન બેગ નામના કવિને એટલીજ રકમ ધનામમાં આપી હતી. એક સમયે જહાનઆરા બેગમ પુષ્પવાટિકામાં ખુરખો નાખીને ફરી રહી હતી, એવામાં એક જુવાન કવિએ તેને કટાક્ષરૂપે ફારસીમાં સુંદર કવિતા સંભળાવી. તેના અવિનયને માટે તો એ ગુસ્સે થઈ, પણ તેની કવિતા ઉપર ખુશ થઈને પાંચ હજાર રૂપિયા બક્ષિસ આપ્યા.

જહાનઆરા ઘણીજ શરમાળ અને મર્યાદાવાળી સ્ત્રી હતી. ઈ. સ. ૧૬૪૪માં એક રાતે મીણબત્તીના દીવાની ઝપટ લાગવાથી જહાનઆરાનાં વસ્ત્રમાં આગ લાગી. શરમની મારી તેણે કોઈને ખૂમ પાડી નહિ. રખે તેનો સ્વર સાંભળીને કોઈ પુરુષ મદદે આવી ચઢે અને તેને નગ્નાવસ્થામાં જોઈ જાય એ બીકે તેણે ચૂંકે ચાં કચું નહિ. તેના શરીર ઉપર ફોલ્લા ઊઠી ગયા. “તે વખતે એની સાથે ચાર દાસીઓ હતી. તે કપડાં સળગતાં જોઈ તેના શરીરે વળગી પડી; પરંતુ આથી ઊલટું માત્ર તેમનાં લૂગડાં સળગ્યાં. આ અકસ્માતથી જહાનઆરા આખા શરીરે બળી ગઈ. આ જોઈ તેનો બાપ છેક વિહવળ બની ગયો. સ્ત્રી મરણ પામ્યા પછી આ મોટી પુત્રીજ તેની સર્વ વાતે સંભાળ રાખતી હતી. તેના આ મંદવાડમાં તે તેની પાસે સઘળો વખત બેસી રહેતો અને પોતાને હાથે તેના ઘા ધોઈને મલમ વગેરે લગાડતો, તેમજ જરૂરના કામ વગર તે તેને છોડીને જતો નહિ અને દરબારમાં પણ થોડીજ વાર બેસીને પાછો આવતો. મોટા મોટા નામાંકિત વૈદ્યો તેણે તેડાવ્યા હતા. દરરોજ મોટું દાન કરીને તેના આરોગ્યનું ચિંતન કરતો. રોજ રાતે એક હજારની થેલી તેના ઓશીકા નીચે મૂકીને તે સવારમાં ગરીબોને વહેંચી આપતો. તે સાંજ થાય તે માટે ઘણા કેદીઓને તેણે બંદીબાનામાંથી છોડી મૂક્યા અને લોકો પાસેના લેણાની સાત લાખ રૂપિયાની બાકી માંડી વાળી. મધરાત સુધી તો પોતે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરતો જાગતો બેસી રહેતો. આ મંદવાડ ચાર મહિના ચાલ્યો. ઘણે ભાગે તેની આશા મૂકવામાં આવી હતી અને તેની સાથે

ઢાઝેલી ઢાસીઓ પૈકી બે તો મરણ પામી હતી. ધરિનના શાહને એક કુશળ હકીમ પોતાના ઘણીના ત્રાસથી કંટાળીને તેજ વખતે શાહજહાન પાસે આવેલો હોઈ તેના ઓસડથી ઘણો ફાયદો થયો. તેને સારી થતાં છ મહિના લાગ્યા. તારીખ રપમી નવેમ્બરને રોજ તેને આરામ થવા માટે મોટો આનંદોત્સવ મનાવવામાં આવ્યો. આપે છોકરીને દશ લાખ રૂપિયાની સંપત્તિ બક્ષિસ આપી અને બે લાખ રૂપિયાની ભિખારીઓને ખેરાત કરી. x

જહાનઆરાના આરોગ્ય સંબંધી બીજી એક કથા એવી છે કે, શાહજહાન બાદશાહને એ વાતની ખબર પડી એટલે એણે તરતજ સુરત શહેરમાંથી પ્રખ્યાત અંગ્રેજ ડોક્ટર ગેબ્રિયલ બાઉટનને બોલાવી મંગાવ્યો. તેની દવા અને માવજતથી જહાનઆરાને આરામ થઈ ગયો; પરંતુ તેના દેહનું અપૂર્વ સૌંદર્ય એ દિવસથી ઘણું ઓછું થઈ ગયું. એ ડોક્ટર ઉપર બાદશાહ ઘણો પ્રસન્ન થયો અને માગ્યું ઇનામ આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી. ડોક્ટર બાઉટન સ્વાર્થપરાયણ પુરુષ નહોતો. એ ખરેખરો સ્વદેશભક્ત હતો. એણે એવું ઇનામ માગ્યું કે જેને પરિણામે તેના સ્વદેશ-બંધુઓનો આ મહાન સામ્રાજ્યમાં મજબૂત પગપેસારો થયો. તેણે શાહજહાન પાસેથી માગી લીધું કે, “તમારા રાજ્યમાં અંગ્રેજ વેપારીઓને વગર સંકોચે વેપાર કરવાની પરવાનગી અપાવી જોઈએ.” ઉદાર ચરિત બાદશાહે એ પ્રાર્થના માન્ય રાખી.

હિજરી સન ૧૦૯૨ ને ઇ. સ. ૧૬૮૨માં જહાનઆરા બે-ગમની જીવનયાત્રા સમાપ્ત થઈ અને તેની અંતિમ ઇચ્છા મુજબ નિઝામઉદ્દીન ઓલિયાની દરગાહમાં તેને દફનાવવામાં આવી. આજ પણ તેની કબર દિલ્હી શહેરમાં જોવામાં આવે છે. “જહાનઆરાની કબર ઘણી સાદી છે. તેની ઇચ્છાનુસાર એક આરસનો પથ્થર અખંડ કોતરી કાઢીને તેની કબર ઉપર મૂકેલો છે અને ઉઘાડા ભાગ ઉપર ઘાસ ઊગેલું છે. તેની કબર ઉપર લખેલું છે કે, “ઈ. સ. ૧૬૮૨ નાશવંત ફકીર જહાનઆરા બેગમ, શાહજહાનની પુત્રી અને ચીસ્ત સાધુઓની શિષ્યા” માથા તરફ ઉત્તર બાજુ-એ એક સુંદર પથ્થર છે. તેના ઉપર શાહજહાનની લખેલી એક શેર કોતરવામાં આવી છે, જે તેના હૃદયની સાદાઈ અને નિરભિમાની-પણું અને સૂફીઓએ માનેલી જગતની અસારતા દર્શાવે છે:—

x જુઓ મુસલમાની, રિયાસત ભાગ ૧ લો.

“ લીલા ધાસનેજ ક્ષત મારી કળરને છુપાવવા દેજો. ગરીબ માણસની કળરનું ઉત્તમ ઠાંકણ ધાસતરણુંજ છે.”

આ જીવનચરિત્ર સમાપ્ત કરતાં જણાવવું જોઈએ કે હુનિયાના નિંદાખેર જીવો આ સત્તારીના પવિત્ર જીવનને પણ કલંક લગાડવાનું ચૂક્યા નથી. પિતાની ખાતર પોતાનું જીવનસર્વસ્વ સમંપણ કરનાર આ સાધ્વી સ્ત્રીને માથે એ દુષ્ટોએ એવો આરોપ મૂક્યો છે કે, તેને પોતાના પિતા સાથે આડો વ્યવહાર હતો, પણ તેમનો એ આરોપ માનવા લાયક નથી. બનિયર અને દ્રેવનિયર નામના પ્રસિદ્ધ પ્રવાસીઓ પોતાના પ્રવાસવર્ણનમાં એ લોકવાયકાને પુષ્ટિ આપતા નથી; બિલકુલ તેઓ સ્પષ્ટ કહે છે કે, એ રાજકન્યા સાધુજીવન ગાળતી હતી.

ઐરંગઝેબે એના મૃત્યુથી ત્રણ દિવસ સુધી શોક મનાવ્યો હતો અને આજ્ઞા પ્રગટ કરી હતી કે ભવિષ્યમાં બધા સરકારી કાગળોમાં એનો ઉલ્લેખ “ સાહિબાત-ઉઝ-ઝમાની ” નામથી કરવો. એ ઉપરથી પણ એ અનુમાન થાય છે કે, ઐરંગઝેબ જેવા નીતિની બાળતમાં સખત નિયમપાલનની આશા રાખનાર બાદશાહને પણ તેનું જીવન નિષ્કલંક લાગ્યું હશે.

૨૨૮-રૌશનઆરા

એ શાહજહાન બાદશાહની સોથી નાની પુત્રી હતી. એ ઘણી વિદ્વાન, ચતુર અને રાજપ્રપંચમાં કુશળ હતી. પોતાના ભાઈ ઐરંગઝેબ ઉપર તેની વિશેષ પ્રીતિ હતી. રાજગાદી પ્રાપ્ત કરવા સાડે ઐરંગઝેબે જે જે પ્રયત્નો કર્યા તેમાં તેને રૌશનઆરાની પૂરતી મદદ કરતી. જહાનઆરા બેગમે જે વખતે કેટલીક હથિયારબંધ સ્ત્રીઓ મારફત છળ કરીને ઐરંગઝેબને પોતાના મહેલમાં બોલાવ્યો હતો તે સમયે દૂરઅંદેશી રૌશનઆરા બેગમેજ તેને એ કાવતરાની ખબર આપીને ચેતાવ્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૭૫૯ માં ઐરંગઝેબનો રાજ્યાભિષેક થયો ત્યારે રૌશનઆરાના હર્ષનો પાર રહ્યો નહોતો. એને મનથી સોનાનો સૂર્ય બગ્યો હતો. ઐરંગઝેબે પણ બહેનના ઉપકારોનો પૂરતો

બદલો વાળ્યો હતો. રાજ્યાભિષેકને દિવસે તેને પાંચ લાખ રૂપિયા રોકડા ભેટમાં આપ્યા હતા. બાદશાહે આટલી મોટી રકમ પોતાની કોઈ પણ બહેન કે પુત્રીને આપી નહોતી. અનેક વર્ષો એ ઐરંગઝેબના વિશ્વાસ અને કૃપાને પાત્ર બની રહી હતી. એનાં બધાં સંતાનો તથા બેગમો ઉપર ઘણાં વર્ષો સુધી રોશન-આરાનું સામ્રાજ્ય ચાલતું હતું.

ઐરંગઝેબના મંદવાડ વખતે એની રજા સિવાય કોઈ મહેલમાં આવવા પામતું નહિ ઉત્તરાવસ્થામાં એ કુમાર આઝમની પક્ષપાતી બની હતી અને પોતાની પાસેની રાજમહોરનો ઉપયોગ કરીને શાહજહાના પક્ષપતી ઉમરાવોને રાજમહેલમાં બોલાવ્યા હતા. ઐરંગઝેબ આથી ઘણો ગુસ્સે થયો હતો અને બહેન ઉપર તેની પ્રીતિ ઓછી થઈ હતી.

રોશનઆરા સારી લેખક પણ હતી. દિલ્હીમાં તેનો બનાવેલો એક બાગ આજદિન સુધી “ રોશનઆરા બાગ ”ના નામથી ઓળખાય છે.

તેની ચાલચલગતની વિરુદ્ધ મુનશી નામનો ઇતિહાસ લેખક જે કાંઈ લખી ગયો છે, તેને એ સમયના બીજા પુરાવાથી પુષ્ટિ મળતી નથી અને તેથી શ્રીયુત જહુનાથ સરકાર જેવા પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસવેત્તા તેના ઉપર જરાયે વિશ્વાસ મૂકતા નથી. પ્રમાણરૂપ ઇતિહાસકાર લખે છે કે, એનામાં ઉચ્ચ પ્રકારના ગુણ હતા અને તેનો સ્વભાવ પ્રશંસનીય હતો. ઐરંગઝેબે તેના મૃત્યુ સમયે ઘણો શોક પ્રકટ કર્યો હતો, તેના આત્માની સદ્ગતિ અર્થે પુષ્કળ દાન કર્યું હતું અને તેનાં દાસદાસીઓ પ્રત્યે મમતા બતાવી હતી.

ઈ. સ. ૧૬૭૧ ની ૧૧ મી સપ્ટેમ્બરે ૫૬ વર્ષની વયે તેનું મૃત્યુ થયું હતું.

૨૨૯-ઝેબુન્નિસા બેગમ

મો ગલવંશની સ્ત્રીઓ કેવી સુશિક્ષિત અને વિદ્યારસિક હતી તેનો કાંઈક ભાસ આગળનાં કેટલાંક ચરિત્રો ઉપરથી વાચક બહેનોને થઈ ચૂક્યો હશે. હવે અમે મોગલવંશના આબૂષણ રૂપ, પોતાની સુમધુર કવિતાથી ઇતિહાસમાં ચિરસ્મરણીય કીર્તિ મૂકી જનાર, રમણીરત્ન ઝેબ-ઉન્-નિસાનો થોડો ઘણો પરિચય કરાવીશું. આ રાજકન્યા હિંદુસ્તાનના બાદશાહ ઔરંગઝેબ-ખાલમગીરની સૌથી મોટી પુત્રી હતી. તેનો જન્મ શાહ અનવરખાંની પુત્રી દિલરસખાનુ બેગમના ગર્ભમાં થયો હતો; એ શાહજહાંનું મૂળ નામ ઝૂબેદા બેગમ હતું; પરંતુ મોટી થયા પછી એ ઝેબ-ઉન્-નિસા-સ્ત્રીજાતિની શોભા-નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ. એના જન્મ સમયે એના દાદા શાહજહાંન જીવતા હતા અને એમણેજ એનું નામ પાડ્યું હતું. રાજકન્યાને છાજે એવી રીતે એનું લાલનપાલન થવા લાગ્યું. એ વખતના નિયમાનુસાર પ્રતિષ્ઠિત અને કુલીન સ્ત્રીઓ એની સેવામાં રાખવામાં આવી. શાહજહાં સદા સારી સંગતમાંજ રહે, એટલા માટે અમીરઉમરાવોની કન્યાઓને સાહેલીઓ તરીકે તેની સાથે રમવાને રાજમહેલમાં બોલાવવામાં આવતી. બાદ્યાવસ્થાથીજ એ બાળા મિષ્ટભાષિણી, સૌંદર્યવતી, ચપળ અને નિર્દોષ સુખાકૃતિવાળી હતી. ઝેબુન્નિસા પૂરી ત્રણ વર્ષની પણ ન થઈ, તે પહેલાં એનું ચિત્ત વિદ્યા તરફ આકર્ષાયું. એને ધવરાવવા માટે માયાબાઈ નામની એક ધર્મનિષ્ઠ, સદાચારી અને સાત્ત્વિક પ્રકૃતિની સ્ત્રી રાખવામાં આવી હતી.

એ પવિત્ર બાઈની અસર ઝેબુન્નિસાના જીવન પર ઘણી સારી થઈ હતી. તેના સફળજીને યાદ કરીને બાદશાહજહાં ઝેબુન્નિસા મોટી થયા પછી પણ માયાબાઈનું ઘણું માન રાખતી. ઝેબુન્નિસા-એ શૈશવાવસ્થામાંથી નીકળીને કિશોરાવસ્થામાં પગ મૂક્યો, એટલે

ઔરંગઝેબે તેની કેળવણી માટે ‘મરિયમ’ નામની એક ‘હાફિઝા’ અને પરમવિદુષી સ્ત્રીની નિમણૂક કરી. મુસલમાનોમાં જે પુરુષને કુરાને શરીફ કંઠાથ હોય તેને હાફિઝ અને જે સ્ત્રીને આયુ કુરાન મોઢે હોય તેને ‘હાફિઝા’ કહે છે. ઝેબુન્નિસા વારંવાર મરિયમને કુરાનનો પાઠ લણુતાં સાંભળતી. તેની સ્મરણશક્તિ ઘણી તીવ્ર હોવાથી, થોડા સમયમાં આયુ કુરાન તેને કંઠાથ થઈ ગયું હતું. બાલિકા ઝેબુન્નિસા સુમધુર સ્વરથી કુરાનની પવિત્ર આયતોનો પાઠ કરતી, ત્યારે તે સાંભળીને લોકો મુગ્ધ થઈ જતા. ઝેબુન્નિસા હાફિઝા બની, એ આખા કુટુંબને માટે ગૌરવ અને આનંદનો દિવસ હતો. ઔરંગઝેબ પુત્રીની તીવ્રબુદ્ધિ તથા ધર્માભિરુચિ જોઈને ઘણો પ્રસન્ન થયો. એ ખુશાલીમાં એણે મોટો સમારંભ કર્યો અને ઝેબુન્નિસાને ત્રીસ હજાર અશરફીઓની એક કોથળી ધનામમાં આપી. ઉદાર હૃદયની રાજકન્યાએ એ દ્રવ્યનો ઉપયોગ એજ વખતે ગરીબોને દાન આપવામાં કર્યો. ત્યાર પછી એ પ્રસિદ્ધ મુદલાં રૂસ્તમ ગાજીની શિષ્યા બની. એ વિદ્વાને એને ફારસી અને અરબી ભાષામાં ઘણી સારી પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરાવી. અરબી ભાષામાં લખાયેલા મુસલમાનોના ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોમાં એણે વિશેષ પ્રવીણતા મેળવી. બાદશાહ ઔરંગઝેબ ઘણી વખત પુત્રી ઝેબની સાથે ધર્મશાસ્ત્રની ચર્ચા કરતો. ઝેબુન્નિસાનો ધાર્મિક ભાવ એટલો ઊંડો હતો કે, એ ભક્તિભાવપૂર્વક પોતાના મધુર કંઠથી કુરાનનો પાઠ કરતી, ત્યારે શ્રોતાઓનાં નેત્રમાંથી અવિરત અશ્રુધારા વહેવા લાગતી.

ઝેબુન્નિસામાં ઊંચા પ્રકારની કવિત્વ શક્તિ હતી. એના મુખમાંથી સ્વાભાવિક રીતે નીકળનારાં વાક્યો પદ્યમય હતાં. એને પોતાને કદવના પણ નહોતી કે, પરમેશ્વરે એને અલૌકિક કાવ્ય શક્તિ આપી છે, પરંતુ સફલાગ્યે એના ગુરુઓ એની કવિત્વ શક્તિને પારખી ગયા અને તેમણે કહ્યું કે, “ઝેબુન્નિસા આગળ જતાં સારી કવયિત્રી થશે.” પ્રારંભમાં એણે અરબી ભાષામાં એક સ્તોત્ર રચ્યું અને પોતાનું નામ છુપાવી અરબસ્તાનથી આવેલા એક વિદ્વાન પ્રવાસીને બતાવ્યું. એ મુસાફર પણ સારો કવિ હતો. એણે એ સ્તોત્ર વાંચીને કહ્યું: “એટલું તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે, આ સ્તોત્રનો લખનારો વિદ્વાન, સુસ્મ અને ભારતવાસી છે. એણે પિંગળના નિયમનું બરોબર પાલન કર્યું છે; પરંતુ શબ્દનો પ્રયોગ

કંઈ કંઈ વાજળી નથી થયો. એમ જણાય છે કે એને કવિતા રચવાનો અભ્યાસ નથી. મને આશ્ચર્ય એ થાય છે કે, હિંદુસ્તાનમાં-રહેનાર મનુષ્યે અરબી ભાષાનું આવું સાફ જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કર્યું? ” અરબી ભાષા પોતાની માતૃભાષા નહોતી, એટલે એમાં કવિતા કરવા જતાં, શબ્દયોજના ઠીક ન થાય, રૂઢિના પ્રયોગ દોષયુક્ત થાય, એ સ્વાભાવિક હતું; એટલે ઝેબુનિસાએ હવેથી અરબી ભાષામાં કવિતા ન રચતાં, ફારસી ભાષામાં લખવા માંડી.

સીઓમાં રહેલી સ્વાભાવિક શરમને લીધે, ઝેબુનિસાની કવિતાઓ તેની પંદર વર્ષની વય સુધી ગુપ્તજ રહી. હૃદયના ઊભરાઓ કવિતા દ્વારા તે બહાર કાઢતી અને એને એક પુસ્તકમાં સુંદર અક્ષરે નોંધી રાખતી તથા વખતોવખત એને વાંચીને આનંદ અનુભવતી. આ પ્રસંગે એ પણ કહેવું જોઈએ કે, ઝેબુનિસાના અક્ષરો પણ ઘણા સારા, ઠરેલ અને મોતીના દાણા જેવા સુંદર હતા. એનું લખાણ જોઈને મોટા લાહિયાઓ પણ છક થઈ જતા.

એક દિવસે દૈવયોગે એનો કવિતાસંગ્રહ એના ઉસ્તાદ શાહ રૂસ્તમજીની નજરે પડ્યો. એ ગ્રંથમાંની કવિતા વાંચીને એ ઘણા પ્રસન્ન થયા અને શિષ્યાને પ્રેમથી પૂછવા લાગ્યા: “ આ પ્રાસયુક્ત વાણી નિયમાનુસાર અભ્યાસનું પરિણામ છે ને? ” શાહજીએ શરમાઈ જઈને શિર નીચું નમાવ્યું. શાહ સાહેબે સંતુષ્ટ થઈને એને કવિતા લખતાં રહેવાની રજા આપી. ઐરંગઝેબ બહુ શુષ્ક પ્રકૃતિનો મનુષ્ય હતો. કવિતાનો એને શોખ નહોતો. કવિતાને એ પસંદ પણ બહુ થોડી કરતો; એટલે ઝેબુનિસાને ખીતે ખીતે કવિતાઓ લખવી પડતી, પણ હૃદયઝરણું કાંઈ ખાળ્યાં ખાળી શકાય છે ?

ગુરુતરરૂથી ઉત્સાહ મળતાં તથા બૂલચૂક સુધારી આપવાનું વચન મળતાં એનો ઉમંગ વધ્યો અને સુંદર કવિતા લખવા લાગી. એ કાર્યમાં એને જે આનંદ મળતો, તેને એ સ્વર્ગસુખ સમાન ગણતી. શાહજીની કવિત્વશક્તિથી પ્રસન્ન થયેલો એનો ગુરુ બાદશાહને વારંવાર વિનંતિ કરતો કે, “ શાહજીની એ શક્તિનો વિકાસ થાય, એવા ઉપાય લેવા જોઈએ. ” પુત્રી ઉપરના અસાધારણ પ્રેમને લીધે બાદશાહે એ વાત સ્વીકારી અને એના શિક્ષણ સાફ સારા કવિની શોધ થવા લાગી. અનેક વિદ્વાનો એ પદને સાફ આવ્યા, પણ આખરે મીર નસિરૂદ્દીન નામનો એક

સાધુ પ્રકૃતિનો જ્ઞાની અને વૈરાગી કવિ એ કામ ઉપર નિભાયો.

એક વખત બાદશાહના દરબારમાં કવિતાની રસભરી ચર્ચા થઈ રહી હતી. એવામાં એક કવિએ નીચેના ચરણની પાદ-પૂર્તિ રૂપે ગઝલ રચવાનું કહ્યું.

“અગર માનદ શયે માનદ શયે દીગર નમી માનદ.”

ઘણા કવિઓએ પાદ પૂર્તિ કરી. શાહનદી ઝેબુનિસાએ જે પાદપૂર્તિ કરી તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે:—

“નવોઢા સ્ત્રીની લજ્જા તેના પતિના ભુજ્જપાશમાં નથી રહી શકતી; જે રહે તો એક રાત રહે, બીજી રાતે નહિ રહે. એ માથકના પ્રેમાધિકારી પતિનો પ્રેમરૂપી રોગ લાંબો વખત નહિ ટકે; ટકે તો એક રાત સુધી શય્યામાં ટકશે, બીજી રાતે એ રોગ રહેવાનો સંભવ નથી.” એ વખતે દરબારમાં ઘણા અમીરઉમરાવો અને વિદ્વાનો હતા. તેમણે શાહનદીની રચનાની પ્રશંસા કરી. એમ કહેવાય છે કે, ઇરાનનો શાહનદો ઝેબુનિસાની કાવ્યપ્રતિભા અને અલૌકિક સૌંદર્યની પ્રશંસા સાંભળીને તેને પરણવાની ઇચ્છાથી ભારતવર્ષ આવ્યો હતો. એક દિવસ બાદશાહે એને તથા બીજા કેટલાક મહેમાનોને ભોજન સાડ નોતર્યો હતા. શાહનદાના ગુણોની પરીક્ષા લેવા સાડ ઝેબુનિસા પણ બુરખો નાખીને ત્યાં આગળ ભોજન કરવા બેઠી હતી. થોડુંક જરૂર પડી ઇરાનના શાહનદાને કટાક્ષયુક્ત મસ્કરી કરવાની ઇચ્છા થઈ અને હુવોસનાભરી નજર રાજકુમારી તરફ નાખતો તે બોલ્યો: “સેહ બોસામી ખવા હમ.” આમાં ‘સેહ બોસા’ શબ્દ ખૂબીથી વપરાયો હતો. એનો અર્થ ચુંબન પણ થાય છે અને ધૂધરાના જેવો એક ખાવાનો પદાર્થ પણ થાય છે. પૂરા વાક્યનો અર્થ એવો થાય છે કે, “હું ધૂધરાના જેવો એ પદાર્થ ખાવા માશું છું.” બીજો અર્થ એ થાય છે કે, “હું તને ત્રણ વાર ચુંબન કરવા માશું છું” ભાષાનો મર્મ જાણનારી ઝેબુનિસા શાહનદાના મનનો વિકાર સમજી ગઈ. એની પાશવ વૃત્તિ તથા આવી ભરસભામાં કરેલી મસ્કરી જોઈને; એને એના પ્રત્યે ઘણા તિરસ્કાર છૂટ્યો. પોતાના ક્રોધને શમાવીને સભ્યતાપૂર્વક એણે ઉત્તર આપ્યો: “અજમત બખે માદર તલબ” અર્થાત્ રસોડામાં માની પાસે માગી લે. આવો નિરાશાજનક અને મેણાડપ ઉત્તર સાંભળીને શાહનદો ઘણો નિરાશ થયો.

એક દિવસ બાલ્યાવસ્થામાં આગ્રાના કિલ્લામાં સખીઓ સહિત એ રમી રહી હતી. રમતાં રમતાં એક બાલિકાએ ભીંતના છિદ્રમાં લોખંડનો સળિયો નાખીને કહ્યું: “નીમે દાઝમ નીમે બઝમ” અર્થાત્ અડધો સળિયો અંદર છે અને અડધો બહાર છે. એ સાંભળીને છોકરીઓ હસવા લાગી અને શાહજહાન બાદશાહ જે કારાગૃહવાસ લોગવી રહ્યો હતો, તેણે પોતાના ચોરડામાંથી આવીને છોકરીઓને ધમકાવી. એ ઉપરથી ઝેબુનિસાએ આગળ આવીને નિભયતાથી કહ્યું:-

“અજ હૈએત શાહજહાં લરજદ જમીનો આસમાં,
અંગુસ્તે હૈરત દરવહાં નીમે દઝમ, નીમે બઝમ.”

“પૂજ્ય દાદાજી! અમે તો એમ કહી રહ્યાં હતાં કે, ‘શાહજહાનના ભયથી પૃથ્વી અને આકાશ બન્ને કાંપે છે. એ જોઈને આશ્ચર્યથી મોંમાં અડધી આંગળી અંદર અને અડધી બહારજ રહી જાય છે.’” શાહજહાં ચૂપ થઈ ગયો.

એક દિવસ ઉપકાળનો રમણીય સમય હતો. મહેલની પાસેની વાડીમાં શાહજહાંની હવા ખાઈ રહી હતી. તેના કેમળ અંતઃકરણમાં વિચારો સ્ફૂર્યા અને તે નીચેની કવિતામાં પ્રગટ થયા:-

“ચાર ચીજ જ દિલગમ, બુરદ કુદામ ચાર,
શરાબો સખ્જ હો આબે, રવાનો રૂએ નિગાર.”

“ચાર વસ્તુઓ હૃદયનો ભાર હલકો કરે છે. મધ, સૃષ્ટિસૌંદર્ય, બળબળ વહેતું ઝરાણું અને સુંદર મુખચંદ્ર.” એટલામાં પાછળ ફરીને જુએ છે તો પિતા ચૌરંગઝેબ ઊભો છે. શૂંગાર રસનું આ પદ્ય કદાચ પિતાએ સાંભળી લીધું હશે એ શંકાથી એણે તરતજ એના એ પદ્યને બીજી રીતે ફેરફાર રચીને જોરથી ગાયું:-

“ચારચીજ જ દિલગમ, બુરદ કુદમ ચાર,
નામાજ રોજ તરખી હો, તો બહધસ્તે ગફાર.”

અર્થાત્ ચાર વસ્તુઓ હૃદયની વ્યથાને દૂર કરે છે. નમાજ (ધર્મપ્રાર્થના), રોજ-ઉપવાસ, ધર્મરસ્મરણ-નામ જપ અને પશ્ચાત્તાપપૂર્વક ક્ષમા માગવી.

એક દિવસ રાજકુમારીનો એક કિંમતી આયનો રૌશન નામની દાસીના હાથથી જમીન ઉપર પડીને ભાંગી ગયો. ભયથી કાંપતી કાંપતી તે દાસી રાજકુમારીની પાસે આવીને બોલી:

“અજકળ આઇન ચે ચીની શિકસ્ત” અર્થાત્ અકસ્માતથી કાચ તૂટી ગયો. ઝેબુન્નિસાએ તરત ઉત્તર આપ્યો: “ખુબ શુદ્ધ અસ્થા-ખ ખુદ બીની શિકસ્ત.” સારૂ થયું કે, ‘ખુદબીની’નું સાધન તૂટી ગયું. અહીંયા ‘ખુદબીની’ શબ્દ બેવડા અર્થમાં વાપરવામાં આવ્યો છે. ખુદબીની એટલે પોતાને જોવું તે અને બીજો અર્થ અહંકાર-અભિમાન છે. આપણી ભાષામાં આયનાને એટલાજ સારૂ દર્પણ કહ્યું છે.

‘દીવાન-ઇ-મખશી’ નામના ગ્રંથમાં એક સ્ત્રીકવિની ઘણી કવિતાઓનો સંગ્રહ છે, પણ એ ‘મખશી’ કોણ હતી તેનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. ‘મખશી’ એટલે ગુમ; ગુમ નામથી લખનાર અનેક ફારસી કવિઓ એજ નામથી કવિતા રચતા. ઝેબુન્નિસાનો કવિતાસંગ્રહ-દીવાન છપાયો છે અને તેનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ પણ થયો છે. એ ગ્રંથ વાંચ્યાથી જણાય છે કે એ કોઈ સાધારણ કવયિત્રી નહોતી. રસિક, મનોહર અને ઉચ્ચ ભાવથી ભરેલી કવિતાનાં પદ્યપદમાં તેની અસાધારણ પ્રતિભા અને પ્રગાઠ ઈશ્વરભક્તિ પ્રગટી આવે છે.

ઝેબુન્નિસા આખી જિંદગી સુધી કુમારીજ રહી હતી. મોગલ વંશની અનેક રાજકુમારી ચિરકુમારી રહી હતી, એનું કારણ એ હતું કે સરખેસરખા દરજ્જાવાળા વર એમને મળતા નહિ અને સાધારણ સ્થિતિનો પુરુષ એવા મોટા સામ્રાજ્યના અધીશ્વરની કન્યાને પરણવાનું અને તેનો મિલ્લજ સહન કરવાનું સાહસ ખેડવાનું પસંદ નહોતો કરતો. સાધારણ રીતે રાજકુટુંબમાંજ એમનાં લગ્ન ગોઠવાઈ જતાં. મુન્શી મહમદખાં, બી. એ., ઝેબુન્નિસાના ચરિત્રમાં લખે છે કે, “ઈતિહાસપ્રસિદ્ધ દારા શિકોહના પુત્ર ઉપર ઝેબુન્નિસાનો બચપણથીજ પ્રેમ હતો. ઔરંગઝેબે એનું લગ્ન દારા શિકોહના પુત્ર સાથે કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, પણ પાછળની રાજકાજમાં દારા પોતાનો વિરોધી જણાયાથી બાદશાહે હત્યારાઓને હાથે એનો વધ કરાવ્યો હતો. પિતાના એ રાક્ષસી કાર્યથી ઝેબુન્નિસાના કેમળ હૃદયને એટલો ભયંકર ઘા પહોંચ્યો કે, એણે ખુદ બાદશાહના કહેવા છતાં પણ જિંદગી સુધી લગ્નજ ન કર્યું.”

સંસારમાં એવાં નીચ મનુષ્યો ઘણાં છે કે જેઓ બીજાને કલંક લગાડીને બહુ ખુશ થાય છે. એવાં મનુષ્યોએ મોટા મહા-

તમાઓને પણ કલંક લગાડ્યું છે, તો પછી બિચારી ઝેબુનિસા જેવી અબળાને તેઓ શું કામ નિંદામાંથી બચાવે? આ પ્રકારના લોકો કેવળ મૂર્ખમંડળીમાંજ નથી હોતાં, પરંતુ લેખક નામધારી વર્ગમાં પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ઝેબુનિસા ઉપર તેમણે અનેક કલંક લગાડ્યાં છે. કોઈક તો કહે છે કે, મહારાષ્ટ્ર વીર છત્રપતિ શિવાજીને જ્યારે પકડીને ઐરંગઝેબના દરબારમાં લઈ ગયા ત્યારે પડદાની આડમાંથી ઝેબુનિસાની દૃષ્ટિ તેના ઉપર પડી અને તેણે પોતાનો પ્રેમ શિવાજી મહારાજને સમર્પણ કરી દીધો હતો અને શિવાજીને છોડી મૂકવા માટે પિતાને ઘણા આગ્રહ કર્યો હતો; પરંતુ આના કરતાં પણ વધારે આક્ષેપ તેના આકિલખાં સાથેના પ્રેમ સંબંધી છે. આકિલખાં નામના એક અમીરની સાથેના ઝેબુનિસાના કલ્પિત અનુચિત સંબંધના વિષયમાં લોકોએ સંકડો કહાણીઓ ઘડી કાઢી છે. એનો વિસ્તારથી ઉદ્દેશ કરવા બેસીએ તો એક નાની સરખી રસમય નવલકથા લખી શકાય; પરંતુ મોલાના સદૃઢ એકમદ કે જેમના એક ઉડું લેખને આધારે આ ચરિત્ર લખવામાં આવ્યું છે, તેઓ જણાવે છે કે એ બધાં કલંકો મિથ્યા છે.

રાજકુમારી ઝેબુનિસાના સૌંદર્યનું વર્ણન કરતાં પ્રસિદ્ધ ગુજરાતી લેખક અને નાટ્યકાર સ્વર્ગસ્થ રા. રા. અમૃત કેશવ નાયક આ પ્રમાણે લખે છે:—

“ શરૂના વૃક્ષની પેઠે સીધો મધ્યમ આકાર, ગૌર વર્ણ, હાથપગ સુરોળ, સુંદર ગોળ વદન, લીંબુની ચીર જેવી આંખો, સુશોભિત બાંધો, ભરેલા ગાલ, ધૂંધરિયાળા વાળ, કપાળમાં વચ્ચેવચ્ચે કાળો તલ, ટૂંકામાં સર્વ વાતે મનોહર હતી. x x મિયાબાઈનું કથન છે કે બેગમ શાહબાએ કદી મસી, કાજળ, સુરમો, મહાવડ કે મેંદી લગાડ્યાંજ નથી. દિલ્હીથી બહાર નીકળવા પૂર્વે એ સાદી સુકુમારિકાએ કદી રંગીન વસ્ત્ર શરીર ઉપર ઓઢ્યું ન હતું. જુદા જુદા કંટની ફેશનના પહેડા તો હતાજ નહિ. રિવાજ વસ્ત્રોની વેતરકતર મહમદશાહી પછી થઈ. તે પૂર્વે તો કુળવાન અમીરોના ઘરોની સ્ત્રીઓ કાં તો હિંદવાણી ઢબનો કે ઈરાની કાપનો પોશાક ધારણ કરતી. ઝેબુનિસા સદૈવ ઈરાની ધાટીનાં શ્વેત વસ્ત્રોથી પોતાના સુઘડ શરીરને શોભાવતી. દાસીબાંદીઓને ઇચ્છાનુસાર રંગબેરંગી પટકુળ પહેર-

વાની પરવાનગી હતી; એટલુંજ નહિ પણ કેટલીક વાર સાદાં પટ પરિધાન કરી સેવામાં આવેલી સરખી સાહેલીઓને મેણાં મારી મારી પરાણે રંગીન લૂગડાં પહેરાવતી. લાહોરમાં આવ્યા પછી તેણે કેઈ વાર રંગબેરંગી કપડાં પહેરવા માંડ્યાં. એક બે વાર સખીઓએ કહ્યું કે, ‘તું હિંદુઓની પણ શાહજાદી છે માટે તે લોકોના જેવાં વસ્ત્રો તારે પહેરવાં જોઈએ.’ જોખનના જોરમાં આવેલી, મદમાતી શાહજાદીએ તે લોકોના અનુરોધથી થોડા દહાડા ચોળી, ઘાઘરો અને સાડી પહેર્યાં. રાતદહાડો ધરાની વસ્ત્રો પહેરનાર આ નવયૌવનાનો હિંદુ સ્ત્રીના વેશમાં એક મનોહર દેખાવ દેખાતો હતો. આ વાત ધર્મોધ્ધ ઔરંગઝેબને કાને પડતાંજ તેણે ક્રોધથી તે કપડાં કાઢી નાખવા આજ્ઞા કરી. ત્યાર પછી તેણે સદા પૂર્વવત્ ધરાની વેશજ રાખ્યો. તે થોડુંક ઘરેલું પણ પહેરતી. એકસરખાં મોતીનો ભારે કંઠો કે જેમાં બે ત્રણ હીરે જડ્યાં તાવીને શોભતાં હતાં તે નિરંતર ગળામાં ઓપતો રહેતો. કાનોમાં રત્નજડિત કરણકૂલ અને હાથોમાં હીરાની અંગડીઓ. બસ, પણ આટલી સાદાઈમાંયે તે એવી મનોહર લાગતી કે સોળે શૃંગારથી સુસન્નિત હજારો યુવતીઓ તે પરથી ઓવારી નાખવી ગમે.”

ઝેબુનિસાને બાગબગીચાનો પણ ઘણો શોખ હતો. સુંદર સોહામણી વાટિકામાં ફરવું તેને ઘણું પ્રિય હતું. એ શોખને પૂરો પાડવા સારૂ તેણે એક ઘણો વિશાળ બગીચો બનાવ્યો હતો અને તેનો પ્રબંધ પોતાની ધાવ માયાબાઈને સોંપ્યો હતો. બાગ બની ગયા પછી એક દિવસ ઝેબુનિસા તેને જોવા ગઈ. રસ્તામાં તેણે લોકોને મોંએ સાંભળ્યું કે રાજકુમારી માયાબાઈનો બાગ જોવા જાય છે. આથી તેના મનમાં અનેક વિચાર ઉત્પન્ન થયા. આખરે તેણે નિશ્ચય કર્યો કે એ બગીચાના દ્વાર આગળ જો કેઈ પહેલું મળશે તેનેજ એ બાગ આપી દઈશ. ભાગ્યવશાત્ માયાબાઈજ બાગના ઝાંપા આગળ ઊભી હતી. તેને દેખતાંવારજ રાજકુમારીએ એ સુંદર બાગ તેને સમર્પણ કરી દીધો અને પોતે બાગની સહેલ કર્યા વગરજ ઘેર પાછી ચાલી ગઈ.

આ બાગનાં અંડિયેર લાહોરમાં અનારકલીની દક્ષિણ દિશા તરફ આજ દિન સુધી મોજૂદ છે. હવે લોકો એને ‘બુજ્જીવાલા બાગ’ કહે છે. તેના પૂર્વ તરફના દરવાજા ઉપર આગળ જણા-

વેલી ઘટના સંબંધી કેટલોક વૃત્તાંત ફારસી કવિતામાં લખેલો હતો સુધી દીકામાં આવે છે.

ઔરંગઝેબ પોતાની વડી દીકરી ઝેબુનિસાને ઘણું ચાહતો અને રાજકાજમાં પણ કદી કદી તેની સલાહ લેતો હતો, પણ એક બનાવ એવો બન્યો કે જેથી પિતાનું મન પુત્રી ઉપરથી ઊઠી ગયું. ૯૦ સં ૧૬૮૦ માં ઔરંગઝેબના પુત્ર અકબરે પોતાના પિતાની સામે બંડ ઉઠાવ્યું. પિતા કરતાં પુત્ર પાસે વધારે સૈન્ય હતું. શાહજહાં અકબરની ચડાઈથી બધા ગભરાઈ ગયા, પણ ઔરંગઝેબ પણ કંઈ કાચો પોચો નહોતો. એણે એવી યુક્તિ કરી કે, શાહજહાંને નાસી જવું પડ્યું. જે લોકોએ અકબરને મદદ આપી હતી તે સઘળાને સજા કરવામાં આવી. તપાસ કરતાં માલુમ પડ્યું કે શાહજહાં ઝેબુનિસાની પણ મદદ અકબરને થોડીઘણી હતી. ઔરંગઝેબ ઘણા કઠોર સ્વભાવનો મનુષ્ય હતો, તેણે ઝેબુનિસાનું ચાર લાખ રૂપિયાનું વાર્ષિક પેન્શન બંધ કર્યું તથા તેની મિલકત પણ જપ્ત કરી લીધી; એટલુંજ નહિ પણ તેને સલીમગઢના કિલ્લામાં કેદ કરવામાં આવી. કેટલાક દિવસ પછી શાંત થતાં તેનો અપરાધ માફ કરવામાં આવ્યો, માલમિલકત પાછી સોંપવામાં આવી અને પેન્શન પણ પાછું શરૂ કરવામાં આવ્યું. ત્યાર પછી ઝેબુનિસાનું બાકીનું જીવન કાવ્ય રચવામાં અને સાહિત્યની ચર્ચા કરવામાં વ્યતીત થયું.

પેન્શનની મોટી રકમમાંથી એ વિદ્વાનો અને કવિઓને મદદ કરતી. તેણે ઘણા મોટા મહેલ બંધાવ્યા હતા. એ મહેલમાં સારા સારા કવિઓ, પંડિતો અને લેખકોની ઠઠ બંધેલી રહેતી.

ઝેબુનિસાના ઉત્તેજનથી એ લોકો અનેક વિષયોના ગ્રંથો રચવામાં, સુંદર કવિતાઓ લખવામાં, અન્ય ભાષાઓના અમૂલ્ય ગ્રંથોના અનુવાદ કરવામાં તથા હસ્તલિખિત જૂના ગ્રંથોની નકલો કરવામાં રાતદિવસ કામે લાગેલા રહેતા હતા. ઝેબુનિસા તરફથી તેમને બધાને પગાર મળતો હતો. એજ મહેલમાં તેણે પુસ્તકાલય પણ સ્થાપન કર્યું હતું. તેના અમલદારો સારા પુસ્તકોની શોધમાં બારે મહિના દેશવિદેશમાં ફર્યા કરતા હતા. જ્યાં કંઈ કોઈ ઉપયોગી પુસ્તક મળી આવતું કે તરતજ એ ખરીદી લઈને અથવા ખરીદી ન શકાય તો તેની નકલ કરીને પુસ્તકાલયમાં મોકલાવી દેતા હતા. આ પ્રકારે આ પુસ્તકાલયમાં

સઘળા વિષયોનાં હજારો અદ્વિતીય, અપૂર્વ અને અલભ્ય પુસ્તકો એકઠાં થવા પામ્યાં હતાં. એ વખતમાં કાશ્મીરમાં ઘણું પુસ્તકોનો સંગ્રહ હતો, તેથી ઝેબુનિસાએ કેટલાક સારા લેખકોને ખાસ ખર્ચ કરીને કાશ્મીર મોકલ્યા હતા અને તેમને આજ્ઞા આપી હતી કે, સારા ગ્રંથો ગમે તેટલું ખર્ચ કરીને પણ સંપાદન કરવા. એ કામનો વહીવટ મુલ્લા મહમદ શર્મા નામના એક વિદ્વાનના હાથમાં હતો. ઝેબુનિસાએ રચાવેલા અને અનુવાદ કરાવેલા ગ્રંથોમાંથી એકાદ સિવાય કોઈ ગ્રંથનો પત્તો હાલ લાગતો નથી. ઇમામ રાઝી નામના એક વિદ્વાને અરબી ભાષામાં કુરાનનું ભાષ્ય લખ્યું છે, તેનું નામ ‘તફસીર કબીર’ છે. આ અમૂલ્ય પુસ્તકનું ફારસી ભાષાંતર ઝેબુનિસાની આજ્ઞાથી મુલ્લા શફીઉદ્દીન અબ્બેગી નામના એક વિદ્વાને કર્યું હતું. ઝેબુનિસાના નામ પરથી એ પુસ્તકનું નામ ‘ઝેબુત્તફાસીર’ રાખવામાં આવ્યું છે. ઝેબુનિસાનું આ એકજ પુસ્તક હાલ મળી આવે છે.

નિર્મળ હૃદયની હોવા છતાં પણ લોકોમાં અને ખાસ કરીને અદેખા શત્રુઓ તરફથી એની જે મિથ્યા નિંદા થતી હતી, તેથી એનું કોમળ હૃદય વીંધાતું હતું. પોતાના પવિત્ર મનનો ભાવ એણે એક પદ્યમાં નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યા છે:—

“કાળા અને મહંમદ પેગંબરના સોગન ખાધને હું કહું છું,
કે મારી પવિત્રતાનેજ લોકો પાપ સમજે છે.”

નીચેનાં વાક્યો તેનાં કાવ્યોમાંથી અનુવાદ રૂપે આપ્યાં છે.
એ વિદુષીના હૃદયની ઉચ્ચતાનું માપ કાઢવાને એ પૂરતાં છે.

“જ્યારે તારી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થાય અને તું સુખી થાય, ત્યારે
હુઃખ ને નિરાશામાં ગાળેલા દિવસોની સ્મૃતિ ભૂલીશ નહિ.”

* * * *

“જગતમાં જ્યારે હુઃખ અથવા વિપત્તિનો સમય આવે ત્યારે
તું તારા મધુર સ્વરથી એને ટાળવાનો પ્રયત્ન કરજે. જેવી રીતે
પતંગિયું દીપક ઉપર પોતાનો પ્રાણ આપે છે, તેવીજ રીતે તું
પણ સત્કર્મનાં આચરણ તથા હુઃખીઓને સહાયતા કરવામાં
તારી જિંદગી ગાળ.”

* * * *

“ઝીની આળસમાં એક વાર કાળી ટીલી લાગી જાય, તો

પછી આંસુઓથી સો વાર ઘોયા છતાં પણ એ ઘોઈ શકાતી નથી.”

“જ્યારે નિરાશાના દિન આવે છે, ત્યારે મિત્ર પણ શત્રુરૂપ થઈ જાય છે અને આનંદનો અંત દુઃખમાં આવે છે.”

* * * *

“મારા મનમાં કોઈના પ્રત્યે શત્રુતા નથી; એવું છતાં પણ જે મારા ઉપર દ્રેષ રાખે તેના ઉપર પરમેશ્વર દ્રેષ રાખે.”

* * * *

“અંતઃકરણથી ખરેખર પવિત્ર હોવા છતાં પણ શત્રુઓએ તને કલંકિત કરી છે; તારી બદનામી કરી છે, તો તું ડરે છે શા માટે? દુઃખ અને લજ્જા શા માટે માને છે?”

ઈ. સ. ૧૭૦૨ માં દિલ્હીના એકાંતવાસમાં ઝેબુનિસા એક દિવસ પુસ્તક વાંચતાં વાંચતાં માંદી પડી અને સાત દિવસનો મંદવાડ ભોગવીને આ ક્ષણભંશુર દેહનો ત્યાગ કરી ગઈ. એના મૃત્યુ માટે શોક પ્રગટ કરતાં એક સાહિત્યલક્ષ્મી લખે છે:—

“હાય ! હાય ! કવયિત્રી ઝેબુનિસા ઈશ્વરેચ્છાથી અચાનક આ નશ્વર જગતનો ત્યાગ કરીને પરલોકમાં ચાલી ગઈ. જ્ઞાનની, કાવ્યની અને અનુપમ સૌંદર્યની મૂર્તિ પૃથ્વીના ઉદરમાં જઈને અદૃશ્ય થઈ ગઈ.”

દિલ્હીમાં કાબુલી દરવાજાની બહાર એક બાગમાં એની સમાધિ હતી; પરંતુ શોકની વાત છે કે, પોતાના દેશના મહાન પુરુષોના કીર્તિસ્તંભ પાછળ લાખો રૂપિયા ખર્ચનાર, એવા કીર્તિસ્તંભોની યાત્રાએ જનારાની સગવડ સાફ મોટે ખર્ચે રેલવે અને ટ્રામ બાંધનાર આપણા શાસનકર્તાઓએ રેલવે બાંધવા ખાતર એની કબરને ખોદાવી નાખી અને એના શબને મૂળ સમાધિના પથ્થર સહિત સિકંદ્રાના રોજમાં દાટવામાં આવ્યું. એની એ દશા બોધને એક દેશલક્ષ્મી હૃદય વાજબી રીતે યોગ્ય છે અને એના સુખમાંથી સ્વાભાવિક ઉદ્ગાર નીકળે છે:—

“જે નવયૌવના પુષ્પની શરૂઆત પર સૂતી હતી, તેની કબ્ર ઉપર, હાય ! આજ કોઈ બે સૂકાં ફૂલ પણ નથી ચડાવતું !

“જેના મંદિરમાં અત્તરના સુવંશ દીપક બળતા હતા, તેની કબ્ર ઉપર આજે કોઈ ઘાસલેટની ચીમની પણ નથી સળગાવતું.

“ જેણે સેંકડો ચાચકોને કિનખાખ અને રેશમનાં મૂલ્યવાન વસ્ત્ર અર્પણ કર્યાં હતાં, તેની કબ્ર ઉપર આજ સુતરાઉ ચીંથરૂં પણુ કોઈ નથી ચડાવતું ! ”

આપણા બેકદર દેશમાં આવાં દૃષ્ટાંતોનો અભાવ નથી !

૨૩૦-ઝિન્નત-ઉન્-નિસા

બાદશાહ ઔરંગઝેબની બીજી કન્યા હતી. એનો જન્મ ઔરંગાબાદમાં ઇ. સ. ૧૬૪૩ ની પાંચમી ઓક્ટોબરને દિને થયો હતો. પાછળથી એ પાદશાહબેગમના નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ છે. એ ઘણી ધાર્મિક અને પવિત્ર હતી. ધાર્મિકતાનો ગુણ પિતા તરફથી એને વારસામાં મળ્યો હતો. આખી જિંદગી સુધી કુંવારી રહેવાનું જ એણે પસંદ કર્યું હતું. એણે પિતાને કહ્યું હતું કે, “ આપ મારા લગ્નમાં જેટલા રૂપિયા વાપરત તેટલા રૂપિયા મને રોકડા આપી દો. હું એ ધનથી એક સુંદર મસ્જિદ બંધાવીશ. ” બાદશાહે એની પ્રાર્થના સ્વીકારી અને રાજકુમારીએ દિલ્હીમાં એક લઘુ મસ્જિદ બંધાવી જે હજુ પણ ‘ કુમારીમસ્જિદ ’ ના નામથી ઓળખાય છે.

ઔરંગઝેબ જ્યારે દક્ષિણમાં હતો, ત્યારે શાહજહાં એની સાથે હતી. પિતાની સેવામાં અને અંતઃપુરની વ્યવસ્થા ઉપર દેખરેખ રાખવામાં એનો સમય જતો. જહાનઆરાએ જેવી રીતે શાહજહાનની સેવા કરી હતી તેવી જ રીતે ઝિન્નત-ઉન્-નિસાએ એકનિષ્ઠાથી પિતા ઔરંગઝેબની શુશ્રૂષા તેની ઉત્તર વયમાં કરી હતી. એનું જીવન જહાનઆરા કરતાં વધારે સુખી નીવડ્યું હતું. ઔરંગઝેબના મૃત્યુ પછી છેક ફરૂખશિયરના રાજ્ય સુધી એ જીવતી હતી અને રાજકુટુંબમાં વૃદ્ધ અને અનુભવી સ્ત્રી તરીકે ઘણું સન્માન પામતી હતી. ઇ. સ. ૧૭૦૦ માં પોતાને જ ખર્ચે બંધાવેલ મસ્જિદ ‘ ઝિત-ઉલ-મસ્જિદ ’ માં એને દફનાવવામાં આવી હતી. એ મસ્જિદ દિલ્હીમાં હતી, પણ અંગ્રેજ સરકારના લશ્કરી ખાતાએ એ સ્થાનને પોતાના કબજામાં લઈને એની સમાધિને ત્યાંથી ખસેડી નાખી હતી.

બાદશાહી ગઈ તો એનાં પછી અવશેષોને કોણ પૂછે ?

૨૩૧-સહજોવાઈ

રજપૂતાનાના એક પ્રતિષ્ઠિત હુસર જાતિ-
ના ગૃહસ્થની સ્ત્રી હતી. એ પરમ ભક્ત
હતી અને સાધુસંતોની સેવા કરનારી હતી.
એણે ભક્તિમાર્ગનો ઘણી સારી કવિતા
રચી છે. એની કવિતા ઉપરથી અનુમાન
થાય છે કે એ આશરે બસો વર્ષ ઉપર થઈ
ગઈ છે. એ પ્રસિદ્ધ મહાત્મા ચરણદાસજીની શિષ્યા હતી.
ચરણદાસજી પણ પૂર્વાશ્રમમાં એનીજ ન્યાતના હતા. ભારતવર્ષ-
માં અનેક સ્થળે એમના અનુયાયીઓ છે.

સહજોબાઈના વિષે કેટલાક ચમત્કારો પણ પ્રસિદ્ધ છે.
ગુરુપ્રત્યે એની ઊંડી ભક્તિ હતી અને ઇશ્વર સંબંધી એનું જ્ઞાન
બહુ ગહન હતું. એની વાણી કેમળ, મધુર અને હૃદયવેદક છે.

એની કવિતાના નમૂના નીચે આપીએ છીએ:-

निर्मल आनंद देत हौ, ब्रह्मरूप कर देत ।
जीवरूप की आपदा, व्याधा सब हर लेत ॥

*

*

*

गुरु हैं चार प्रकारके, अपने अपने अंग ।
गुरु पारस दीपक गुरु, मलयागिर गुरु भृंग ॥
चरनदास समरथ गुरु, सर्व अंग तिहि मांहि ।
जैसे को तैसामिले, रीता छाड़ैं नहि ॥

સાધુનાં લક્ષણ તે નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે:-

साध सोई जो काया साधै । तज आलस और वादविवादे ॥
गहै धारना सब गति भारी । तजै बिकलता अस्तुति गारी ॥
छिमावंत धीरजकुं धारै । पांचो बस कर मन कूं मारै ॥
त्यागै झूठ सांच मुख बोले । चित्त इस्थिर इत उत ना डोले ॥

તન જગમેં મન હરિકે પાસા । લોગ ભોગ સું સદા ઉપાસા ॥
જત સત તનજ સિ સતસીલતાઈ । તન મન બચન સદા સુખદાઈ ॥
નિર્ગુન ધ્યાની વ્રહ્મજ્ઞાની । મુખસું બોલે અમૃત બાની ॥
સમક્ષ એકતા ભાવ ન દજે । જિનકે ચરન સહજિયા પૂજે ॥

[લેહા]

નિર્દુદી નિર્વૈરતા, સહજૌ અરુ નિર્વાસ ।

સંતોષી નિર્મલ દસા, તકૈ ન પર કી આસ ॥ વગેરે

જન્મથી મરણપર્યંત મનુષ્યની શી શી દશા થાય છે તે
એણે કવિતામાં સરસ વર્ણવ્યું છે. એમાંનો એકજ નમૂનો બેધએ.

તરુનાવા મયા સકલ સરીરા, અંધા મયા વિસર હરિ હીરા ॥
વિષયબાસના કે મદમાતી, અહં આપદા કે રંગ રાતી ॥
મૂંછ મરોડ અકડતા ડોલે, કાઢૂ તેં મુખ મીઠ ન બોલે ॥
કહે બરાબર મેરે નાહીં, બુદ્ધિમાન કોઈ યા જગ માહીં ॥
મૈં બલવંત સવ ન પર ભારી, દ્રવ્ય કમાઉં નર ન અગારી ॥
મહા દુઃખી સુખ માન લિયોં હૈ, મોહ અમલ અજ્ઞાન પિયોં હૈ ॥
મયા કુટુંબી જય સુખ કૈસા, સહજો વંધ પડે કોઈ જૈસા ॥
સત પુત્રો ઉપજે મર જાવૈ, સોચ સાચ તન મન દુઃખ પાવૈ ॥

[લેહા]

દ્રવ્યહીન મટકત ફિરૈ, જ્યોં સરાય કો સ્નાન ।

શ્લિડક દિયોં જિહ ઘર ગયા, સહજો રહ્યો ન માન ॥

આવૈ ના સત સંગતિ માહીં, કુટુંબ જાલ છુટકારા નાહીં ॥

હરિકી ભક્તિ નહીં લૌં લાઈ, દારા સુત ધનકી ગુમરાઈ×

દુઃખ ધંધા કર જન્મ ગંવાયા, સહજ સહજ વૂઢાપન આયા ॥

૨૩૨-ઠકરાણી કાકરેચીજી

આ રાજકન્યા ગુજરાતમાં કાકરેચી પ્રદેશમાં દિયોધર ગામના વાઘેલા ઠાકુર અગરાજીની પુત્રી હતી. તેનું લગ્ન મારવાડ દેશના પશ્ચિમ પરગણાના સાંચોરમાં કેસોનગરા ચૌહાણ રાવ બલ્લુજીના પુત્ર નરહરદાસજીની સાથે થયું હતું. બલ્લુજી સંવત ૧૬૬૬માં રાજસિંહાસન ઉપર બેઠા હતા અને શાહજહાન બાદશાહની સેવામાં સકુટુંબ રહેતા હતા. સંવત ૧૭૧૪થી સં. ૧૭૧૬ સુધી રાજ્યગાદી માટે શાહજહાનના પુત્રોમાં જે લડાઈઓ થતી રહી તેમાં નરહરજી મરી ગયા. નરહરજીનો પુત્ર પણ એમની સાથે લડાઈમાં હતો અને રાણી કાકરેચીજી પોતાને પિયેર હતી. પતિનું મૃત્યુ સાંભળીને એ ઘણીજ શોકવિહ્વળ થઈ ગઈ. એજ અરસામાં એક હાનુમ કે જેનો ચહેરો નરહરદાસને ઘણો મળતો આવતો હતો, તે નરહરદાસ બનીને દિયોધર ગયો અને રાણીના પિતાને મળીને કહ્યું કે, “મારા મરી ગયાની વાત ખોટી છે. હું તો જીવતો છું અને તમારો શોક નિવારણ કરવા માટે વગર રજાએ એકલો અહીં આવ્યો છું.” અગરાજી લોળા સરદાર હતા. તેમણે એ ઠગારાનું કહ્યું માની લીધું અને પુત્રીને કહ્યું કે, “નરહરદાસજી આવી ગયા છે. દુશ્મનોએ ખોટી ગપ ઉડાવી હતી. હવે તું તારો વૈધવ્ય વેશ કાઢી નાખ.” પરંતુ કાકરેચીજી અતુર સ્ત્રી હતી. એણે ખાતરી કરી કે એ પોતાનો પતિ નથી પણ કોઈ વેશધારી ધુતારો છે. એણે કવિ-તમાં જણાવ્યું કે:—

“નરહર નેજાં બાજિયા, કયાં પલટાઉ બેસ.”

“નરહરદાસ તો લડાઈમાં મરી ગયા. હું વેશ કેવી રીતે બદલું?” આટલું કહીને એણે પોતાના નોકરોને હુકમ આપ્યો કે, “આ કોઈ ઢાંગી ધુતારો છે એને લાત મારીને કાઢી મૂકો.”

કાકરેચીના બીજા પણ ઘણા દોહાઓ છે.

૨૩૩-રૂપનગદની રાજકુમારી

પ્રતાપના મૃત્યુ પછી તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર અમરસિંહ ગાદીએ બેઠો. અમરસિંહના રાજ્યમાં અકબરના પુત્ર જહાંગીરે ઘણી વાર ઉદયપુર ઉપર ચડાઈ કરી હતી.

ઘણાં વર્ષો સુધી અમરસિંહે દિલ્હીની પ્રબળ શક્તિની સામે પોતાની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કર્યું હતું. તેને હાથે અનેક વાર મોગલ સેના પરાજિત થઈને પાછી ફરી હતી.

પણ આખરે દિલ્હીના પ્રમાણમાં મેવાડ એક નાનું રાજ્ય હતું. જહાંગીર અને તેના તાબાના ખીબ રજપૂત રાજાઓએ પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે, “ગમે તેમ કરીને મેવાડને મોગલોને સ્વાધીન બનાવીશું.” આટલી મોટી સત્તાની આગળ, એકલે હાથે પોતાનું રક્ષણ કરવાનું મેવાડનું શું ગળું? પ્રતાપે રાજ્યભ્રમ થઈને, ગરીબ લિખારીની પેઠે દારિદ્ર્યપૂર્વક વન અને પર્વતોમાં સપરિવાર અસહ્ય દુઃખ વેઠીને જિંદગી ગાળી હતી, પરંતુ મોગલોને શરણે જઈને સિસોદિયાના કુળને કલંક લગાડ્યું નહોતું. વીર હોવા છતાં પણ અમરસિંહના ચરિત્રમાં પિતાની દૃઢતા નહોતી. આટલા દિવસ તો ગમે તેમ કરીને એણે મોગલોની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું પણ મોગલોના ઉપરાઉપરી હુમલા થયાથી એ એટલો બધો દુર્બળ થઈ ગયો હતો કે તેણે તાબેદારી સ્વીકારીને જહાંગીરની સાથે સંધિ કરી.

પરંતુ ખીબ રજપૂત રાજાઓની પેઠે એ જાતે કોઈ દિવસ મોગલોના દરબારમાં ગયો નહિ, તેમજ મોગલોની સાથે તેણે લગ્નનો સંબંધ પણ બાંધ્યો નહિ.

જહાંગીર અને તેના પુત્ર શાહજહાને અકબરની ઉદાર રાજનીતિનું અનુકરણ કરીને રજપૂતો અને ખીબ હિંદુ રાજાઓ સાથે ઘણા સારો વ્યવહાર રાખ્યો હતો. તેમના સમયમાં અમરસિંહ-

ના વારસો રાણા કણ્વ અને જગતસિંહ મેવાડમાં રાજ્ય કરતા હતા. બન્ને બાદશાહોએ તેમનું ઘણું માન રાખ્યું હતું.

જગતસિંહ પછી તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર મહાવીર રાણા રાજસિંહ ગાદીએ બેઠો. દિલ્હીમાં શહેનશાહ શાહજહાનને પદબ્રષ્ટ કરીને તેનો ત્રીજો પુત્ર ઔરંગઝેબ સિંહાસન ઉપર બેઠો.

રૂપનગઢ નામનું રજપૂતાનામાં એક ઘણું નાનું રાજ્ય છે. આપણા આખ્યાનની નાયિકા એ રૂપનગઢના રાજા વિક્રમસોલંકીની કન્યા હતી. અકબરના સમયથી મોગલ બાદશાહો રજપૂત કન્યાઓ પરણતા આવ્યા હતા. બાદશાહ જહાંગીર અને શાહજહાન બન્ને જણા રજપૂત બેગમોના ગર્ભમાં જન્મ્યા હતા. ઔરંગઝેબની પ્રથમ અને મુખ્ય બેગમ પણ બેઘપુરની એક રાજકન્યા હતી. વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ મોગલ બાદશાહો વિવાહ કરતાં ચૂકતા નહિ. કેાઈ પણ અસાધારણ સુંદર રજપૂતાણી કે મુસલમાન સ્ત્રીની ખબર મળતી તો તરતજ મોગલ બાદશાહ તેને પરણવા ચતન કરતો. આ પ્રમાણે એક દિવસ રૂપનગઢની રાજકન્યાના અપ્રતિમ સૌંદર્યની પ્રશંસા દિલ્હીનરેશ ઔરંગઝેબને કાને પહોંચી. વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ એ સુંદરીને વરવાની તેને પ્રબળ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. ઔરંગઝેબે તરતજ એક સૈન્ય સાથે રૂપનગઢના રાજાને સંદેશો મોકલ્યો કે, “તમારે તમારી કન્યાને બાદશાહની બેગમ બનવા સારૂ હમણાં ને હમણાંજ દિલ્હી મોકલી આપવી.”

મારવાડ, અંબર વગેરે મોટા મોટા રજપૂત રાજ્યોના રાજાઓએ પણ મોગલોને કન્યા આપી હતી, તો પછી નાનું સરખું રૂપનગઢ શી વિસાતમાં? મોગલ શહેનશાહને કન્યા આપવામાં રૂપનગઢના રાજાનું કાંઈ અપમાન થાય એમ નહોતું. મનમાં એને જરા બોટું તો લાગ્યું તોપણ બાદશાહનું માથું પાછું કાઢવાની તેમનામાં હિંમત નહોતી; કારણકે એ જાણતો હતો કે દિલ્હીનો બાદશાહ કેાપિત થશે તો એક ક્ષણમાં રૂપનગઢને ભસ્મીભૂત કરી નાખશે. એ વિચારથી રાજા પોતાની કન્યાને દિલ્હી મોકલવા તૈયાર થયો.

પરંતુ રાજકુમારી એક આદર્શ રજપૂતાણી હતી. તેના હૃદયમાં રજપૂતોની મહત્તા અને તેજસ્વિતાનો પ્રવાહ પૂર્ણ વેગથી વહેતો હતો. હિંદુકન્યા થઈને પવિત્ર રજપૂત કુળમાં જન્મ લઈ-

ને, પરધર્મી મોગલના હેડને સ્પર્શ કરવો, તેને પોતાનું સૌંદર્ય અને યૌવન સમર્પણ કરવું તેના કરતાં મૃત્યુ હજારગણું શ્રેષ્ઠ છે એમ તેને લાગ્યું. દિલ્હીના બાદશાહની બેગમ થવાની લાલચમાં તેનો સંકલ્પ જરા પણ શિથિલ થયો નહિ. એણે મનમાં ને મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે, “પિતાજી ભે દિલ્હી જવાને ઘણાજ આગ્રહ કરશે તો અગ્નિમાં ઝંપલાવીને અથવા તો વિષ ખાઈને મરી જઈશ પણ પરધર્મી બાદશાહની બેગમ તો નહિજ બનું.”

એકાંતમાં પિતાની પાસે જઈને રાજકુમારીએ કહ્યું: “પિતાજી! આખરે તમને આવીજ મતિ સૂઝી? રજપૂતના કુળમાં જન્મીને, રજપૂતાણીનો હેડ પામીને, શું હું મોગલની બેગમ બનીશ? આ હેડનું પવિત્ર લોહી મોગલના સ્પર્શથી કલંકિત કરીશ? રજપૂત વીરતાથી ગૌરવવાળા આ પવિત્ર પ્રાણમાં મોગલની પત્ની બનીને હીનતાનો સંચાર કરીશ? દેવપૂજને લાયકનું પુષ્પ આજે પિશાચના પગ તળે કચરાઈ જશે? મારા હેડમાં પ્રાણ છે ત્યાંસુધી તો એવું કદાપિ નહિ થવા દઉં. વિધાતાએ મને સૌંદર્ય આપ્યું છે તો એ સૌંદર્ય પરધર્મી મોગલને કદી પણ સમર્પણ નહિ કરું.”

“રજપૂત કન્યા કોઈ વીર રજપૂતની સહધર્મિણી થશે. મારા નસીબમાં એવો કોઈ વીર પુરુષ નહિ લખાયો હોય તો હું કુવારી અવસ્થામાંજ મરીશ, પણ મોગલ બાદશાહની પાશવલાલસાને કદી તૃપ્ત નહિ કરું. પિતાજી! તમે રજપૂત વીર છો. બહાદુર રજપૂતકન્યા મોત પસંદ કરશે પણ પોતાના કુળની મર્યાદાને, પોતાના ધર્મની મર્યાદાને નાશ થાય તે કદી સહન નહિ કરે! આજ શું મોં લઈને પોતાની કન્યાને જીવતી નરકમાં મોકલવા તમે તૈયાર થયા છો? પિતાજી આપનાથી આ કલંક કેવી રીતે સહન થશે? હું રાજીખુશીથી હસતી હસતી ચિતામાં બળી મરવા તૈયાર છું, પણ દિલ્હી તો હું કદી પણ જઈશ નહિ.”

કન્યાનાં મર્મભેદી વચનો તીરની પેઠે તેના પિતાના હૃદયમાં પ્રવેશ કરી ગયાં; પણ બીજો કાંઈ ઉપાય નહોતો. રૂપનગઢનું રક્ષણ કરવું હોય તો કન્યાને એ નરકમાં મોકલ્યા વગર છૂટકોજ નહોતો. થોડીક વાર વિચાર કરીને તેણે કન્યાને સમજાવવા માંડ્યું: “બેટા! આપણા કરતાં વધારે ઊંચા કુળના રજપૂતોએ પોતાની કન્યાઓ મોગલબાદશાહને આપી છે. ઘણી રજપૂત કન્યાઓ ખુશીથી મોગલોને વરીને દિલ્હીના મહેલોમાં આનંદ કરે છે, તો પછી તને

એમાં શરમ શાની લાગે છે ? વળી તું કાંઈ સાધારણ ઉમરાવને પરણવા નથી જતી. સાક્ષાત્ બાદશાહ તને પોતાની બેગમ બનાવવા બોલાવે છે. તું દિલ્હીની અધીશ્વરી બનીશ. જોધપુરની રાજકન્યા જે આસન ઉપર બિરાજે છે, તે આસન ઉપર તું બિરાજીશ, એ કાંઈ શરમભરેલું નથી; બલકે રૂપનગદ જેવા નાના રાજ્યને માટે તો ઊલટું ગૌરવજનક છે. ”

ઘણાજ તિરસ્કારપૂર્વક રાજકન્યાએ ઉત્તર આપ્યો: “ પિતાજી ! તમારી આવી વાતો સાંભળીને મને ઘણી ઘૃણા આવે છે. યાદ રાખજો કે હું રજપૂતકન્યા છું. સાધારણ જાગીરદારની કન્યા હઈશ તોપણ માનમરતબો અને વંશગૌરવમાં હું કોઈ બીજા મોટા રાજ્યના રાજા કરતાં હીન નથી. જે રજપૂતોએ પોતાના વંશની, પોતાના ધર્મની મર્યાદા છોડી દઈને મોગલોના વંશમાં પોતાની કન્યાઓ આપી છે, તેના કરતાં એક ઝૂંપડીમાં વસનાર રજપૂતનું ગૌરવ અને પદ શ્રેષ્ઠ છે. વીર રજપૂતોની સહધર્મિણી થવા યોગ્ય જે રજપૂત કન્યાઓ વિધર્મી મોગલોની વિલાસ-સંગિની થઈ તે કરતાં ગરીબમાં ગરીબ રજપૂતકન્યાનો દરજ્જો પણ શ્રેષ્ઠ છે. ”

અંબર અને મારવાડના રાજાઓ આપણા કરતાં ઘણા મોટા હશે, એ લોકોની શક્તિ ઘણી પ્રબળ હશે એ વાત સાચી, બહારના ઠાકમાં તેમના ઘરની છોકરીઓ ઘણી સુખી હશે એ વાત પણ ખરી; પરંતુ સ્મરણમાં રાખજો કે, આજ આપ મારા લોહીને મોગલના સ્પર્શથી કલંકિત નહિ થાવા દો-આજ આપ આપની કન્યાને મોગલની બેગમ નહિ થાવા દો તો આપણે રજપૂતાઈની ટેકમાં, હિંદુના એ ગૌરવવંતા રાજ્યો કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ ગણાઈશું.

“ હું દિલ્હીની સલ્તનતની પરવા રાખતી નથી. રાજ્યસત્તાની લાલચની, અલંકારો અને વૈભવની લાલચથી રજપૂતાણી કોઈ દિવસ પોતાનો ધર્મ વેચતી નથી. રજપૂતાણી રજપૂતની સહધર્મિણી અને ગૃહિણી થવા યોગ્ય છે. મોગલકન્યા, તાતારકન્યા, એ બધીઓ બેગમ થવાનું પસંદ કરે તો વાજળી ગણાય; પરંતુ રજપૂતકન્યા તો મોગલને વરવા કરતાં ગરીબમાં ગરીબ ઝૂંપડીમાં રહેનાર રજપૂતની ગૃહિણી થવામાં વધારે ગૌરવ માનશે. ”

રાજકુમારીના પિતાએ ધીમેથી જવાબ આપ્યો: “ તારી બધી વાત હું સમજું છું. હું કાંઈ તને મારી રાજપુત્રીથી બાદશાહ

સાથે પરણાવતો નથી. તને બોધ આપવા ખાતર આટલી શિખા-મણુ મારે આપવી પડી હતી. મારે લાચારીએ આ કામ કરવું પડે છે. બાદશાહનું કહ્યું નહિ માનીએ તો એ રૂપનગઢનો નાશ કરશે અને તને પણ બળપૂર્વક લઈ જશે.”

રાજકુમારીએ કહ્યું: “ રજપૂતાણીને બળપૂર્વક અધર્મના માર્ગમાં લઈ જવાની શક્તિ દિલ્હીના બાદશાહમાં તો શું, પણ જગતના બધા રાજાઓ સાથે મળીને આવે તોપણ નથી. રજ-પૂતાણી મૃત્યુથી બીતી નથી. અગ્નિ, વિષ અને તલવાર એ રજ-પૂતાણીના આપત્તિ સમયે મિત્રો છે. એમની મદદથી હંમેશાં રજપૂતાણીઓ પોતાનું રક્ષણ કરતી આવી છે અને ભવિષ્યમાં પણ કરશે. મોગલોની સામે પોતાનું રક્ષણ કરવા જેટલી શક્તિ તમારામાં નથી એ હું જાણું છું. આપ રજા આપો તો હમણાંજ હું ચિતામાં પડીને કે વિષ ખાઈને રજપૂત કુળનું ગૌરવ અકલંકિત રાખવા તૈયાર છું.”

પિતાએ કહ્યું: “ ધર્મના રક્ષણાર્થે કન્યાનું મૃત્યુ થવાથી રજપૂત દુઃખી થતો નથી. આજ મોગલ બાદશાહ તારું શિયળ-ભંગ કરવા આવ્યો હોત તો હું મારે હાથે તને મૃત્યુના મુખમાં સોંપી દેત; પરંતુ તું હજી કુમારી છે, બાદશાહે વિધિ પ્રમાણે તારી સાથે લગ્ન કરવાનું માગું મોકલ્યું છે, મોગલો અને રજપૂતો વચ્ચે વિવાહનો સંબંધ બંધાઈ ચૂક્યો છે; એટલે એ વિવાહ એક રીતે ઘણો ધિક્કારવા યોગ્ય હોવા છતાં એમાં તારા શિયળનો ભંગ થતો નથી, તેમ છતાં પણ જે તું ખરા અંતઃકરણથી એ વિવાહની વિરુદ્ધ હોય તો તારા મૃત્યુ સામે મારે વાંધો નથી. દુઃખી જીવન કરતાં મૃત્યુ વધારે સારું છે; પણ યાદ રાખજે કે તારા મરવાથી બાદશાહ મને ક્ષમા કરશે નહિ. એ તો એમજ માનશે કે એની સાથે નહિ પરણાવવા સારૂ મેં પોતાની કન્યાની હત્યા કરી છે. એ વેરનો બદલો લેવા સારૂ બાદશાહ રૂપનગઢને પાયમાલ કરી નાખશે. રૂપનગઢના કલ્યાણ સારૂ તારે આ દુઃખ અને અપમાન વેઠવું જોઈએ. રૂપનગઢની રાજકન્યા થઈને રૂપનગઢનું સત્યાનાશ વાળીશ નહિ.”

રાજકુમારીએ કાંઈ જવાબ ન આપ્યો. મનમાં ને મનમાં એ વિચારવા લાગી: “ ભલે એમ થવા દો. પિતા મને દિલ્હી મોકલી-ને ભલે રૂપનગઢનું રક્ષણ કરે. દિલ્હીના રસ્તામાં વિષ ખાઈને હું

મરી જઈશ. મર્યા વગર હવે છૂટકો નથી. અહીંયાં નહિ મરું તો દિલ્હીના રસ્તામાં મરીશ. એમ કયાંથી રૂપનગઢનું રક્ષણ થતું હોય તો મારે શો વાંધો છે?” આ પ્રમાણે વિચારીને એણે પિતાને કહ્યું: “ ભલે, એમ કરો. રૂપનગઢના કલ્યાણ સારૂ હું અધુરું સહન કરીશ. મને દિલ્હી મોકલવાની તૈયારી કરો.”

પોતાની મેડીમાં જઈને રાજકુમારી ખૂબ રોઈ. દુઃખીઓના એક માત્ર આધાર, વિપત્તિગ્રસ્ત મનુષ્યોની છેવટની મદદ, નિરાશોની છેવટની આશા, ભગવાનને પોકારીને એ ગળગળે સ્વરે કહેવા લાગી: “ હે ભક્તવત્સલ ભગવાન! રૂપનું પરિણામ આવુંજ આવતું હોય તો તે મને રૂપ શું કામ આપ્યું? મારું યૌવન હજી તો હમણાંજ ફૂટ્યું છે. એ પ્રથમ યૌવનમાં મારા હૃદયમાં કેટલા સુખની આશા હતી; પણ આ તો મારું યૌવનરૂપી પુષ્પ બીલતાં-વારજ કરમાઈ જવાનો સમય આવ્યો છે. પ્રભુ! તારા ધર્મરાજ્યમાં આવો અન્યાય શા માટે? હું નાની બાલિકા છું. માટે શું મારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તીને મારા જીવનનું સાર્થક કરવાનો અધિકાર મને નથી? શું મારે એ પરધર્મી બાદશાહની કામ-લાલસાના અગ્નિમાં પડવુંજ પડશે, અથવા તો મારે પોતાને હાથે પવિત્ર જીવનને અકાળે મૃત્યુને સોંપવું પડશે? પ્રભુ! રજપૂતાણીની આબરૂ સાચવીને તેને બચાવી શકાય એમ હોય તો મને બચાવ. દેવ ! દીન બાલિકાની પ્રાર્થના સાંભળ ! અને મને આ સંકટમાંથી પાર ઉતારવાનો યોગ્ય ઉપાય બતાવ ! ”

રાજકુમારીની પ્રાર્થના જગતપિતાના કાને પહોંચી. તેણેજ તેના હૃદયમાં ઊતરીને એક યુક્તિ સુઝાડી. રાજકુમારીને એ અધિકારમાંથી બહાર નીકળવાનો રસ્તો તરતજ જણાઈ આવ્યો. તેને સાંભરી આવ્યું કે, “ આ આપત્તિમાંથી મારું રક્ષણ કરી શકે એવો એક વીર પુરુષ રાજસ્થાનમાં અવશ્ય છે. એ વીર મેવાડના રાણા રાજસિંહ છે. તેમને જો આશ્રયને માટે વિનંતિ કરવામાં આવે તો એ જરૂર રજપૂતબાળાના ધર્મનું રક્ષણ કરશે.”

વળી તે મનમાં ને મનમાં વિચારવા લાગી: “ મહારાણા રાજસિંહની બહાદુરીની વાતો ઘણી સાંભળી છે. સંગ્રામસિંહ અને પ્રતાપસિંહના એ યોગ્ય સંતાન છે. મારું રક્ષણ કરવાની જો તેમની ઇચ્છા થશે તો તેઓ જરૂર એ કામમાં સફળ થશે. મારે

નિમિત્તે એમને મોગલો સાથે યુદ્ધ કરવું પડશે. એ યુદ્ધમાં રાજસિંહ મોગલોને હરાવશે તો પરાધીન રાજસ્થાનમાં પાછું સ્વતંત્રતાનું ગૌરવ આવશે. મારે તેમનેજ શરણે જવું જોઈએ.

“હું સાધારણ ગરીબ બાલિકા છું. એ મારું રક્ષણ કરી શકશે, તો તેના બદલામાં તેમને અર્પણ કરવા યોગ્ય મારી પાસે કશું પણ નથી. આ રૂપ અને યૌવન તેમના ચરણમાં સમર્પણ કરીશ. એ દેવસ્વરૂપ વીરની પૂજા કર્યાથી મારા સૌંદર્ય અને યૌવનનું પણ સાર્થક થશે.”

રાજકુમારીના દારુણ દુઃખ અને નિરાશામય હૃદયમાં આ વિચારોથી સાંત્વના અને આશાનો સંચાર થયો. એણે રાજસિંહના ઉપર એક પત્ર લખીને એક વિશ્વાસુ બ્રાહ્મણ સાથે મોકલી આપ્યો.

આગળ પાછળનો બધો વૃત્તાંત તથા બાદશાહ સાથે પરણવા સામે પોતાનો મજબૂત વાંધો જણાવીને તેણે લખ્યું હતું કે, “મહારાણા ! હું એક સાધારણ બાલિકા હોવા છતાં પણ રજપૂતકન્યા છું. આપ રજપૂતોના ગૌરવ છો, પવિત્ર મેવાડના રાણા છો, ધર્મ સાચવવા સારૂ, રજપૂતોની ટેક સાચવવા સારૂ, રજપૂતબાળા આપનો આશ્રય માગે છે. મેવાડના રાણા આવી આકૃતના સમયમાં મને મદદ કરીને રાજધર્મનું પાલન નહિ કરે ? જે મેવાડના રાણાઓ મૂળથીજ રજપૂતોની આબરૂનું રક્ષણ કરતા આવ્યા છે, તે રાણાઓના વંશજ થઈને, તમે રજપૂત બાળાનું અપમાન ચુપચાપ પોતાની આંખે જોઈ રહેશો ? રજપૂત બાળાને માથે આના કરતાં વધારે મોટી આકૃત બીજી કોઈ હોઈ શકે નહિ. એવી આપત્તિને સમયે હું તમારી સહાયતા માગું છું. રજપૂત કુળતિલક મહારાણા રાજસિંહની હયાતીમાં રજપૂત કન્યા પરધર્મીની બેગમ બનશે ? મહારાજ ! દુરાચારી મોગલોના હાથમાંથી આપ મારું રક્ષણ નહિ કરે ? મેવાડની ગાદી ઉપર બિરાજીને તમે આર્યકુળની મર્યાદા ડુંબાડશો તો હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, આત્મહત્યા કરીને હું મારા ધર્મનું રક્ષણ કરીશ. મેવાડાધિપતિ ! આજ તમારી તલવાર મ્યાનમાંથી નહિ નીકળે તો યાદ રાખજો કે પછી કોઈ દિવસ સમશેર ખેલવાનો આવો સરસ પ્રસંગ મળવાનો નથી. હમેશાં તમારી તલવારને કલકિત થઈને મ્યાનની અંદરજ પડી રહેવું પડશે.”

યથાસમયે આ પત્ર રાજસિંહને પહોંચ્યો.

મોગલ બાદશાહ ઔરંગઝેબ ઘણો ચતુર અને શક્તિશાળી હોવા છતાં પોતાની અતિશય ધર્મોધતાને લીધે દેશના લોકોના તિરસ્કારને માત્ર થઈ પડ્યો હતો. વહેલામોડા રજપૂતોની સાથે તેને યુદ્ધ કર્યા વગર છૂટકો નહોતો.

એવે વખતે રજપૂત બાળાની પ્રાર્થના રાજસિંહ નામંજૂર કરી શક્યો નહિ. રૂપનગઢની રાજકુમારીનો ઉદ્ધાર કરવા તે પોતાના સૈન્ય સાથે નીકળી પડ્યો અને રૂપનગઢની પાસેના કોઈ પહાડી રસ્તામાં સંતાઈ રહ્યો.

પત્ર મોકલ્યા પછી રૂપનગઢની રાજકુમારી દિલ્હી જવા નીકળી. આજ રૂપનગઢમાંથી તેની છેલ્લી વિદાય હતી. રાજસ્થાનમાંથી આજ તેની છેલ્લી વિદાય હતી અને રાણા રાજસિંહ ક્ષાત્રધર્મનું પાલન કરીને અબળાની વહાણે ન ધાયતો પૃથ્વીમાંથી પણ આજ તેની છેલ્લી વિદાય હતી !!

નિરાશીઓની છેલ્લી આશા ભગવાન છે. એ ભીડભંજન ભગવાન ઉપર ભરોસો રાખીને રાજકુમારી આજ દિલ્હી જવા નીકળી. અંતરમાં એ વીર રાણા રાજસિંહની પૂજા કરતી હતી.

જે પહાડી પ્રદેશમાં રાજસિંહ તેમની વાટ જોઈને બિભો હતો ત્યાં આગળ મોગલોનું સૈન્ય રૂપનગઢની રાજકન્યાને લઈને આવી પહોંચ્યું, એટલે રાજસિંહ પ્રબળ વેગથી તેમના ઉપર હુમલો કર્યો. મોગલો છિન્નભિન્ન થઈને પલાયન કરી ગયા. રાજકુમારીને લઈ વિજયી રાજસિંહ ઉદયપુર ગયો.

આ સમાચાર ઔરંગઝેબની પાસે પહોંચ્યા. થોડાજ વખતમાં રાજસિંહને બાદશાહ સાથે ઘેર યુદ્ધમાં બિતરબું પડ્યું.

એ યુદ્ધમાં ઔરંગઝેબનો પરાજય થયો. સમરસિંહ, સંગ્રામસિંહ અને પ્રતાપસિંહના યોગ્ય વંશજ રાજસ્થાનના મહાવીર રાજસિંહ અસાધારણ પરાક્રમ બતાવીને ઇ. સ. ૧૬૮૦ ના માર્ચ માસમાં મુસલમાનો ઉપર વિજય મેળવ્યો.

યુદ્ધ સમાપ્ત થયા પછી, રાણા રાજસિંહ પાકી ઉંમરનો હોવા છતાં પણ રૂપનગઢની યૌવનસંપન્ન રાજકુમારીએ સહર્ષ તેની સાથે લગ્ન કર્યું.

૨૩૪-રાણી જયમતી

જાતિ સાધારણ રીતે અગળા અને બીકણ તરીકે ઓળખાય છે; પરંતુ પતિ, પુત્ર, સ્વદેશ અને શિયળના રક્ષણ ખાતર તેમણે પોતાના પ્રાણ પણ વગર સંકોચે સમર્પણ કર્યા હોય એવાં દષ્ટાંતો થોડાં નથી. સીતા, સાવિત્રી વગેરે પ્રાતઃસ્મરણીય સ્ત્રીઓના યુગને છોડી દઇને વર્તમાનકાળના ઇતિહાસની આલોચના કરવા જતાં પણ સ્ત્રીઓના આત્મત્યાગનાં અસંખ્ય ઉદાહરણ મળી આવે છે. અહીં જે સાધ્વી રમણીરત્નના જીવનનું અતિ સંક્ષેપમાં અવલોકન કર્યું છે તે આસામની સ્ત્રીઓની શિરોમણિ રાણી જયમતી છે અને તે આ વાતના એક ઉત્તમ દષ્ટાંતરૂપ છે.

પર્વતમાળાઓથી શોભી રહેલા આસામ પ્રદેશની રમણીય શોભા જોતાંવારજ જણાઈ આવે છે કે, પ્રકૃતિએ આ સ્થાનને ભગવદ્ભક્ત મહાત્માઓને ઇશ્વરની આરાધના કરવા સારૂ નિર્માણ કર્યું હશે. નાનીમોટી પર્વતમાળાઓ ઊંચું મોં કરીને જાણે કેાઈ મહાધ્યાનમાં નિમગ્ન હોય તેમ જાણી છે. આસામની એક માત્ર નદી બ્રહ્મપુત્રા પણ જાણે પરમ પિતાની શોધમાં જતી હોય તેમ સ્થિર અને શાંતભાવે નિરંતર વહ્યા કરે છે; પરંતુ આસામ પ્રદેશ કેવળ પ્રાકૃતિક દૃશ્યને માટેજ પ્રસિદ્ધ નથી. ત્યાંનાં અસંખ્ય દેવમંદિરો આજદિન સુધી પ્રાચીન આસામીઓના ધર્માનુરાગ અને શિલ્પકૌશલ્યનો પરિચય આપે છે. શિવસાગર જિલ્લાથી ત્રણ માઈલ દૂર જયસાગર નામનું એક તળાવ છે. એ તળાવ ઘણુંજ વિશાળ છે અને આશરે બસો વર્ષ પૂર્વે બોદવામાં આવ્યું હશે એમ મનાય છે. જયસાગર તળાવ આજદિન સુધી સુસાફરોને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી રે છે. એટલું મોટું તળાવ બીજે કયાંય હશે કે નહિ તેની ખબર નથી. અતિ આશ્ચર્યની વાત

તો એ છે કે એમાં કોઈ પણ દિવસ લીલ બાઝતી નથી. એમાં કોઈ એવી જાતની રાસાયણિક ક્રિયા કરેલી છે તેથી અથવા તો કોઈ વૈજ્ઞાનિક યુક્તિને લીધે તેનું પાણી સ્ફટિકના જેવું સ્વચ્છ અને નિર્મળ રહે છે. એનું પાણી જમીનની સપાટીથી પાંચ છ ફીટ ઊંચું છે. એનો કાંઠો બહારથી ઢોળાવદાર છે. આસામરાજ રુદ્રસિંહે તેની માતા જયમતીના સ્મૃતિચિહ્ન તરીકે એ તળાવ ખોદાવ્યું હતું અને તેના નામ ઉપરથી એ તળાવનું નામ જય-સાગર પાડ્યું છે. એ તળાવને કાંઠે “જયદોલ” નામનું એક મંદિર છે. આસામની ભાષામાં મંદિરને દોલ કહે છે. અમે આજ એ મહાન લલનાનું ચરિત્ર ગુર્જર બહેનો સમક્ષ રજૂ કરીશું; પરંતુ તે પહેલાં આસામનો ઇતિહાસ સહજસાજ જાણવો જરૂરનો છે.

લગભગ સાતસો વર્ષ પૂર્વે બ્રહ્મદેશમાં આવેલા પંગ નામક રાજ્યમાંથી માંહોમાંહેના કુસંપકલેશને લીધે કંટાળીને કેટલાક લોકો જન્મભૂમિનો ત્યાગ કરીને આસામમાં પાતકે પહોંચી પાસેના મુલકમાં આવી વસ્યા હતા. તેમનો રાજા ચુકાફા પણ તેમની સાથે આવ્યો હતો. તેમણે હાલના શિવસાગર અને લક્ષ્મી-પુર જિલ્લાના કેટલાક ભાગ ઉપર અધિકાર મેળવીને સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. એમના સમયમાં આસામ પ્રદેશ ઘણો આબાદ થયો. એ લોકો પ્રજાના ખરા હિતૈષી હતા અને લોકકલ્યાણનાં ઘણાં સત્કાર્યો કરવા માટે પ્રખ્યાત થયા હતા. એ બધાં સત્કાર્યો-ને લીધે તેઓ અસમ (અર્થાત્ અતુલનીય) નામથી પ્રખ્યાત થયા હતા. જૂનો ઇતિહાસ વાંચવાથી જણાઈ આવે છે કે, ઘણા પ્રાચીન કાળમાં પણ આસામ આર્યવંશી રાજાઓના તાબામાં હતું. પ્રાચીન આર્ય રાજાઓનો ધ્વંસ થયા પછી છુટિયા, કેચ વગેરે કેટલીક અનાર્ય જાતિઓના રાજ્યકાળમાં ધર્મ, સભ્યતા, વિદ્યા વગેરે બધા વિષયોમાં આસામની ઘણીજ અવનતિ થઈ હતી. તે પછી આસામી રાજાઓના સમયમાં એની પુનરુ-ન્નતિ શરૂ થઈ; એટલે પૌરાણિક યુગની વાત છોડી દઈએ તો આસામમાં યથાર્થ રાજશક્તિના સ્થાપનાર ‘અહમ’ વંશીઓને ગણી શકાય. રાણી જયમતીએ અહમ રાજવંશમાં જન્મ ધારણ કરીને એ વંશની કીર્તિમાં વધારો કર્યો છે. જયમતીનો જન્મ થયો તે સમયે આસામ રાજ્યમાં ભયંકર આંતરવિગ્રહ મચી રહ્યો હતો. રાજ્યનો બધો વહિવટ મંત્રીઓના હાથમાં આવી

ગયો હતો અને તેઓએ પોતાની સત્તા ચાલુ રાખવાના ઉદ્દેશ-થી રાજકુટુંબમાંથી મૂર્ખ, આળસુ અને બાયલા પુરુષોને ગાદી ઉપર બેસાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેમણે પ્રપંચ રચીને એ વખતના રાજાની હત્યા કરાવી તથા એક સગીર વયના બાળકને ગાદીએ બેસાડ્યો. આસામી ભાષામાં 'લરા' શબ્દનો અર્થ બાળક થાય છે એટલે એ રાજા "લરા-રાજા" અર્થાત્ બાળક રાજાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો.

એક તો એ બાળક હતો, તેમાં વળી ખટપટી મંત્રીઓના હાથમાં પૂતળા જેવો થઈ રહ્યો હતો. રાજકાજ ચલાવવા જેટલું પાણી તેનામાં નહોતું. વળી તે સ્વભાવનો ઘણો બીકણુ હતો. તેને હમેશાં એજ ડર રહેતો કે રખે કોઈ મને પણ આગલા રાજાની પેઠે મારી નાખે. એ ભયને લીધે એ સદા ચિંતાતુર રહેતો તથા રાજકુટુંબના બીજા પુરુષોનો વધ કરાવીને પોતાનો માર્ગ નિષ્કટક કરવાનો યત્ન કરતો. આસામના મંત્રીઓ પણ લરા-રાજા જેવા દુર્બળ નૃપતિના પક્ષપાતી હતા, એટલે તેઓ પણ તેના કામમાં વિદ્ધ નહિ નાખતાં, બિલટી મદદ કરતા. એ વખતમાં આસામ રાજ્યમાં એવો કાયદો હતો કે, રાજકુટુંબમાં ઉત્પન્ન થયેલા કોઈ પણ બાળકના અંગમાં ખોડખાંપણ હોય તો તે રાજગાદીનો હકદાર ગણાશે નહિ; એટલા સાફ લરા-રાજા રાજકુટુંબના મનુષ્યોમાંથી કોઈની હત્યા કરવા લાગ્યો, તો કોઈના હાથપગ કાપીને અપંગ બનાવવા લાગ્યો.

એ સમયમાં કુમારી જયમતીના સૌંદર્ય અને સદ્ગુણની ખ્યાતિ ચારે તરફ પ્રસરી રહી હતી. લરા-રાજાએ તેની સાથે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી; પરંતુ તેજસ્વી જયમતી વીરનારી હતી. વીરતાનો મહિમા એ સારો પેઠે જાણતી હતી. મંત્રીઓના હાથમાં પૂતળાની પેઠે નાચનારા, પોતાના સ્વાર્થ ખાતર બિલકુલ નામદાઈથી બંધુઓનો વધ કરનારા લરા-રાજા માટે તેને ઘણોજ તિરસ્કાર ઊપજ્યો હતો. રાજાની રાણી બનીને રાજ્યસુખ અને વૈભવ ભોગવવાની લાલચમાં આવીને એ એવા કાયર રાજા સાથે પરણે એવી સ્ત્રી નહોતી. તેણે લરા-રાજાને પરણવાની સાફ ના કહી અને એ સમયનાં પ્રચલિત રિવાજ પ્રમાણે સ્વયંવર રચીને, રાજવંશમાં જન્મેલા ગદાપાણિ નામના એક વીર પુરુષને વરમાળા પહેરાવી. ગદાપાણિનું શરીર હૃષ્ટપુષ્ટ અને કસરતથી કસાયેલું હતું.

તેની બુદ્ધિ પણ અસાધારણ હતી. તે પોતાની વીરતા તથા બુદ્ધિ-આતુર્ય માટે ઘણાજ પ્રસિદ્ધ હતો. આસામના લોકો તેને ઘણુંજ આદરતા હતા. બીજા સ્વભાવના લરા-રાજાને માટે ગદાપાણિનું વીરત્વ અને લોકપ્રિયતા અસહ્ય થઈ પડ્યાં. પહેલેથીજ તેની ઇચ્છા ગદાપાણિની હત્યા કરવાની હતી, પણ જ્યારે જયમતીએ પોતાની સાથે લગ્ન કરવાની ના કહી ને ગદાપાણિ સાથે પાણિગ્રહણ કર્યું ત્યારે તેના હૃદયમાં વેર લેવાની ઇચ્છા ઘણી પ્રબળ થઈ ગઈ. તેણે ગદાપાણિની હત્યા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તેના દુષ્ટ મંત્રીઓ પણ તેના હિંસાનલમાં આહુતિ આપવા લાગ્યા.

રાજાના ક્રોધમાંથી બચવાનો બીજો કોઈ ઉપાય નહિ સૂઝ્યા-થી, ગદાપાણિ બાળક પુત્ર અને પત્ની જયમતીને ઘર આગળ રાખીને પલાયન કરી ગયો અને રાજાના ગુપ્તચરો અને સિપાઈઓથી બચવા માટે પર્વતોમાં ફરવા લાગ્યો; પરંતુ રાજાએ તેની પાછળ અસંખ્ય સિપાઈઓ અને સવારો મોકલ્યા હતા. એ દુશ્મનોના હુમલામાંથી બચવાને માટે ગદાપાણિને અનેક યુક્તિઓ વાપરવી પડી હતી. ઘણી વખત તેણે અસાધારણ વીરતાનો પરિચય આપ્યો હતો. છંછેડાયેલો સિંહ જેમ પોતાના શિકાર ઉપર તૂટી પડે તેમ એ ઘણીએ વખત લરા-રાજાએ મોકલેલા સૈનિકો ઉપર તૂટી પડતો અને બહાદુરીથી તેમની સાથે ઝપાઝપી કરીને, એમની આખી દુકડીનો વધ કરી નાખતો. આ પ્રમાણે દુશ્મનોનો સંહાર કરીને એ નાસતો નાસતો બ્રહ્મપુત્રા નદી આગળ આવી પહોંચ્યો તથા બ્રહ્મપુત્રા નદી આગળીને તેણે પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરી. ભૂખ, ઉન્નગરો અને માનસિક ચિંતાને લીધે ગદાપાણિ ઘણો દુર્બળ થઈ ગયો હતો. એવી દશામાં ઘણા દિવસ સુધી પોતાનું રક્ષણ નહિ થાય એમ ધારીને એ નાગા-પહાડના એક દુર્ગમ પ્રદેશમાં સંતાઈ રહ્યો. લરા-રાજાના નોકરો-એ ગદાપાણિની ઘણી શોધ કરી પણ કંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ. આથી લરા-રાજા ઘણાજ દિલગીર થયો અને બીજા કોઈ રીતે ગદાપાણિનું વેર લેવાનો ઉપાય શોધવા લાગ્યો.

આખરે તેના કુટીલ મંત્રીઓએ સલાહ આપી કે, “જયમતી-ને રાજસભામાં બોલાવી મંગાવો અને તેને ગદાપાણિના સમાચાર પૂછો; કારણકે સ્વામી ક્યાં છે તેની સ્ત્રીને અવશ્ય બબર હોવી જોઈએ.” જયમતી પોતાને વરી નહોતી એટલે તેના ઉપર તો લરા-

રાજાને પહેલેથીજ દ્વેષ હતો; અને આ નિમિત્તે ભરસલામાં યોલાવીને તેનું અપમાન કરવાનો લાગ મળશે એમ ધારીને તેણે મંત્રીઓની સલાહને ઘણાજ આનંદપૂર્વક માન્ય રાખી. તરતજ તેણે જયમતીને તેડી લાવવા સાડ રાજ્યના સિપાઇઓ મોકલ્યા. રાજાના હુકમને માન આપીને જયમતી પણ વગર વિલંબે રાજ-સલામાં હાજર થઇ. તેના મુખારવિંદ ઉપર તેજસ્વિતાની એક અપૂર્વ જ્યોતિ ધવાઇ રહી હતી. તેનો નીડર ચહેરો જોઇને બધા સ્તંભિત થઇ ગયા. લરા-રાજા પણ તેના સતીત્વનું તેજ જોઇને ધડીભરને માટે અંબઇ ગયો, પણ તેનો એ ભાવ ઘણી વાર સુધી સ્થાયી રહ્યો નહિ. બીજાજ ક્ષણે તેણે લાલચોળ આંખ કરીને જયમતીને પૂછ્યું: “તારો સ્વામી કયાં છે?” બીજા કોઇ સાધારણ સ્ત્રી હોત તો અસત્યનો આશ્રય લેત અને કહેત કે, “મને ખબર નથી.” પરંતુ જયમતી ખરેખરી વીર નારી હતી. તેણે આવા આપત્તિના સમયે પણ જૂઠું યોલવાનું વાજળી ગણ્યું નહિ. તેણે ખરેખર વીર રમણીને છાજે એવી રીતે સ્પષ્ટ જવાબ આપ્યો કે, “મારો સ્વામી કયાં છે તે હું કહીશ નહિ.” રાજાના અમલદારોએ એ પહેલાં તો તેને ઘણો ભય બતાવ્યો, પણ એમ છતાંયે જયમતીનો સંકલ્પ દૃઢજ રહ્યો. ગમે તેટલો ભય બતાવ્યા છતાં પણ એ ચળી નહિ. આખરે તેને કેદખાનામાં પૂરીને તેની સાથે ઘણી ઘાતકી વર્તણૂક ચલાવવા માંડી; પરંતુ રાણી જયમતીએ એટલો બધો જીલમ શાંતિપૂર્વક સહન કર્યો. સ્વામીની ખબર આપી દઇને પોતાનો છુટકારો કરવાનો વિચાર તેના મનમાં એક ક્ષણને માટે પણ ઉત્પન્ન થયો નહિ. એક અબળા ઉપર આટલો બધો અત્યાચાર થઇ રહ્યો હતો, એ જોઇને રાજ્યનાં બધાં સ્ત્રી-પુરુષોનાં હૃદય પીગળી ગયાં; પણ લરા-રાજાના પાપાણુ હૃદય ઉપર જરા પણ અસર થઇ નહિ. એ તો ઊલટો દિનપ્રતિદિન નિર્દોષ જયમતી ઉપર વધારે ને વધારે જીલમ કરતો ગયો. એ દુરાત્મા રાજાના હૃદયમાં જરા પણ દયાનો સંચાર થયો નહિ. એમ કહેવાય છે કે, પત્નીના ઉપર જે અસહ્ય અત્યાચાર થઇ રહ્યો હતો તેના સમાચાર તેના પતિ ગદાપાણિ પાસે પહોંચ્યા. તેને માટે હવે ગુપ્તવાસ અસહ્ય થઇ પડ્યો. પોતાના ગુપ્તવાસમાંથી નીકળીને એ ગુપ્ત વેશમાં બીજા જોવા જનારા ભેગોજ રાણી જયમતીના કેદખાનામાં ગયો અને સ્વામીના સમાચાર કહી દેવાનો

તેને વારંવાર આગ્રહ કર્યો.

ગદાપાણિ શુભ વેશમાં આવ્યો હતો તોપણ પતિવ્રતા જયમતી તરતજ તેને ઝોળખી ગઈ, પરંતુ રખે કોઈ તેમને પકડી લે એ શંકાથી કહેવા લાગી: “ મારા સ્વામી ક્યાં છે તે હું જાણું છું, પણ જીવ જતાં સુધી હું એ સમાચાર કોઈને જણાવવાની નથી. આપ નાહક શા સારૂ મને ખોટી સલાહ આપવા આવ્યા છો ? તમને મારા હિતૈષી બનાવીને કોણ તેડી લાવ્યું છે ? તમે સ્વચ્છંદે જ્યાં પધારવું હોય ત્યાં સિધાવો.” ગદાપાણિ પોતાની ધર્મપત્નીનો આ ઇશારો સમજી ગયો અને તેની અદ્ભુત સ્વામિભક્તિ જોઈને વિસ્મય પામ્યો. તેને વિચાર થયો કે હું છતો થઈને આટલી બધી પતિવ્રતા પત્નીને આલિંગન દઉં, પણ ખીજી ક્ષણે તેને વિચાર આવ્યો કે એમ કયોથી એના જીવને ઊલટું દુઃખ થશે. પત્નીની દુઃશા તેનાથી વધારે વખત જોઈ શકાઈ નહિ અને તેથી તે ત્યાંથી ઉદાસ થઈને ચાલ્યો ગયો. સ્વામીનો પ્રાણ બચાવવા ખાતર પોતાનો પ્રાણ આપી દેવો એ ભારતની સ્ત્રીઓને માટે કાંઈ અઘરી વાત નથી; પરંતુ જયમતીએ જે કષ્ટ ભોગવ્યું તે એકદમ પ્રાણ આપી દેવા કરતાં પણ અધિક હતું. દુષ્ટ લરા-રાજાએ જયમતીને એક ખીટી સાથે બાંધી રાખીને પંદર સોળ દિવસ સુધી ચાબખા માર્યા કર્યા. જયમતીએ બધો માર મોં જરા પણ વીલું કયો વગર સહન કર્યો. એ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે એનું માનસિક બળ કેટલું બધું હશે ?

ગદાપાણિ એક વખત ફરીથી તેને મળવા આવ્યો હતો પણ જયમતીએ તેને કહી દીધું કે, “ તમારા શરીરમાં જરા પણ દયા નથી કે શું ? તમે મારું અપમાન અને કષ્ટ જોવા અહીં સુધી આવ્યા છો ? ” જયમતીની એ વખતે અતિમ દશા આવી પહોંચી હતી. પત્નીની છેવટની ઇચ્છાને માન આપીને ગદાપાણિ પોતાના શોકને હૃદયમાં શમાવીને પાછો પલાયન કરી ગયો.

અત્યંત જીલમ અને અપમાન સહન કરીને સાધ્વી-શિરો-મણિ રાણી જયમતી થોડા સમયમાંજ નશ્વર દેહનો ત્યાગ કરીને દિવ્ય ધામમાં ચાલી ગઈ. ફૂર રાજાનો પ્રાણ અસહાય રમણીના અશ્રુજળથી પીગળ્યો નહિ; પણ વિશ્વરાજ પરમેશ્વરની આગળ તેનો કરુણ કંઠનધ્વનિ પહોંચ્યા વગર રહ્યો નહિ. તેમણે સતી

જયમતીને તો પોતાની સેવામાં બોલાવી લીધી, પણ તેના પતિ ગદાપાણિને રાજસિંહાસન ઉપર બિરાજમાન કરાવીને તેમણે જયમતીની અંતિમ ઇચ્છા પૂર્ણ કરી. લરા-રાજા અને તેના નીચ મંત્રીઓની ખરાબ વર્તણૂંકથી પ્રભુ ઘણેજ ત્રાસ પામી ગઈ. તેમણે પ્રેમપૂર્વક ગદાપાણિને રાજધાનીમાં પાછા આવવાનું આ-મંત્રણ મોકલ્યું અને લરા-રાજાનો વધ કરીને ગદાપાણિને રાજ્યાભિષેક કર્યો. તેના પુત્ર રુદ્રસિંહના સમયમાં આસામ રાજ્યની ઘણીજ ઉન્નતિ થઈ. એ પુત્રે રાણી જયમતીના સ્મરણમાં “જયસાગર” તળાવ બંધાવ્યું. એ તળાવ આજ દિન સુધી રુદ્રસિંહ રાજાની માતૃભક્ત અને જયમતીના પાતિવ્રત્ય ધર્મનું સ્મરણ કરાવે છે.

પ્રિય બહેનો ! જયમતીની સાથે આસામના લરા-રાજાએ જે અમાનુષિક વર્તણૂંક ચલાવી હતી તેનું ચિત્ર માનસપટ ઉપર ચિત-રવાનો પ્રયત્ન કરી જુઓ ! જન્મથીજ રાજ્યના ઠાઠમાઠમાં લાડ-થી બિછરેલી લાવણ્યવતી રમણીને બાંધીને ચાળખાઓનો પ્રહાર ભેરથી થઈ રહ્યો છે ! એ પ્રહાર પણ એક વાર કે બે વાર નહિ; લાગલાગટ બે અઠવાડિયાં સુધી એવો અસહ્ય માર ભોગવવા કેટલી બધી માનસિક શક્તિની જરૂર પડી હશે ? તેની કલ્પના કરો. પતિપ્રેમનાં જે અસંખ્ય ઉદાહરણો ભારતવર્ષમાં મળી આવે છે તેમાં જયમતીએ વધારે કર્યો છે અને તે પતિવ્રતા સતી તરીકે ભારતનાં સ્ત્રીપુરુષોની ભક્તિને પાત્ર બની છે.

૨૩૫-રાણી હાડીજી

ગલા જીવનચરિત્રમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ કે રૂપનગદની રાજકુમારીના રક્ષણુ સાડ રાજ રાજ-સિંહ એક મોટું લશ્કર લઈને રવાના થયો હતો. એ લશ્કરના એક ભાગની સરદારી ચૂડાવત સરદારને સોંપવામાં આવી હતી. ચૂડાવત ઉદયપુરના એક અગ્રગણ્ય જાગીરદાર હતા અને રાણીજીનો તેમના ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો.

મહારાણી તરફથી લશ્કર તૈયાર કરવાનો હુકમ મળતાં-વારજ ચૂડાવતજ પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યા અને બીજે દિવસે લડાઈનો ડંકો વગડાવીને પોતાના યોદ્ધાઓને યુદ્ધને માટે તૈયાર થવાનો ઠંઠેરો પિટાવ્યો. પોતે પણ રણક્ષેત્રને માટે અસ્ત્રશસ્ત્ર તથા બખ્તર વગેરેથી સજ્જ થવા લાગ્યા. એટલામાં તેમણે રાજમહેલના ઝરુખામાંથી પોતાની નવયૌવના રાણીને ડોકિયું કરતી જોઈ. રાણીનું સુંદર મુખ જોતાંવારજ તેમનો યુદ્ધમાં જવાનો ઉત્સાહ કાંઈક મંદ પડી ગયો અને તેમની મુખાકૃતિ ફિક્કી પડી ગઈ. એ ઉદાસ ચહેરે મહેલમાં ગયા; પરંતુ એમની ચતુર રાણીએ તરતજ એમના મનની વાત જાણી લીધી. એ રાણી હાડા રજપૂતની કન્યા હતી અને તેથી હાડીજીના નામથી ઓળખાતી હતી. પતિને નિસ્તેજ થયેલા જોઈને એણે પૂછ્યું: “ મહારાજ ! આજે આમ કેમ ? કાંઈ અશુભ સમાચાર તો નથી સાંભળ્યા ? આપની કાંતિ આમ એકદમ ફિક્કી કેમ પડી ગઈ ? ઘણા ઉમંગ-થી તમે યુદ્ધનો ડંકો વગડાવ્યો હતો, એ વખતે આપના મુખ ઉપર કેટલું બધું તેજ પ્રકાશી રહ્યું હતું અને એકાએક આ શું થઈ ગયું ? આપનો ઉત્સાહ અને ઉમંગ ક્યાં જતો રહ્યો ? આપે યુદ્ધનો ડંકો શા સાડ વગડાવ્યો હતો ? શું કોઈ શત્રુ ચડી આવ્યો છે ? એમ છે તો તમારું મોં ઊતરી કેમ ગયું ? યુદ્ધમાં

જવાના સમાચારથી તો ક્ષત્રિયના હૃદયમાં શૂરતાનો આવેશ આવે છે; પરંતુ તમે તો એથી ઊલટા ઢીલાઢળ થઈ ગયા છો. શું કારણ છે તે મને તો કહો વહાલા ! તમને મારા શપથ છે. ”

ચૂડાવતણએ ઉત્તર આપ્યો: “ રૂપનગઢના રાઠોડ રાજાની રાજકુમારીને દિલ્હીનો બાદશાહ બળાત્કારથી પરણવા માગે છે અને એ રાજકુમારી પોતાના મનથી આપણા રાણા રાજસિંહ-જીને વરી ચૂકી છે; એટલા માટે તેનો ઉદ્ધાર કરવા સવારેજ રાણાજી રૂપનગઢ પધારશે અને બાદશાહનો રસ્તો રોકવાનું કામ જે મેવાડી સેનાને સોંપવામાં આવ્યું છે તેનો સેનાપતિ હું છું; ત્યાં આગળ ઘોર સંગ્રામ થશે. એ યુદ્ધમાંથી પાછા ફરવાની મને આશા નથી; કારણકે બાદશાહની સેનાના પ્રમાણમાં અમારી સેના ઘણી થોડી છે. મરવાથી હું જરા પણ ખીતો નથી. મનુષ્યમાત્રને મરવું તો અવશ્ય છેજ, તો પછી હું મોતથી ડરું તો મારી માતાની કૂખને કલંક લાગે—મારા પૂર્વજ ચૂડાજીના પવિત્ર યશસ્વી નામને ડાઘ લાગી જાય. કેાઈ અમર રહ્યું નથી અને હું રહેવાનો નથી. વહેલામોડા જરૂર મરવું છે. મને મૃત્યુનો ભય નથી. મને ચિંતા ફેવળ તારીજ છે. તું હમણાંજ મને પરણીને આવી છું. હજી તે સંસારનો કાંઈ લહાવો લીધો નથી અને એટલા થોડાજ સમયમાં આજે હું મૃત્યુના મુખમાં જાઉં છું ! તારો વિચારજ મને વ્યાકુળ કરી રહ્યો છે, જેથી તે વખતે મારું હૃદય ઘણું કોમળ થઈ ગયું અને મારો બધો ઉત્સાહ મંદ પડી ગયો. ”

એ સાંભળીને હાડી રાણીએ કહ્યું: “ મહારાજ ! ક્ષત્રિય થઈને આપ આ કેવા શખ્દો બોલી રહ્યા છો ? આપ રણક્ષેત્રમાં વિજય પ્રાપ્ત કરશો તો એના કરતાં ગૌરવનું કારણ મારે માટે બીજું શું ? મૃત્યુનો વખત આવશે ત્યારે હાલતાં, ચાલતાં, સૂતાં, બેસતાં ગમે ત્યારે અચાનક મોત આવીને આત્માને આ પિંજરામાંથી લઈ જશે. એ વખતે પણ સંસારનું સુખ તો છોડવુંજ પડશે ને ? નસીબમાં મૃત્યુ નહિ લખાયું હોય તો તો રણક્ષેત્રમાંથી પણ સાબતાજી આવશે અને ભાગ્યમાં મૃત્યુ લખાયું હશે તો ઘરમાં ગમે તેટલી સાવચેતી રાખીને બેસશો તોપણ નહિ બચો; માટે યુદ્ધમાં જતી વખતે સર્ગાસંબંધીઓનો મોહ કરવો તથા સાંસારિક સુખોની વાસના મનમાં રાખવી એ રજ-

પૂતને છાજતું નથી. કોઈ પણ વસ્તુમાં ધ્યાન રાખ્યા વગર રાણા-
જીએ સોંપેલું કાચું પાર પાડવા રાજપુત્રીથી યુદ્ધમાં સિધાવો.
માતાજીની કૃપાથી આ યુદ્ધમાં તમને વિજય મળશે. પછી આખી
જિંદગી ઘણુંએ સુખ ભોગવીશ અને ન કરે નારાયણ, તમે આ
યુદ્ધમાં કામ આવી જશો તો પતિના મૃત્યુ પછી રજપૂતાણીનું
જે કર્તવ્ય છે તે હું યથાર્થ પાળીશ. રણક્ષેત્રમાં મરણ પામ-
વાથી આપણે સ્વર્ગમાં અનંતકાળ સુધી દાંપત્યસુખ ભોગવીશું;
માટે હે પ્રાણનાથ! હવે પૂર્વક રણક્ષેત્રમાં પધારો અને શત્રુઓને
હરાવ્યા વગર પાછા ન આવશો. આપણી બહેની લેટ અહીંયાં
નહિ થાય તો સ્વર્ગમાં તો થશેજ. આપ મારામાં જીવ રાખ્યા
વગર સિસોદિયાને છાજે એવી રીતે રણક્ષેત્રમાં લડીને યશ મેળ-
વજો. પછીથી રજપૂતાણીનું કર્તવ્ય શું છે તે હું સારી પેઠે જાણું
છું. હું આપની પાછળ મારા ધર્મનું પાલન કરવામાં જરા પણ
ત્રુટિ કે વિલંબ નહિ કરું.”

આ પ્રમાણે પતિપત્નીમાં ઘણી વાતો થઈ રહી. ચૂડાવતજી
હાડી રાણી પાસેથી વિદાય થવા લાગ્યા, ત્યારે રાણીએ કહ્યું:
“ મહારાજ! વિજય મેળવીને વહેલા આવજો. આપ આપના
કુળનો ધર્મ જાણો છો, એટલે મારે કાંઈ શિખામણ આપવાની
જરૂર નથી; છતાં પણ એક વખત ફરીથી વિનંતિ કરું છું કે
ખીલ કોઈ પણ વાતમાં મન રાખ્યા વગર રણક્ષેત્રમાં શત્રુઓ-
નો સંહાર કરવામાંજ ચિત્તને પરોવી રાખજો.”

ચૂડાવત બોલ્યા: “ હાડીલ! આ યુદ્ધમાં વિજયી થઈને
પાછા આવવાની આશા તો ઘણી થોડી છે. મરવું એ તો નિશ્ચિત
છે. શત્રુને પીઠ બતાવીને હું કદી પાછો આવવાનો નથી એ
ખાતરી રાખજો. તારી સાથે આ છેવટનો મેળાપ છે. તું સમજી
છે, તું પોતાની આબરૂ સાચવજો અને હું યુદ્ધમાં કામ આવી
જાઉં તો તું તારી પ્રતિજ્ઞાનું રક્ષણ કરજો.” હાડીલજીએ ઉત્તર
આપ્યો: “ મહારાજ! આપ મારી તરફથી નિશ્ચિત રહેજો.
આપ પોતાના ધર્મનું યથાર્થ પાલન કરજો. હું મારું કર્તવ્ય
કરતાં ચૂકીશ નહિ, એ બાબતની પાકી ખાતરી રાખજો.” આ
પ્રમાણે ખાતરી આપ્યા છતાં પણ ચૂડાવતજીને સંતોષ ન થયો.
તેમના મનમાં વારંવાર એજ શંકા ઉત્પન્ન થયા કરતી કે,
“ હાડીલ મારા મરી ગયા પછી સતી થશે કે નહિ? હું યુદ્ધ-

માં મરણ પામું અને રાણી સતી થાય તો હું સ્વર્ગમાં જઈશ અને નિરંતર સુખ લોગવીશ; પરંતુ સંસાર સુખ લોગવ્યાથી હતભાગી રહેલી યુવાન રાણી સતી થશે કે નહિ ? ” એ એમના મનમાં મોટી શંકા હતી. એથી કરીને એ રાણી પાસેથી વિદાય લઈને ચાલ્યા તો ખરા, પણ સીડીઓ ઊતરીને મેદાનમાં જતાં સુધીમાં બે ત્રણ વાર પોતાના વિશ્વાસુ સેવકો સાથે રાણીને એનો એજ સંદેશો કહેવરાવ્યો. ચતુર રાણી સમજી ગઈ કે સ્વામીને પોતાના સતી થવાના વિષયમાં સંદેહ છે. એ જાણતી હતી કે જ્યાંસુધી સ્વામીનું ચિત્ત પોતાની તરફ છે ત્યાંસુધી એ રણક્ષેત્રમાં ખુલ્લા મનથી યુદ્ધ નહિ કરી શકે, એટલા માટે તેણે એ સંદેશો લાવનાર સેવકને કહ્યું કે, “ ઊભો રહે, હું માફ શિર કાપી આપું છું. તે સ્વામીનાથની પાસે લઈ જઈને કહેજે કે, હાડીજી તો પહેલેથીજ સતી થઈ ગઈ અને પ્રેમના ચિહ્ન તરીકે તમને આ ભેટ મોકલી છે તે લઈને આનંદપૂર્વક રણભૂમિમાં સિધાવો તથા વિજય મેળવીને મનોરથ સિદ્ધ કરો. ” આટલું કહીને તેણે એક તલવારથી પોતાનું માથું કાપી નાખ્યું. સેવક એ શિર લઈને ચૂડાવતજીની પાસે ગયો અને રાણીની ઇચ્છા મુજબ તેનું શિર ચૂડાવતજીને સોંપ્યું. એ જોઈને ચૂડાવતજીએ નિશ્ચિંત થઈને રણભૂમિ તરફ પ્રયાણ કર્યું.

૨૩૬-જસવંતસિંહની રાણી

સવંતસિંહ મારવાડના રાજા હતા. તેમની જે રાણીનો અત્રે ઉલ્લેખ થાય છે તે મેવાડના રાણા-વંશની કન્યા હતી. એ વંશની મહત્તા અને તેજસ્વિતા તેના હૃદયમાં પૂર્ણરૂપે વર્તમાન હતાં.

જસવંતસિંહ પહેલેથીજ ઐરંગઝેબનો વિશેષ હિતૈષી મિત્ર હતો. બાદશાહ શાહજહાનને દારા, સૂબા, ઐરંગઝેબ અને મુરાદ એ ચાર પુત્રો હતા. પૃથ્વીમાં બધે સાધારણ રીતે એવો નિયમ હોય છે કે રાજાના મરી ગયા પછી તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર ગાદીએ બેસે છે, પણ મોગલોમાં એવો કોઈ સખ્ત નિયમ નહિ હોવાથી મોગલ બાદશાહના મૃત્યુ પછી વારંવાર તેના પુત્રોમાં વિવાદ બીજો થતો. જે ભાઈ બીજાઓને હરાવીને સિંહાસન ઉપર બેસતો તેજ શહેનશાહ થતો.

બાદશાહ શાહજહાનના પુત્રો પિતાના મૃત્યુકાળ સુધી પણ ધીરજ ખમી શક્યા નહિ. તેમણે પિતા જીવતો હતો છતાં પરસ્પર યુદ્ધ આરંભ્યું. યુદ્ધમાં અન્ય ભાઈઓનો નાશ કરીને ઐરંગઝેબ દિલ્હીના સિંહાસન ઉપર બેઠો.

મહારાજા જસવંતસિંહ ઐરંગઝેબનો મુખ્ય સહાયક હતો. વસ્તુતઃ સાહસ, બળ, બુદ્ધિ, રાજનૈતિક વિચક્ષણતા, વિદ્યાભિરુચિ વગેરે વિષયોમાં જસવંતસિંહ ઘણાજ પ્રવીણ રાજા હતા. હિંદુ, મુસલમાન બધા તેમનું ઘણું સન્માન રાખતા.

પરંતુ મનુષ્ય ગમે તેટલો વીર હોય તોપણ કોઈક વખત તો યુદ્ધમાં પરાજય પામેજ છે. એવીજ રીતે એક વખત કોઈ યુદ્ધમાં જસવંતસિંહનો પરાજય થયો. જસવંતસિંહ પીઠ બતાવીને રાજધાનીમાં પાછા આવ્યા.

યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી નાસી આવવા માટે રાણી તેમના ઉપર મનમાં

ને મનમાં ઘણીજ ગુસ્સે થઈ. એક તો એ રજપૂતાણી હતી અને તેમાં મેવાડના રાણાના કુળમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી. રજપૂત સ્ત્રી પુરુષના સઘળા દોષ માફ કરી શકે, પણ કાયરતા અને લીરુતાનો અપરાધ કદી માફ કરી શકે નહિ. સ્વામી, પુત્ર, ભાઈ, એ બધાં ઘણાં રનેહ અને આદરની વસ્તુ છે; પણ રજપૂતાણી પોતાના ખરા અંતઃકરણથીજ એજ ઇચ્છે છે કે તેઓ યુદ્ધમાં મરણ પામે, પણ કોઈ દિવસ પાછી પાની કરીને ઘરમાં જીવતા ન આવે. પ્રાણાધિક પુત્ર, સ્વામી કે ભાઈના રણક્ષેત્રમાં મરણ પામવાથી રજપૂતાણીના હૃદયમાં જરા પણ દુઃખ થતું નથી, પણ તેને યુદ્ધમાંથી મર્યા કે માર્યા વગર પાછો આવેલો જોઈને રજપૂત રમણી ઘણીજ શરમાઈ જાય છે. એવા કાયરની સાથેના પોતાના સંબંધને લીધે પોતાના જીવતરને એ ધિક્કારે છે.

જસવંતસિંહ યુદ્ધમાંથી પાછો ફરીને જોધપુર પાછો ગયો ત્યારે રાણીએ દુર્ગનાં કમાડ બંધ કરાવી દીધાં અને ખબર કહેવરાવી કે, “મારા સ્વામી જસવંતસિંહ કોઈ દિવસ યુદ્ધમાં પરાજિત થઈને પાછા ફરેજ નહિ. એ કાં તો વિજયના ડંકા સાથે ઘેર પાછા આવે અને કાં તો રણક્ષેત્રમાં શત્રુના હાથે કામ આવે. આ બારણા આગળ આવનાર જસવંતસિંહ હોયજ નહિ, ખીજો કોઈ કપટી માણસ એમનું નામ દઈને કિલ્લામાં પેસવા માગતો હશે. જસવંતસિંહની ગેરહાજરીમાં આ દુર્ગની માલિક હું છું. જસવંતસિંહનું નામ લઈને તથા જસવંતસિંહના જેવું રૂપ ધારણ કરીને જે ઠગારો મારા ગઢમાં પ્રવેશ કરવા માગે છે, તેને હું કદી પેસવા નહિ દઉં.”

તેજસ્વી પત્નીના આવા તિરસ્કારથી જસવંતસિંહની શરમનો પાર રહ્યો નહિ. પત્નીના ઉપર તેમણે ખોટું લગાડ્યું નહિ; મનમાં ને મનમાં તેને હજારો વાર ધન્યવાદ આપીને કહ્યું: “રાણી! હું યુદ્ધમાંથી થાકીને થોડોક વખત વિસામો ખાવા અત્રે આવ્યો છું. થોડી વાર થાક ખાઈને પાછો યુદ્ધમાં જઈશ; વિજય નહિ મળે તો કદી હું પાછો નહિ ફરું.”

રાણીએ દુર્ગનાં દ્વાર ઉઘાડ્યાં. રાજા જસવંતસિંહ જ્યારે જમવા બેઠા ત્યારે પોતે ધાતુનાં વાસણો રસોડામાં રાખ્યાં નહિ. રાજાએ તેનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે રાણીએ જણાવ્યું કે, “યુદ્ધક્ષેત્રમાં

હોઠાની તલવારનો ખડખડાટ સાંભળીને તો તમે અહીં નાસી આવ્યા. હવે અહીં પણ એની એજ ધાતુ જોવામાં આવે તો કેાણ જાણે ક્યાંએ નાસી જાયો ?” પોતાના સુકોમળ કરકમળથી રાણીને પંખો નાખતી વખતે તેણે પોતાના હાથની હાથીદાંતની ચૂડીઓ વચ્ચેથી ઢાંકી દીધી. રાજાએ તેનું કારણ પૂછવાથી તેણે વ્યંગમાં જણાવ્યું કે, “ રણક્ષેત્રમાં જે મદમસ્ત પ્રબળ હાથીને જોઈને તમે બી ગયા, તેજ હાથીના દાંતની બનેલી ચૂડીઓ જોતાં તમારા મનમાં ક્ષોભ અને ભય ઉત્પન્ન થાય તેટલા સાઈં મેં ચૂડીઓ ઢાંકી દીધી છે.” આ પ્રમાણે રાજાને અનેક પ્રકારે શરમાવીને, થોડીકજ વારમાં તેજસ્વી રાણીએ યુદ્ધક્ષેત્રમાં મોકલ્યા. ભારત-પ્રવાસી બર્નિયરે પોતાના પ્રવાસવર્ણનમાં જસવંતસિંહની રાણીનાં આ કૃત્ય માટે ઘણાં વખાણ કર્યાં છે.

આ વખતે દિલ્હીના સિંહાસન ઉપર ઐરંગઝેબ બાદશાહ બિરાજતો હતો. બાદશાહે પૃથ્વીસિંહને બોલાવીને તેનું ઘણું સન્માન કર્યું તથા તેના ઉપર પોતાની પ્રસન્નતા બતાવીને એક પોશાક બક્ષિસ આપ્યો. એ પોશાક પહેરીને પૃથ્વીસિંહ ઘેર પાછો આવ્યો એટલે તરતજ તેના આખા શરીરમાં બળતરા થવા લાગી. એ બળતરાની વેદનામાં રાજપુત્રે આ નશ્વર દુનિયાનો ત્યાગ કર્યો, કારણકે એ પોશાકમાં ઝેર હતું.

ત્યાર પછી થોડા વખતમાં જસવંતસિંહના બીજા પુત્રોનું પણ મૃત્યુ થયું. પુત્રશોકથી નિરાશ થઈને દુઃખી જસવંતસિંહે પણ કાબુલમાં દેહત્યાગ કર્યો.

બીજી રાણીઓ જસવંતસિંહની સાથે સતી થઈ ગઈ, પણ આપણા આ ચરિત્રની નાયિકા, સિસોદિયણ રાણી એ વખતે ગર્ભવતી હોવાથી સતી થઈ શકી નહિ.

દુર્ગાદાસ નામનો એક પ્રસિદ્ધ રાઠોડ વીર જસવંતસિંહનો નોકર હતો. વિધવા રાણી તથા જન્મેલા બાળકને લઈને વીર દુર્ગાદાસ દિલ્હી આવ્યો.

એ નાના બાળકને પણ જીવતો રાખવાની બાદશાહની મરજી નહોતી. દુર્ગાદાસ રાણી અને બાળક અજિતસિંહને લઈને જોધપુર જવા તૈયાર થયો. ઐરંગઝેબે એમાં વાંધો લીધો.

બાદશાહને વાંધો હોવા છતાં પણ દુર્ગાદાસે દિલ્હી છોડીને

આદ્યા જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો નહિ. બાદશાહના સૈન્યે જસવંતસિંહના મહેલ ઉપર આક્રમણ કર્યું.

જસવંતસિંહની રાણીએ કહ્યું: “હુર્ગાદાસજી! સ્વામીના મૃત્યુ પછી જીવતી રહી છું તે આ બાળક ખાતરજ. આજ આ આક્રમક માંથી મારા સ્વામીના એકના એક વંશજ આ બાળકનો ઉદ્ધાર કરવો પડશે. એને જીવાડવા ખાતર, એને ઉછેરીને મોટો કરવા ખાતરજ હું દેહ ધારણ કરી રહી છું.”

“મહાપરાક્રમી જસવંતસિંહનો વંશ ઘાતકી બાદશાહને હાથે પૃથ્વીમાંથી નિર્મૂળ થઈ જશે, એ મારાથી સહન થતું નથી. સ્વામીના બીજા પુત્ર જીવતા હોત તો મારે કાંઈ ચિંતાનું કારણ નહોતું. આજ હસતે મોંએ મારે પોતાને હાથે બાળકને મૃત્યુના મુખમાં સોંપીને સ્વામીનું ગૌરવ સાચવત, પરંતુ હવે મારા આ વહાલા બાળકને શત્રુના હાથમાં તો કદી સોંપવાની નથી.”

પોતાના રાજ્યમાં વિશેષ શક્તિ અને પ્રતિભાશાળી અમલદારો હોય તો રાજા પોતાને ભાગ્યશાળી માને છે. રાજ્યનું રક્ષણ કરવા સારૂ તથા રાજ્યનો પ્રબંધ ચલાવવા સારૂ એવા અમલદારો ઘણા મદદરૂપ થઈ પડે છે. કેાઈ પણ સમજી રાજા એવા અમલદારોથી છૂટો પડવા માગતો નથી; પરંતુ ઔરંગઝેબની બુદ્ધિ અને સ્વભાવ એથી વિપરીત હતાં. એ આખી દુનિયામાં કેાઈના ઉપર વિશ્વાસ રાખતો નહિ. પોતાના તાબાનો કેાઈ અમલદાર કે સરદાર વધારે શક્તિવાળો નીવડે અથવા તેની પ્રતિભાનો વધારે વિકાસ થયેલો જોવામાં આવે તો ઔરંગઝેબને તેના ઉપર ઇર્ષ્યા ઉત્પન્ન થતી. તેને ભય રહેતો કે રખે એ કેાઈ દિવસ તેના વિરુદ્ધ બંડ ન ઉઠાવે.

જસવંતસિંહનું બળ જેમ જેમ વધતું ગયું તેમ તેમ બાદશાહના હૃદયમાં તેને માટે ઇર્ષ્યાનો અગ્નિ બળવા લાગ્યો. ખુલ્લી રીતે એવા બહાદુર રાજાને પોતાનો શત્રુ બનાવવાની તેનામાં હિંમત નહોતી. પ્રપંચથી ગુપ્ત રીતે જસવંતસિંહનું અને તેના વંશજોનું નિકંદન કાઢવાનો બાદશાહે નિશ્ચય કર્યો. એટલા માટે જ્યાં જ્યાં પ્રબળ શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરવાનું કામ પડતું ત્યાં ત્યાં ઔરંગઝેબ જસવંતસિંહનેજ મોકલતો; પણ જસવંતસિંહ દુશ્મનોને મારીને સહીસલામત પાછો આવતો.

આથી બાદશાહ વધારે ગભરાવા લાગ્યો. એક વખત કાબુલ-માં ઘણો મોટો બળવો થયો. એ બળવો સમાવવાને માટે બાદશાહે જસવંતસિંહને કાબુલ મોકલ્યો. જસવંતસિંહની ગેર-હાજરીનો લાભ લઈને ઔરંગઝેબે તેના જ્યેષ્ઠ પુત્ર પૃથ્વીસિંહ-ની હત્યા કરી હતી. અને તેનાજ વિચારોમાં વૃદ્ધ જસવંતસિંહ મરણ પામ્યો; પણ તેણે પોતાનું વૈર વાળવાનો ઉપાય દુર્ગા-દાસને અને પોતાના બીજા સામંતોને ખાનગીમાં કહી રાખ્યો હતો અને તેથીજ દુર્ગાદાસ પોતાના સ્વામીની અંતિમ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા હામ ભીડી રહ્યો હતો.

રાણીનું વચન સાંભળીને દુર્ગાદાસે કહ્યું: “માણ ! તમે જરા પણ ફિકર રાખશો નહિ. મારા દેહમાં જીવ છે ત્યાંસુધી હું મહારાજા અજિત અને તમારું રક્ષણ કરીશ. શહેરની બધી સ્ત્રીઓને લઈને પલાયન કરી શકાય એમ નથી. એમને તો પોતાનું સન્માન સાચવવા સાડ મરવુંજ પડશે. આપણે અજિતને લઈને મોગલોના લશ્કરને ભેદીને ચાલ્યાં જઈશું. તમારે હિંમત રાખવી પડશે. હાથમાંથી તલવારને જરા પણ ઢીલી મૂકતાં નહિ. જો પોતાનું રક્ષણ નહિજ થાય એમ લાગે અને દુશ્મનોના હાથમાં સપડાવ, તો પોતાને હાથે અજિતને મારીને પછી તમે મરી જાઓ.”

રાણીએ કહ્યું: “એ બાબત તમે કાંઈ ચિંતા ન રાખશો. દુર્ગાદાસજી ! રજપૂતોને તલવાર પકડતાં આવડે છે અને કામ પડ્યે એ તલવાર પોતાના બાળકના ગળામાં તથા પોતાની છાતીમાં પણ મારતાં આવડે છે. હું જસવંતસિંહની રાણી છું. તેનો એકનો એક પુત્ર આજ મારા હાથમાં છે. જીવને જોખમે પણ હું એને દુશ્મનના હાથમાં સોંપવાની નથી.

રાજમહેલના એક વિશાળ દીવાનખાનામાં સળગી ઊઠે એવી ઘણી વસ્તુઓ ભરવામાં આવી. એ દીવાનખાનામાં નગર-વાસી સ્ત્રીઓએ પ્રવેશ કર્યો એટલે એક જણે એમાં આગ મૂકી દીધી. જોતજોતામાં પ્રચંડ અગ્નિ સળગી ઊઠ્યો અને રજપૂત રમણીઓ પોતાનું સતીત્વ અખંડિત રાખીને સ્વર્ગમાં ચાલી ગઈ. અઢીસો સેવકો સાથે રાણી અને અજિતને લઈને દુર્ગાદાસ મોગલોના લશ્કરમાં થઈને સહીસલામત ચાલ્યો ગયો.

દુર્ગાદાસની સાથે રાણી તથા અજિતે મેવાડ જઈને મહારાણા રાજસિંહનું શરણ લીધું.

રાણાએ તેમને અભયવચન આપીને ઉદયપુરમાં આબરૂબેર રહેવાની વિનંતિ કરી.

તેમની કૃપાનો ઉપકાર માનતાં રાણીએ કહ્યું: “મહારાણા ! અજિત હવે આપને શરણે આવ્યો છે. એના તરફથી હવે હું નિશ્ચિંત થઈ છું; પરંતુ રૂપનગઢની રાજકુમારીનો ઉદ્ધાર કરીને તથા અમને આશ્રય આપીને આપે મોગલ બાદશાહને ઘણું છ'છેડ્યો છે. તે વેર લીધા વગર છોડવાનો નથી. આપના ઉપર વેર લેવા ખાતર એ આખા રાજસ્થાનને ખેદાનમેદાન કરવા તૈયાર થશે. રાજસ્થાન ઉપર એવી આક્રમક આવવી પડી છે ત્યારે હું શું ઉદયપુરના હુર્ગમાં નિશ્ચિંત થઈને બેસી રહીશ ? આટલા દિવસ સુધી માફ સુખ્ય કામ અજિતનું રક્ષણ કરવાનું હતું. આજે એને માટે હું નિશ્ચિંત થઈ છું. આજ માફ કર્તવ્ય સમાપ્ત થયું છે. તમારા આશ્રયમાં આવ્યાથી અજિત ઉપરનું વિધન ટળી ગયું છે. હવે પછી મોગલોની સાથે થનારા યુદ્ધમાં દરેક રજપૂતે અને રજપૂતાણીએ જીવસદ્દે લડવાની જરૂર છે. એ મોટું કર્તવ્ય હવે હું બજાવીશ. હું મારવાડની પ્રજાને ઉશ્કેરીને તમારી સહાયતા કરવા તેમને મોકલીશ. આ મોટી આક્રમક વખતે રજપૂતો પરસ્પરનો કલહ ભૂલી જઈને ખરા રજપૂત સંતાન તરીકે રજપૂતજાતિનું ગૌરવ સાચવી રાખવા માટે એકત્રિત થઈને મોગલો સાથે લડે એવો પ્રયત્ન કરીશ. ભાઈ ! તમે મને તમારા ચરણની રજ આપો; આશીર્વાદ આપો કે હું મારા ઉદ્દેશમાં સફળ થાઉં.”

રાજસિંહે કહ્યું: “બહેન ! તમે ખુશીથી જાઓ; ભગવાન એકલિંગી તમને મદદ કરશે. તમે સિસોદિયાની યોગ્ય પુત્રી છો. અજિતને માટે તમારે કોઈ જાતની ચિંતા રાખવી નહિ. ઉદયપુરના કિલ્લાનો એક પથ્થર પણ રહેશે ત્યાંસુધી અજિતનો કોઈ વાંકો વાળ કરી શકે એમ નથી.”

જસવંતસિંહની રાણી ત્યાંથી ચાલી ગઈ અને એ તેજસ્વી રાણીની ઉશ્કેરણીથી મારવાડમાં જાગૃતિ આવી. રજપૂતાનાના ઘણા રજપૂત રાજાઓ રાજસિંહની મદદે આવ્યા.

શાહબદા અકબર અને સેનાપતિ દિલીપખાંએ ગંભીર સૈન્ય લઈને રાજસ્થાન ઉપર ચડાઈ કરી.

રાજસિંહ, તેના બે વીરપુત્રો, બીમસિંહ અને જયસિંહ તથા

હુર્ગાદાસ રાઠોડ, ઘણા રજપૂત સૈનિકોને લઈને મોગલોના લશ્કરની ગતિને રોકવાને માટે ગોઠવાઈ ગયા. રજપૂતોની વીરતા અને રણકૌશલ્યને લીધે મોગલ સૈન્યનો નાશ થયો. શાહજહાં સપરિવાર રજપૂતોના હાથમાં કેદ પકડાયો.

ઔરંગઝેબે ફરીથી સૈન્ય મોકલ્યું. ઘણા દિવસ સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું. કેટલાક ઇતિહાસવેત્તાઓ કહે છે કે, ખુદ બાદશાહ ઔરંગઝેબ કોઈ પહાડમાં મરણતોલ થઈને પોતાના સૈન્ય સાથે પકડાયો અને બાદશાહની બેગમ પણ રજપૂતોના હાથમાં સપડાઈ; પરંતુ વિપત્તિમાં આવી પડેલા શત્રુઓ સાથે હમેશાં રજપૂતો ઉદાર વ્યવહાર કરતા આવ્યા છે. તેમણે દયા બાંધીને પોતાના કપટી શત્રુ ઔરંગઝેબને ખોરાકીનો સામાન મોકલી આપ્યો અને આખરે તેને છોડી પણ મૂક્યો. બાદશાહની બેગમને પણ રાજસિંહે આળસેર સ્વામીની પાસે મોકલી આપી.

૨૩૭-અમાની

એ શાહજહાં ઝેબ-ઉન્-નિસાની દાસી હતી. ઝેબ-ઉન્-નિસાના સહવાસથી તેને પણ વિદ્યાનો શોખ લાગ્યો હતો. ફારસી ભાષાનું તેને સારું જ્ઞાન હતું. તે કવિતા પણ બોલી શકતી. પુષ્પોદ્યાનમાં ભ્રમણ કરતી વખતે દાસી અમાની શાહજહાં સાથે સુંદર પદોદ્ધાર જ્ઞાનગોષ્ઠી કરતી. એ સુંદર ગોષ્ઠી ફારસી ભાષામાં હોવાથી તેનો પરિચય ગુજરાતી વાચકોને આપી શકાયો નથી તેને માટે દિલગીર છીએ.

૨૩૮-રાજાનબાઈ

સાધ્વી રામરાજાની રાણી હતી. એ પરમ દાનશીલ, જ્ઞાની, ધ્યાની અને ભક્તિભાવમાં અદ્વિતીય હતી. એનો પતિ પણ પરમભક્ત હતો. એણે પત્નીને એજ ઉપદેશ આપ્યો હતો કે, “ગમે તે થાય તોપણ દાન કરતાં અટકતું નહિ. દાનથીજ સંસારનાં બધાં દુઃખનું નિવારણ થાય છે. દાની પુરુષને સંસારમાં કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ જણાતું નથી.”

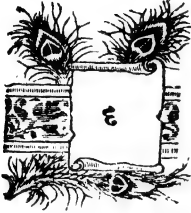
રાણીએ પતિની એ આજ્ઞાનું ઉત્તમતાપૂર્વક પાલન કર્યું. એક વખત રામરાજા અને રાજાનબાઈ બન્ને મથુરાની યાત્રાએ ગયાં. જે કાંઈ ધન પાસે હતું તે બધું દાન કરી દીધું. રસ્તાના ખર્ચ જોશું ધન પણ પાસે ન રહ્યું. રાણીના હાથમાં એક રત્ન-જડિત કંકણ હતું, એને પાંચસો રૂપિયામાં વેચીને ઘેર પાછા જવાનો બન્ને જણાંએ વિચાર કર્યો. એટલામાં ભક્તમાળના લેખક નાભાજી ત્યાં જઈ ચઢ્યા. સાધુ-ભક્ત રાણીએ કંકણ એમને લેટ કર્યું. કંકણનું દાન કરતી વખતે રાણીએ ભક્તિપૂર્વક નાભાજીને કહ્યું: “આજે કંકણ કામમાં આવ્યું છે. બાકી આટલા દહાડા તો હાથને ભારે મારતું હતું.” ત્યાર પછી કોઈની પાસેથી રૂપિયા ઉછીના લઈને બન્ને જણાં પોતાના રાજ્યમાં પાછાં ફર્યા. આનું નામ તે ખરું દાન !

એક ભક્ત-કવિ કહે છે:—

“ધન દે તન દે મન દે અપના, સીસ દાનમેં દેના;
સિરકા બોઝ ઉતાર દે પ્યારે! પ્રેમ કે ધનકો લેના.
દાની દુખ કલેશ નહિ પાવે, ચિત મન વચ કમબાની;
લાલ ભક્તમેં એક ભક્ત હૈ, સબસે ઉત્તમ દાની.”

૨૩૯-વારમુખી ગણિકા

ક્ષિણમાં એક વેશ્યા રહેતી હતી. તેનું નામ શું હતું તે જાણ્યામાં નથી. લોકો તેને ખાર-મુખીજ કહેતા. એના જીવનનો અધિક વૃત્તાંત અમારા જાણ્યામાં પણ નથી આવ્યો. દરેક મનુષ્યમાંથી સાર ગ્રહણ કરવાનો અમારો વિચાર હોવાથી એ પતિત સ્ત્રીના જીવનનો એક બોધજનક પ્રસંગજ અત્રે ઉતારીશું. વાસ્તવમાં સંસારમાં કોઈ વ્યક્તિ ધિક્કારવા યોગ્ય નથી. સંયોગ કે સોખતને વશ થઈ મનુષ્યો પાપના ખાડામાં પડે છે, પણ પાપી મનનાં માણસોના હૃદયમાં પણ પુણ્યલાવનો ઉદય થઈ આવે છે અને તેમને હાથે એવાં સત્કૃત્યો થાય છે કે, જેથી એમની ગણના મહાન વ્યક્તિઓમાં થવા લાગે છે.

એ વેશ્યાના ઘર આગળ પીપળાનું એક મોટું વૃક્ષ હતું. તેની નીચે એક સ્વચ્છ અને સુંદર વિશાળ ઓટલો હતો. સાધુઓની એક મંડળી ત્યાં થઈને જઈ રહી હતી. ઓટલાને બેઠ એ લોકો બહુ પ્રસન્ન થયા. શાલિગ્રામની મૂર્તિઓને વાટવામાં મૂકીને ડાળીઓએ લટકાવી દીધી અને આસન જમાવીને રાતવાસો કરવાના ઇરાદાથી ત્યાંજ બેસી ગયા. સાંજે ગણિકા બહારથી ઘેર આવી તો એણે પોતાને ખારણે સાધુઓની ઠઠ જામેલી બેઠ. એ ઘણી પ્રસન્ન થઈ, પણ મનમાં ચિંતા કરવા લાગી કે, રખે એ લોકો હું ગણિકા છું એ જાણ્યા પછી અહીંથી ચાલ્યા જાય. ખરું જોતાં એ વિચારમાંજ એના જીવનની પ્રગતિનું તત્ત્વ છુપાયતું હતું.

સૂર્ય ભગવાન અસ્ત થયા અને શંખ તથા ઘંટ વાગવા લાગ્યા. સાધુઓ પ્રેમથી ભજનકીર્તન કરવા લાગ્યા. ભગવાનની સ્તુતિથી ચારે દિશાઓ ગાજી ઊઠી. વેશ્યા મનમાં વિચારવા લાગી: “ મેં ખરાબ ધંધો કરીને જાત વેચીને ઘણું ધન એકઠું

કયું છે. આજ પ્રભુકૃપાથી સાધુઓ મારે આંગણે આવ્યા છે. સંભવ છે કે મારું જીવન આજે સુધરી જાય. સાધુસેવા એ સંસારીનો ધર્મ છે. મારાથી એમની સેવા નહિ થાય તો એ કેટલી શરમની વાત છે.” એવા વિચારથી એણે મજૂસ ઉઘાડીને એમાંથી સોનામહોરની કોથળી કાઢી. એક સ્વચ્છ થાળીમાં એ મહોરોને ગોઠવીને સાધુ પાસે જઈને ભેટ ધરી. સાધુઓએ પૂછ્યું: “તું કોણ છે?” એણે કહ્યું: “મહારાજ! બીજું બધું પૂછા પણ હું કોણ છું એ ન પૂછશો.” સાધુ કહેવા લાગ્યા: “બતાવ તો ખરી, એમાં વાંધો શો છે?” વેશ્યાએ હાથ જોડીને કહ્યું: “હું એ અધમ પ્રાણી છું કે જે નરકમાં જાય તો નરક પણ એને જોઈને દૂર નાસે. ધનની ખાતર પોતાના પવિત્ર દેહ અને ધર્મને તિલાંજલિ આપનાર, રૂપ વેચીને પેટ ભરનાર અધમ વેશ્યા હું છું. મહારાજ! મારા કરતાં અધિક પાપી તે કોણ હશે?” એક અભિમાની સાધુ બોલી ઊઠ્યો: “દૂર હઠ! રંડીનું ધન અમને ન ખપે.” હવે તો પેલી વેશ્યાએ પણ બોલવાનું સાહસ કર્યું. એણે કહ્યું: “ભગવન્! મેં એમ કહ્યું છે કે નરક પણ મને જોઈને ઘૂણા કરશે અને દૂર ભાગશે; પણ મેં કાંઈ એમ નથી કહ્યું કે, ગંગા પણ મને જોઈને દૂર નાસશે. હું ગંગામાં સ્નાન કરું છું, મારો મેલ ઉતારીને શુદ્ધ તથા પવિત્ર થાઉં છું; શું ગંગાજી મારા ઉપર ઘૂણા કરે છે? અત્યાર સુધી હું સાંભળતી આવી છું કે સાધુઓ તો ગંગાજી કરતાં પણ અધિક પવિત્ર હોય છે. આજ આ નવી વાત જોઈ છું કે, તમે મને તરછોડો છો. જો તમે સાચા સાધુ હો તો મને તારો, વધારે શું કહું?”

વેશ્યાનાં વચનો મહંતના હૃદયમાં આરપાર નીકળી ગયાં. એણે કહ્યું: “મૈયા! ઠાકોરજીને માટે મુગટ બનાવરાવ.” એણે કહ્યું: “જ્યારે તમેજ મારી ભેટ સ્વીકારતા નથી તો પછી ઠાકોરજી કયાંથી સ્વીકારશે? પહેલા સાધુ, પછી ઠાકોરજી. આ સંસારમાં ઠાકોરજીના નમૂનારૂપ તો સાધુઓજ છે. પહેલાં સાધુ મળી આવે છે, પછી ઇશ્વરનાં દર્શન થાય છે.”

મહંતે કહ્યું: “મૈયા! તને જે કહેવું હતું તે કહી દીધું. ભેટ ન લેવી હોત તો મુગટ બનાવવાની આજ્ઞા શા સાડ આપત?”

વેશ્યા સમજી ગઈ. ઘરમાંથી બીજી પણ સોનામહોરો લાવીને મહંતને સોંપી. એમાંથી ત્રણ લાખ રૂપિયાનો રત્નજડિત સુંદર

સુવર્ણમુકુટ બનારાવ્યો. વેશ્યા પણ સાધુઓની સાથે રંગનાથજીનાં દર્શન કરવા ગઈ. ત્યાં પહોંચતાં એને અટકાવ આવ્યો. આખી રાત એણે રોઈને કાઢી કે, “હાય! આવી અપવિત્ર દશામાં હું રંગનાથજીનાં દર્શન કરવા કેવી રીતે જઈશ?” કહેવાય છે કે એ રાતે પૂજારીઓને સ્વપ્ન આવ્યું કે, “મારી એક ભક્ત બાઈ આવી છે. સવારના પહોરમાંજ એને મારી રૂબરૂ લાવો.” પ્રાતઃકાળ થતાં પહેલાંજ સેવકોએ જઈને એને મંદિરમાં જવાની વિનંતી કરી. વેશ્યાએ ઘણી આનાકાની કરી, પણ એમણે માન્યું નહિ અને હાથ પકડીને સાથે લઈ જ ગયા. જે વખતે એ મંદિરમાં પહોંચી તે સમયે રંગનાથજીના મસ્તક ઉપરનો મુકુટ પોતાની મેળે ઝૂકી ગયો. સિંહાસન જરા ઊંચું હતું અને વેશ્યાનો હાથ પહોંચે એમ નહોતું. મૂર્તિએ મસ્તક વધારે નીચું નમાવ્યું એટલે વેશ્યાએ આનંદમગ્ન થઈને મુકુટ પહેરાવી દીધો અને પોતાના ભાગ્યની પ્રશંસા કરવા લાગી.

ખરા સાધુઓની ક્ષણભર સોળતથી વારાંગનાનું જીવન સુધરી ગયું. જે સમયે મનુષ્યના મનમાં પવિત્ર વિચાર ઉત્પન્ન થાય તે સમયે એ વિચારને પોષીને ઉન્નત માર્ગમાં પ્રયાણ કરવામાં વિલંબ ન કરવો જોઈએ. પ્રભુની આગળ નીચ કે ઊંચ કોઈ નથી. એ તો પ્રેમનાજ ભૂખ્યા છે.

મैं सेवकका सेवक भेरा, लेह लाव नहि डोह;
प्रेम प्रीतकी मडिमा लारी, सेवक प्यारा डोह.
जति पात पाण्ड पसारा, धक भक्तिका नाता;
जे डोह मुझको मनसे ब्याडे, मैं उसके रंगराता.
नाता प्रेमका सणसे उत्तम, यही सार है बाह;
प्रेमभक्तिकी लीला अद्भुत, भक्ति है सुषदाह.
जडे जने सो नीचे आये, नीचा डंछे आया;
पांवकी धूलि गगनमे' पहुँची, जल पताल पहुँचाया.*

* આ તથા ખીજાં બેએક ચરિત્ર સાધુચરિત્ર શ્રી. શિવચત્ર લાલજી એમ. એ., ની ભક્તમાળમાંથી અનુવાદરૂપે લેવામાં આવ્યાં છે.

૨૪૦-ધનુર્દાસની સ્ત્રી

શ્રી રામાનુજચાર્યના શિષ્યોમાં એક ધનુર્દાસ નામ નો પુરુષ પણ હતો. પ્રારંભમાં એ ઘણો વિષય-લપટ, માંસાહારી અને દુરાચારી હતો. તે એક સ્ત્રી ઉપર એટલો બધો મોહ પામી ગયો હતો કે એના વગર એક દિવસ પણ રહેતો નહિ. એ રંગનાથજીના મેળામાં ગયો. ત્યાં બહુ ભીડ હતી. ઉનાળાના દિવસો હતા. તાપ તો કહે માઈ કામ. એવી ગરમીમાં પણ ધનુર્દાસ એ સ્ત્રીને વળગીને ચાલતો હતો. ગરમીથી એ ઘણો વ્યાકુળ થતો હતો, પણ એ સ્ત્રીને છોડતો ન હતો. રામાનુજચાર્યે એને જોયો અને બોલાવી મંગાવ્યો. ઇશ્વરના પ્રેમનો મહિમા સંભળાવ્યો. એમનો અમૃતસમે ઉપદેશ સાંભળીને સ્ત્રીપુરુષ બન્ને એમનાં શિષ્ય થઈ ગયાં. ગુરુજીની એમના ઉપર વિશેષ કૃપા રહેવા લાગી. એ જોઈને બીજા ચેલાઓ એમની ઘણી અદેખાઈ કરવા લાગ્યા અને ગુરુજી તથા એ નવાં આવેલાં ચેલા-ચેલીની વિરુદ્ધ ગમે તેમ બોલવા લાગ્યા. રામાનુજચાર્યને કાને પણ એ બધી ટીકાઓ પહોંચતી. બેચાર દિવસ પછી એમણે એક વૈષ્ણવને આજ્ઞા આપી કે, “આ ચેલાઓનાં ઘોતિયાં અને ઉપરણાં સંતાડી દો.” તેમણે એ પ્રમાણે જ કયું. બીજે દિવસે એ ઘોતિયાંની ખાતર તો ચેલાઓ લડી મરવા લાગ્યા. સ્વામીજીએ ચેલાઓને બોલાવીને કહ્યું: “કોઈ વૈષ્ણવે તમારાં ઘોતિયાં તથા ઉપરણાં લઈ લીધાં તો લડી શા માટે મરો છો? વૈષ્ણવનો માલ વૈષ્ણવે જ લીધો. વૈષ્ણવોએ એક બીજા સાથે હળીમળીને પ્રેમથી રહેવું જોઈએ.” એ સાંભળીને બધા ચૂપ થઈ ગયા.

બીજે દિવસે ધનુર્દાસની નિંદા કરનારા વૈષ્ણવોને સ્વામીજીએ બોલાવી મંગાવ્યા અને કહ્યું: “ધનુર્દાસ ધનવાન છે અને તમારે ધનની આવશ્યકતા રહે છે. માગ્યાથી એ કદાપિ નહિ આપે, એટલા માટે એ સૂઈ જાય ત્યારે એની સ્ત્રીના બધા દાગીના છાના-

માના ઉતારી લેા. એથી તમારું કામ નીકળશે.” પેલા ચેલા-
ઓને તો એજ બેઠતું હતું. રાતે જ્યારે ધનુર્દાસ પોતાની સ્ત્રીની
સાથે સૂવા ગયો ત્યારે તેઓ છાનામાના ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. બન્ને
જણાં સાથે સૂતાં હતાં. પેલા ચેાર વૈષ્ણવોએ એક હાથ ઉપરથી
સ્ત્રીનાં આભૂષણ ઉતારી લીધાં. એ સ્ત્રી તથા ધનુર્દાસ બન્નેની ગંધ
ભરી ગંધ, પણ ચેારનારા વૈષ્ણવોજ છે અને પોતાનો બધો માલ
વૈષ્ણવોને સારૂ છે એમ માનીને પાછી આંખ મીચી દીધી. સ્ત્રી-
એ જોયું કે એક હાથના બધા અલંકાર ઊતરી ચૂક્યા, એટલે
એણે ધીમે રહીને પાસું બદલ્યું. પાસું બદલતાંવારજ પેલા ચેાર
વૈષ્ણવ બીને નાસી ગયા. ધનુર્દાસને એથી ખોટું લાગ્યું. એણે
સ્ત્રીને મારવાનું શરૂ કર્યું. પેલી બિચારી સ્ત્રીએ ઘણુંએ કહ્યું કે,
‘હું નિર્દોષ છું’ પણ પતિએ ન માન્યું.

પ્રાતઃકાળે રામાનુજન્યાર્યે સ્વામીએ ધનુર્દાસને તથા બીજા
બધા વૈષ્ણવોને બોલાવ્યા. સ્ત્રી પહેલેથીજ ત્યાં પહોંચી ગઈ હતી
અને જણાવી રહી હતી કે, “હું નિર્દોષ છું. ધનુર્દાસને સમજાવી દો.
એણે વગર વાંકે મારી ખૂરી વલે કરી દીધી છે.”

રામાનુજન્યાર્યે ધનુર્દાસને પૂછ્યું: “ધનુર્દાસ ! તેં આ પવિત્ર
દેવી સાથે ગેરવાજબી વર્તણૂક કેમ ચલાવી ?”

ધનુર્દાસે ઉત્તર આપ્યો: “સ્વામીજી ! વૈષ્ણવો ધનહીન છે.
એ બિચારા તગીના માયો રાતને વખતે ગ્રુમ રીતે મારી સ્ત્રીનાં
આભૂષણ ઉતારી રહ્યા હતા. હું એથી પ્રસન્ન થયો કે, ચાલો
આજે એ દાગીનાનું સાર્થક થયું. ગરીબ લોકોના કામમાં આવશે.
મારે એ ધન શા કામનું છે? પણ એ લોભી સ્ત્રીએ પાસું બદલ્યું
અને એ વૈષ્ણવો નાસી ગયા. મને એથી ખોટું લાગ્યું. હવે હું
એવી પાપી સ્ત્રીને નહિ રાખું. એ વૈષ્ણવધર્મને નથી જાણતી.”

રામાનુજન્યાર્યે પ્રેમપૂર્વક સ્ત્રીને પૂછ્યું: “કેમ મા ! તારે
આ વિષે કંઈ કહેવું છે ?”

સ્ત્રીએ કહ્યું: “લગવન્ ! મારો જરા પણ વાંક નથી. વૈષ્ણવો
જ્યારે જમણી તરફના દાગીના ઉતારી ચૂક્યા ત્યારે મેં જાણી
બેઠને પાસું બદલ્યું કે, એ લોકોને બીજા હાથના દાગીના
ઉતારી લેવાનું ફાવે અને તેઓ નિર્વિઘ્ને પોતાનું કામ પાર
પાડે; પણ મારા દુર્ભાગ્યે એ બિચારા નાસી ગયા અને મારી

ધૃત્વા પૂર્ણ ન થઇ. એ લોકો મારાં બધાં ઘરેણાં ઉતારી લઇ જતો હું મારું ધન્યભાગ્ય સમજતો. આપ કૃપા કરીને મારા પતિ-દેવને સમજાવી દો કે એ મને ક્ષમા કરે. હું તો વૈષ્ણવોની ખાતર તન, મન, ધન ન્યોછાવર કરવા સદા તૈયાર છું.”

એમ કહીને એ રોવા લાગી. વૈષ્ણવો પણ એનો સાચો ભક્તિ-ભાવ જોઈને પોતાના ઊભરાને ન રોકી શક્યા. એમની આંખો-માંથી પણ અશ્રુધારાઓ વહેવા લાગી.

એ વખતે સ્વામીજીએ કહ્યું: “આ એ જાણું ઉપર મારો અધિક પ્રેમ જોઈને તમે નાહકના દાઝે બળી મરો છો. હવે તમે વિચાર કરી જુઓ કે ખરો વૈષ્ણવ કોણ છે, એ લોકો કે તમે? ધનુર્દાસ! તને ધન્ય છે! તારી સ્ત્રી તારા કરતાં પણ વધારે પવિત્ર આત્માવાળી છે. જાઓ, પ્રેમપૂર્વક સાથે રહીને જીવન ગાળો. આ બનાવથી મારે આ ચેલાઓને શિખામણ આપવી હતી, બીજું કંઈ નહોતું.”

વૈષ્ણવો ઘણા શરમાઈ ગયા. ધનુર્દાસ ગુરુને પગે લાગીને સ્ત્રીનો હાથ પકડીને પોતાની સાથે લઇ ગયો અને પોતાનો અપરાધ માફ કરવાને તેને વિનંતિ કરવા લાગ્યો.

ધન્ય છે એ નિર્લોભી સાચી વૈષ્ણવ નારીને!

૨૪૧-માનુમતી

એ વો કોઈ વિષય નથી કે જેની ચર્ચા ભારતવર્ષમાં ન થઈ હોય. જાદુવિદ્યા પણ ભારતવર્ષમાં એક વખતે વિદ્યાઓમાં ગણાતી હતી. લોજ રાજાની રાણી ભાનુમતી એ વિદ્યામાં ઘણી પ્રવીણ હતી. આજે પણ ગામેગામે તેનું નામ પ્રસિદ્ધ છે. ‘ભાનુમતીનો ખેલ’ જોઈને બાલકબાલિકાઓ આજ પણ વિસ્મય પામે છે.

૨૪૨-સોનરાણી

નરાણી બાળબના રાણા રાજસિંહની કુંવરી હતી. એણે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, “ઘણુ ઘણુ ઘડ્યાં, એરણુ અડ્યાં (એરણુ આભણ્યો) નહિ.” આ દૂહાની પૂર્તિ કરનાર સાથેજ લગ્ન કરીશ. રાજગૌરને આ દૂહો લઈને રાજદરબારમાં ‘પૂર્તિ’ માટે મોકલવામાં આવ્યો હતો. ઘણું સ્થળોએ ફરતાં પણ પૂર્તિ ન થવાથી એ છેવટે બરડાના ડુંગરની તળેટીમાં ધૂમલી દરબારમાં આવ્યો. ત્યાંના રાણા શિયાળુ જેઠવાએ ‘પૂર્તિ’ કરવાને મહેનત કરી પણ એનાથી તે થઈ નહિ; પરંતુ એના યુવાન ભત્રીજા હલામણે તરત ‘પૂર્તિ’ કરી કે:—

“સરવર સાત (સ્વાત) તણું મળે મોતી તો નીપજે.”

આપણામાં એવી આખ્યાયિકા છે કે સ્વાતિ નક્ષત્રમાં સમુદ્રમાં માછલીઓ ઉઘાડાં મોં રાખીને આકાશ તરફ જુએ છે. તે સમયે જો વરસાદ પડે ને તેનાં ફેરાં એ માછલીઓનાં મોંમાં પડે તો તેનાં મોતી થાય છે. એટલે એણે એ વાતને અનુસરીને ઉત્તર આખ્યો; કારણ મોતીને ઘડવા (બનાવવા)માં નથી જોઈતો હથોડો કે નથી જોઈતો એરણુ. હવે વાસ્તવિક રીતે તો દરબારમાં જે હકીકત બની તેજ રાજગૌરે કુંવરીને પાછા જઈ કહેવી જોઈતી હતી, પરંતુ શિયાળુને આ કન્યારૂપી બેમૂલું રત્ન પોતાને હાથેથી જતું રહે તે ઠીક લાગ્યું નહિ, તેથી તેણે ગૌરને ફેાડ્યો ને ‘પૂર્તિ’ કરનાર તરીકે ગૌરે હલામણને બદલે શિયાળુનું નામ ઠસાવી દીધું. આથી એવું ઠ્યું કે કુંવરીએ દાસદાસીઓ લઈને રાજગૌરની સાથે ધૂમલી જઈ રાણા સાથે લગ્ન કરવું. કન્યાવાળાં આવ્યાં ત્યાંસુધી તો હલામણ એમજ સમજતો હતો કે કુંવરીનાં લગ્ન એની સાથે થશે, પરંતુ એના એક વિશ્વાસપાત્ર મિત્રે ભરમ ફાડી દીધો કે કુંવરીનાં લગ્ન તો એના કાકા સાથે થશે. આથી એ

હતાશ થઈ ગયો, પરંતુ વડીલની ઇચ્છાને આધીન થવાના સિવાજ મુજબ એણે કહ્યું કે, “ હું એ લગ્નમાં વિનંત્ર થઈશ નહિ. ” અહીં તો આમ થયું; પરંતુ ખીજી તરફ જુદીજ ઘટના થઈ. સોન-કુંવરી અને શિયાળની દાસીઓ વચ્ચે કૂવે પાણી ભરતાં અગડો થયો ને સામસામાં મેણાંટોણાં ચાલુ થયાં. દાસીએ કહ્યું:—

“ બાંધી મૂઢી લાખ લિયે, ઉઘાડી વા ખાય;
હલામણુ હડા પારખે સોન શિયાને જાય.”

આ સાંભળી સોનકુંવરીની દાસી ચમકીને પોતાની બાઈ પાસે દોડી ગઈ અને તેને આ વાત કહી. ગોર ઉપર શંકા જવાથી સોને ગોરને બોલાવ્યો ને તેને શિક્ષા કરવાની ધમકી આપવાથી તેણે સત્ય વાત કહી દીધી. સાચી વાત બાણી એટલે સોને રાણાને થાપ આપવા વિચાર કર્યો, તેથી રાણાએ જ્યારે વસ્ત્રાભૂષણ મોકલ્યાં ત્યારે તે બધાં ફેંકી દઈને લાવનાર સાથે કહાવ્યું કે—

“ સુડિભયો શણુગાર, મને શિયાનો શોભે નહિ;
હલામણુ ભરથાર, શિયો અમારો સાસરો.”

આ હકીકત શિયાને પહોંચતાં એ ક્રોધે ભરાયો. આમાં હલામણુનો હાથ હશે એમ ધારી તેને દેશવટો દીધો. હલામણુ આજ્ઞા માથે ચઢાવી, પરંતુ જતાં જતાં સોનની દાસી સાથે સંદેશો મોકલ્યો કે—

“ દેશવટો દરાર, સાચો દીધો શિયે જેઠવે;
હવે જઈ ભણજે જુહાર, હાંખે ગયો હલામણો.”

સોનરાણી આ સાંભળી બોલી કે:—

“ ઉતારો. શૃંગાર, મને જતાં લાગે જેઠવો;
મારી ઉરમાં માર, ક્યાં હાલ્યો ગયો હલામણો ? ”

આ માઠા બનાવથી એ બેશુદ્ધ થઈ ગઈ ને જ્યારે રાણા તરફથી માણસ એની પાસે ઉત્તર લેવા આવ્યો, ત્યારે મહામહેનતે દાસીઓએ તેને શુદ્ધિમાં આણી. એણે એક ચોરડામાં ભરાઈ રાણાના માણસને મળવા ના કહી ને કહાવ્યું કે, “ હવે પુત્રવધૂ પર નજર નાખવી રાણાને છાજે નહિ. ” રાણાને તો વધારે ગુસ્સો ચઢ્યો ને પોતે બળ વાપરવા તત્પર થયો. એવામાં બગર આવી કે સિંધી-ઓએ સરહદ પર હલ્લો કર્યો છે, તેમને મારી હડાવવા રાણાએ જાતે આવવું. આ અણુધાર્યા પ્રસંગથી એનું ધાર્યું ધૂળ થયું. સોન-

કુંવરીને કેદમાં રાખવાનો હુકમ આપી એ ચાલ્યો ગયો. એના ગયા પછી સોનકુંવરી દહેરામાં દર્શન કરવાને બહાને શહેર બહાર નીકળી થોડે દૂર જઈને એણે તથા દાસીએ મળી ગાડી હાંકનારને પૂરે કર્યો ને દાસીએ ગાડી હાંચા લણી હાંકી મૂકી.

આણી તરફ હલામણ હાંચામાં પોતાની માસીને ઘેર રહેતો હતો. તેનું મન પણ સ્વસ્થ નહોતું. વિયોગી વહાલમની પેઠે એ વનેવન ભ્રમણ કરતો ને કાલિદાસના પુરુરવાની પેઠે વૃક્ષેવૃક્ષને અને પક્ષીપક્ષીને પોતાની પ્રિયાના સમાચાર પૂછતો.

આ હુડા તેમાંના કરુણ રસ માટે પ્રસિદ્ધ છે.

“વહાલા વિયોગી વાંસ, અહીં શી અવગણે આવીઓ
લણને મારી ભોંયના, મને સંદેશો કાંઈ સોનનો?”

વાંસ ઉત્તર દે છે:—

“કાપ્યો લઈ કવાડીએ, પછી ઝીંક્યો ઝખુમાંય ?
લોઢે લેવાણો આજ, તેથી શુધ ન રહી સોનની.”

એક માછીને એ કહે છે:—

“જાળીડા નાખને જાળ, મીઠા મેરામણ મળે,
કરમ છે કપાળ કે બોતેરસે બરડા રહ્યાં?”

એનું મન વાળવા એની માસીએ એક સિંધી સુંદરી સાથે એનાં લગ્ન કરવા કહ્યું, પણ એણે સોન સિવાય કોઈ સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવા ના કહી. મગજની આવી અસ્વસ્થ સ્થિતિમાં એ જંગલના પથ્થર પર બેઠો હતો, તેની નીચેથી સાપ નીકળ્યો ને એને અંગૂઠે કરડ્યો. તેનું ઝેર ચડવા માંડ્યું એટલે હલામણ સમજ્યો કે મારો અંત હવે નજીક આવ્યો છે. મરતાં મરતાં પણ પોતાની વહાલીને ન મળાયું તેથી એ કહે છે:—

“વળજે સોન સુબાણ, હું સૂતો છેલ્લે સાથરે;
પામી નથી તું પ્રાણ, અધ ઘડી આરામની.
મનહર તારૂં મુખ, મેં જાણે અજાણે જોયું નહિ;
આશા રહી ઉર માંચ, શેને પામ્યો આ ગતિ.”

હવે રાણાનો મુલક છોડી સોન અને એની દાસીએ હાંચે આવતાં આજ જંગલમાં ટીમણ માટે મુકામ કર્યો હતો ને દાસી પાણી શોધવા નીકળી હતી. ફરતાં ફરતાં જ્યાં હલામણ બેસ્યું

થઈ પડ્યો હતો ત્યાં આવી, એને ઝાળખ્યો ને સમાચારા આપવા સોન પાસે દોડી. સોન ત્યાં આવીને પોતાના પ્રિતયમની આ દશા જોઈને બેશુદ્ધ થઈ ગઈ. ઘણી મહેનતે દાસીએ તેને શુદ્ધિમાં આણી, પરંતુ એનો વિલાપ હૃદયભેદક હતો:—

“ હાંખાની હદમાંય, મેં વહાલી વસ્તુ વિસારીયું;
હૈડા કેરો હાર, જે હતો હલામણુ જેઠવો.
હાંખા ડુંગર હેઠ, મેં હલામણુ હિંચોળ્યો નહિ;
આશાયું રહી અનેક, મને જેઠવો જોવા તણી. ”

એને મરણ પામેલો જાણીને એના શબને યોગ્ય રીતે અગ્નિ-સંસ્કાર કરવો પોતાની ફરજ ગણી, તેણે દાસીને જંગલમાં લાકડાં ભેગાં કરવા મોકલીને પોતે સતી થઈ હલામણુની ચિતા સાથે બળી મરવા વિચાર કર્યો:—

“ હાંખાની હદ માંહે, આજ પીઠી લયો પોઢાડીઓ;
મીંઢળ છૂટ્યાં મસાણુ, હું હારી બેઠી હલામણુ.
હલામણુને હિયે, ખોડ્ય ખડકીઆં—
હવે કરવા સ્વર્ગે સાથ, મારે બળવું બરડાના ઘણી. ”

સોન અને એની દાસીનો વિલાપ એ માર્ગેથી પસાર થતા એક મદારીએ સાંભળ્યો ને એ તેમની પાસે આવ્યો. હલામણુને તપાસતાં એનામાં હજી ચૈતન્ય છે ને એને બેઠો કરી શકાય એમ છે, એમ તેને લાગ્યું. મદારી પાસે સાપનું મહોરો હતું તે તેણે સર્પદંશ પર લગાડ્યું. થોડી વારે હલામણુ શુદ્ધિમાં આવ્યો. સોનને તે સ્થળે જોઈને એને આશ્ચર્ય લાગ્યું ને આનંદ પણ થયો. આ પછી બંનેનાં લગ્ન થયાં ને થોડા કાળમાં શિયાળું પણ મૃત્યુ થયું, એટલે એ બંને પોતાને વતન જઈ સુખમાં દિવસ નિર્ગમન કરવા લાગ્યાં.

જેવી સોન સુખણુ, તેવો હલામણુ હીરલો;
તન બે એકજ પ્રાણુ, જુગતે જુગતું જોડલું.*

* સાક્ષર શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરરીકૃત ‘ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક સ્તંભો’ નામના ગ્રંથમાંથી તેમની પરવાનગીથી સાબર ઉદ્ધૃત.

૨૪૩-ચના

જ્યોતિષ અને ગણિતશાસ્ત્રમાં પ્રાચીન ભારતના આર્યો ઘણા પારદર્શી હતા. ઘણાઓનું એવું માનવું છે કે એ બે શાસ્ત્રો પ્રથમ આજ દેશમાં શોધી કાઢવામાં આવ્યા હતાં અને એ વિદ્યામાં આ દેશે ઘણી ઉન્નતિ કરી હતી. પ્રાચીન સમયની અનેક સ્ત્રીઓ તે પરમ વિદુષી હતીજ, પણ મધ્યકાળમાંયે કેટલીક સ્ત્રીઓ જાત-જાતનાં શાસ્ત્રોમાં પ્રવીણતા મેળવીને પ્રસિદ્ધિ પામી છે. ખના એમાંની એક હતી. જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં એનું નામ સુવિખ્યાત છે. જ્યોતિષશાસ્ત્રનો પૂરો અભ્યાસ કરીને જનસમાજને એનો લાભ આપવા સાડુ ખનાએ બહુજ સરળ દેશીભાષામાં એનો પ્રચાર કર્યો હતો. બંગાળામાં મહાન વિદ્વાનથી માંડીને અલણ ખેડૂત પર્યંત દરેક સ્ત્રીપુરુષ ખનાના નામથી અને જ્યોતિષ સંબંધી ખનાનાં વચનોથી પરિચિત છે. હાલતાં ચાલતાં ખનાનાં વાક્યો ઉપરથી બંગાળાના લોકો ભવિષ્ય જુએ છે. ખનાનાં વચનોમાં અમુક દિવસે મુસાફરી કરવાની ના કહી હશે તો જૂના વિચારને બંગાળી એ દિવસે કદી પ્રવાસ નહિ કરે. ખનાએ ખતાવેલો શુભ દિવસ નહિ આવે ત્યાંસુધી લોગો ખેડૂત હજ નહિ ખેડે અને તૈયાર થયેલો પાક નહિ લણે; હિંદુ અને મુસલમાન બંને ઉપર તેનો એકસરખો પ્રભાવ છે.

સુશિક્ષિત ભારતવાસીઓના હૃદયમાં પણ ખનાને માટે સન્માન છે અને તે તેના ઉચ્ચ આત્મત્યાગને લીધે છે.

આજથી આશરે બસો વર્ષ ઉપર શ્રીનગર નામના શહેરમાં અતનાચાર્ય નામનો એક વિદ્વાન કાશ્મીરી બ્રાહ્મણ વસતો હતો. એને વિદ્યાનો પૂરો નાદ હતો. ગણિત અને જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં એણે અગાધ પારંગતતા પ્રાપ્ત કરી હતી. રાતદિવસ આકાશમાં ઝહો અને નક્ષત્રોનું અવલોકન કરવામાં એનો સમય વ્યતીત

થતો હતો. નહોતી એને રાજદારી બાબતો સાથે પંચાત કે નહોતો એને ધન કે માનમરતબો મેળવવાનો લોભ. વિદ્યાનીજ ખાતર વિદ્યાનું સેવન કરનાર એ નિષ્કામી બ્રાહ્મણ એકાંત સ્થાનમાં આનંદપૂર્વક પોતાનું જીવન વ્યતીત કરી રહ્યો હતો. અતના-આર્યનાં પત્ની યુવાવસ્થામાંજ સ્વર્ગવાસી થયાં હતાં. મૃત્યુ સમયે તે એક માત્ર સંતાન-કન્યા ક્ષમાવતીને પોતાના સ્મારકરૂપે મૂકતાં ગયાં હતાં. પંડિત મહારાજ એ પુત્રીને પ્રેમથી ઉછેરતા હતા. માતા અને પિતા બંનેની ફરજ અતનાઆર્યને બજાવવી પડતી. પિતા ખેતરોમાં અને જંગલોમાં ફરવા જાય ત્યારે કન્યા ક્ષમાવતી સાથે જતી; પિતા રાત્રીના સમયે આકાશમાં ગૂઢો અને નક્ષત્રોનું નિરીક્ષણ કરતા ત્યારે કન્યા તેના સુખ સામું બેઠ રહેતી અને બાળકની જિજ્ઞાસાવૃત્તિથી અનેક પ્રશ્નો ઉપરાછાપરી પૂછતી. પિતા તરફથી સંતોષકારક ખુલાસો ન મળે ત્યાં લગી એના સવાલોનો અંત આવતો નહિ. આ પ્રમાણે બાલ્યાવસ્થાથી જ ક્ષમાવતીને બગેલાવિદ્યાનો શોખ લાગ્યો હતો, જે પાછલી વયમાં એને ઘણો કામ લાગ્યો.

ક્ષમાવતી-ખનાને બચપણથીજ ગણિતનો સારો શોખ હતો. ગણિતના અઘરા પ્રશ્નો એ બહુ સહેલાઈથી સમજી શકતી. જ્યોતિષ અને ગણિતને બહુ ઘાટો સંબંધ છે, એટલે પિતાએ પ્રથમ એને ગણિતનું ઊંચા પ્રકારનું શિક્ષણ આપ્યા પછી જ્યોતિષના ગ્રંથો શીખવવાનો આરંભ કર્યો. અગિયાર વર્ષની થતાં સુધીમાં એણે ભાસ્કરાચાર્ય અને વરાહમિહિરના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. દિવસે દિવસે કન્યાની ભણવાની વૃત્તિ વધતી જતી હતી. નવાં નવાં પુસ્તકો વાંચવાં તથા તે સંબંધી વિદ્વાનો સાથે ચર્ચા ચલાવવાની તેને અભિલાષા થતી હતી. કેટલીક વખત તે તેની શંકાઓનું સંતોષકારક સમાધાન અતનાઆર્યથી પણ થઈ શકતું નહિ. જે ગામમાં એ લોકો વસતાં હતાં, તે ગામમાં જ્યોતિષના ઘણા પંડિતો નહોતા. આથી અતનાઆર્યે કન્યાની સાથે ભારતના પ્રસિદ્ધ વિદ્યાપીઠ કાશીક્ષેત્રમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

પિતાપુત્રી કાશી આવ્યાં. કેટલાક દિવસ નવી ઓળખાણ કરવામાં વ્યતીત થયા. યુરોપ-અમેરિકામાં વિશ્વવિદ્યાલય-વાળાં નગરોમાં જેવું વિદ્યાનું વાતાવરણ વ્યાપી રહ્યું હોય છે, તેવુંજ શુદ્ધ વિદ્યાનુંજ વાતાવરણ એ સમયે કાશીમાં હતું. ત્યાં

વેદ, વેદાંગ, ઉપનિષદ વગેરેના અભ્યાસ સાડ અનેક શાળાઓ હતી. અનેક બ્રહ્મચારીઓ ત્યાં રહીને અભ્યાસ કરતા. ક્ષમાવતીને એ બધું જોઈને ઘણો આનંદ થયો. તેણે હવે પહેલાં કરતાં વધારે ઉત્સાહથી ભણવા માંડ્યું અને વારાણસીના પંડિતો પાસેથી જ્યોતિષનું જેટલું શિક્ષણ મેળવાય તેટલું મેળવ્યું. પંડિત અતનાચાર્યની ખ્યાતિ પણ વધવા લાગી અને અનેક વિદ્યાર્થીઓ તેમની પાસે ભણવા સાડ આવવા લાગ્યા. વિદ્યાર્થીઓના સહવાસમાં ક્ષમાને ભણવાનો અધિક આનંદ આવ્યો અને થોડા સમયમાં એ જ્યોતિષશાસ્ત્ર-બગોળવિદ્યામાં પારંગત થઈ ગઈ.

વિદ્યાની સાથે સાથે ક્ષમાનું સૌંદર્ય પણ ખીલતું જતું હતું. હવે એ પરમચુંદરી કુમારી બની હતી. હવે એને યોગ્ય વરના હાથમાં સોંપીને પિતા પોતાની એક મોટી ચિંતામાંથી નિવૃત્તિ લેવા માગતા હતા.

આચાર્યની પાઠશાળામાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓમાં બંગાળાનો નિવાસી મિહિર નામનો એક બ્રાહ્મણ યુવક હતો. સમુદ્ર-કિનારાના ચંદ્રપુરા નામના ગામમાં એનો જન્મ થયો હતો. મિહિર એક પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબનો યુવક હતો. એનો પિતા રાજા ચંદ્રકેતુના દરબારમાં મોટો અધિકાર ભોગવતો હતો અને રાજપરિવાર સાથે તેને સગપણનો પણ સંબંધ હતો. કુલીન કુટુંબના બાળકને છાજે એવું શિક્ષણ મિહિરને મળ્યું હતું. તેની રીતભાત તથા બોલચાલ બહુ આકર્ષક હતાં. પોતાના રાજ્યમાં એ વ્યાકરણ, અલંકાર, ગણિત અને જ્યોતિષ ભણ્યો હતો, પણ એને વધારે ભણવાની ઇચ્છા હતી અને એ શહેરમાં વધારે ભણવાની સગવડ નહિ હોવાથી તે બનારસ ગયો હતો.

રાજા ચંદ્રકેતુ બનારસની યાત્રાએ નીકળ્યો. કાશી પહોંચ્યા પછી સૌથી પહેલું કામ એણે એ કચું કે મિહિરની શોધ કરાવી. પંડ્યાઓને કહેતાં તેમણે તરતજ અનુમાન કચું કે એ બંગાળી યુવક અતનાચાર્યની પાઠશાળામાં ભણતો હશે. એમનું અનુમાન ખરું પડ્યું. મિહિરને પોતાના આશ્રયદાતાના આગમનના સમાચાર મળતાં ઘણોજ આનંદ થયો અને તે ઉતાવળે પગે એને મળવા ગયો. મિહિરની વિદ્વતા જોઈને રાજા ઘણો પ્રસન્ન થયો અને પોતાના રાજ્યમાં આવીને એની વિદ્વતાને લાભ આપવાને તેને વિનંતિ કરી. સભાપંડિત તરીકે રાજ્યમાં નિમ-

છું'ક થવાનો પ્રસંગ આવ્યો. રાજાએ જાતે એની પ્રશંસા કરી તેથી એને ઘણો હર્ષ થયો; પણ એ સૂચના સ્વીકારવામાં એકજ વાતનો વિચાર હતો. દેશ પાછા ફરતાં ખનાનો વિયોગ થવાનો ભય હતો. ખનાએ તેના હૃદયમાં એવું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું કે, તેના વિયોગનો વિચાર પણ તેને અસહ્ય થઈ પડ્યો. ખના પણ સાથે દેશમાં આવે તોજ એનો જીવ નિશ્ચિંત રહે. એ હેતુથી એણે એક યુક્તિ શોધી કાઢી. બીજે દિવસે તેણે રાજા પાસે જઈને વિનયપૂર્વક સૂચવ્યું કે, “પોતે હજી અનુભવ વગરનો તાજે વિદ્યાર્થી છો; પરંતુ એ પદને માટે તો કેાઈ અનુભવી પંડિતની નિમણૂંક થાય તો તે વધારે ઉચિત ગણાય.” રાજાએ પોતે અબળપ્યો હોવાથી યોગ્ય પંડિતની શોધ કરવાનું તેનેજ સોંપ્યું. મિહિરે તેના ઉત્તરમાં પોતાના ગુરુનું નામ સૂચવ્યું અને એના જેવો જ્યોતિષનો વિદ્વાન કાશીમાં બીજે કેાઈ નથી એમ જણાવ્યું. મિહિરને મુખેથી અતનાચાર્યની વિદ્વત્તાનો તથા તેની વિદુષી પુત્રીના પાંડિત્યનો પરિચય મળતાં રાજાને એવા ગુણવાન પુરુષનાં દર્શન કરવાની અભિલાષા ઉત્પન્ન થઈ. એક દિવસ એ મિહિરને સાથે લઈને અતનાચાર્યની પાઠશાળામાં ગયો અને સાષ્ટાંગ દંડવત્ કર્યો પછી તથા કુશળ સમાચાર પૂછ્યા પછી, તેમને પોતાની રાજસભાને શોભાવવાની પ્રાર્થના કરી. એણે એ પણ જણાવ્યું કે, તમારી વિદુષી કન્યા પણ મારા રાજ્યમાં સુરક્ષિતપણે નિવાસ કરીને પોતાના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરશે.

અતનાચાર્યે રાજાની વિનંતિ સ્વીકારી અને એ પુત્રી સહિત બંગાળાના ગામમાં જઈ વસ્યો. રાજા ચંદ્રકેતુએ પંડિતનો ઘણો સત્કાર કર્યો અને તેના નિવાસ તથા ખર્ચ વગેરેનો પૂરતો પ્રબંધ કર્યો. ખનાની વિદ્વત્તા પણ હવે એણે પ્રત્યક્ષ જોઈ અને તેથી પ્રસન્ન થઈને તેણે મિહિરનું લગ્ન ઘણી ધામધૂમ સહિત ખના સાથે કરાવ્યું. ખનાને હવે મનપસંદ પતિ મળ્યાથી એના સૌભાગ્યનો પાર રહ્યો નહિ. બીજા પ્રાંતની નિવાસી હોવા છતાં એ બંગાળામાં હળી ગઈ અને પોતાના ગામની સ્ત્રીઓ સાથે ભળીને તેમને પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપવા લાગી. ઉચ્ચ પ્રકારની વિજ્ઞાનવેત્તા હોવા છતાં એણે ઘરકામ કરવામાં હીણપત નહોતું માન્યું. પોતાને હાથેજ ભોજન કરીને પિતા તથા પતિને જમાડતી અને એ કાર્ય કરવામાં એને એટલોજ આનંદ આવતો, કે જેટલો

આનંદ ખગોળવિદ્યાના કોઈ મહત્વના પ્રશ્નનું નિરાકરણ થતાં એને પ્રાપ્ત થતો. હવે એની ખ્યાતિ દિનપ્રતિદિન વધવા લાગી અને એના વિચારોનો જનસમાજમાં આદર થવા લાગ્યો.

ક્ષમાવતી સુખને શિખરે પહોંચી ચૂકી હતી, પણ વિદ્યાતાના વિચિત્ર રાજ્યમાં ભાગ્યેજ કોઈનું સુખ સદાને માટે ટકી રહે છે. એના પૂજ્ય પિતાનું મૃત્યુ થયું. પિતા અને માતાની એકસામટી ગરજ સારનાર એ જનકના મૃત્યુથી ખનાને ઘણો શોક થયો. બીજી તરફ ખનાની વિદ્વત્તાની પ્રશંસા ગ્રાહ્ય પડિતોથી સાંખી શકાતી નહિ. એક સ્ત્રીને પોતાના કરતાં વધારે યશ મળે એ એમને માટે અસહ્ય હતું. તેઓ ગમે તે રીતે એ નિર્દોષ અળખાને દુઃખી કરવાને કમર કસીને તત્પર થયા હતા.

ઈ. સ. ૧૭૪૨ના શિયાળામાં ખંગાળામાં ભયંકર ધરતીકંપ થયો. એથી ખંગાળાના અખાતને કાંઠે આવેલાં ગામોને તો ઘણુંજ નુકસાન પહોંચ્યું. રાજા ચંદ્રકેતુની ગરીબ રૈયત ઘણી દુઃખી થઈ. એણે પડિતોની સભા મેળવીને એ આપત્તિનું કારણ તથા તેમાંથી મુક્તિ મળવાના ઉપાય શોધવાની આજ્ઞા આપી. બધા પડિતોએ મળીને એવી સલાહ આપી કે, “આ ધરતીકંપ ધરતી માતા કોપ્યાથી થયો છે અને ફરીથી એ ન કોપે એટલા માટે એક મોટો યજ્ઞ કરવો જોઈએ.” મહિરે પણ એ લોકોના એ નિર્ણયપત્ર ઉપર હસ્તાક્ષર કર્યા.

રાજા ચંદ્રકેતુએ પડિતોનો એ નિર્ણય ક્ષમાવતીને પણ જણાવ્યો. એ નિર્ણય વાંચીને એને ઘણું આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું અને એ પત્ર પર પોતાના પતિની સહી જોઈ ત્યારે એના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. એણે રાજાને સ્પષ્ટ કહ્યું કે, “આ ધરતીકંપની સાથે દેવદેવીઓને કાંઈ લેવાદેવા નથી. ધરતીકંપ એ એક કુદરતી ખનાવ છે. અમુક કુદરતી સંયોગો બની આવતાં એ ઘટના અનિવાર્ય થઈ પડે છે અને યજ્ઞ કર્યાથી એને રોકી શકાય એ વાત અસંભવિત છે.” એણે એ પણ કહ્યું કે, “પડિતોની હિંમત હોય તો મારી સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરીને મારા વિચારો મિથ્યા છે અને એમનો નિર્ણય ખરો છે એવું સાબિત કરી આપે.” ક્ષમાવતીના આવા સ્પષ્ટ વિચારોથી ગ્રાહ્યોના ક્રોધાગ્નિમાં ધી રેડાયું. તેમણે ક્રોધના આવશેમાં એની વિરુદ્ધ અનેક ભાષણો કર્યાં અને દલીલ ખૂટી ત્યારે ગાળોથીજ કામ ચલાવ્યું. ખનાને સારૂ તેમણે

નાસ્તિક, ડાકણ વગેરે શબ્દો વાપર્યા અને આરોપ મૂક્યો કે આ દેશનો સંહાર કરવા સાફ જ વિદેશથી એ આવી છે અને પોતાના બદ્ધથી લોળા મિહિરને વશ કર્યો છે. એમણે મિહિરના કાનમાં પણ નિંદાફી-વિષ રેડ્યું અને આખરે રાજા પાસેથી એ નિર્દોષ વિદુષીને દેશનિકાલ કરવાની આજ્ઞા મેળવી.

પંડિતોનો એ નિર્ણય અને રાજાની એ અન્યાયી આજ્ઞા પતિદ્વારા ક્ષમાવતીના બહુયામાં આવી. એ ચતુર સ્ત્રી સમજી ગઈ કે, ઇર્ષ્યાને વશ થઈને સ્વાર્થી બ્રાહ્મણોએ મારી વિરુદ્ધ આ કાવતરું રચ્યું છે. મારા પતિ પણ એમની પ્રપંચબળમાં ફસાયા છે. પતિના વિયોગમાં અપમાનિત જીવન ગાળવું તેના કરતાં મૃત્યુ હજારગણું શ્રેયસ્કર છે; એ પ્રમાણે વિચાર કરીને ખના ઘરની દેવસેવાની ઓરડીમાં ગઈ. પતિ એ સમયે કાળીની ઉપાસનામાં આંખ મીંચીને એકાગ્રચિત્તે બેઠો હતો. માતાજીના હાથમાં તલવાર હતી. ખનાએ એ તલવાર વડે પોતાનું શિર કાપી નાખીને પતિના ચરણ આગળ મૂક્યું. પતિ ધ્યાન સમાપ્ત થયા પછી નેત્ર ઉઘાડીને જુએ છે તો પૂજા-ગૃહમાં લોહીનું ખાખોચિયું ભરાઈ ગયું છે અને પોતાની પ્રિયતમા ખનાનું માથું ધડથી છૂટું પડ્યું છે. પોતાના બલિદાનથી જાણે એ પતિને કહેતી ગઈ કે, “મારી ખાતર તમારે નિંદા સહન કરવી પડે છે, આખો બ્રાહ્મણસમાજ તમારો શત્રુ થઈ પડ્યો છે, તો હું જાઉં છું. તમારો માર્ગ સરળ કરું છું. મારા મૃત્યુથી મેં તમારા કુટુંબને અપકીર્તિમાંથી બચાવ્યું છે.”

આ પ્રમાણે વિદુષી ખનાના જીવનનો અંત આવ્યો; પણ ખનાએ પ્રચલિત કરેલાં જ્યોતિષનાં વચનોથી એનું નામ અમર છે. આપણા ગુજરાતમાં જેમ ભડળી-વાક્ય પ્રચલિત છે તેમ બંગાળામાં ખનાનાં વચનો પ્રચલિત છે.

કેટલાક લોકો ખનાને વિક્રમાદિત્યના સમયમાં થઈ ગયેલી અને તેની સભાના એક પ્રસિદ્ધ રતન વરાહના પુત્ર મિહિરની વધૂ માને છે. વરાહ જ્યોતિષમાં ઘણો પ્રવીણ હતો પણ પુત્ર-જન્મ સમયે ગણિતમાં ભૂલ થવાથી અલ્પાયુષી છે એમ જાણતાં તેણે તેને એક માટીના ઘડામાં ભરીને જળમાં ફેંકી દીધો. ત્યાં એક ગરીબ માણસે તેને બચાવ્યો. મોટો થઈને એ લંકાદ્વીપમાં ગયો અને ત્યાં એક પંડિતને ઘેર જ્યોતિષ ભણાવવા લાગ્યો. એજ

પંડિતશાળામાં ખના લણતી હતી. ખન્ને વચ્ચે પ્રેમ બંધાયો અને લગ્ન થયાં. ત્યાર પછી તેઓ વિક્રમરાજના રાજ્યમાં આવ્યાં.

ધીમે ધીમે રાજા વિક્રમાદિત્ય સાથે મિહિરનો પરિચય થયો. મિહિરના જ્ઞાનથી ઘણા રાજા થઈને વિક્રમાદિત્ય તેને પોતાની રાજધાનીમાં લઈ આવ્યા. મિહિરને નવરત્ન સભાનો એક સભાસદ બનાવ્યો. મિહિરના બાદ્યજીવનની ખબર પડવાથી તથા ખીજી તપાસ ઉપરથી એને પુષ્ટિ મળવાથી, વરાહ સમજી ગયો કે મિહિર મારો પોતાનોજ પુત્ર છે. હવે એ પુત્ર અને પુત્રવધૂને આદરપૂર્વક પોતાને ઘેર લેઈ ગયો.

ખના જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં સ્વામી કરતાં પણ વધારે પારંગત હતી. એનું પ્રમાણ જે સમયે શિક્ષા સમાપ્ત કરીને અનાયો પાસેથી એણે વિદાય માગી તે સમયની એક ઘટના ઉપરથી મળી આવે છે. જ્યોતિષવિદ્યા પૂરી કરીને ખના અને મિહિર રાક્ષસોની પાસેથી પાછાં ફરતાં હતાં. ઘણા દિવસ અનાયોની સાથે રહેવાથી એ લોકોની પણ આ વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ઘણી માયા બંધાઈ હતી. એ માયાના બંધનથી વિદાય સમયે ઘણે દૂર સુધી લંકાના લોકો તેમને વળાવવા આવ્યા હતા. નાનાં, મોટાં, સ્ત્રી, પુરુષ, બધાં આ બે જણાંને છેદલી વિદાય આપવા ગામની ભાગોળ આગળની એક નદી સુધી આવ્યાં હતાં. ત્યાં આગળ એક ગાય પ્રસવ કરવાની તૈયારીમાં હતી. ગુરુએ મિહિરને પૂછ્યું: “બેટા! જે પ્રાણી આ ગાયના ઉદરમાંથી થોડા સમયમાં આ સંસારમાં જન્મ લેશે તેનો રંગ કેવો હશે તે કહી આપીશ?” મિહિરે ગણના શરૂ કરી, પણ એની ગણતરી ખરી પડી નહિ. ત્યારે ગુરુએ મિહિરના હાથમાં થોડાં પુસ્તકો આપીને કહ્યું: “હજી તું જ્યોતિષવિદ્યા પૂરી શીખ્યો નથી. આ પુસ્તકો તારી સાથે રાખ અને તેમની મદદથી બાકીનો અભ્યાસ પૂરો કરજે.”

મિહિર પરીક્ષામાં સફળ થયો નહિ. ગુરુને પણ તેના શિક્ષણ માટે સંદેહજ હતો; પણ ખના ઉપર તેમને અગાધ વિશ્વાસ હતો. એમની ખાતરી હતી કે ખનાએ જ્યોતિષશાસ્ત્રનો પૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો છે.

મિહિરે ગુરુના હાથમાંથી પુસ્તકો લઈ લીધાં, પણ તેનું

ચિત્ત ચક્રકોળે ચડયું હતું. તેને એવો વિચાર આવ્યો કે આટલા દિવસ શ્રમપૂર્વક અભ્યાસ કરવા છતાં પણ જ્યોતિષ-વિદ્યા આવડી નહિ તો આ સાધારણ પોદાંધી શું આવડવાનું છે? એવું વિચારીને એણે એ પુસ્તકો ખળખળ વહેતી નદીના પ્રવાહમાં ફેંકી દીધાં. ખના એ વખતે દૂર ઊભી ઊભી પાછળના ગામનું સુંદર પ્રાકૃતિક દૃશ્ય છેલ્લી વાર જોવામાં નિમગ્ન હતી. એકાએક તેની નજર વહી જતાં પુસ્તકો ઉપર પડી. તેણે મિહિરની પાસે દોડી જઈને પૂછ્યું: “આ શું કયું?” પણ એટલામાં એ નદીનો સ્રોત ઘણે દૂર ચાલ્યો ગયો હતો. એ સમયે જ્યોતિષવિદ્યાનાં એ અમૂલ્ય તરવો આ સંસારમાંથી લુપ્ત થયાં!

ખના જ્યારે પતિ કરતાં પણ આટલી બધી અધિક પ્રવીણ હતી ત્યારે વરાહ કરતાં તો એ ઘણી હોશિયાર હોવીજ જોઈએ. વરાહ પણ જ્યોતિષવિદ્યામાં ઘણો ઊંડો ઊતર્યો હતો, એ વાત ખરી; પણ તેનું ગણિત જરા કાચું હતું. તેની ગણતરીમાં કદી કદી ભૂલ આવતી. બાળકપુત્ર મિહિરના ત્યાગ વખતે વાચકોને તેનો પરિચય થઈ ચૂક્યો છે. દેશના ઘણા લોકો વરાહ પાસે જોષ જોવરાવવા આવતા. એમ કહેવાય છે કે વરાહની કાંઈ ભૂલ થતી તો ખના ઘરની અંદર બેઠે બેઠે ભૂલ સુધારી આપતી. વરાહને આથી ઘણી શરમ આવતી. પોતાના કરતાં પુત્રવધૂના ચડતા જ્ઞાન માટે તેને થોડીક ઇર્ષ્યા પણ ઊપજી. એટલા માટે એ મનમાં ને મનમાં ખના ઉપર અસંતુષ્ટ રહેવા લાગ્યો. વાચક બહેનો કદાચ વિચાર કરશે કે ખના પણ ઘણી હિંમતવાળી હશે. સસરાની ભૂલ લોકોના દેખતાં કહીને તેને શરમિંદો કરવો એ વાજબી છે? પણ આપણે એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે જ્યોતિષ એ ઘરસંસારની સાધારણ વાત નથી. ભાગ્યગણનામાં જરા ભૂલ થાય તો લોકોનું મહા અનિદ્ર થાય. એક શૂન્યની ભૂલ કરીને ખુદ વરાહ પોતાના પ્રિય પુત્રને મૃત્યુના મુખમાં સોંપ્યો હતો; માટે સસરાજીની ભૂલથી લોકોનું એ પ્રમાણે સત્યાનાશ ના વળે એટલા સારૂ ખના તેમની ભૂલ પકડીને સુધારી આપતી. ખના કેવળ સસરાની ભૂલ પકડી આપતી એટલુંજ નહિ, પણ વરાહની જાણમાં નહોતી એવી કેટલીક ગણતરીઓની પણ એને ખબર હતી. એ બધી ગણનાઓને લગતા પ્રશ્નોમાં સસરા કાંઈક અચકાતા તો ખના એમને એ સિદ્ધાન્ત શીખવી દેતી.

આકાશમાં બધા મળીને કેટલા તારા છે એ જાણવાની વિક-
માદિત્યને એક દિવસ ઘણી ઉત્કંઠા થઈ. એ પ્રશ્નની મીમાંસા
કરવાનું કામ મહારાજાએ વરાહને સોંપ્યું; પણ વરાહ પાસે
એટલી વિદ્યા ક્યાં હતી કે એનો જવાબ આપી શકે ? આ પ્રશ્ન
તેના જ્ઞાનની હદ બહારનો હતો. તેણે સભામાં કહ્યું કે, “હું ઘેર
જઈને નિરાંતે ગણિત કરીને એનો જવાબ આપીશ.”

વરાહ ચિંતાતુર મોંએ ઘેર આવ્યો. ખના એ સમયે રસોડા-
માં હતી. એટલી બધી બહીંગણી હોવા છતાં પણ એ પોતાને
હાથે રસોઈ કરીને આખા ઘરને ખવરાવતી હતી. રસોઈ સમાપ્ત
ક્યાં પછી ખના સસરાજીને જમવા તેડવા આવી. તેણે જોયું કે
વરાહ ઘણા ઉદાસ બેઠા છે. તેમની ચિંતાનું કારણ સાંભળીને
તેણે કહ્યું કે, “આપે ચિંતા કરવી નહિ. આપ જમી લો. હું
પ્રશ્નનો જવાબ આપીશ.”

વરાહે ભોજન કર્યું. ખનાએ પાસે બેસીને ઘણા થોડા સમય-
માં એ અઘરો હિસાબ ગણી આપ્યો. આ વખતે એને લાગ્યું કે
પુત્રવધૂની વિદ્યાથી ભરસભામાં પોતાની આબરૂ સચવાશે. આજે
વરાહને ઘણો સંતોષ થયો અને એવી વિદ્વાન વહુ મળવા માટે
પોતાને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યો.

ખીજે દિવસે રાજસભામાં જઈને વરાહે વિકમાદિત્યના પ્રશ્ન-
નો ઉત્તર આપ્યો; પણ વિકમાદિત્યે જાણવા માગ્યું કે, “તમે આ
સિદ્ધાંત ઉપર કેવી રીતે આવ્યા ?” વરાહ હવે ગભરાઈ ગયો અને
તેણે સાચેસાચું કહી દીધું કે, “મહારાજ ! ક્ષમા કરો. મેં પોતે
એ ગણતરી કરી નથી. હું એ કરી શક્યોજ નથી.”

રાજાએ પૂછ્યું: “ત્યારે કેાણે કરી ? મિહિરે ?”

વરાહે કહ્યું: “ના, મહારાજ. મિહિરે પણ નહિ. મિહિરની
સ્ત્રી-મારી પુત્રવધૂએ.”

બધા અત્યંત વિસ્મય પામી ગયા. ખના જ્યોતિષશાસ્ત્ર
થોડુંઘણું બહીંગ હતી એવી તો બધાને ખબર હતી, એટલું
સાધારણ જ્ઞાન વરાહની પુત્રવધૂ અને મિહિરની પત્નીમાં તો
સ્વાભાવિક રીતે હોવુંજ જોઈએ; પણ ખનાનું જ્યોતિષશાસ્ત્રનું
જ્ઞાન આટલું બધું ઊંડું છે એવી કોઈને સ્વપ્ને પણ કદપના
નહોતી. આવી વિદુષી નારી પોતાની રાજધાનીમાં છે એ જાણીને

વિક્રમાદિત્ય પોતાને ધન્ય માનવા લાગ્યો. પોતાની રાજસભામાં ખનાને દસમા રત્નની જગ્યા આપવાની તેને ઇચ્છા થઈ. તેણે વરાહને હુકમ આપ્યો કે, “આવતી કાલે રાજસભામાં ખનાને લઈને આવવું. સભામાં ખના સાથે હું જયોતિષવિદ્યા સંબંધી ચર્ચા કરીને તેને ઇનામ આપીશ.”

વરાહ ઘણો ખેદ પામ્યો. રાજસભામાં પોતાની કુળવધૂ હાજર થઈને વિદ્યાની ચર્ચા કરશે, પોતાના અને પુત્રના કરતાં જ્ઞાનમાં પ્રાધાન્ય સ્થાપશે, એ વિચાર વરાહથી સહન થઈ શક્યો નહિ. તેણે મિહિરને આજ્ઞા કરી કે, “ખનાની જીભ કાપી નાખ.”

મિહિર રત્નભિત થઈ ગયો. ખના એની સ્ત્રી હતી. વિદ્યામાં, જ્ઞાનમાં, ગુણમાં સર્વ પ્રકારે તેના જીવનની સાથી હતી; ખના જેવી સ્ત્રી મળવાથી તેનું જીવન સફળ અને ગૌરવાન્વિત થયું હતું. આજ એ ખનાની સાથે પોતાના હાથે આવું નિર્દય કૃત્ય કરીને પોતાને લાંછન લગાડશે? ખના જીવે છે ત્યાંસુધી તો એનાથી એવું કામ થઈ શકે નહિ. વગર અપરાધે આવી સારી સ્ત્રીને નિષ્કુરતાથી મૃત્યુના મુખમાં સોંપી દેવી? પણ એક તરફ પિતાની આજ્ઞા પણ ઉલ્લંઘાય એમ નહોતું. શું કરવું તે નક્કી નહિ થવાથી મિહિર ચિંતામાં ને ચિંતામાં ખહાર બેસી રહ્યો.

ખનાને સસરાના આદેશની ખબર પડતાં તેણે પતિને કહ્યું: “તમે શા માટે પિતાજીની આજ્ઞા પાળતાં અચકાઓ છો? શા માટે આટલી આનાકાની કરો છો? હું એવી કોણ છું કે મને વેદના થશે? હું મૂંગી થઈશ કે માફ મૃત્યુ થશે એ વિચારથી તમે પિતાની આજ્ઞા ન માન્યાનું મહાપાપ વહોરી દો છો? પડવું, આખડવું, વાગવું, ખોડખાંપણ આવવી અને મરવું એ બધું તો મનુષ્યજીવનમાં થયાજ કરે છે. કર્મોના ફળરૂપે જેના નસીબમાં જે દુઃખ ભોગવવાનું છે તે ભોગવ્યા વગર તેનો છૂટકો નથી. તેને રોકવાની ચેષ્ટા કરવી એ મૂર્ખતા છે. વિદ્યાતાના વિદ્યાનની વિરુદ્ધ જઈને સફળ થઈ શકાશે? તમે એવો વિચાર લાવશોજ નહિ. માયામુગ્ધ થઈને ધર્મપાલનથી વિમુખ થશો નહિ. મેં પોતે પણ ગણતરી કરી જોઈ છે કે, આ દુર્ઘટના બનવાનીજ છે અને એ નિમિત્તેજ માફ મૃત્યુ થવાનું છે.”

મિહિરે ખનાની જીભ કાપી નાખી. ખનાનું મૃત્યુ થયું.

કોઈ કોઈ એમ પણ કહે છે કે ખના વરાહની ગણતરીમાં

ભૂલ પકડી આપતી એટલા માટે ક્રોધ અને ઇર્ષ્યાથી વરાહે મિહિરને હાથે આણું કૃત્ય કરાવ્યું. ગમે તે હો, પણ વરાહની આજ્ઞાથી મિહિરે ખનાની જીભ કાપી નાખી, આથી ખનાનું મૃત્યુ થયું.

ખનાના જીવનને લગતી બીજી કથા વાચકોની જાણ સારૂ અમે વર્ણવી છે, પરંતુ આધુનિક વિકાસને એ વાતને માનતા નથી કે ખના વિક્રમ રાજના સમયમાં થઈ ગઈ હોય. વળી તેઓ એ પણ માનતા નથી કે એ લંકાનિવાસિની હોય અને લંકામાંજ તેણે જ્યોતિષવિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો હોય.

ખનાનાં જ્યોતિષ સંબંધી જે વચનો અંગાળામાં પ્રચલિત છે તે ઉપરથી તે અંગાળી મહિલા હોવી જોઈએ એમ અનુમાન થાય છે. અંગાળામાં ૨૪ પરગણા જિલ્લામાં ખારાસેતનગરની પાસે દેવલી નામનું એક નાનું સરખું ગામ છે. ત્યાં રાજ ચંદ્ર-કેતુના મહેલનાં ખંડિયેરો હજી સુધી મોજૂદ છે અને ત્યાંના લોકો ખના અને મિહિરની વાતો હજી પણ કરે છે. શ્રીયુત્ પંચાનન ભટ્ટાચાર્ય બી. એ., બી. ડી., બીજા વિકાસોના પ્રમાણસહિત કહે છે કે, “ખનાએ લંકામાં કદી પગ મૂક્યો હોય એવાં પ્રમાણ નથી. એ તો એક પ્રતિષ્ઠિત અંગાળી ઉપન્યાસ લેખકે ચલાવેલી ગપ છે, જેને લોળા વાચકોએ વગર વિચારે પ્રસન્નવાક્ય માની લીધું છે. વાર્તાએ ઇતિહાસનો નાશ કર્યો છે.” પણ ધ્યાનમાં લેવાનું છે કે, વરાહ અને મિહિરને એ દંતકથામાં પિતાપુત્ર તરીકે વર્ણવ્યા છે. વિક્રમની રાજસભાના પંડિતનું નામજ વરાહમિહિર હતું. એક નામના બે ભાગ પાડીને નાહકની પિતાપુત્રની કલ્પના ઊભી કરવામાં આવી છે.

વાચકોની આગળ ખનાના જીવનને લગતા બંને મતો અમે રજૂ કર્યા છે. એટલી વાત તો બંનેના ચરિત્ર ઉપરથી નિર્વિવાદ છે કે, ખના પોતાના સમયની એક પરમવિદુષી સ્ત્રી હતી. જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં વધારે પ્રવીણ હતી. એક સ્ત્રીમાં વધારે વિકૃત્તા હોવાથી એ પુરુષ-વિકાસોના દ્રેષનું કારણ થઈ પડી હતી અને પતિપ્રેમને વશ થઈ, તેણે પ્રસન્નતાપૂર્વક પોતાના જીવનનું અલિહાન આપ્યું હતું.

૨૪૪-મહત્તી

એ મારવાડના પ્રસિદ્ધ જોશી હુદાદની એકની એક પુત્રી હતી. હુદાદને પુત્ર નહિ હોવાથી કન્યા ઉપર તેને વિશેષ રનેહ હતો. હુદાદે પોતાનું જ્યોતિષનું જ્ઞાન એ કન્યાને આપ્યું હતું. ભડળી ઘણી બુદ્ધિમતી હતી. તેણે પોતાના જ્ઞાનને ઉપયોગ જનસમાજના કલ્યાણના અર્થે સરળ ભાષામાં એને પ્રચાર કરવામાં કર્યો. કુદરતમાં થતા ચોક્કસ ફેરફારો ઉપરથી હવાની અને વિશેષે કરીને ચોમાસા માટે ભડળીએ જે વરતારા કાઢ્યા છે તે ભડળીવાક્ય નામે પ્રસિદ્ધ છે. ‘ભડળીવાક્ય’ તે ખેડૂતોનું તો પુરાણજ છે. અમુક માસમાં અમુક દિવસે હવાની સ્થિતિ અમુક પ્રકારની રહે, તેના ઉપરથી ચોમાસું સાફ નીવડશે કે નબળું તેના એમાં વરતારા કાઢ્યા છે. વેદાંતનાં સૂત્રો જેવાંજ આ સૂત્રો પણ સંક્ષિપ્ત અને નિશ્ચિત છે; જેમકે—

શ્રાવણ પહેલાં પાંચ દિન, મેહ ન ભાંડે આવ;
પિયુ પધારો માળવે, હમે જશું મોસાળ.
પૂરવ તાણે કાચળી, જો આથમતે સૂર;
ભડળી વાયક એમ ભણે, દૂધે જમાડું ફૂર.
શનિ આદીતાં મંગળાં, જો પોઢે જહુરાય;
ચાક ચઢાવે મેદની, પૃથ્વી પરલે થાય.

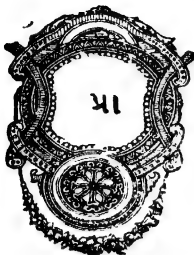
(કરકે પાજ બંધાય.)

ભડળીના બધાજ વરતારા લગભગ સાચા છે. આ વાક્યો-માંના ચોમાસાના વરતારા, બહુ લાંબા સમયના અનુભવ અને નિરીક્ષણનું પરિણામ છે અને આખા કાઠિયાવાડના ખેડૂતો આ વાક્યો પર લક્ષ આપીને પોતાની ગણતરીઓ બાંધે છે. x

x સા. શ્રી. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીના “ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક રત્નો” માંથી ઉપકાર સહિત ઉદ્ધૃત.—પ્રયોજક
૬૭૬

૨૪૫-કૃતરાજહિતા

ચીન સમયમાં કૃતનામે એક રાજા થઈ ગયો છે. એ રાજાને સાત કન્યાઓ હતી. એ બધી રાજ-કન્યાઓ ઘણી સુંદર અને લાવણ્યવતી હતી, પરંતુ પૂર્વજન્મના સંસ્કારના બળે ભોગ, વેલવ તથા સંસારનાં બીજાં અનેક પ્રલોભનો તરફ તેમના ચિત્તનું આકર્ષણ થયું નહોતું. બાલ્યાવસ્થામાંથી તેમને વૈરાગ્ય ઊપજ્યો હતો અને તેમણે રાજમહેલનો ત્યાગ કરીને સ્મશાનમાં નિવાસ કરવા માંડ્યો હતો.

એ પ્રસંગે એ કન્યાઓને તેમનાં સગાંસંબંધીઓએ ઘર છોડીને સ્મશાનને સેવવાનું કારણ પૂછ્યું હતું. તેના ઉત્તરમાં એમાંની એક કન્યાએ જણાવ્યું કે, “આ સંસાર મિથ્યા છે; તેમાં વળી આ દેહ નકામો છે. આ પ્રિયજનનો મેળાપ વગેરે જે સુખ છે તે સ્વપ્ન સમાન ચંચળ છે. આ સંસારમાં સારૂપ સત્ય વસ્તુ એકજ છે અને તે પરોપકાર છે. આ શરીર ક્ષણભંગુર છે. આ દેહ પોતાના માનવ બંધુઓ, પશુપક્ષીઓ, વનસ્પતિ વગેરેની જેટલી સેવા કરી શકે તેટલુંજ એનું સાર્થક છે. આ શરીર ગમે તેટલું સ્વરૂપવાન હોય છતાં બીજા કોઈના કામમાં ન આવે તો તે નિરુપયોગી છે. મેં તથા મારી બહેનોએ નિશ્ચય કર્યો છે કે જીવતાં સુધી પરોપકાર કરીશું અને છેવટે આ દેહને પણ સ્મશાનમાં માંસાહારી પ્રાણીઓના ખપમાં આવે એવી રીતે ત્યજ દઈશું.”

દેહના લાવણ્ય અને સૌંદર્યને લીધે મનુષ્યને કેવી લાલચો-માં ફસાવાનો પ્રસંગ આવે છે તે સૂચવવા તેમણે એક દષ્ટાંત પણ આપ્યું. એ દષ્ટાંત બોધજનક હોવાથી નીચે ઉતારીએ છીએ.

પ્રાચીનકાળમાં એક સુંદર રાજકુમાર યુવાવસ્થામાંજ ઘરબાર

ત્યજીને સંન્યાસી થયો હતો. એક સમયે તે એક વણિકને ઘેર ભિક્ષા માગવા ગયો. સાધુનાં કમળસમાન સુંદર નેત્ર જોઈને વણિક પત્નીના મનમાં વિકાર ઉત્પન્ન થયો. એ તરુણ સાધુ ઉપર મોહી પડી અને કહેવા લાગી: “મહારાજ! તમે તો ઘણા સુંદર છો. આ કોમળ શરીરે સંન્યાસ લેવાની શી જરૂર પડી? તમારાં કમળલોચનની દૃષ્ટિ જે નારી ઉપર પડે તે ખરેખર ઘણી ભાગ્ય-શાળી ગણાવી જોઈએ.” સાધુને એ સ્ત્રીની દુષ્ટ બુદ્ધિ જોઈને ક્યા આવી. એણે વિચાર્યું કે, “હાય! મારું સૌંદર્ય આજ એક કુલીન સ્ત્રીનું શિયળ ભંગ કરવાને લલચાવવાનું કારણ થઈ પડ્યું છે.” જોતજોતામાં તેણે પોતાનાં એક નેત્રને ખેંચીને બહાર કાઢ્યું અને એ સ્ત્રીના હાથમાં મૂકી કહ્યું: “હો માતા! જે નેત્રનાં તમે આટલાં બધાં વખાણુ કર્યોં તે તો લોહીથી ખરડાયલું છે, તમને તે ગમે છે તો ભલે તમારી પાસે રાખો.”

પેલી વણિક પત્નીને આથી ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો અને સાધુની ઘણી ક્ષમા માગવા લાગી. સાધુએ કહ્યું: “માતા! તમારે પસ્તાવાનું કંઈ કારણુ નથી. તમે તો મારા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે. નેત્રહીન થયાથી હું તપસ્યા સારી રીતે કરી શકીશ. સૌંદર્યનો નાશ થવાથી મારી ધર્મસાધનામાં કોઈ વિઘ્ન નહિ નાખે.”

આ ઉદાહરણુ આપીને કૃતરાજની કન્યાએ કહ્યું: “જે શરીર આવું નાશવંત છે, જેની મોહકતા એક ક્ષણભરમાં જતી રહે છે, તેનાં ઉપર માયા શી રાખવી? આવા વિચારથી અમે રાજમહેલના સુખનો ત્યાગ કરીને આ સ્મશાનમાં નિવાસ કરીએ છીએ અને એમાંજ સુખ માનીએ છીએ.”

એ સાતે બહેનોએ એવા શુદ્ધ વિચારથી પ્રેરાઈ પરોપકારમાંજ જીવન ગાળી સ્મશાનમાં દેહત્યાગ કર્યો હતો.

૨૪૬-વિષ્ણુમતી

ચીન કાળમાં કૌશામ્બી નગરમાં પાંડવોનો વંશ-
જ જનમેજય રાજાનો પુત્ર શતાનિક રાજ્ય
કરતો હતો. એ રાજા ઘણો પરાક્રમી હતો. વિષ્ણુ-
મતી એ રાજાની રાણી હતી. એ ઘણી પતિવ્રતા હતી. રાજાને
વિષ્ણુમતીથી કાંઈ સંતાન થયું નહોતું, છતાં રાજાને એના ઉપર
એટલો બધો પ્રેમ હતો કે, તેણે બીજી વાર લગ્ન કર્યું નહોતું.

એક દિવસ રાજા શિકાર કરવા ગયો હતો. ત્યાં આગળ
શાણ્ડિલ્ય મુનિનાં તેને દર્શન થયાં. વાતચીતમાં મુનિ સમજી
ગયા કે રાજાને પુત્ર નથી અને તેથી કરીનેજ તેમના મનમાં
ગ્લાનિ રહે છે. એથી એ રાજાની સાથે કૌશામ્બી નગરીમાં ગયો અને
મંત્ર બાણીને ચોખ્ખા, દૂધ અને સાકરનો બનાવેલો એક પદાર્થ
રાણીને ખવરાવ્યો. એ પદાર્થ ખાધાથી રાણી સગર્ભા થઈ અને
તેને પુત્ર અવતર્યો. એ પુત્રનું નામ સહસ્રાનિક પાડવામાં આવ્યું.
માતૃપિતાને હાથે શિક્ષણ મેળવીને સહસ્રાનિક ઘણો વિદ્વાન,
પરાક્રમી અને વિનયી નીવડ્યો. પુત્રને યુવરાજપદ ઉપર સ્થાપી
રાજા રાજ્યકાર્યમાંથી નિવૃત્ત થયો હતો.

એક દિવસ ઇન્દ્રને રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ
આવતાં તેમણે રાજા શતાનિકની સહાયતા માગી. રાજા શતાનિક
ઇન્દ્રની સહાયતાથી રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરવા ગયો. ત્યાં અનેક
અસુરોનો સંહાર કરીને રાજા યુદ્ધક્ષેત્રમાં મરણ પામ્યો.

ઇન્દ્રનો સારથિ માતલી રાજાના શબને ઊંચકીને રાણી પાસે
લાવ્યો. પતિનું શબ જોતાંજ રાણી વિષ્ણુમતીના શોકનો પાર
રહ્યો નહિ. પતિ વગરનું જીવન તેને મિથ્યા લાગ્યું અને પતિના
શબને ખોળામાં લઈને તે સતી થઈ ગઈ.

૨૪૭-કલ્યાણી

❀❀❀
❀ પ્રા ❀
❀❀❀

ચીન કાળમાં એક ગામડાની બહાર એક નાની સરખી ઝૂંપડીમાં એક વિધવા રહેતી હતી. તેનું નામ કલ્યાણી હતું. સંસારમાં એના સુખદુઃખમાં ભાગ પડાવનાર કોઈ નહોતું. એનો બધો આધાર એક બાળક પુત્ર ઉપર હતો. એ બાળકજ વિધવાનું સર્વસ્વ હતો. વિધવા એની સાથેજ કુટીરમાં રહેતી. બાળકનું નામ જટિલ હતું. એ બાળક ફૂલના જેવો સુંદર, ઝરણાનાં જળ જેવો નિર્મળ અને આકાશના જેવો ઉદાર હતો; પણ બાલ્યાવસ્થાથીજ એના માથા ઉપર જટા ઊગી હતી, એટલે માતા તેને લાઠમાં જટિલ કહેતી હતી.

કલ્યાણીમાં નામ પ્રમાણેજ ગુણ હતા. તેનું કોમળ હૃદય કલ્યાણ અને દ્વેષહીન ભરેલું હતું. ગૃહવ્યવસ્થામાં પણ તે ઘણી કુશળ હતી. એની ઝૂંપડી ગામથી એક તરફ છેક એકાંતમાં હતી, છતાં એની વ્યવસ્થા એવી સારી હતી કે એના ઘરમાં કોઈ વસ્તુને અભાવ નહોતો. એ કુટીરમાં માદ્રીકરો આનંદપૂર્વક સમય વ્યતીત કરતાં હતાં. એમનો એક સિદ્ધાન્ત હતો કે કોઈની હિંસા કરવી નહિ. અહિંસાના એ વાતાવરણમાં જંગલનાં અનેક પશુપક્ષી ઝૂંપડી આગળ આવીને રમવા લાગતાં. કલ્યાણી તેમને દાણા નાખતી. કલ્યાણી ભગવદ્ભક્ત પણ હતી. સર્વદા ભગવાનનું પવિત્ર નામ કાને પડે એટલા સાફ એણે કેટલાંક મેના તથા પોપટ પણ પાળ્યાં હતાં. ઘરનું કામકાજ કરતાં ભગવાનનું મધુર નામ કાને પડતાં એને ઘણું આનંદ થતો.

કલ્યાણીની ઝૂંપડી રસ્તા ઉપરજ હોવાથી એને ઘેર દરરોજ બેએક મહેમાન આવી ચડતા. કલ્યાણી તેમને કુશાસન ઉપર બેસાડીને પોતે તેમના સ્નાન તથા લોજનની વ્યવસ્થા કરતી. અતિથિઓ તેમના આદરસત્કારથી એટલા બધા પ્રસન્ન થતા કે તેમણે તેનું નામ “વનલક્ષ્મી” પાડ્યું હતું અને આસપાસનાં

ગામોમાં એ “વનલક્ષ્મી”ના નામથીજ ઓળખાતી.

એક દિવસ ત્યાં આગળ એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ આવ્યો અને બાળક જટિલને રમતો જોઈને પૂછવા લાગ્યો: “બેટા ! વનલક્ષ્મીનો આશ્રમ કયાં છે ?” જટિલ ઘણો આદર કરીને એને માતાની પાસે લઈ ગયો. કલ્યાણીએ અતિથિ બ્રાહ્મણને બેસવા સાડા કુશાસન બિછાવી આપ્યું. વૃદ્ધ બેઠો. માતા અને પુત્રે ભક્તિ-પૂર્વક એને પ્રણામ કર્યા. વૃદ્ધે આશીર્વાદ આપ્યો: “બેટા વનલક્ષ્મી ! હું ચારે તરફથી તારા અતિથિસત્કારનાં વખાણુ સાંભળતો આવ્યો છું. આજ આ રસ્તે જઈ રહ્યો હતો ત્યારે મનમાં વિચાર બિપજ્યો કે ચાલ વનલક્ષ્મીનો આશ્રમ જોઈ આવું. એટલા માટે આજે અહીં આવ્યો છું.”

વનલક્ષ્મીએ તેને આગ્રહ કર્યો કે, “મહારાજ ! અમારાં મોટાં ભાગ્ય કે આપે અત્રે પધારી મારી કુટીરને પાવન કરી. આજ તો કૃપા કરી અહીંજ રહી જાઓ.” વૃદ્ધે હા પાડી. જટિલ ચુપચાપ પાસે બેસી હતો. વૃદ્ધ એને બોળામાં લઈને રમાડવા લાગ્યો. વૃદ્ધે કલ્યાણીને પૂછ્યું: “વનલક્ષ્મી, આ તમારો છોકરો છે ?” કલ્યાણીએ નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું: “હા મહારાજ, આપનો પ્રસાદ છે.” આ પ્રમાણે નાના પ્રકારની વાતચીત કરીને વૃદ્ધ સ્નાન કરવા ગયો.

એટલી વારમાં કલ્યાણીએ કુટીરના મંદિરમાં બ્રાહ્મણને સાડા પૂજાની સામગ્રી તૈયાર કરી. ગંગાજળ, ગંધ, પુષ્પ, તુલસી, દુર્વા, અપરાજિતા, પુષ્પ વગેરે થાળીમાં ગોઠવી દીધાં. ધૂપદાનમાં ધૂપ સળગાવ્યો. ઘીનો દીવો કર્યો. સુગંધથી કુટીર મહેકી રહી.

સ્નાન કરીને વૃદ્ધ પૂજાના આસન ઉપર બેઠો. ઇષ્ટદેવનું સ્મરણ અને પૂજન કરવા સાડા પોતાને જોઈતી બધી વસ્તુઓ આવી સરસ રીતે કલ્યાણીએ તૈયાર રાખી હતી, એ જોઈને વૃદ્ધ ઘણો સંતુષ્ટ થયો અને માતા તથા પુત્રને ઘણાજ આશીર્વાદ આપ્યો તથા ‘અપરાજિતા’ સ્તોત્રનો પાઠ તેમને સંભળાવ્યો. એ સ્તોત્રનો પાઠ કરતાં બ્રાહ્મણના ચક્ષુમાંથી જળધારા વહેતી હતી. કલ્યાણી એકીટશે તેની તરફ જોઈ રહી હતી. એની ભક્તિ જોઈને એનું હૃદય પ્રકુલિત થયું.

પૂજા સમાપ્ત થયા પછી વૃદ્ધે અપરાજિતા-રક્ષાકવચ બાળક

જટિલના ગળામાં ખાંધી દીધું અને આશીર્વાદ આપ્યો કે, “આ બાળક જ્યાં જશે ત્યાં વિજય પ્રાપ્ત કરશે !”

વાતચીતમાં વૃદ્ધે જટિલના અભ્યાસ વિષે પણ પૂછ્યું અને એના વિદ્યાભ્યાસનો રીતસર આરંભ નથી થયો એવું બાળકમાં આવતાં સૂચના કરી કે, “સામેના ગામમાં વિશ્વરૂપ મિશ્રની નિશાળ છે, ત્યાં છોકરાને મૂકી આવજે. ત્યાં આગળ પંડિતજી એને વ્યાકરણ, અલંકાર અને કાવ્ય ભણાવશે.”

કલ્યાણીએ કહ્યું: “પણ જટિલ તો છેક બાળક છે. જંગલમાં થઈને ગુરુજીને ઘેર આવજા કેવી રીતે કરી શકશે ?”

પ્રાદ્યુએ કહ્યું: “મેં એના ગળામાં જે માદળિયું ખાંધ્યું છે તે એની રક્ષા કરશે. સાપ, વાઘ, ચોર, લૂંટારા-કોઈ તારા બાળકનો વાળ વાંકો નહિ કરી શકે. તું બેઘડક રહેજે.”

“જેવી આજ્ઞા” કહી કલ્યાણીએ પ્રાદ્યુની ચરણરજ માથે ચડાવી. પ્રાદ્યુ આશીર્વાદ આપીને વિદાય થયો.

ખીજે દિવસે સવારેજ કલ્યાણી વનની સામે પાર જઈને જટિલને ગુરુજીને સોંપી આવી. પેલા વૃદ્ધે ગુરુજીને ભલામણ કરી હતી, એટલે એમણે ઘણી પ્રસન્નતાપૂર્વક એને ભણાવવાનું પોતાને માથે લીધું.

બાળકને શિક્ષણ આપવું એ માતપિતાનો એક મોટો કર્તવ્ય-ભાર છે. એ ભાર હલકો થયાથી કલ્યાણી ઘણી પ્રસન્ન થઈ.

જટિલ સવારે વહેલો ઊઠતો. પાઠ કરી રહ્યા પછી, સ્નાન તથા ભોજન કરીને, સામે પાર ગુરુને ઘેર ભણવા જતો અને આખો દિવસ ત્યાં રહી, સાંજે માની પાસે આવતો.

એક દિવસ જટિલની નિશાળના છોકરાઓ એકબીજાને પૂછી રહ્યા હતા: “તારે કોણ કોણ છે ?” કોઈએ કહ્યું: “મારે મા છે, બાપ છે;” કોઈએ કહ્યું: “મારે આટલાં ભાઈબહેન છે” વગેરે. જટિલનો વારો આવ્યો ત્યારે એણે કહ્યું: “મારે એકલી માજ છે. બીજું કોઈ નથી.” એ સાંભળી કામદંક નામના એક વિદ્યાર્થીને નવાઈ લાગી, કે એના ઘરમાં ખીજે કોઈ પુરુષ નથી તો બનરમાંથી સીધું, શાક વગેરે લાવવાનું કામ કોણ કરતું હશે ? જરૂર એને બીજું કોઈ હશે, પણ ખબર નહિ હોય.

જટિલે કહ્યું: “ભાઈ ! મને તો ખબર નથી, મેં તો આજ

દિન સુધી બીજા કોઈને મારા ઘરમાં જોયો નથી, છતાં આજે માને પૂછીને કાલે તને કહીશ. ”

જટિલ ઘેર આવવા નીકળ્યો. રસ્તામાં તેને ઘણો ભય લાગી રહ્યો હતો, એવામાં એક વૃદ્ધ પુરુષ તેને મળ્યા. એ દયા આણીને જટિલને વનની બહાર મૂકી આવ્યા.

જટિલ માની પાસે પહોંચ્યો. એટલામાં સૂરજ આથમી ગયો હતો. કલ્યાણી એ વખતે ઘન્ટ વગાડીને સંધ્યા સમયની આરતી કરી રહી હતી. જટિલે પણ ઉમરા આગળ બેસીને ભગવાનની સ્તુતિ કરી. એ એનો રોજનો નિયમ હતો. ભગવાનની પ્રાર્થના કર્યા વગર કલ્યાણી એને લોજન નહોતી આપતી. ઘરનાં બધાં કામથી પરવારીને કલ્યાણી પુત્ર સાથે વાતો કરવા બેઠી. જટિલે પૂછ્યું: “આપણે બીજું કોઈ છે?” બાળકના આ નિર્દોષ પ્રશ્નનો હેતુ માતા સમજી શકી નહિ. એ ઉપરથી જટિલે કામ-દક સાથે થયેલી પોતાની વાતચીત કહી સંભળાવી.

કલ્યાણીએ કહ્યું: “બેટા ! આપણે બીજું કોઈ નથી, કેવળ એક દીનબંધુ છે.”

જટિલે પૂછ્યું: “મા ! દીનબંધુ મારા શા સગા થાય ?”

કલ્યાણી:—બેટા ! એ તારા મોટાભાઈ થાય.

જટિલ:—મા ! એ ક્યાં રહે છે ?

કલ્યાણી:—એ આ પૃથ્વીમાં બધી જગ્યાએ રહે છે. આકાશ-માંયે રહે છે અને પાતાળમાંયે રહે છે; કૂળ, કૂલ, ઘર કે જંગલ બધે એનો વાસ છે. આ દુનિયામાં એલું કોઈ સ્થાન નથી કે જ્યાં એ ન રહેતો હોય.”

જટિલ:—ત્યારે એ આપણી ઝૂંપડીમાંયે રહેતા હશે ને ?

કલ્યાણી:—હા ભાઈ, તે અહીં પણ છે.

જટિલ:—ત્યારે આપણે એમને જોઈ કેમ નથી શકતાં ?

કલ્યાણી:—તેને જોવાનો ઇરાદો કર્યાથી એને મળી શકાતું નથી. એને જોવાને તો પ્રયત્ન કરવો પડે છે. આ ચામડાની આંખો વડે એને જોઈ શકાય નહિ. એને માટે તો દિવ્ય આંખો જોઈએ.

જટિલ:—તમે એમને જોયા છે ?

કલ્યાણી:—ના, ભાઈ, મેં એને જોયો નથી. હું એને ઘણીએ

પોકારું છું, પણ એ દર્શન આપતોજ નથી; પણ હું જાણી શકું છું કે તે મારો પોકાર સાંભળીને આવે છે. સુખદુઃખમાં એ મારો સાથી છે. દુઃખથી હું કંટાળીને ગભરાઈ જઈ છું ત્યારે એજ મને હિલાસો આપે છે.

જટિલ:—મા ! તમારી આ બધી મોટી મોટી વાતો મારી સમજમાં નથી આવતી. તમારે તો મને એક વાર મોટાભાઈ દીનબંધુ બતાવવા પડશે, ત્યારેજ હું તમારી વાતને સાચી માનીશ.

કલ્યાણી:—બેટા ! તું એને બોલાવજે. જરૂર એ આવશે.

જટિલ:—ઠીક, મા ! હું એને બોલાવીશ. પછી કાંઈ ?

કલ્યાણી:—જેવી તેવી રીતે બોલાવ્યાથી એ નહિ આવે. જેવી જોઈએ તેવી સાચી ખૂબ પાકીશ તોજ એ સાંભળશે.

નિર્દોષ બાળકે પૂછ્યું: “ ત્યારે શું બહુ જોરથી ઘાંટો પાડીને એને બોલાવું ? ”

એ ઉપરથી કલ્યાણીએ પુત્રને પ્રભુની ભક્તિ અને ઉપાસનાનો માર્ગ સરળતાથી સમજાવ્યો; પણ એટલો નાનો બાળક ભક્તિમાં શું સમજે ? એણે તો કહ્યું: “ મા ! તમારી એ બધી વાતોમાં હું કાંઈ સમજ્યો નથી. હું તો મોટાભાઈ દીનબંધુને બોલાવીશ અને જ્યારે મળશે ત્યારે તમારી પાસે પકડી લાવીશ અને કહીશ કે તમે કેવા ખરાબ છોકરા છો કે મા બોલાવે તોયે આવતા નથી ? ”

કલ્યાણીએ કહ્યું: “ ભાઈ ! એવું ના કહીએ. એ તો સત, પવિત્ર અને મંગળમય છે. તું કેાઈ પણ જાતની ઇન્દ્રિયા કયાં વગર એકચિત્તે એને બોલાવીશ તો એ સાંભળશે અને તને દેખા દેશે. ”

એ વાત સાંભળતાંજ જટિલને રસ્તામાં પોતાને મળેલા વૃદ્ધની વાત સાંભરી આવી અને વિસ્તારથી એ વાત માને સંભળાવીને કહ્યું: “ મા ! હું આ તરફ આવતો રહ્યો ત્યાર પછી એ ડોસા દેખાયાજ નહિ. કેાણુ જાણે કયાંયે જતા રહ્યા ? ”

એ વૃત્તાંત સાંભળીને કલ્યાણી ભગવાનની દયાનો વિચાર કરીને રોવા લાગી. એને વિચાર આવ્યો કે, ભગવાનજ શું બાળકનો ખરો પોકાર સાંભળી ન શકે ? એવીજ રીતે ધ્રુવે એક વાર ભગવાનને સંભાર્યા હતા અને એમણે એ નિર્દોષ બાળકને દર્શન દીધાં હતાં. સંભવ છે કે મારા જટિલનું રક્ષણ કરવા સારૂ એ પોતેજ પધાર્યા હોય. એ વિચાર આવતાં કલ્યાણીએ ભક્તિપૂર્વક

ભગવાનને ઉદ્દેશીને પ્રણામ કર્યા અને જટિલને કહ્યું: “બેટા! હવેથી જ્યારે આકૃતમાં સપડાય ત્યારે તારા એ ‘દીનબંધુ’ ભાઈને બોલાવજે. એ વિપત્તિમાંથી તારો ઉદ્ધાર કરશે.”

આ વાતમાં ને વાતમાં રાત ઘણી વીતી ગઈ. કલ્યાણી ભગવાનનું મધુર નામ જપતી જપતી જટિલને ખોળામાં લઈને આત્મસંતોષ અનુભવતી સૂઈ ગઈ.

ખીજે દિવસથી એ વનમાં થઈને આવતાં જટિલને કોઈ ને કોઈનો સંગાથ મળી જતો. એની સાથે વાતો કરતાં જટિલનો જંગલનો ભયંકર માર્ગ કપાઈ જતો. આશ્ચર્ય તો એ હતું કે વનની પાર નીકળ્યા પછી જટિલને સાથીનાં દર્શન થતાં નહિ.

આ પ્રમાણે જટિલ નિર્ભયતાપૂર્વક નિશાળે જવા આવવા લાગ્યો. ગુરુના ઉપદેશથી જટિલના જ્ઞાનમાં ઘણો વધારો થયો. રસ્તામાં મળતા વૃદ્ધ સાથીઓની પાસેથી અનુભવની વાતો સાંભળ્યાથી એની યુદ્ધ બહુ તીવ્ર થઈ ગઈ. ગુરુજીની નિશાળમાં જેટલા છોકરા ભણતા હતા, તેમાં જટિલનો નંબર પહેલો હતો. બધા વિદ્યાર્થીઓ એને ઘણું ચાહતા હતા. ગુરુ પણ ભણવામાં એનું ચિત્ત ચોટેલું જોઈ બહુ પ્રસન્ન થતા.

જટિલે એક દિવસ નિશાળમાં સાંભળ્યું કે, ત્રણ દિવસ પછી ગુરુજીના પિતાનું શ્રાદ્ધ છે; એ દિવસે વિદ્યાર્થીઓએ એક એક વસ્તુ પોતાને ઘેરથી લાવવાનો ભાર લેવો પડશે. કોઈએ ચોખા તો કોઈએ દાળ, કોઈએ ઘી તો કોઈએ ખાંડ, એમ પોતપોતાની જવાબદારી વહેંચી લીધી. રહ્યો એકલો બિચારો જટિલ! કામંદક નામના એક મસ્કરા છોકરાએ જટિલને દહીં લાવવાનું કહ્યું. ગુરુજીએ દયા આણીને કહ્યું:—

“જટિલ બિચારો રાંડીરાંડનો છોકરો છે. એ દહીં ક્યાંથી લાવશે?” કામંદકે કહ્યું: “ના ગુરુજી! એ એક દિવસ મને કહેતો હતો કે, ‘મારે દીનબંધુ નામનો મોટો ભાઈ છે.’ ગુરુજીએ જટિલને પૂછ્યું: ‘તે આટલા દિવસ મને તારા મોટાભાઈની વાત તો કરીજ નહિ!’”

જટિલે કહ્યું: “ગુરુજી! મેં એક પણ દિવસ દીનબંધુભાઈને જોયા નથી.”

ગુરુજીએ પૂછ્યું: “ત્યારે એ ક્યાં રહે છે?”

જટિલ બોલ્યો: “માએ કહ્યું છે કે એ આકાશમાં છે, પાતાળમાં છે, જળમાં છે, સ્થળમાં છે, પૃથ્વીમાં બધે છે.”

ગુરુજી સમજી ગયા કે, જટિલના દીનબંધુભાઈ કોણ હતા! તેમણે જટિલને પૂછ્યું: “તે કોઈ દિવસ એમને દીઠા છે?”

એના ઉત્તરમાં જટિલે માતાની સાથે પોતાને થયેલી વાત-ચીત, દરરોજ જંગલમાંથી આવતાં પોતે દીનબંધુભાઈને કેવી રીતે પોકારે છે અને જંગલમાં એને મૂકવા સાફ દરરોજ સાથી કેવી રીતે આવે છે વગેરે વૃત્તાંત સવિસ્તર કહી સંભળાવ્યો.

એની વાતથી આશ્ચર્ય પામીને ગુરુજીએ કહ્યું: “જટિલ! આજ ઘેર જતી વખતે તું તારા મોટાભાઈ દીનબંધુને બોલાવજે અને કહેજે કે, ‘આજે હું તમને વટેમાર્ગના વેશમાં નથી મળવા માગતો. મને તમારું ખરું રૂપ બતાવો. પછી એ તને કેવા રૂપમાં દર્શન દે છે તે તું મને કાલે જણાવજે; વળી તારા એ મોટાભાઈને એ પણ પૂછજે કે, ગુરુજીના પિતાજીના શ્રાદ્ધમાં હઠી લાવી આપવાનો ભાર તમે લેશોને?’”

જટિલે ગુરુજીને પગે લાગીને કહ્યું: “જેવી આજ્ઞા.”

રજા લઈને જટિલ ઘેર આવી રહ્યો હતો. રસ્તામાં બયાનક જંગલમાંથી આવતાં એના પગ કાંપવા લાગ્યા. રોજની પેઠે આજે પણ એણે દીનબંધુને ખૂબ પાડી. થોડી વારમાં જીએ છે તો એની સામે એક શ્યામ વર્ણનો બાળક, પગમાં ઝાંઝર પહેરી, મસ્તક ઉપર મોરપિચ્છ ધારણ કરી, હાથમાં સુંદર વાંસળી લઈ મંદ મંદ હાસ્ય કરતો બિલો છે. પીતાંબરધારી એ સુંદર બાળકને જોઈ જટિલ અવાક થઈ ગયો અને પ્રણામ કરીને પૂછવા લાગ્યો: “દીનબંધુભાઈ! તમે આવી પહોંચ્યા? આટલા દિવસથી હું તમને બોલાવતો હતો, પણ તમે દેખા દેતાજ નહોતા.” દીનબંધુએ કહ્યું: “ભાઈ, તેં જ્યારે જ્યારે મને બોલાવ્યો ત્યારે ત્યારે હું આવીને બિલો રહ્યો છું.” જટિલે કહ્યું: “વાહ! મેં તો તમને કદી દીઠાજ નથી.” એટલું કહીને જટિલ એકીટશે દીનબંધુના મધુર સ્વરૂપ તરફ જોવા લાગ્યો. એના મુખમાંથી એક પણ શબ્દ નીકળ્યો નહિ. આંખની પાંપણો પણ સ્થિર રહી. જટિલની ભક્તિથી પ્રસન્ન થઈ દીનબંધુએ કહ્યું: “ભાઈ! આજ તું ગુરુજી પાસેથી ઉપદેશ લઈને આવ્યો છે.

ઉપદેશ વગર કોઈને જ્ઞાન થતું નથી. ” હવે જટિલને ચાદ આવ્યું કે માએ ધ્રુવચરિત્ર સંભળાવતી વખતે કહ્યું હતું કે, ધ્રુવજીને પહેલાં નારદનો ઉપદેશ મળ્યો. ત્યાર પછી તેને ભગવાનનાં દર્શન થયાં હતાં.

ત્યાર પછી દીનબંધુ જટિલને જંગલની બહાર મૂકી આવવા સારૂ ગયા. રસ્તામાં જટિલે ગુરુજીના પિતાના શ્રાદ્ધ સંબંધી વાત કરી અને પૂછ્યું: “ મોટાભાઈ! તમે એ દિવસે દહીં મોકલાવશે કે નહિ ? ”

દીનબંધુએ કહ્યું: “ જા! તારા ગુરુજીને કહેજે કે દીનબંધુ એ દિવસે મારી સાથે દહીં મોકલી આપશે.”

સંધ્યાકાળ હતો. જટિલ માતા કલ્યાણીની પાસે બેસી વાતો કરી રહ્યો હતો. વાતમાં ને વાતમાં ગુરુજીના શ્રાદ્ધના સંબંધમાં છોકરાઓએ કામની કેવી રીતે વહેંચણી કરી હતી, પોતાને માથે દહીંનો ભાર કેવી રીતે સોંપાયો અને દીનબંધુભાઈએ દર્શન આપી દહીં પૂરૂ પાડવાનું કામ પોતાને માથે કેવી રીતે લીધું એ વૃત્તાંત વિસ્તારથી કહી સંભળાવ્યો.

કલ્યાણી એ સમાચાર સાંભળીને ઘણુંજ આશ્ચર્ય પામી અને કહેવા લાગી: “ જટિલ! તું શું કહે છે? ખરેખર, તે દીનબંધુને જોયા છે? ઠીક, કહે જોઈએ તેનું રૂપ કેવું હતું ? ”

જટિલે દીનબંધુના ચિત્તાકર્ષકરૂપનું વર્ણન કહી સંભળાવ્યું.

કલ્યાણીની સમજમાં કાંઈ ન આવ્યું. જે સ્વરૂપનું જટિલે વર્ણન કર્યું હતું, એ તો ભગવાનના સ્વરૂપનું વર્ણન હતું; પણ એને ભગવાનનાં દર્શન ક્યાંથી થાય? સંભવ છે કે કોઈ દયાળુ માણસ એને મળ્યો હશે અને જટિલ એનીજ વાતો કરતો હશે.

ખીજે દિવસે જટિલે નિશાળમાં જઈને જોયું, તો વિદ્યાર્થીઓએ પોતપોતાના ભાગની વસ્તુઓનો ઢગલો કરી દીધો છે. ગુરુજીએ એ બધું ભંડારમાં મૂકી આવવાનો હુકમ આપ્યો. જટિલે ગુરુજીને પ્રણામ કર્યા. ગુરુજી બોલ્યા: “ દીકરા જટિલ! તારા દીનબંધુભાઈ મળ્યા હતા કે? તેમણે શું કહ્યું ? ” જટિલે કહ્યું: “ હા, એ મળ્યા હતા અને વખતસર એ મારી સાથે દહીં મોકલાવી આપશે. ” દહીંની ગોઠવણ થઈ ગઈ જાણી ગુરુજી નિશ્ચિન્ત થયા. તેમણે આદરપૂર્વક જટિલને પૂછ્યું: “ તારા દીનબંધુભાઈ કેવા હતા ? ”

જટિલે સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું. ગુરુજી વિસ્મય પામ્યા. ફરી ફરીને તેમણે જટિલને મુખેથી એના દીનબંધુના સ્વરૂપનું વર્ણન સાંભળ્યું. ગુરુજીએ ધાયું કે જટિલના દીનબંધુભાઈ ખીજા કોઈ નહિ, પણ નારાયણ છે. દીન મનુષ્યોના બંધુરૂપ એ જટિલ અને તેની માતાનું રક્ષણ કરે છે.

આજ ગુરુજીના પિતાના શ્રાદ્ધનો દિવસ છે. ઘણા પ્રાદ્ધણોને નોતરવામાં આવ્યા છે. બપોર વીતવા આવ્યા, પણ જટિલ હજી સુધી દહીં લઈને આવ્યો નહિ. છોકરાઓ તેની મશ્કરી કરવા લાગ્યા. ગુરુજી પણ ઘણા ચિડાયા. પ્રાદ્ધણો પણ અધીરા થઈ ગયા. બધું ભોજન તૈયાર હતું. દહીંનીજ વાર હતી.

પ્રાદ્ધણોની અધીરાઈ જોઈને ગુરુજીએ ભોજન પીરસવા માંડ્યું. આશા હતી કે પીરસતાં વાર થશે એટલામાં જટિલ આવી પહોંચશે; થયું પણ એમજ. જટિલ દહીં લઈને વખતસર આવી પહોંચ્યો. દહીં એક નાની માટલીમાં હતું. એટલા દહીંથી શું થશે એમ જાણીને ગુરુજી જટિલ ઉપર બહુ ગુસ્સે થયા. એમણે જટિલનું આણેલું દહીં ફેંકી દીધું.

જટિલ રોવા લાગ્યો. પ્રાદ્ધણોને એ જોઈને ક્યા આવી. તેમણે કહ્યું: “એ છોકરાને રોવડાવશો નહિ. એના ઘડામાં જેટલું દહીં ખાકી રહ્યું હોય તેમાંથી જરા અમને આપો, એટલાથી અમને સંતોષ થશે. ગુરુજીએ એ માટલી ઉપાડી તો એ દહીંથી ભરેલી હતી. બધા આશ્ચર્ય પામ્યા.

પ્રાદ્ધણોને દહીં પીરસવામાં આવ્યું. એ દહીંનો સ્વાદ અપૂર્વ હતો. એવું દહીં પ્રાદ્ધણોએ આગળ કદી ખાધું નહોતું. ફરી ફરીને એમણે દહીં માગ્યું પણ એ પાત્ર ખાલી થયુંજ નહિ.

વિદ્યાર્થીઓ પણ જટિલને સાથે બેસાડીને એ દિવસે જમ્યા અને જટિલે આણેલું દહીં તો એમણે બહુ સ્વાદપૂર્વક ખાધું.

સાંજ પડવા આવી હતી. વિદ્યાર્થીઓ પોતપોતાને ઘેર ગયા. ગુરુજીએ જટિલને કહ્યું: “ચાલ જટિલ ! આજ તારી માની પાસે જઈને એને પ્રણામ કરી આવું.”

ગુરુજી મહારાજે હજી ભોજન કર્યું નહોતું. આજ એમની ભૂખતરસ મરી ગઈ હતી. એમના મનમાં સ્વર્ગીય ભાવ રમી રહ્યા હતા, એમનું હૃદય ભક્તિથી મસ્ત અને તરબોળ બન્યું.

હતું. જટિલને પોતાની સાથે લઈ જતાં એ કહેવા લાગ્યા: “જટિલ ! આજ તારા મોટાભાઈ દીનબંધુ મને ખતાવવા પડશે. મેં આજ પાણી સરખું પીધું નથી. તારા દીનબંધુ મને ખવડાવશે ત્યારેજ હું ખાઈશ, નહિ તો પ્રાણ ત્યજીશ.”

જટિલે કહ્યું: “ગુરુજી ! એમાં તે શી મોટી વાત છે ? આ જંગલમાંજ એ તમને મળશે.”

વનમાં રોજની જગ્યાએ આવતાં જટિલે દીનબંધુને ઝૂમ પાડી. કોઈએ તેને ઉત્તર આપ્યો: “આજ તો તું એકલો નથી. પછી બીએ છે શાનો ? આજ મને શું કામ બોલાવે છે ?” જટિલે કહ્યું: “મોટાભાઈ ! આજ મેં ગુરુદેવને વચન આપ્યું છે કે હું તમારી મુલાકાત કરાવીશ, તમારે આજે તો હવે દર્શન દેવાંજ પડશે.” ભેતભેતામાં જટિલની સન્મુખ એક દિવ્ય જ્યોતિ હાજર થઈ. એ જ્યોતિથી સંધ્યાકાળનો અંધકાર જતો રહ્યો. આખું જંગલ ઝગમગી રહ્યું. એ જ્યોતિમાં એક છાયામૂર્તિ હતી. જટિલે કહ્યું: “મોટાભાઈ ! આજ તમારું આવું રૂપ કેમ ? રોજ તો આવા રૂપમાં તમે મને દેખા નહોતા હતા.” છાયામૂર્તિએ કહ્યું: “ભાઈ ! આજ મારું સાચું સ્વરૂપ છે; છતાં ભક્ત જે ભાવથી મારો વિચાર કરે છે તેજ ભાવમાં હું એને મળું છું. તારા ગુરુજીને કહે કે, મને નીરખે.”

જટિલે ગુરુજીને દીનબંધુનાં દર્શન કરવાને કહ્યું. ગુરુજી તો કેવળ એક પ્રકાશજ દેખતા હતા. જટિલે જણાવ્યું કે, “એ પ્રકાશની અંદર એક દિવ્ય મૂર્તિ બિરાજમાન છે;” પરંતુ એમને તો કાંઈજ જણાયું નહિ. એ ઉપરથી જટિલે દીનબંધુને પ્રાર્થના કરી દીનબંધુએ જણાવ્યું કે, “તારા ગુરુ સંસારની મોહબળમાં ફસેલા છે, વળી આજે એમણે તારા ઉપર અણુવિશ્વાસ આણ્યો હતો માટે એ મને દેખી શકતા નથી.”

જટિલે આગ્રહજ કર્યો, હઠ લીધી કે, “આજે તમારે મારા ગુરુજીને દર્શન દેવાંજ પડશે.”

ગુરુજી જટિલને બોળામાં લઈને બેઠા. ભક્ત જટિલ ઉપર દહીંની બાબતમાં અણુવિશ્વાસ લાવવા અને અપ્રસન્ન થવા સાડે એમને પશ્ચાત્તાપ થયો. એમણે શાંત-નિર્મળ ચિત્તે દીનબંધુનાં દર્શનની ઇચ્છા કરી.

થોડી વારમાં એ દિવ્ય જ્યોતિમાં ગુરુજીને પણ ‘દીનબંધુ’-

નાં દર્શન થયાં. ગુરુજીએ એ દર્શનથી પોતાનું જીવન સફળ માન્યું. ગુરુજીએ કહ્યું: “ દીનબંધુ ! જ્યારે આપે આટલી બધી કૃપા કરી છે, તો મને એક વધારે સુખદ દશ્ય બતાવો. તમે બન્ને ભાઈ આજ મારી સાથે ચાલો અને તમારી માતા બતાવો. હું આજે કલ્યાણીદેવીનાં દર્શન કરીને જીવન કૃતાર્થ કરીશ. ”

દીનબંધુએ કહ્યું: “ હીક, તમે જટિલને ખંધોલે લઇને જાઓ, હું થોડી વારમાં પાછળ આવું છું. ”

ગુરુજી જટિલને લઇને કલ્યાણીની કુટીર તરફ ચાલ્યા. કલ્યાણી રાહ જોઇ રહી હતી, એવામાં ગુરુજીને ખંધોલે એને આવતો જોયો. એના રનેહાળ હૃદયને ફરી શંકા થઇ કે, આજ એનું શરીર બગડ્યું તો નહિ હોય? આજ એ પગે ચાલી કેમ નથી આવતો? એટલામાં ગુરુજીએ જટિલને ખોળામાંથી નીચે ઉતારી કલ્યાણીદેવીના ચરણમાં પ્રણામ કર્યા.

જટિલે માને કહ્યું: “ મા ! આજ મારા દીનબંધુભાઈ તમને મળવાને આવવાના છે. ”

“ ક્યારે આવશે, ભાઈ ? ” કલ્યાણીએ પૂછ્યું.

“ આ આવ્યો મા ! ” કહીને જોતજોતામાં દીનબંધુ કલ્યાણીના ચરણની રજ લેવા લાગ્યા.

કલ્યાણીએ જોયું કે, દીનબંધુનું રૂપ અલોકિક છે. એના અંગમાં લાખો સૂર્યની જ્યોતિ હતી, એ તેજથી કલ્યાણીનાં નેત્ર અંજઈ જવા લાગ્યાં. એણે હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરી: “ ભક્ત-વત્સલ ભગવાન ! તમારું આ તેજ શમાવી દો. દયા કરીને મા તરીકે મને મળવા આવ્યા છો તો જે વેશમાં યશોદાની પાસે ગયા હતા, તેજ વેશમાં એક વાર મારા ખોળામાં બેસો. ”

દીનબંધુ ગોપાલનંદનના વેશમાં કલ્યાણીના ખોળામાં બેઠા. ગુરુજીએ જટિલને પણ માના ખોળામાં બેસાડીને એકાગ્રતાથી ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરીને કહ્યું: “ મા ! યશોદાજીએ આજ કૃષ્ણ-બળરામને તમે ખોળામાં બેસાડ્યા છે. આજ એ સ્વરૂપમાં આ હતભાગી સંતાનના પ્રણામ સ્વીકારો. ”

જટિલ ધીમે ધીમે સર્વ શાસ્ત્રમાં પારંગત થયો. કલ્યાણી જેવી માતાના ઉપદેશ અને સલાહથી સંસારમાં એ પોતાનાં કર્તવ્યનું બરાબર પાલન કરવા લાગ્યો.

૨૪૮-ચંગાવતી

પ્રા ચીનકાળમાં કાંતિનગરીમાં શૃગાલ નામનો એક મહાપુરુષ થઈ ગયો છે. કોઈ કહે છે તે રાજા હતો, કોઈ કહે છે તે વણિક શેઠ હતો. રાજા હો કે શેઠ હો, પણ તે પુષ્કળ ધનવૈભવનો સ્વામી હતો એ વાત નિર્વિવાદ છે. પ્રાચીન ગુજરાતી કવિઓએ તેને શેઠ શૃગાળશાસ્ત્રી વર્ણવ્યો છે. એ અત્યંત સત્યવચની, દાતા અને ઉદાર હતો. સાધુઓનો પરમ સેવક હતો. શૃગાળશાની પત્ની ચંગાવતી આદર્શ પત્ની હતી. રમણીઓમાં એ રત્નરૂપ હતી. પરમ પતિવ્રતા હોઈ પતિના પ્રત્યેક શુભ કાર્યમાં સહાયભૂત થતી. સાધુઓ પ્રત્યે પતિના જેટલીજ એને પણ ભક્તિ હતી. તેમણે એવો સંકલ્પ કર્યો હતો કે, દરરોજ એક સાધુને જમાડીને પછી પોતે જમવું. એ દંપતીની સાધુસેવામાં એક દિવસ વિશેષ પડ્યો.

એક વખત વરસાદ પુષ્કળ વરસવા લાગ્યો. આઠ દિવસની હેલી મંડાઈ. એવા વરસાદમાં કયો સાધુ ખંડાર ભિક્ષા માગવા જાય ? આઠ દિવસ સુધી ખંનેએ અપવાસ કર્યો. વરસાદ ખંધ પડ્યો, ત્યારે શૃગાલશાએ સેવકોને બોલાવીને કહ્યું કે,

“ અભ્યાગત વિના મારે અન્ન ન ખપે, તેનો કરો કોક ઉપાયરે.”

(ભોજલ)

એમ કહેવાય છે કે કૈલાસમાં શિવપાવંતી બેઠાં બેઠાં વિનોદ કરી રહ્યાં હતાં, ત્યાં નારદે જઈને મૃત્યુલોકના આ આદર્શ કુટુંબની ઘણી પ્રશંસા કરી હતી. તે ઉપરથી એમના સત્ય, ઉદારતા અને સાધુભક્તિની પરીક્ષા લેવા સાડ શંકર મૃત્યુલોકમાં આવીને કોઠી સાધુના વેશમાં તળાવકિનારે આવીને બેઠા. શૃગાલશાએ મોકલેલા મોકરોની દૃષ્ટિએ એ સાધુ પડયા અને તેમણે જઈને શેઠને ખબર આપી. શૃગાલશાના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. સાધુને તેડવા એ સામો ગયો અને—

“ પરિક્રમા દઇને પાય લાગ્યો, એને હેડે હરખ ન માય રે;
 દુર્ગંધ આવે ને ભૂત નાસે, વળી મળે તેમાં ખાય નેક રે.
 તોયે ડગે ન મન શેઠનું, ભાઈ એવી મોટી ટેક રે;
 તેનાં ચરણુ ઘોઈ ચરણુમૃત પીધાં, મારાં સિધ્યાં તે સર્વ કાજ રે;
 કર્ણેડીને પછે કહેવા તે લાગ્યો, મારે મંદિર પધારો મહારાજ રે.”

દેખીતી રીતે ગંદા, ચેપી રોગથી પીડાતા અધોરી સાધુનો આ પ્રમાણે ખરા પ્રેમથી સત્કાર કરી શૃગાળશાએ પોતાને ઘેર લોજન કરવા પધારવા આગ્રહ કર્યો. કવિ લોજલ એ માટે વાજખીજ કહે છે કે—

“ સત્યવાદીએ સાહેબને ઓળખ્યા, એનો માનવી શું જાણે મર્મ રે.”

સાધુએ હઠ લીધી કે, “ તું એકલો મને તેડવા આવ્યો છે. તારી સ્ત્રીનો સ્વભાવ કેવો હોય તેની મને શી ખબર ? ત્યાં ગયા પછી મારો અનાદર થાય તો ? માટે તારી પત્ની મને તેડવા આવે તોજ હું જમવા આવું.” શૃગાળશા તરતજ ઘેર ગયો અને પ્રિય પત્નીને બધો વૃત્તાંત કહ્યો. સાધુસંતની સેવામાંજ આપું જીવન ગાળનાર સતીને આ પ્રસંગનો મર્મ સમજી જતાં વાર ન લાગી. એણે તરત જવાબ આપ્યો:—

“ સ્વામી મારા, તમે ઢીલ ન કરો લગાર રે;
 તત્ક્ષણ જઇએ આપણુ તેડવા,
 એ તો માનવી નહિ છે મોરાર રે.”

સામૈયું લઇને શૃગાળશા શેઠ સાધુને તેડવા ગયા. કેવી રીતે એ દુર્ગંધથી સડતા કૌઠિયા સાધુને એ ભક્ત દંપતી ઘેર લાવ્યાં, તેનું વર્ણન લોજલના શબ્દોમાં આપીશું:—

“ કનક હિંડોળીને કરંડિયા માંહી, જુગતે બેસાર્યા જહુવીર રે;
 સંધ્યાવતીએ જ્યારે શીર પર લીધા, ત્યારે લીજાણું સતીનાં ચીર રે.
 નગરના લોક ટોળે મળ્યા, વળી જોવાને વર્ણુ અઢાર રે;
 અન્યોઅન્ય વાણી ઉચરે, માંહી હાંસી કરે છે હજાર રે.
 ઉનાં જળ મેલીને સ્નાન કરાવ્યાં, વળી પોઢાડ્યા પલંગ બિછાઇ રે;
 ચંદન ચરચે હરિનાં ચરણુ તળાસે, વળી વિંજણુ ઢોળે છે વાઇ રે.”

આ પ્રમાણે સેવા કર્યા પછી, સતીએ પોતાને હાથે ભાત-ભાતનાં સ્વાદિષ્ટ લોજન બનાવીને પીરસ્યાં અને સાધુને જમવાની પ્રાર્થના કરી. સાધુ અધોરી હતો. એને આ પકવાનથી તૃપ્તિ

કેમ થાય? એને તો માંસાહાર જોઈએ. એણે કહ્યું:—

“અન્યે કરી દેહ મારો અગ્નિ કરે છે, મારે છે માટી કેરો આહાર રે;
ઉત્તમ વરણ તમે એ કેમ કરશો, મારે એજ મોટો છે વિચાર રે.”

સાધુએ ધાયું હતું કે, જીવહિંસાથી સદા દૂર રહેનાર આ દંપતી માંસાહારનું નામ સાંભળીનેજ ચમકશે, પરંતુ સાધુને ગમે તેટલે જોખમે સંતુષ્ટ કરીને વિદાય કરવાનો સંકલ્પ કરનાર ભક્તજને તે પણ કંબૂલ કયું. લોકલાજની જરા પણ પરવા ન કરતાં કસાર્ધવાડેથી એ અભક્ષ્ય પદાર્થ પણ મંગાવ્યો; પરંતુ એ માંસ જોઈને પણ સાધુ સંતુષ્ટ થયો નહિ. એને તો શૃગાળશા અને તેની સાધ્વી સ્ત્રીને કસી જોવાં હતાં. એણે કહ્યું: “હું અધોર પંથી છું. પશુનું માંસ અમે ખાતા નથી. મારે તો નરમાંસ જોઈએ. બીજું કશું મારે ન ખપે.”

શૃગાળશાએ કહ્યું: “જેવી આજ્ઞા !”

સાધુએ કહ્યું: “જેવી આજ્ઞા તો ઝટ કહી દીધું, પણ યાદ રાખજે કે મારે વૃદ્ધ, રોગી, અશક્ત તથા યુદ્ધમાં ધાયલ થયેલા મનુષ્યનું માંસ ન ખપે.”

શૃગાળશાએ કહ્યું: “તમે ઇચ્છો છો એવા માંસની વ્યવસ્થા થશે, પછી કાંઈ?”

“હું સમજ્યો. તું કોઈ ચોર કે કેદીને પકડીને જખરજસ્તીથી તેને મારીને મારે સારૂ માંસ આણી આપીશ, નહિ?”

“ના, એવું પણ નહિ કરું, રાજપુત્રીથી જે પોતાનો દેહ આપવા તૈયાર હશે તેનું માંસ આણીશ, પછી કાંઈ?”

“ના, ભાઈ, ના, મારે તો ભાડૂતી માણસનું માંસ પણ ન ખપે.”

“તો પછી હું શું કરું? આ દેહ આપને અર્પણ છે. મારા માંસનો આપ આહાર કરી દેહનું સાર્થક કરો.”

“ના, તું મહાન પરોપકારી નર છે. તારાથી હજારોનું પાલન થાય છે. હજારોના પાલનકર્તાનું માંસ પણ મારે ન ખપે.”

સતી ચંગાવતીએ તરતજ આગળ આવીને હાથ જોડીને કહ્યું: “મહારાજ ! મારું માંસ હું આનંદપૂર્વક આપવા તૈયાર છું.”

સાધુએ કહ્યું: “એ પણ નહિ ખને. પરોપકારમાં તું પણ કયાં શૃગાળશા કરતાં ઊતરે એવી છે? તું તો સાક્ષાત્ અસપૂર્ણો

છે. તું મરણ પામે તો અન્નક્ષેત્ર કેવી રીતે ચાલે? ગરીબોને મળતો આશ્રય કાલથીજ બંધ પડે.”

દંપતીએ કહ્યું: “ મહારાજ ! અમે મૂઢ છીએ. અમને સ્પષ્ટ સમજાવો કે, આપને કેવું માંસ ખપે ? ”

“ સાંભળ, રાજા ! તારે એક સુકુમાર પુત્ર છે ને ? બસ, મારે તેવું માંસ ખપે.”

શૃગાળશાને સંતાનમાં કેવળ એક પુત્ર હતો. એનું નામ ચિલયા. શુજરાતી કવિઓએ તેનું નામ કેલૈયો લખ્યું છે. એ બાળક ઘણું સુંદર, બુદ્ધિમાન અને સફુલ્લી હતો. માબાપને તેના ઉપર પુષ્કળ પ્રેમ હતો.

સાધુને મુખેથી એ લાડકા પુત્રના માંસની ભિક્ષા સાંભળીને શૃગાળશા અને સતી ચંગાવતી ઉપર વજાઘાત થયો.

એ દુઃખદ બનાવની કલ્પના કરતાં પણ એમના હૃદયને મોટો આઘાત પહોંચ્યો. તેઓ બેબાકળાં થઈ ગયાં.

એ જોઈને સાધુ ગર્જના કરીને બોલ્યો: “ બસ, જોઈ લીધી તમારી સાધુસેવા ! હુર્ભોગ્ય મારાં કે, આજ આવાં યજમાન સાથે પાતું પડ્યું. વાર શા માટે લગાડો છો ? એક નન્નો સો દુઃખને હણે. સખીથી ભલો સૂત્ર. ચોખખી ના કહી દો, એટલે હું મારે મુકામે ચાલ્યો જાઉં. તમે કેવાં દાતાર છો તે ખબર પડી ગઈ ! ”

રાજાએ પત્ની તરફ અર્થપુરઃસર દૃષ્ટિ નાખી. પત્નીએ આંખના ઇશારામાંજ પોતાની સંમતિ દર્શાવી. ચંગાવતીના ધૈર્ય તું વળુંન અમે કયા શબ્દોમાં કરીએ ?

તેણે પતિને કહ્યું: “ અતિથિ રિસાઈને પાછા જાય એ ઠીક નહિ. એમને આસન ઉપર બેસાડો. હું હમણાંજ આપની ઇચ્છા-નુસાર મારા બાળકનું માંસ આપની સેવામાં રજૂ કરું છું.”

ચંગાવતિ ! ધન્ય છે. તને તો માનવી કહીએ કે દેવી ? ગમે તેવા કઠણ હૈયાની સ્ત્રી ન કરી શકે, એવું કામ કરવા અને પતિની ટેક નિભાવવા ખાતર તું તૈયાર થઈ !

ચંગાવતી બાળકને બોળવા ગઈ. સુકુમાર બાળક માતાને જોઈને પ્રેમપૂર્વક દોડતો દોડતો સામે આવ્યો અને માતાને વળગી પડ્યો. માતાનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. એણે પુત્રને કહ્યું:

“હાય ! આજ હું તારી માતા નથી, આજ હું રાક્ષસી બની છું. ધિક્કાર છે મારા જીવનને !” નહોંષ યાળકે માતાના ઉદ્દેગનું કારણ પૂછ્યું. માતાએ સાધુની અપ્રસન્નતાથી ડરીને બધા વૃત્તાંત એને કહી સંભળાવ્યો.

કેલેયો સુયોગ્ય માતપિતાને સુપુત્રજ હતો. સ્વાત્માર્પણને મહાન ગુણ માતાના ગર્ભમાંથીજ એ શીખ્યો હતો. એણે કહ્યું:-

“કાયા તો રે અંતે પડવાની—

સાધુને હાથે મારું મૃત્યુ સુધરશે, ટળશે જન્મમરણની જંબળરે;
આગે મોરુદ્રજે પિતા ! અંગને વેરાવ્યું, કણે કીધું કાયાનું દાન રે.
શિળિ રાજની માટી છાગે તોલાણી, ત્યારે રીઝ્યા’તા ભગવાન રે;
હરિશ્ચંદ્રને માથે પિતા ! હેલ પાણીની, એવો દૈવે દીધો’ તો ઢંડ રે.
સત્યવાદી જંદા કદી સત્ય ન છોડે, મરને ભાંગી પડે બ્રહ્માંડ રે.
હિંમત રાજો પિતા હાર મા પામો, તમે જીવો મોટાના મર્મ રે;
પરમાર્થ સાડ પ્રાણ હોમ્યા’તા, તોયે છોડ્યા નો’તા સત્ય ધર્મ રે.
દધિચિ ઋષિને જામ્યા દેવતા, જેના વાંસાનું કરવા વળ રે.
કુવાડે અંગને માંડ્યું કાપવા, તોય બોલ્યા નહિ બુદ્ધિના સાગર રે;
શિર (તો) મળશે પણ આવો સમય નહિ મળે,
ધરે મોહન થયા છે મેમાન રે;
અવસર આવ્યો પાછાં પગલાં ન ભરિયે, કરિયે તન
મન ધન કુરબાન રે.”

આ પ્રમાણે માતપિતાને આશ્વાસન આપીને કેલેયાકુમારે પોતાનું શિર કાપી નાખીને માતાને અર્પણ કર્યું. સાધુવેશમાં આવેલા શંકર તો આ કુટુંબની પ્રત્યેક વ્યક્તિનું એકબીજાથી ચઢે એવું સાહસ જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા, પરંતુ હજી એમને ભક્તની વધારે કસણી કસવી હતી. શૃંગાળશાએ પુત્રનું માંસ સાધુની આગળ ધર્યું એટલે સાધુએ ગુસ્સે થઈને કહ્યું: “કેમ, તેં મને વાઘવરુ સમાન પશુ ધાર્યો કે કાચું માંસ મારી આગળ ધર્યું ? આવું અપમાન શા સાડ કરે છે ? સાફજ કહી દે તો મારે ઠેકાણે જાઉં.” ચંગાવતીએ હાથ જોડીને કહ્યું: “મહારાજ ! મારી ભૂલ થઈ. મને ક્ષમા કરો. આપ તો ઠયાના સાગર છો. આપ મોટું મન કરીને આપની આ પુત્રીને ક્ષમા કરો અને થોડી વાર થોભો. હું પુત્રના શિરને રાંધીને હમણાં લાવું છું.”

સતીએ પુત્રનું શિર કાપીને ખાંડવા માંડ્યું. એનાં નેત્રમાંથી

આંસુ ટપકતાં હતા. સાધુએ કહ્યું: “હું નિસાસો નાખેલું લોજન ખાતો નથી. તમે સોળે શણગાર સજીને પ્રસન્ન ચિત્તે ગીત ગાતાં ગાતાં માંસને સુધારો, તોજ એ લોજન મારે કામ આવે.”

સતી ચંગાવતીએ એ આજ્ઞાને પણ અમલમાં મૂકી. હાલર-હાં ગાતે ગાતે પુત્રનું માંસ સુધાર્યું. આટલી કઠણ પરીક્ષા પણ ભગવાનને માટે અધૂરી હતી. સાધુવેશમાં એમણે કહ્યું:—

“વાંઝિયાનું અન્ન ખાતું વરજિત છે, એમ શ્રુતિ કહે છે સમન્નધ રે.”

સતીએ કહ્યું: “આપ નિરાશ ન થશો. હું વાંઝિયણુ નથી. મારે પાંચ માસનો ગર્ભ છે. આપને ખાતરી ન થતી હોય તો પેટ ચીરીને હું બતાવવા તૈયાર છું.” સતીએ છરી લઈ પેટ ચીરવાની તૈયારી કરી, એટલે સાધુવેશધારી હરિએ હાથ પકડી લીધા અને હજારો ધન્યવાદ આપ્યા. એમણે કહ્યું: “તમારાં બન્નેની ઉદારતાની પ્રશંસા સાંભળીને એની કસોટી કરવા સાડું હું આવ્યો હતો. તમારું સત્યવ્રત, અપૂર્વ સાધુભક્તિ તથા ટેક જોઈને હું પ્રસન્ન થયો છું. તમે જે વરદાન માગો તે આપવા હું તૈયાર છું.”

સતીએ કહ્યું:—

“આવી કસણી ન દેજો રે કોઈને, સ્વામી એ માશું વરદાન રે.

“વળી બીજી એ માશું છું કે, પતિ અને અતિથિની સેવામાં આ દેહ સદા કામ આવે અને મારી બુદ્ધિ આપની ભક્તિમાં હમેશાં લાગેલી રહે.”

ભગવાને “તથાસ્તુ” કહ્યું અને પોતાના ખરા સ્વરૂપમાં પ્રગટ થઈને કેલૈયાકુમારને સજીવન કર્યો. બાળકને—

“માતાએ મોતીડે વધાવ્યો, હાંડે હરખ ન માય.”

સતી ચંગાવતીની પતિભક્તિ, સાધુ શ્રદ્ધા, અપૂર્વ ધૈર્ય આદિ ગુણોની પ્રશંસા કરતાં અમે પણ કવિના શબ્દો વડે પ્રભુને એ પ્રાર્થના કરીશું કે, “આવી કસણી ન દેજો રે કોઈને.”

૨૪૯-અંબરીષની રાણી

ચીન કાળમાં સૂર્યવંશમાં અંબરીષ નામનો એક પ્રસિદ્ધ રાજા થઈ ગયો છે. અયોધ્યામાં એની રાજધાની હતી. એ એવો પરાક્રમી હતો કે એકલાએ લાખો યોદ્ધાઓ સાથે યુદ્ધ કર્યું; એણે યજ્ઞ પણ ઘણા કર્યા હતા. લિંગ-પુરાણમાં લખ્યું છે કે એ અત્યંત વિષ્ણુભક્ત હતો. રાજ્યનો કારભાર મંત્રીઓને સોંપી દઈને એણે ઘણા દિવસ સુધી વિષ્ણુભગવાનની આરાધના કરી હતી. ભગવાન વિષ્ણુ એક વખત એની ભક્તિની પરીક્ષા લેવા સાર્ ઇન્દ્રના રૂપમાં ગયા હતા અને તેને વરદાન આપવાની ઇચ્છા જણાવી હતી; પરંતુ વિષ્ણુભક્ત અંબરીષે ઇન્દ્ર પાસે કંઈ પણ વર નહોતો માગ્યો અને કહ્યું કે, “ હું આપને પ્રસન્ન કરવા સાર્ તપસ્યા નથી કરતો અને હું આપનું આપેલું વરદાન પણ નથી લેવાનો. આપ આપને સ્થાને પધારો. મારા પ્રભુ નારાયણ છે અને એમનેજ હું નમસ્કાર કરું છું. ” વિષ્ણુ એટલાથી પ્રસન્ન થયા અને પોતાના ખરા સ્વરૂપમાં એની આગળ પ્રગટ થયા.

એ સમયમાં એક રાજાને એક વિદુષી કન્યા હતી. રાજા અંબરીષની પ્રેમભક્તિ જોઈને એ કન્યા ઘણી પ્રસન્ન થઈ અને તેના સદ્ગુણોને લીધે એટલી બધી મોહિત થઈ કે એણે સંકલ્પ કર્યો કે, “ પરણવું તો એવા નરનેજ. એવા ભક્તરાજ મને પોતાની દાસી બનાવે તો મારા જેવું ભાગ્યશાળી કેઈ નહિ. ” એવો વિચાર કરીને એણે પિતાને કહ્યું: “ મેં શ્રીઅંબરીષ રાજાને આજથી મારા પતિ માન્યા છે. વરીશ તો તેમનેજ, નહિ તો કુંવારી રહીશ. આપ મારી પ્રાર્થના સ્વીકારીને રાજાને એક પત્ર લખો. ” કન્યાની પસંદગી યોગ્ય સ્થાને ઊતરી એ જોઈને પિતાને ઘણો સંતોષ થયો. એમણે વિનયપૂર્વક એક પત્ર લખીને બ્રાહ્મણની સાથે અંબરીષ રાજાની પાસે મોકલ્યો. બ્રાહ્મણે જલદી જઈને

એ પત્ર અંબરીષ રાજને આપ્યો. મહારાજ એ પત્ર વાંચીને બોલી ઊઠ્યા: “ રાજકન્યાનો શુભ અભિલાષ હું સમજી શકું છું; પણ મારે બીજી અનેક રાણીઓ છે; સેવાકાર્યને લીધે એમની સાથે વાતચીત કરવાની પણ મને પુરસદ નથી મળતી, તે પછી હું તમારી રાજકન્યાને પરણીને શું કરું ? ”

“ ઉમા ! રામ સુભાવજિન જાના, તિનહિં ભજન તજિ, ભાવ ન આના. ’ મારું મન તો કેવળ ભગવાનની સેવાના રંગ-માંજ રંગાયું છે. ”

બ્રાહ્મણે જઈને રાજકન્યાને બધો વાર્તાલાપ કહી સંભળાવ્યો અને કહ્યું કે, “ બહેન ! હું શું કરું ? પવનવેગે હું ગયો; રાજને તમારા રૂપ, શુણ્ડ તથા એમના પ્રત્યેની ભક્તિની ઘણીયે વાત કહી પણ રાજનું મન પીગળ્યું નહિ. મારો ફેરો સફળ ન થયો. ” રાજકન્યા એમ નિરાશ થઈને પોતાનો સંકલ્પ ત્યજી દે એવી નહોતી. એણે કહ્યું: “ મહારાજ અંબરીષના અતિ તીવ્ર વૈરાગ્યનું તમે જે વર્ણન કર્યું તેથી હું ઘણી પ્રસન્ન થઈ છું. હું જાણું છું કે એ ઘણાજ ધર્મજ છે તથા એમના શુદ્ધ અંતઃકરણમાં ભક્તિલતા એવી સઘન ફેલાઈ છે કે, સ્ત્રીપુત્રાદિકની વાસનાના અંકુરને એમાં સ્થાનજ નથી રહ્યું. ” એટલું કહેતાં કહેતાંમાં તો ભક્તરાજના સ્નેહથી એ સુશીલ રાજકન્યાનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. થોડી વાર પછી તે બોલી ઊઠી: “ એમની ભગવદ્-ભક્તિએ મારા અંતઃકરણનું એટલું બધું આકર્ષણ કર્યું છે, તથા મને એટલી બધી રીઝવી છે કે, હું એમનેજ મારા પતિ, મારા આરાધ્ય દેવ માની ચૂકી છું. (મન ભક્તિહી રિઝાઈ લિયો, કિયો પતિ, મુખ નહિ દેખો) ઐર પિયાકો) હવે હું બીજા કોઈ પુરુષનું મોં સરખું પણ દેખનાર નથી. મહારાજ ! તમે ફરીથી એમની પાસે જાઓ અને કહો કે, ‘ જો આપ મને આપના ચરણની દાસી નહિ બનાવો તો આપને સ્વીકૃત્યાનું પાપ લાગશે; કેમકે આપના વગર આ દેહમાં પ્રાણ ટકી શકનાર નથી. ’ ”

કે અપના વહિ મોહિવેં, કે મૈ ત્યાગી દેહ

ભક્ત શિરોમણી નૃપતિતે, કહે હું વિપ્રવર નેહ !

(નાભાજી-ભક્તમાલ)

બ્રાહ્મણે ફરીથી જઈને અંબરીષ રાજને રાજકન્યાનો એમ-

ના પ્રત્યેનો પ્રેમ જણાવ્યો. રાજા એના સાચા પ્રેમની વાત સાંભળીને પ્રસન્ન થયો અને આ પણ એક ધર્મસંકટ છે, એમ ધારીને પોતાનું ખાંડું મોકલીને તેની સાથે લગ્ન કર્યું.

લગ્ન થયા પછી રાજકન્યા ઘણાજ ઉત્સાહપૂર્વક સાસરે આવી. પતિપત્ની બન્ને એકબીજાનો પ્રભુપ્રેમ જોઈને મુગ્ધ થઈ ગયાં. રાજાએ આજ્ઞા આપી કે, “નવું રાજમંદિર સાફસૂક કરીને એમાં રાણીનો નિવાસ રાખો અને ઠાકોરજીના લોગની બધી સામગ્રી ત્યાં તૈયાર રખાવો. એમ લાગે છે કે પૂર્વજન્મમાં એની ભક્તિ સંબંધી કોઈ વિમળ વાસના અધૂરી રહી ગઈ હશે, એ પૂરી કરવા સાફ મારી સાથે એનું લગ્ન થયું છે.”

ભક્તિમતી રાણી પોતાના મહેલમાં રહેવા લાગી. એક દિવસ પાછલી રાતે ઊઠીને તેણે પતિના પૂજાલવનમાં પ્રવેશ કર્યો અને મંદિરનો પૂજો પોતાને હાથે કાઢીને તથા વાસણ આદિ માંજીને ઠાકોરજીની સેવા કરી ગઈ. દરરોજ એ સેવાકૃત્ય રાજા પોતે કરતા હતા. સવારના પહોરમાં રાજાએ જઈને મંદિર જોયું ત્યારે એને ઘણું આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું કે, મારે કરવાનું કાર્ય કયો ચોર કરી જાય છે? ત્રણ દિવસ સુધી એજ પ્રમાણે થયું. ચોથે દિવસે રાજા સંતાઈને બેઠા, તો ભક્તિમતી રાણીને સેવા કરતી જોઈને પ્રસન્ન થયા અને કહ્યું કે, “તમારા મનમાં સેવાની આટલી બધી ઉત્કંઠા છે તો એમને તમારા મહેલમાંજ કેમ નથી પધરાવતાં, કે જેથી એમની પૂજાનો ભાર તમારે માથેજ રહે.”

શ્રીભક્તરાજના શુદ્ધ અંતઃકરણમાંથી પ્રીતિપૂર્વક નીકળેલા આ શબ્દો સાંભળતાંવારજ પ્રેમમૂર્તિ રાણીને એટલો બધો આનંદ થયો કે, એણે એ સૂચનાને ગુરુમંત્ર સમાન ગણીને સ્વીકારી. પ્રાતઃકાળ થતાંજ તેણે ધામધૂમપૂર્વક પૂજાઅર્ચના સહિત ઠાકોરજીની મૂર્તિને પોતાના મહેલમાં પધરાવી. હવે એણે પોતાનેજ હાથે ઠાકોરજીને શણગાર સજાવવા માંડ્યા. એનાં નેત્રોમાંથી પ્રેમાનંદ વરસતો હતો. રાણીની ભક્તિની પ્રશંસા ચારે દિશામાં છવાઈ ગઈ.

પત્નીના સુચશનાં વૃત્તાંત રાજાને કાને પહોં પડતાં. જે ઠાકોરજીનું પૂજન રાણી આટલા પ્રેમથી કરી રહી હતી, તેમનાં દર્શન કરવાની રાજાને પણ ઉત્કંઠા થઈ અને એક દિવસ વ્યાકુળ ચિત્તે

એ રાણીના મંદિર તરફ ચાલી નીકળ્યા. એમણે ધીમે પગે ત્યાં જઈને દ્વારરક્ષકોને કહ્યું કે, “હું સુપ્રસાપ રાણીની ભક્તિ જોવા માગું છું, તમે જોને મારા આવ્યાની ખબર આપશો નહિ.” મંદિરની સમીપ જઈને જુએ છે તો પ્રભુના અનુરાગથી મસ્ત બનેલી સુંદરી પોતાના શરીરનું ભાન ભૂલી જઈને પ્રેમરંગમાં મગ્ન થઈ છે. એનાં નેત્રોમાંથી પ્રેમાનંદની અમૃતધારા દડદડ વહી રહી છે. વીણા વગાડીને કેમળ સ્વરે પ્રભુનો યશ ગાઈને એ ઠાકોરજીને રીઝવી રહી છે. એ સ્થિતિમાં રાણીને જોઈને અંબરીષના હૃદયમાં પત્ની માટે ઘણું માન ઉત્પન્ન થયું. એ મનમાં વિચારવા લાગ્યા: “આજની ઘડી ધન્ય છે! આજનો દિવસ ધન્ય છે!”

કૌઠ લૈળાંન નવીન સુરનતે મનહુ વશીકર આપે.

કૌઠ મૃગનયની કૌકિલબચની, પંચમ રાગ અલાપે.

નાહં વસામિ વૈકુણ્ઠે યોગિનાં હૃદયે ન ચ ।

મદ્મક્તા યત્ર ગાયન્તિ, તત્ર તિષ્ઠામિ નારદ ॥

હવે રાજથી બારણા આગળ ઝાઝો વખત ન ઊભા રહી શકાયું. જાહેર રીતે એ પત્નીની પાસે ગયા. પ્રભુ-પ્રેમનિમગ્ન રાણીનું ધ્યાન હવે સેવામાંથી ભક્તરાજ તરફ ગયું. એણે જોયું કે મારા હરિ-પતિદેવ-હિતોપદેશ આપી સન્માર્ગની મારી વૃત્તિ-જોને પોષનાર ગુરુ-રાજા અંબરીષ પાસેજ ઊભા છે. એમનો આદરસત્કાર કરવા રાણી ઊભી થઈ, એટલે રાજાએ કહ્યું: “તમારા કાર્યમાં વિશ્લેષ ન પડવા દો. ને ‘વૈસેહી બળવો ધીન તાનનિ નવીન લૈકોઝીન સુર કાનપરે, જાતિ મતિ ખોઈએ’ પ્રિયે! તમે તો વીણા એક ક્ષણ પણ અટક્યા વિના વગાડ્યાજ કરો અને મધુર સ્વરથી પ્રભુનું યશગાન કર્યાજ કરો, કેમકે એ ભક્તિરૂપી અમૃત વગર મારો પ્રાણ અકળાઈ રહ્યો છે.”

રાણીના ઉત્સાહમાં પતિના આ શબ્દોથી વધારો થયો. તરતજ એ હાથમાં વીણા લઈને ફરીથી મધુર સ્વરે આલાપવા લાગી. બજન ગાતાં ગાતાં શ્યામસુંદરની મનમોહક મૂર્તિ તેની આગળ ખડી થઈ ગઈ અને એ એમાંજ મગ્ન થઈ ગઈ. રાજા પણ ભક્તિ-રસમાં લીન થઈ ગયો. બન્ને જણાંયે એજ પ્રમાણે બજનમાં રાત્રી ગાળી. એ સુખરાત્રી એમને એક પળ સરખી લાગી. ખરે-ખર! એ અપૂર્વ સુખ તો જોણે અનુભવ્યું હોય તેજ જાણે! એ સુખમાં પડ્યા પછી મનુષ્ય ભૂખ, તરસ, નિદ્રા બધું વીસરી જાય

છે. જાગૃત, સુષુપ્ત કે સ્વપ્ન અવસ્થાનું પણ તેને જ્ઞાન રહેતું નથી અને બાહ્ય ઇન્દ્રિયો પોતાનું શાસન છોડી દે છે.

રાણીની ભક્તિના આ સમાચાર જીલ્લા બધી રાણીઓએ સાંભળ્યા કે, આજે તો એના કંઠે પ્રભુનાં ગુણગાન સાંભળવા સાડે રાત્રીએ આખી રાત એના મહેલમાં વ્યતીત કરી. એ તો બધાની શિરોમણિ થઈ ગઈ, એની બરોબરી તો અમારાથી કેવી રીતે થાય? બધીએ વિચાર કર્યો કે મહારાજા ભગવાનની સેવા અને ભક્તિથીજ પ્રસન્ન થાય છે, માટે અમારે પણ એજ પ્રકારે સેવા અને ભક્તિદ્વારા પતિને વશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

બધી રાણીઓએ એજ પ્રમાણે કયું. વિષયો ઉપરથી બુદ્ધિને ખસેડીને કેવળ ભગવદ્ભજનમાંજ તેઓ રાતદિવસ વ્યતીત કરવા લાગી. રાજા અંબરીષ એમનું વર્તન જોઈને પ્રસન્ન થયા અને બધાનાં મંદિરોમાં પધારીને, ભજનોમાં જોડાઈ, તેમના ઉત્સાહમાં વધારો કરવા લાગ્યા. રાણીઓનો દાખલો જોઈને નગરવાસી જનો પણ રાજાને પ્રસન્ન રાખવા સાડે ભગવદ્ભક્તિમાં ચિત્ત પરોવવા લાગ્યા. નિત્ય નવા ઉત્સવો અને કીર્તન સમારંભ થવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે એક પરમ વિદુષી અને ભક્તિમતી રાણીના પ્રભાવથી ઘેરેઘેર ભક્તિની કલ્પલતા ફેલાઈ ગઈ. ધન્ય છે એ રાણીને !

હસી ઓ ને સૂચના

શ્રીઓને સુખી થવા માટે એક સીસહાયક મંડળે આપેલી સૂચનાઓ:—

૧. ઉડાઉ થશો નહિ. એક પુરુષને આર્થિક પરાધીનતા-માંથી છૂટીને સ્વતંત્ર થવાનું ભવિષ્ય જેવું ગમે છે; તેવું બીજું કંઈ ગમતું નથી.

૨. તમારું ઘર સાફ રાખજો. આખો દિવસ કામ કરીને થાકી ગયેલા પુરુષને પોતાના સુવ્યવસ્થિત સ્વચ્છ ઘરથી જેટલો આનંદ મળે છે, તેટલો બીજા કશાથી મળતો નથી.

૩. તમારો દેહ કદરૂપો બને, તેવું કશુંજ થવા દેશો નહિ.

૪. બીજા પુરુષો તમારા તરફ ખેંચાય તેવું પણ કશું કરશો નહિ; કેમકે ધણીઓ ઘણા અદેખા હોય છે અને કેટલાક નિષ્કારણ વહેમી બને છે.

૫. પતિ વાજળી નિયમ પાળવાનું કહે તો સામાં થતાં નહિ.

૬. તમારા પિયરમાં બહુ વખત ગુમાવશો નહિ.

૭. તમારી કૌટુંબિક બાબતોમાં તમારા પાડોશીની સલાહ માનતાં નહિ, અથવા તમારાં પિયરિયાંની સલાહ ચાલવાનો બહુ આગ્રહ કરતાં નહિ, પણ જાતેજ વિચાર કરી લેજો અને તમારા ધણી સાથે મસલત કરજો.

૮. તમારા ધણીને ઉતારી પાડશો નહિ. આવેશમાં પણ તમે તમારા ધણી માટે દર્શાવેલા ખોટા વિચારનો બીજાઓ લાભ લઈ તેને તમારા ધણીના ચારિત્ર્ય અને શક્તિઓનું ખર્ચ માપ માનશો.

૯. હસજો, સર્વ બાબતોમાં ધ્યાન રાખજો. તમારો ધણી કંટાળ્યો હશે, થાક્યો હશે, તો તમારું હાર્ત્ય તેનો ઉતાર છે. તમારા ધણીની લાગણીઓનો જો તમે ખ્યાલ રાખશો, તો તે પણ તમારી લાગણીઓને માન આપશે.

૧૦. તમારું સ્ત્રીત્વ ભૂલશો નહિ. પુરુષો, એ વધારે મોટા થયેલા બાળકો છે. તેઓને તમે પટાવશો, તેની પરવા તેઓ નહિ કરે; પણ દબાવવા જશો, તો સામા થશે અને જો તમે સ્ત્રી-ઉચિત વિનય અને સહનશીલતાથી તેની સાથે વર્તશો, તો તે અવળા સ્વભાવનો હશે, તોપણ તમારા તરફ તેનો સહભાવ ખેંચાશે અને તેને અંકુશમાં રાખી શકાશે.

નવવધૂને ૧૧ ઉપદેશ

જાપાનમાં માતા પુત્રીને લગ્નદિવસે ૧૧ ઉપદેશ આપે છે:-

૧. બેટી ! આજે લગ્ન થયા પછી તું મારી પુત્રી નહિ રહે. આજ સુધી તું જે પ્રકારે મારી અને તારા પિતાની આજ્ઞા પાળતી રહી છે, તેજ પ્રમાણે હવે તારાં સાસુસસરાની આજ્ઞાનું પાલન કરજે.

૨. લગ્ન પછી માત્ર એક પતિજ તારો સ્વામી થશે. તેની સાથે હમેશાં નમ્રતા અને મોટું મન રાખજે. પોતાના પતિની આજ્ઞાનું અક્ષરશઃ પાલન કરવું એ સ્ત્રીનો સર્વશ્રેષ્ઠ ગુણ છે.

૩. સાસરિયાં સાથે હમેશાં વિનય અને સહનશીલતા રાખજે.

૪. તેમની સાથે કદી અણુખનાવ ન કરીશ, નહિ તો પતિનો પ્રેમ ખોઈશ.

૫. ક્રોધ ના કરીશ; પતિ કંઈ અયોગ્ય કરે, ત્યારે પણ મોનજ રાખજે. જ્યારે પતિ શાંત થાય, ત્યારે નમ્રતાથી તેમને સમજાવજે.

૬. બહુ વાતો ના કરીશ. જૂઠું ના બોલીશ. પાડોશીની નીંદા પણ ન કરીશ.

૭. હાથ જોનારા વગેરેને તારા ભાગ્યની હકીકત ન પૂછીશ.

૮. તારું ગૃહકાર્ય કરકસરથી ચલાવજે અને સાવધાનીપૂર્વક બધી વ્યવસ્થા રાખજે.

૯. તારા પિતાની ઉચ્ચ પદવી અથવા અમીરીનો ફાંકો ન રાખીશ. પતિ સમક્ષ તારા પિતાની ધનાઢ્યતાનાં કદી પણ વખાણુ ના કરીશ.

૧૦. તું યુવાન છતાં પણ યુવતીઓના ટોળામાં ન બેસતી. (અર્થાત્ વૃદ્ધો પાસેજ બેસવું હિતકર છે.)

૧૧. હમેશાં સ્વચ્છતા અને લજ્જા જળવાય, એવાંજ વસ્ત્રો પહેરજે. બહુ ભભકાદાર રંગનાં વસ્ત્ર ના પહેરીશ.

આ ઉપદેશ પ્રાચીન કાળથી પરંપરાગત ચાલતો આવ્યો છે.

બહેનો ! આ વાત ન મૂલશો

મહાભારતમાં ગવાયેલો એક સર્વજ્ઞાત કથા પ્રસંગ:—

કૌરવોની સાથે ઘૂતમાં હારેલા પાંડવોની નજર સામે ભર-કૌરવસભામાં દુઃશાસને રજસ્વલા દ્રૌપદીના કેશ અને ચીર-ખેંચ્યાં અને પરાજિત (પશુ સત્યપાલક) પાંડવોએ એ દારુણ દુરાચાર નમેલે મસ્તકે સહી લીધો. પછી પાંડવો પોતાનું વચન પાળવા વનમાં ફરવા લાગ્યા અને ત્યાં બધે તેમની પાછળ પડ-છાયાની જેમ, કૌરવોનો અત્યાચાર તેમને સતાવવા લાગ્યો. કૌરવો તરફથી સદાય વરસી રહેલા એ ક્રૂર અને અસહ્ય ભૂલેમો છતાંયે, તેમનો ક્ષમાશીલ સ્વભાવ એ બધું ભૂલવા લાગ્યો; ત્યારે દ્રૌપદીજી પાંચે પતિઓને પોતાના ખેંચાયેલા કેશ અને વસ્ત્રો બતાવી બતાવીને તથા હસ્તિનાપુરના રાજમાર્ગ ઉપર ધૂળમાં રગદોળાયેલી પોતાની દેહ દેખાડી દેખાડીને એ અત્યાચારોનું સ્મરણ કરાવતાં અને કહેતાં કે, “ભૂલવું હોય તો બધુંય ભૂલી જાણે; પણ માફ—તમારી સ્ત્રીનું—અપમાન ન ભૂલજો.”

ભારતીય બહેનો ! તમારા કેશ અને ચીર આ સરકારના અનેક દુઃશાસનોએ ખેંચ્યાં છે, તમને અનેક દુઃશાસનોએ રસ્તા ઉપર રગદોળી છે, તમારા ઉપર અનેક દુઃશાસનોએ ઘોર અત્યાચાર ગુજાર્યો છે. તમે ભારતના પુરુષોને કહો કે, “ભૂલવું હોય તો બધુંય ભૂલી જાણે; પણ અમાફ—તમારી બહેનોનું, તમારી માતાઓનું, તમારી પત્નીઓનું—અપમાન ન ભૂલજો.” આપણા પુરુષો આજે એ અપમાનો અને અત્યાચારો ભૂલતા જતા લાગે છે. તમારો ધર્મ છે કે આપણા પુરુષોના દિલમાં એ અગ્નિ સદા જ્વલંત રાખવો અને એ અપમાનોની યાદ ઊઝાવા ન દેવી. તમે સદાય કહેતાં રહેજો કે, “બધુંય ભૂલજો પણ તમારી નારીઓ-નું અપમાન ન ભૂલજો.” એ અગ્નિ જો જીવતો હશે, તો એક દિવસ ફરી વાર કુરુક્ષેત્ર મંડાશે અને પાંડવોનો—ધર્મનો—વિજય થયો, તેમ ભારતવર્ષનો વિજય થશે !

(લેખિકા:-શ્રી. પાર્વતીદેવી તા. ૬-૯-૨૪ના ‘ સૌરાષ્ટ્રમાંથી ’)

ઘરેણાં પહેરાવી વાઝકોનાં રૂન કરાવો !

(લેખક:—શ્રી. લાભશંકર લક્ષ્મીદાસ, જૂનાગઢ)

આ દેશમાં અવિચારી હિંદુ તથા મુસલમાન માળાપો પોતાનાં બાળકોને ઘરેણાં પહેરાવે છે અને તેને પરિણામે સેંકડો બિચારાં બાળકોનાં જીવી જીવી રીતે ખૂન થાય છે.

હાલમાં બિજાપુરમાં બાર વરસની ઉંમરના એક હિંદુ છોકરાને બે બદમાશોએ ગળું દાગીને તેનાં ઘરેણાં માટે મારી નાખ્યા છે અને તેના માટે એક તહોમતદારને ફાંસીની સજા અને બીજાને જન્મ દેશનિકાલની સજા થયેલી છે.

તે હતભાગી છોકરાની લાશને તેની માએ મરેલી હાલતમાં બાળખી હશે, ત્યારે તેણે કેટલી ખૂબો પાડી હશે, કેટલા ભેરથી છાતી ફૂટી હશે અને પોતાના વહાલા દીકરાને ઘરેણાં પહેરાવીને પોતેજ તેનું ખૂન કરાવવા માટે તે મૂરખ સ્ત્રી કેટલી બધી પસ્તાણી હશે ? વળી બીજી તરફ ફાંસી તથા જન્મદેશનિકાલની સજા પામેલા તહોમતદારોનાં કુટુંબોમાં પણ કેવી ત્રાસદાયક મોકાણ થઈ હશે; તેનાં ખ્યાલ કોણ કરી શકશે ? બીજા એક કેસમાં એક મુસલમાને પોતાના પાંચ વરસના ભત્રીજાને માત્ર ચાર રૂપિયાનાં ઘરેણાં માટે એક ફૂવામાં નાખીને મારી નાખ્યા હતા !

મારા પોતાના શહેર જૂનાગઢની સરકારી કન્યાશાળામાં ઘરેણાં માટે થતાં ખૂનો સંબંધી મારાં હેંડબીલો મેં કેટલીક મુદત ઉપર ફેલાવેલાં હતાં. તે ચેતવણીની દરકાર નહિ કરીને એક છોકરી ઘરેણાં પહેરીને નિશાળે જતી હતી, તેવામાં કેાઈ બદમાશ તેને મળ્યો, તે તેને ફેાસલાવીને એકાંત જગ્યામાં લઈ ગયો, અને ત્યાં તેને નિહંચ રીતે મારી નાખીને તે બદમાશ તેનાં ઘરેણાં લઈ ગયો !

અહમદનગર જિલ્લાના એક ગામમાં પાંચ વરસની એક છોકરીના દાગીના માટે એક શખસે તેનું ગળું તથા પગ કાપી નાખીને મારી નાખી, તે માટે અહમદનગરના સેશન્સ જજે તે ખૂનીને ફાંસીની સજા કરી છે.

ઉપર પ્રમાણે કાંઈ સેંકડો ખૂનોના રિપોર્ટ આજ સુધીમાં વર્તમાનપત્રોમાં છપાયા છે, પણ હતભાગી હિંદુ તથા મુસલમાન માળાપો બસ ચેતતાંજ નથી. તેઓ તો પોતાનાં બાળકોને ઘરેણાં પહેરાવ્યેજ જાય છે અને પછી જ્યારે બાળકનું ખૂન થાય છે ત્યારે પોતાની મૂર્ખાઈ માટે પોક મૂકે છે !

કચકડાની વસ્તુઓ વાપરવામાં પાપ છે.

કચકડા માટે બિચારા લાખો કાચબાને કેવું ત્રાસદાયક દુઃખ દેવામાં આવે છે તેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે:-

“ રાત્રે માછીમારો કિનારા ઉપર જેમ બને તેમ છુપાઈ રહે છે અને જ્યારે કાચબાઓ પાણીની બહાર નીકળીને જમીન ઉપર આવે છે ત્યારે તે માછીમારો દોડી જઈને લોહાના આંકડાવતી તેમને ચત્તા કરી નાખે છે અને સવાર સુધી એજ સ્થિતિમાં રાખે છે. પછી સવાર પડતાં તેમને કુદરતી સ્થિતિમાં બાંધા પાડે છે અને ખીલીઓ સાથે તેમને મજબૂત બાંધે છે. પછી તેમની પીઠ પર સૂકાં પાંદડાં કે ઘાસ પાથરીને સળગાવે છે. ઢાલ (કાચબાની પીઠ) સાંધાઓથી છૂટી પડે પણ તે બગડે નહિ એટલી આગ લગાડવામાં આવે છે. પછી એક છરી ઢાલ નીચે ઘાલીને આસ્તે આસ્તે કાચબાની પીઠ કાપી જુદી પાડવામાં આવે છે. કેાઈ પણ માણસ સહેજે સમજી શકશે કે એ ક્રિયા ઘણીજ ઘાતકી છે અને ઘણા કાચબાઓ તેથી મરી જાય છે; પરંતુ ઘણાખરા તેથી મરતા નથી અને વખત જતાં માણસની આંગળી ઉપરથી બાંધેલો નખ પાછો બેગે તેમ તે કાચબાઓને પણ નવી ઢાલ બેગે છે.”

ઉપર પ્રમાણે જ્યાંસુધી બિચારા કાચબાઓ જીવતા રહે અને તેમને ફરી ફરીને ઢાલ આવે ત્યાંસુધી ફરી ફરીને પકડીને બચકર દુઃખ દેવામાં આવે છે; માટે દરેક દયાળુ સ્ત્રીપુરુષની ફરજ છે કે એવી ફર રીતે મેળવેલી કાચબાની ઢાલ એટલે કચકડાના કરડા, વીંટી, બટન, ઘડિયાળની સાંકળી, કાંસકી વગેરે વસ્તુઓ વાપરવી જોઈએ નહિ.

રબરનાં રમકડાંમાંથી બાઝકોને લાગુ પડતું શ્લોક

જે માબાપો બચ્ચાંને રબરનાં રમકડાં રમવા આપે છે, તેમને ખબર નથી હોતી કે તેથી તેઓ પોતાનાં વહાલાં બચ્ચાંઓની હોજરીમાં ઝેર દાખલ કરે છે. રબરનાં રમકડાંની બનાવટમાં સીસાનો ક્ષાર (ગ્લાઈટ લેડ) સફેદો વાપરવામાં આવે છે. આ ક્ષાર ઘણોજ ઝેરી ગણાય છે. જ્યારે બચ્ચાંઓ આવાં રમકડાં મોઢામાં નાખે છે ત્યારે તેના પેટની અંદર આ ઝેરી ક્ષાર જાય છે અને બચ્ચાંઓને અનેક દરદો જેવાં કે ખરાબ દાંત, બેવડો વળી ગયેલ ખરડો, ગાગર જેવું પેટ વગેરે થાય છે. જે માતાઓ પોતાનાં બચ્ચાંઓને રમવાને માટે રબરની ‘ધાવણી’ આપે છે તે આનાથી ઘડો લેશે કે? જૂના જમાનાની લાકડાની ધાવણીજ ઉત્તમ છે. રબરના કરતાં તે સસ્તી પણ મળે છે. બીજાં રમકડાં પણ લાકડાનાં અગર સફેદ કાચનાં વાપરવાં જોઈએ.

ક્રોધ વચ્ચે માતાના ધાવણમાં ઝપડતું શ્લોક

વિદ્વાન ડોક્ટરોએ એવી પરીક્ષા કરી છે કે જે માતા પોતાના બાળકને ધવરાવતી વખતે ક્રોધમાં આવેલી હોય છે તે માતાના ધાવણમાં અસુક પ્રકારનું ઝેર પેદા થાય છે. એક વખત એક માતા તેની પડોશણ સાથે ખૂબ લડવાડ કરીને ઘણીજ ગુસ્સે થઈ ગઈ હતી. એવી હાલતમાં ઘેર આવીને તરતજ પોતાના બાળકને ધવરાવવા છાતીએ વળગાડ્યું. બાળક ધાવ્યું કે તરત તેને આંચકી આવવા લાગી અને મરવા પડ્યું હોય તેવાં ચિહ્નો દેખાયાં. આટલા કારણસરજ આપણી ડોસીઓ જ્યારે જ્યારે માતા બાળકને ધવરાવવા બેસે છે ત્યારે તેને શાંત મનથી બેસીને બાળકને ધવરાવવાની સૂચના કરે છે. હાલના જમાનાની જીવાન માતાઓ આ ડોસીશાસ્ત્રનો અર્થ સમજશે કે પોતાનું ડહાપણ ચલાવશે? (તા. ૩૧-૫-૨૪ના ‘હિંદુસ્તાન’માંથી)

~ગ્રંથ સેવનનો મહિમા~

यस्यास्ति सद्ग्रंथविमर्शभाग्यं, किं तस्य शुष्कैश्चपलाविनोदैः ॥

અર્થાત્ જેને સારા સારા ગ્રંથો વાંચવા વિચારવાનું સહભાગ્ય મળેલું હોય, તેને ચપળાના (લક્ષ્મીના-સ્ત્રીના) શુષ્ક વિનોદ શી ગણતરીમાં છે ?

“પુસ્તકો પ્રત્યેનો સ્નેહ એ ઈશ્વરી રાજ્યમાં પહોંચવાનો પરવાનો છે.”

“ખરાબ ચોપડીઓનું વાચન, એ તો ઝેર પીવા સમાન છે.”

“મહેલોથી તથા ધનવૈભવના અખૂટ ભંડારથી જે સંતોષ તમને નહિ મળે, તે સંતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોથી પ્રાપ્ત થશે.”

“બધુઓ ! સારાં પુસ્તકો એટલે શું એ તમે જાણો છો ? સારાં પુસ્તકોની કિંમત તમે સમજો છો ? ભાઈ ! હજી આપણે એ નથી સમજતા. જે સમજતા હોઈએ તો આપણી હાલત આવી ન હોય. મને તો લાગે છે કે, જ્ઞાન એ આકાશ છે અને પુસ્તકો એ તેમાં શોભી રહેલા ચળકતા તારાઓ છે; જ્ઞાન એ સમુદ્ર છે ને પુસ્તકો તે લાભ લઈ શકાય તેવાં વહાણો છે; જ્ઞાન એ સૂર્ય છે અને આપણા ઘરમાં આવી શકે એવા તેનો પ્રકાશ તે પુસ્તકો છે; જ્ઞાન એ સોનાની ખાણ છે અને પુસ્તકો તે તેમાંથી ખનાવેલા આપણને બંધબેસતા થાય તેવા દાગીના છે; જ્ઞાન એ મોટામાં મોટી કિંમતી નોટો છે અને પુસ્તકો તે આપણા રોજના ઉપયોગમાં આવી શકે એવા ચલણી સિક્કાઓ છે; જ્ઞાન એ વાયુ છે અને પુસ્તકો તે એ વાયુને ખેંચી લાવી ઠંડક આપનાર પંખાઓ છે; જ્ઞાન એ અગ્નિ છે અને પુસ્તકો તે એ અગ્નિથી પ્રકટાવેલા દીવા છે; જ્ઞાન એ પૃથ્વી છે અને પુસ્તકો તે આપણને રહેવા લાયક મકાનો છે; જ્ઞાન એ અનાજનો ભંડાર છે અને પુસ્તકો તે રોટલા છે; જ્ઞાન તે મેઘ છે અને પુસ્તકો તે આપણા ઘરમાં રહી શકે તેવાં પાણી ભરેલાં માટલાં છે; જ્ઞાન તે સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા છે અને પુસ્તકો તે એનો રસ્તો દેખાડનાર પૂજનીય દેવો છે.”

—સ્વ૦ પદ્યાર

“પુસ્તકોમાં હું ગૂંથાયેલો રહી શકતો તેથી મને એ માસ વધારે જોલ મળત તો પણ હું કાયર થાત નહિ; એટલુંજ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમાં ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું બલટો વધારે સુખચેનમાં રહેત. હું માનું છું કે, જેને સારાં સારાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ છે, તે ગમે તે જગ્યાએ એકાંતવાસ સહેલાઈથી વેઠી શકે છે. x x એક પછી બીજું, એમ પુસ્તકો વાંચતાં છેવટે તમે અંતર્વિચાર પણ કરી શકશો.”

—મહાત્મા ગાંધીજી

શ્રીઓના વિવિધ પ્રશ્નો

પૃષ્ઠ : ૨૬૪, કિં. ૧-૮-૦

નળાખ્યાન

પૃષ્ઠ : ૧૩૬, કિં. ૧-૦-૦

ઓખાહરણ

પૃષ્ઠ : ૧૧૨, કિં. ૦-૮-૦

પાકશાસ્ત્ર

પૃષ્ઠ : ૨૬૪, કિં. ૨-૮-૦

મોહિની અને બીજ વાતો

પૃષ્ઠ : ૧૫૬, કિં. ૧-૦-૦

દેરાણીનો કલહ અને બીજ વાતો

પૃષ્ઠ : ૧૨૨, કિં. ૧-૦-૦

ગરીબાઈનો સંસાર અને બીજ વાતો

પૃષ્ઠ : ૧૪૫, કિં. ૧-૦-૦

નંવાણુનો ફેર અને બીજ વાતો

પૃષ્ઠ : ૧૪૮, કિં. ૧-૦-૦

સરતું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય—અમદાવાદ

કેળવણી, લભ,
ગામડાંની સ્ત્રી
કાર્યક્ષેત્ર, શારી,
ગૃહઉદ્યોગ, સ્ત્રી
પ્રત્યાદિ અનેક

ગુજરાતના મહા
રચિત કરુણ-રા
પરથી તૈયાર કરી

મહાકવિશ્રી પ્ર
અક્ષરોમાં, એ
અર્થ સાથે.

મિષ્ટાન્ન, કરસાણ, શાકભાજી
ઓ, ચટણી, કચુંબરા તથા
રાયતું, અચાણું, પાકો અને
ફેટલાંક ચૂંછી બનાવવાની
સરળ રીતો.

સંસારજીવનમાં ડોકિયું કરાવતી
બોધક અને સામાજિક દ્રષ્ટી
વાર્તાઓ.

કુટુંબજીવનની કટુતા અને
માધુર્યભર્યા પ્રસંગોના દુઃખ
ચિતાર આપતી વાર્તાઓ.

હિંદુ સમાજના કૃતવર ઉપર
પ્રકાશ નાખતી રસબર્જી
નિર્દોષ વાર્તાઓ.

માનવહૃદયના ધબકારાને શબ્દ-
દેહ આપતી પ્રેરણાદાતા દ્રષ્ટી
વાર્તાઓ.

